



नेपाल राष्ट्र बैंक

समाचार



६३ औं वार्षिकोत्सव विशेषाङ्क
वैशाख १४, २०७५

नेपाल राष्ट्र बैंक

समाचार

६३ औं वार्षिकोत्सव विशेषाङ्क

वैशाख १४, २०७५

सम्पादकीय

यस वर्षदेखि नेपाल राष्ट्र बैंक ६३ औं वर्षमा प्रवेश गरेको छ । छ दशक भन्दा लामो यात्रामा अनेकौं आरोह अवरोह पार गर्दै बैंक आजको अवस्थामा आइपुगेको छ । यस बैंकको अथक प्रयासले वित्तीय प्रणालीको विकास र विस्तार भएको छ । अहिले वित्तीय स्थायित्वको लागि वित्तीय क्षेत्र सुदृढीकरणको चरणमा प्रवेश गरेको अवस्था रहेको छ । अझै पनि ग्रामीण क्षेत्रमा र न्यून आय भएका जनसमुदायको लागि वित्तीय पहुँच विस्तार गर्नुपर्ने खाँचो छ । पछिल्लो समय लघुवित्त वित्तीय संस्थाहरूको विस्तारले वित्तीय स्थायित्वमा सकारात्मक प्रभाव पारेको भए तापनि बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूका शाखा विस्तारलाई थप जोड दिनुपर्ने देखिन्छ ।

वि. सं. २०७४ साल निर्वाचनमय भएर बित्यो । भर्खरै मात्र देशले नयाँ सरकार पाएको छ । अब देशमा राजनैतिक स्थिरता कायम हुनेछ, भन्ने जनअपेक्षा रहेको छ । साथै, विकासले सकारात्मक गति प्राप्त गरोस् तथा देश आर्थिक समृद्धि तर्फ लम्कियोस् भन्ने चाहना पनि सबैको रहेको छ ।

नेपाल राष्ट्र बैंकले २०७४ माघ २९ गते आर्थिक वर्ष २०७४/७५ को मौद्रिक नीतिको मध्यावधि समीक्षा गरेको छ । समीक्षाबाट आर्थिक वृद्धि सकारात्मक गतिमा गएको, मुद्रास्फीति वार्षिक औसत ३.५ प्रतिशतमा रहेको र विदेशी विनिमय सञ्चितिले १०.६ महिनाको वस्तु तथा सेवाको आयात धान्न सक्ने स्थिति देखिएको छ । आर्थिक गतिविधिमा आएको उत्साहसँगै बैकिङ क्षेत्रबाट उल्लेखनीय कर्जा प्रवाह भएको सन्दर्भमा यस वर्ष बैकिङ प्रणालीले केही समय कर्जा योग्य साधनको अभाव समेत भोग्नु पयो । यसले गर्दा लामो समय पछि निक्षेपका व्याजदरहरू बढेको अवस्था छ ।

यस विशेषाङ्कमा सदा भैं गभर्नरज्यूले जारी गर्नु भएको वक्तव्य समावेश गरिएको छ । साथै, आर्थिक, वित्तीय, व्यवस्थापकीय विषयमा लेखिएका लेखहरू समावेश गरिएका छन् । उक्त लेखहरू पाठकहरूलाई उपयोगी हुने अपेक्षा गरेका छौं । निजी विचार अभिव्यक्त भएका उक्त लेखहरू लेखकको नामको वर्णानुक्रम अनुसार प्रस्तुत गरिएको जानकारी गराउँदै लेख उपलब्ध गराउने सबै विद्वान वर्ग तथा विशेषाङ्क तयार गर्न सहयोग गर्नु हुने सबैलाई हार्दिक धन्यवाद ज्ञापन गर्दछौं ।

प्रकाशक

नेपाल राष्ट्र बैंक
गभर्नरको कार्यालय
बालुवाटार, काठमाडौं

सल्लाहकार

डा. नेफिल मातङ्गि मास्के

प्रधान सम्पादक

विभुप्रसाद अर्याल

सम्पादक

सुरेश पन्त

सम्पादन सहयोगी/कम्प्युटर

शम्भुनाथ दुङ्गाना
निर्मला खतिवडा
सार्थक कार्की
सिर्जना श्रेष्ठ
सुधा बिष्ट थापा
एरिका कोइराला
समिता श्रेष्ठ
प्रभा अर्याल
नविना ताम्राकार

सहयोगी

गायत्री सापकोटा

आवरण

सुन्दर श्रेष्ठ
(आइडियल डिजाइनर्स)

मुद्रक

सनराइज प्रिन्टिङ अफसेट प्रेस प्रा.लि.
बालकोट, भक्तपुर

विषय सूची

क्र.सं.	विषय	नाम	पृष्ठ
	नेपाल राष्ट्र बैंकको ६३ औं वार्षिकोत्सवको उपलक्ष्यमा गभर्नर डा. चिरंजीबि नेपालले दिनुभएको वक्तव्यको पूर्ण विवरण ।		i-xviii
नेपाली खण्ड			
१.	भुक्तानी संस्थाको संस्थापना सम्बन्धी व्यवस्था	केदारप्रसाद आचार्य	१
२.	Financial Technology (FinTech) एक चर्चा : सन्दर्भ नेपाल	कृष्णप्रसाद शर्मा	७
३.	नेपालमा वैदेशिक रोजगार तथा विप्रेषणको वर्तमान अवस्था	गम्भीरबहादुर हाडा	१७
४.	नेपालमा ब्याजदर करिडोर प्रयोगको औचित्य	गुणराज भट्ट	२५
५.	बैंकिङ साधन परिचालनमा देखिएको दबावको प्रभाव	डा. गुणाकर भट्ट	३०
६.	संघीय व्यवस्थापन : अवसर र चुनौती	गोपीकृष्ण ढुंगाना	३६
७.	नेपालको अर्थतन्त्रको अवस्था र भावी कार्यदिशा	चिन्तामणि शिवाकोटी	४२
८.	असल नेतृत्व के हो र किन ?	जयन्ती चापागाईं	४७
९.	विद्यमान नेपाली अर्थतन्त्रको सवल र दुर्बल पक्ष: एक विश्लेषण	डा. टापप्रसाद कोइराला	५२
१०.	नेपालमा आर्थिक उदारीकरण र यसको प्रभाव	दिलिपकुमार श्रीवास्तव	५७
११.	वातावरणीय तथा सामाजिक जोखिम व्यवस्थापनका लागि दीगो बैंकिङ सेवा	नारायणप्रसाद पौडेल	६३
१२.	वर्तमान नेपाली अर्थतन्त्रका चुनौतीहरूको समसामयिक विश्लेषण	नीलम तिमिसिना	६७
१३.	नेपालको बजेट र यसका विशेषताहरू (सन्दर्भ आर्थिक वर्ष २०७४/७५ को बजेट)	प्रेमप्रसाद आचार्य	७६
१४.	दक्षिण एसिया र नेपालमा खाद्य सुरक्षण स्थिति	डा. बामदेव सिग्देल	८१
१५.	वैदेशिक रोजगार बचतपत्रको परिचय तथा बिक्री प्रवर्द्धनका उपायहरू	मञ्जु पौड्याल	८६
१६.	नेपालका सहकारी संस्थाहरूमा सम्पत्ति शुद्धीकरण	रमेशप्रसाद चौलागाईं	९१
१७.	बैंकिङ व्यवसायमा सञ्चालन जोखिम पूर्वसावधानीका उपायहरू	राजनविक्रम थापा	९५
१८.	असीमित रूपमा मुद्रा आपूर्ति गर्न किन सकिँदैन ?	रामेश्वरी पन्त	९९
१९.	सार्वजनिक निजी साभेदारी: एक समीक्षा	डा. विनोद आत्रेय	१०३
२०.	नेपालमा योजना : समस्या, सम्भावना र अपेक्षा	विनोदकुमार नेपाल	१०८
२१.	एक दशकमा चियाको बढ्दो निर्यात	विश्वनाथ खरेल	११४
२२.	लघुवित्तलाई उपयुक्त दिशा निर्देशको आवश्यकता	डा. शालिकराम पोखरेल	११९

English Section

S.N.	Subject	Name	Page No.
1.	Development Planning in a Federal System	Dr. An Singh Bhandari	125
2.	Managing Foreign Exchange in Nepal	Deepak Adhikari	134
3.	An Overview of Consumer Price Index (CPI) in SAARC Countries	Durgesh Gopal Shrestha	141
4.	The Political and Economic Perspective of Brexit	Lumana Upreti	148
5.	Highlights of Foreign Trade Structure of Nepal	Mila D. Barahi	153
6.	Essentials of Internal Audit Practices	Mukti Nath Sapkota	160
7.	Fintech: Changing the Financial Landscape	Prakash Kumar Shrestha, PhD/Pravesh Rijal	165
8.	Foreign Exchange Management Policy, Practices and Regulation in Nepal	Ramesh Prasad Parajuli	173
9.	Towards a Greener Economy: A Growth and Employment Perspective	Prof. R.K. Shah, PhD	179
10.	IT for Inclusion	Saurav Pokhrel	185
11.	Transforming the Central Banks: Cross Country Experiences (Lesson to Nepal Rastra Bank)	Dr. Shankar Prasad Acharya	191
12.	Interest Rate Corridor Operating Framework In Nepal	Tek Nath Pokharel	200
13.	Reserve Money: Trends and Implications	Tula Raj Basyal	205
14.	The Gorkha Earthquake 2015 and the Need for DRR Mainstreaming in Development Planning in Nepal	Uma Shankar Prasad, PhD	210
15.	Financial Literacy for Financial Inclusion	Yogendra Timilsina	218

वित्तीय साधनको विवेकपूर्ण उपयोगलाई प्रोत्साहित गर्दै आर्थिक समृद्धि र स्थायित्वमा योगदान पुऱ्याउने नेपाल राष्ट्र बैंकको प्रतिबद्धता*



१. नेपाल राष्ट्र बैंक आफ्नो स्थापनाको ६२ औं वर्ष पूरा गरी ६३ औं वर्षमा प्रवेश गरेको छ । यस अवसरमा बैंकका उद्देश्यहरु प्राप्तिका लागि आ-आफ्नो तर्फबाट भूमिका निर्वाह गर्ने यस बैंकको सञ्चालक समिति र बैंकका सम्पूर्ण कर्मचारीहरूलाई म हार्दिक धन्यवाद ज्ञापन गर्दछु । यस बैंकको भूमिकालाई उच्च मूल्याङ्कन गर्दै कार्य सम्पादनमा महत्वपूर्ण सहयोग पुऱ्याउने नेपाल सरकार, अर्थ मन्त्रालय लगायत अन्य निकायहरू, बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरू, अन्तर्राष्ट्रिय वित्तीय संस्थाहरू, सञ्चार माध्यम तथा शुभेच्छुकहरू प्रति हार्दिक आभार व्यक्त गर्दछु ।

आर्थिक रुपान्तरणको अवसर

२. आर्थिक वर्ष २०७४/७५ आर्थिक विकासका लागि मार्गप्रशस्त गर्ने दिशामा महत्वपूर्ण वर्ष रहेको छ । संघीय संसद, प्रदेशसभा र स्थानीय तहका लागि सफलतापूर्वक निर्वाचन सम्पन्न भएपश्चात् बनेका सरकारहरूमा राजनीतिक तथा प्रशासनिक स्थायित्वलाई सुनिश्चित गर्दै आर्थिक विकासलाई केन्द्रमा राख्ने प्रतिबद्धता देखिएको छ । समष्टिगत आर्थिक परिसूचकहरू मिश्रित रहे तापनि अर्थतन्त्रमा थप अवसरको सम्भावना उजागर हुँदै गएको छ । बाह्य क्षेत्रमा केही दबाव देखिनुका बावजुद मुद्रास्फीति नियन्त्रित रहेको, वित्तीय क्षेत्र स्थायित्व कायम भएको तथा बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूको साधन प्राथमिकता प्राप्त क्षेत्रतर्फ प्रवाह हुँदै गएको छ । सुशासनको सुनिश्चितता, आन्तरिक तथा बाह्य लगानीमा हुने बढोत्तरी र सरकारको

पूँजीगत खर्चको मात्रा र गुणस्तर अभिवृद्धिसँगै दीगो विकासको आधार तयार हुने अवसर प्राप्त भएको छ ।

नीतिगत प्रयास

३. आर्थिक वर्ष २०७२/७३ को मौद्रिक नीतिमार्फत् घोषणा गरिएको बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूको चुक्ता पूँजी वृद्धि गर्ने कार्यले सार्थकता पाएको छ । यस अवधिमा बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूको पूँजीगत आधार सुदृढ भएको, मर्जर तथा अक्विजिसनले तीव्रता पाएको तथा वित्तीय समावेशता बढेको छ ।
४. आर्थिक वर्ष २०७३/७४ देखि लागू गरिएको ब्याजदर करिडोर पद्धतिलाई आर्थिक वर्ष २०७४/७५ को मौद्रिक नीतिमार्फत् परिमार्जन गरी मौद्रिक व्यवस्थापनलाई पारदर्शी, व्यवस्थित र आधुनिक बनाउने कार्य भएको छ । ब्याजदर करिडोरमा गरिएको सुधारसँगै अन्तरबैंक ब्याजदरलाई करिडोरको तल्लो सीमा र नीतिगतदरको परिधिभित्रै राखिएको छ । यसले तरलताको प्रभावकारी व्यवस्थापन गर्दै ब्याजदर स्थायित्व हासिल गर्न सहयोग पुग्ने विश्वास लिइएको छ ।
५. कृषिमा व्यावसायीकरण बढाउन लागू गरिएको “युवाहरूलाई व्यावसायिक कृषि कर्जामा प्रदान गरिने ब्याज अनुदान सम्बन्धी कार्यविधि, २०७३” लाई अभि प्रभावकारी बनाउन आवश्यक संशोधन गरिएको छ भने उत्पादनशील क्षेत्रलाई पुनः परिभाषित गरी प्राथमिकता प्राप्त क्षेत्र बनाइएको छ । बैंकहरूले यस्तो प्राथमिकताप्राप्त क्षेत्रमा प्रवाह गर्नुपर्ने कर्जाको सीमा २५ प्रतिशत कायम गरिएको छ ।

* नेपाल राष्ट्र बैंकको ६३ औं वार्षिकोत्सवको उपलक्ष्यमा गभर्नर डा. चिरंजीवि नेपालले दिनुभएको वक्तव्यको पूर्ण विवरण ।

६. उत्पादनशील क्षेत्रतर्फ कर्जा प्रवाह बढोस् र स्ट्रेबाजी क्रियाकलापमा वित्तीय साधन केन्द्रित नहोस् भन्ने उद्देश्यले रियल स्टेट कर्जा र त्यसको सुरक्षणबीचको अनुपात काठमाण्डौ उपत्यकाका लागि ५० प्रतिशतबाट बढीमा ४० प्रतिशत कायम गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ । साथै, बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूले शेयरको धितोमा जाने मार्जिन प्रकृतिको कर्जा बढीमा आफ्नो प्राथमिक पूँजी बराबरको रकमसम्म प्रवाह गर्न पाउने व्यवस्थालाई प्राथमिक पूँजीको ४० प्रतिशतसम्म मात्र प्रवाह गर्न पाउने तथा एउटै सूचीकृत कम्पनीको शेयरको धितोमा मार्जिन प्रकृतिको कर्जा आफ्नो प्राथमिक पूँजीको बढीमा १० प्रतिशतसम्म मात्र प्रवाह गर्न सक्ने व्यवस्था लागू गरिएको छ ।
७. यस बैंकको रु. १० अर्ब ८४ करोडको पुनरकर्जा सुविधाको सीमालाई वृद्धि गरी आर्थिक वर्ष २०७३/७४ को यस बैंकको मुनाफा र नेपाल सरकारको पुनरुद्धार कोषको रु. ४ अर्ब ७५ करोड रकम सहित रु. १९ अर्ब ७५ करोडको पुनरकर्जा कोष स्थापना गरिएको छ । यस व्यवस्थाले रणनीतिक महत्वका प्राथमिकताप्राप्त क्षेत्रमा सहूलियतपूर्ण बैंक कर्जा प्रवाहमा थप टेवा पुगेको छ ।

कानूनी तथा नियामकीय सुधार

८. देशमा सुरक्षित, स्वस्थ तथा सक्षम भुक्तानी प्रणालीको विकास, विस्तार, सोसँग सम्बन्धित कार्यको नियमन, सुपरिवेक्षण र निगरानी गर्ने उद्देश्यले तयार गरिएको “भुक्तानी तथा फछ्यौट ऐन, २०७४” को मस्यौदा संघीय संसदमा पेश गर्ने प्रयोजनका लागि नेपाल सरकार समक्ष पेश गरिएको छ ।
९. वित्तीय क्षेत्र विकास रणनीतिमा उल्लेख भएका यस बैंकसँग सम्बन्धित कार्यक्रमहरू समेत चरणबद्ध रूपमा कार्यान्वयनमा रहेका छन् ।
१०. बैंक तथा वित्तीय संस्था सम्बन्धी ऐन, २०७३ मा भएका कानूनी प्रावधान अनुरूप बैंक तथा वित्तीय संस्थाको सञ्चालक, स्वतन्त्र सञ्चालक तथा कार्यकारी प्रमुखको पदमा नियुक्त हुने व्यक्तिको योग्यता तथा कार्य अनुभव तोक्ने प्रयोजनका लागि “बैंक वा

वित्तीय संस्थाका सञ्चालक र कार्यकारी प्रमुखको नियुक्तिका लागि आवश्यक योग्यता तथा कार्य अनुभव सम्बन्धी विनियमावली, २०७४” लागू गरिएको छ ।

११. बैंक तथा वित्तीय संस्था सम्बन्धी ऐन, २०७३ मा भएका कानूनी प्रावधानहरू अनुरूप पूर्वाधार विकास बैंक स्थापनाका लागि “पूर्वाधार विकास बैंकको इजाजत सम्बन्धी नीतिगत व्यवस्था, २०७४” लागू हुनुका साथै बैंक स्थापनाको प्रक्रिया अगाडि बढेको छ ।

विश्व अर्थतन्त्र

१२. अन्तर्राष्ट्रिय मुद्रा कोषले सन् २०१७ मा ३.८ प्रतिशतले वृद्धि भएको विश्व अर्थतन्त्र सन् २०१८ मा ३.९ प्रतिशतले बढ्ने प्रक्षेपण गरेको छ । अमेरिकी अर्थतन्त्र सन् २०१७ मा २.३ प्रतिशतले बढेकोमा सन् २०१८ मा २.९ प्रतिशतले बढ्ने प्रक्षेपण छ । कोषको प्रक्षेपण अनुसार सन् २०१७ मा ४.८ प्रतिशतले वृद्धि भएको अनुमान गरिएको उदीयमान तथा विकासोन्मुख देशहरूको अर्थतन्त्र सन् २०१८ मा ४.९ प्रतिशतले बढ्ने प्रक्षेपण रहेको छ । छिमेकी मुलुकहरू भारत र चीनको आर्थिक वृद्धि सन् २०१८ मा क्रमश ७.४ प्रतिशत र ६.६ प्रतिशत रहने कोषको प्रक्षेपण छ ।^१

समष्टिगत आर्थिक तथा वित्तीय स्थिति

वास्तविक क्षेत्र

१३. आर्थिक वर्ष २०७४/७५ को आठ महिनासम्म प्राप्त सूचना तथा तथ्याङ्कहरूले मध्यमस्तरको आर्थिक वृद्धिको परिदृश्य देखाएका छन् ।
१४. नेपाल सरकार, कृषि, भूमि व्यवस्था तथा सहकारी मन्त्रालयका अनुसार मकै र गहुँको उत्पादन क्रमशः ९.४ प्रतिशत र ५.० प्रतिशतले बढ्ने प्रारम्भिक अनुमान छ । तथापि, चालू आर्थिक वर्षको शुरुआतमा तराई भू-भागमा आएको भारी वर्षा तथा डुबानका कारण धानको उत्पादन भने १.५ प्रतिशतले घट्ने अनुमान रहेको छ ।
१५. चालू आर्थिक वर्षको आठ महिनासम्ममा एक मेगावाट भन्दा बढी क्षमताका नौ वटा जलविद्युत आयोजनाहरू

^१ अन्तर्राष्ट्रिय मुद्रा कोष, वर्ल्ड इकोनोमिक आउटलुक, अप्रिल २०१८ ।

सम्पन्न भई ७२ मेगावाट विद्युत राष्ट्रिय ग्रिडमा थपिएको छ । ऊर्जा आपूर्तिमा आएको सुधार, फलाम लगायतका कच्चा पदार्थको आयातमा भएको विस्तार तथा निर्माण एवम् पुननिर्माण कार्यले गति लिएकाले औद्योगिक उत्पादन तथा निर्माणजन्य गतिविधिमा विस्तार आउने देखिन्छ ।

१६. सेवा क्षेत्रतर्फ पर्यटक आगमनमा भएको वृद्धि तथा होटल क्षेत्रमा भएको लगानी विस्तार उत्साहजनक रहेका छन् । स्थानीय, प्रादेशिक तथा संघीय सरकार गठन भइसकेकाले सरकारी खर्च वृद्धि हुने देखिन्छ ।
१७. आर्थिक वर्ष २०७४/७५ को फागुन मसान्तसम्ममा वैदेशिक रोजगारीमा जाने नेपालीहरूको संख्या अघिल्लो वर्षको सोही अवधिको तुलनामा ५.४ प्रतिशतले कमी आई २ लाख ४६ हजार ३२४ कायम भएको छ । अघिल्लो वर्षको सोही अवधिमा पनि त्यस्तो संख्यामा ७.१ प्रतिशतले ह्रास आएको थियो । समीक्षा अवधिमा वैदेशिक रोजगारीमा जाने नेपालीहरूको प्रमुख तीन गन्तव्य मुलुकहरूमा मलेसिया (७७ हजार ४९६), कतार (६९ हजार ९१) र संयुक्त अरब इमिरेट्स (३९ हजार ३९८) रहेका छन् ।

मूल्य स्थिति

१८. २०७४ पुस महिनादेखि बढ्दो क्रममा रहेको वार्षिक बिन्दुगत उपभोक्ता मुद्रास्फीति दर २०७४ फागुनमा ६.० प्रतिशत पुगेको छ । यस्तो मुद्रास्फीति दर २०७३ फागुनमा २.९ प्रतिशत मात्र रहेको थियो । अघिल्लो वर्षको सोही अवधिको तुलनामा समीक्षा अवधिमा खाद्य तथा गैर-खाद्य मुद्रास्फीति दर दुबैमा क्रमशः ५.६ र ६.३ प्रतिशतले वृद्धि भएको छ । तरकारी, दूधजन्य पदार्थ तथा अण्डा, फलफूल, मासु तथा माछा, घ्यू तथा तेल, घरायसी सामान तथा सेवा, स्वास्थ्य, यातायात लगायतका वस्तुहरूको मूल्य वृद्धिले समग्र उपभोक्ता मुद्रास्फीति बढेको हो ।
१९. समीक्षा अवधिमा वार्षिक बिन्दुगत थोक मुद्रास्फीति दर २.३ प्रतिशत रहेको छ । अघिल्लो वर्षको सोही अवधिमा यस्तो मुद्रास्फीति दर १.० प्रतिशत रहेको थियो । समीक्षा अवधिमा थोक मूल्य अन्तर्गत स्वदेशमा उत्पादित वस्तुहरूको मूल्य सूचकाङ्क ५.५

प्रतिशतले, आयातीत वस्तुहरूको मूल्य सूचकाङ्क ४.३ प्रतिशतले र कृषिजन्य वस्तुहरूको मूल्य सूचकाङ्क ०.४ प्रतिशतले वृद्धि भएको छ । अघिल्लो वर्षको सोही अवधिमा स्वदेशमा उत्पादित वस्तुहरूको मूल्य सूचकाङ्क ४.२ प्रतिशतले र आयातीत वस्तुहरूको मूल्य सूचकाङ्क १.८ प्रतिशतले वृद्धि भएको थियो भने कृषिजन्य वस्तुहरूको मूल्य सूचकाङ्क ०.२ प्रतिशतले घटेको थियो ।

सरकारी वित्त स्थिति

२०. २०७४ चैत मसान्तसम्ममा नगद प्रवाहमा आधारित सरकारी बजेट रु. ११२ अर्ब ७५ करोडले घाटामा रहेको छ । अघिल्लो वर्षको सोही अवधिमा सरकारी बजेट रु. ११ अर्ब ८३ करोडले बचतमा रहेको थियो ।
२१. २०७४ चैत मसान्तसम्ममा नगद प्रवाहमा आधारित कुल सरकारी खर्च अघिल्लो वर्षको सोही अवधिको तुलनामा ५३.३ प्रतिशतले वृद्धि भई रु. ६४३ अर्ब ६४ करोड पुगेको छ ।
२२. २०७४ चैत मसान्तसम्ममा नगद प्रवाहमा आधारित चालू खर्च ६०.७ प्रतिशतले वृद्धि भई रु. ४९१ अर्ब ३० करोड पुगेको छ । यो बजेट अनुमानको ६१.१ प्रतिशत हो । अघिल्लो वर्षको सोही अवधिमा यस्तो खर्च ४४.६ प्रतिशतले बढेर रु. ३०५ अर्ब ७७ करोड पुगेको थियो । त्यसैगरी, समीक्षा अवधिमा सरकारको पूँजीगत खर्च रु. १०८ अर्ब ९६ करोड भएको छ । यो खर्च बजेट अनुमानको ३२.५ प्रतिशत हो । अघिल्लो वर्षको सोही अवधिमा यस्तो खर्च रु. ७४ अर्ब ९ करोड रहेको थियो ।
२३. २०७४ चैत मसान्तसम्ममा नेपाल सरकारको राजस्व परिचालन २०.८ प्रतिशतले वृद्धि भई रु. ५०५ अर्ब ९० करोड पुगेको छ । अघिल्लो वर्षको सोही अवधिमा यस्तो राजस्व ४४.४ प्रतिशतले वृद्धि भई रु. ४१८ अर्ब ९५ करोड पुगेको थियो ।
२४. २०७४ चैत मसान्तसम्ममा सरकारी बजेट घाटामा रहे तापनि आन्तरिक ऋणको परिचालन लगायतका कारण २०७४ चैत मसान्तमा नेपाल सरकारको नेपाल राष्ट्र बैंकमा रु. २८८ अर्ब ६४ करोड नगद मौज्जात रहेको छ । यसमध्ये रु. १२१ अर्ब ९१ करोड स्थानीय तहको खातामा रहेको छ ।

वैदेशिक व्यापार तथा शोधनान्तर स्थिति

२५. आर्थिक वर्ष २०७४/७५ को आठ महिनासम्ममा कुल वस्तु निर्यात १०.८ प्रतिशतले वृद्धि भई रु. ५३ अर्ब ४२ करोड पुगेको छ। अघिल्लो वर्षको सोही अवधिमा यस्तो निर्यात १२.८ प्रतिशतले बढेको थियो। समीक्षा अवधिमा भारततर्फ ९.८ प्रतिशत, चीनतर्फ ६२ प्रतिशत र अन्य मुलुकतर्फ ९.१ प्रतिशतले निर्यात बढेको छ। अघिल्लो वर्षको सोही अवधिमा भारततर्फ १६.३ प्रतिशत, चीनतर्फ १३.४ प्रतिशत र अन्य मुलुकतर्फ ८.२ प्रतिशतले निर्यात बढेको थियो।
२६. आर्थिक वर्ष २०७४/७५ को आठ महिनासम्ममा कुल वस्तु आयात २२.१ प्रतिशतले बढेर रु. ७६७ अर्ब ३६ करोड पुगेको छ। अघिल्लो वर्षको सोही अवधिमा यस्तो आयात ४४.२ प्रतिशतले बढेको थियो। समीक्षा अवधिमा भारतबाट भएको आयात २२.३ प्रतिशत, चीनबाट भएको आयात २२.२ प्रतिशत र अन्य मुलुकबाट भएको आयात २१.३ प्रतिशतले बढेको छ। अघिल्लो वर्षको सोही अवधिमा भारतबाट ५९ प्रतिशत, चीनबाट १७.५ प्रतिशत र अन्य मुलुकबाट २६.२ प्रतिशतले आयात बढेको थियो।
२७. आर्थिक वर्ष २०७४/७५ को आठ महिनासम्ममा कुल वस्तु व्यापार घाटा २३ प्रतिशतले बढी रु. ७१३ अर्ब ९३ करोड पुगेको छ। अघिल्लो वर्षको सोही अवधिमा यस्तो व्यापार घाटा ४७.६ प्रतिशतले बढेको थियो। समीक्षा अवधिमा निर्यात-आयात अनुपात ७ प्रतिशत रहेको छ। अघिल्लो वर्षको सोही अवधिमा यस्तो अनुपात ७.७ प्रतिशत रहेको थियो।
२८. आयातमा भएको उल्लेख्य वृद्धिका कारण समीक्षा अवधिमा चालू खाता रु. १५३ अर्ब ९६ करोडले घाटामा रहेको छ। अघिल्लो वर्षको सोही अवधिमा यो खाता रु. ६ अर्ब ३१ करोडले घाटामा रहेको थियो। त्यसैगरी, समीक्षा अवधिमा शोधनान्तर स्थिति रु. २४ अर्ब ७३ करोडले घाटामा रहेको छ। अघिल्लो वर्षको सोही अवधिमा शोधनान्तर स्थिति रु. ५० अर्ब २ करोडले बचतमा रहेको थियो।
२९. आर्थिक वर्ष २०७४/७५ को आठ महिनासम्ममा विप्रेषण आप्रवाह ४.९ प्रतिशतले वृद्धि भई रु.

४७१ अर्ब ८६ करोड पुगेको छ। अघिल्लो वर्षको सोही अवधिमा विप्रेषण आप्रवाह ५.३ प्रतिशतले वृद्धि भएको थियो। खुद ट्रान्सफर आयमा भने ०.७ प्रतिशतले कमी आई रु. ५३९ अर्ब १९ करोडमा सीमित भएको छ। अघिल्लो वर्षको सोही अवधिमा यस्तो आय ८.४ प्रतिशतले बढेको थियो।

३०. आर्थिक वर्ष २०७४/७५ को आठ महिनासम्ममा पूँजीगत ट्रान्सफर रु. ११ अर्ब ९४ करोड र प्रत्यक्ष वैदेशिक लगानी रु. १४ अर्ब २४ करोड आप्रवाह भएको छ। अघिल्लो आर्थिक वर्षको सोही अवधिमा पूँजीगत ट्रान्सफर रु. १० अर्ब ३ करोड र प्रत्यक्ष वैदेशिक लगानी आप्रवाह रु. ८ अर्ब ३५ करोड रहेका थियो।
३१. कुल विदेशी विनिमय सञ्चिति २०७४ असार मसान्तको रु. १०७९ अर्ब ४३ करोडबाट २.८ प्रतिशतले कमी आई २०७४ फागुन मसान्तमा रु. १०४९ अर्ब २२ करोडमा सीमित भएको छ। कुल सञ्चितिमा भारतीय मुद्रा सञ्चितिको अंश २४.७ प्रतिशत रहेको छ। आर्थिक वर्ष २०७४/७५ को आठ महिनाको आयातलाई आधार मान्दा बैंकिङ क्षेत्रसँग रहेको विदेशी विनिमय सञ्चिति ११.१ महिनाको वस्तु र ९.७ महिनाको वस्तु तथा सेवा आयात धान्न पर्याप्त रहने देखिन्छ।
३२. २०७४ असार मसान्तमा नेपाली रुपैयाँको विनिमय दर प्रति अमेरिकी डलर रु. १०२.८६ रहेकोमा २०७४ चैत मसान्तमा १.२ प्रतिशतले अवमूल्यन भई प्रति अमेरिकी डलर रु. १०४.१२ कायम भएको छ। अघिल्लो वर्षको सोही अवधिमा नेपाली रुपैयाँ अमेरिकी डलरसँग ३.५ प्रतिशतले अधिमूल्यन भएको थियो।

मौद्रिक स्थिति, तरलता व्यवस्थापन र ब्याजदर

३३. आर्थिक वर्ष २०७४/७५ को आठ महिनासम्ममा विस्तृत मुद्राप्रदाय ९.१ प्रतिशतले बढेको छ भने सञ्चित मुद्रा ०.५ प्रतिशतले घटेको छ। अघिल्लो वर्षको सोही अवधिमा विस्तृत मुद्राप्रदाय १०.३ प्रतिशतले र सञ्चित मुद्रा १२ प्रतिशतले बढेको थियो।
३४. आर्थिक वर्ष २०७४/७५ को आठ महिनासम्ममा

कुल आन्तरिक कर्जा ११.७ प्रतिशतले बढेको छ । अधिल्लो वर्षको सोही अवधिमा यस्तो कर्जा १०.७ प्रतिशतले बढेको थियो । वार्षिक विन्दुगत आधारमा २०७४ फागुन मसान्तमा कुल आन्तरिक कर्जा २१.६ प्रतिशतले बढेको छ । त्यसैगरी, आर्थिक वर्ष २०७४/७५ को आठ महिनासम्ममा मौद्रिक क्षेत्रको निजी क्षेत्रमाथिको दावी १५.६ प्रतिशतले वृद्धि भएको छ । अधिल्लो वर्षको सोही अवधिमा यस्तो दावी १६.२ प्रतिशतले बढेको थियो । वार्षिक विन्दुगत आधारमा निजी क्षेत्रमाथिको दावी २०७४ फागुन मसान्तमा १७.४ प्रतिशतले बढेको छ ।

३५. आर्थिक वर्ष २०७४/७५ को आठ महिनासम्ममा बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूको निक्षेप ८.१ प्रतिशत र निजी क्षेत्रतर्फ प्रवाहित कर्जा १४.४ प्रतिशतले बढेको छ । अधिल्लो वर्षको सोही अवधिमा निक्षेप ९.१ प्रतिशत तथा कर्जा १५.३ प्रतिशतले बढेको थियो । आर्थिक वर्ष २०७४/७५ को आठ महिनासम्ममा वाणिज्य बैंकहरूको निक्षेप ६.७ प्रतिशत, विकास बैंकहरूको १५.९ प्रतिशत र वित्त कम्पनीहरूको ७.५ प्रतिशतले बढेको छ । त्यसैगरी, निजी क्षेत्रतर्फ प्रवाहित कर्जामध्ये वाणिज्य बैंकहरूको कर्जा १३.९ प्रतिशतले, विकास बैंकहरूको २१.२ प्रतिशत र वित्त कम्पनीहरूको कर्जा प्रवाह ६.८ प्रतिशतले बढेको छ ।
३६. आर्थिक वर्ष २०७४/७५ को नौ महिनासम्ममा वाणिज्य बैंकहरूले रु. ८८२ अर्ब ८७ करोड र अन्य वित्तीय संस्थाहरू (वाणिज्य बैंकहरूबीच बाहेक) ले रु. २७ अर्ब ४१ करोडको अन्तर-बैंक कारोबार गरेका छन् ।
३७. आर्थिक वर्ष २०७४/७५ को नौ महिनासम्ममा यस बैंकले पटक-पटक गरी रु. १३० अर्ब २५ करोड तरलता प्रशोचन गरेको छ । यस्तो प्रशोचन निक्षेप बोलकबोलमार्फत् रु. ४५ अर्ब ५० करोड र रिभर्स रिपोमार्फत् रु. ८४ अर्ब ७५ करोड रहेको छ ।
३८. आर्थिक वर्ष २०७४/७५ को नौ महिनासम्ममा यस बैंकले पटक-पटक गरी रु. ९८ अर्ब ९१ करोड तरलता प्रवाह गरेको छ । यस्तो तरलता प्रवाह रिपोमार्फत् रु. ६१ अर्ब ८२ करोड तथा सोभै खरिद बोल-कबोलमार्फत् रु. ३७ अर्ब १० करोड रहेको छ । बैंक तथा वित्तीय

संस्थाहरूले २०७४ साउनदेखि चैत मसान्तसम्ममा रु. २९ अर्ब ८६ करोड स्थायी तरलता सुविधा उपयोग गरेका छन् ।

३९. आर्थिक वर्ष २०७४/७५ को नौ महिनासम्ममा यस बैंकले विदेशी विनिमय बजार (वाणिज्य बैंकहरू) बाट अमेरिकी डलर ३ अर्ब १९ करोड खुद खरिद गरी रु. ३२९ अर्ब ६२ करोड खुद तरलता प्रवाह गरेको छ । त्यसैगरी, समीक्षा अवधिमा अमेरिकी डलर ३ अर्ब ६६ करोड र यूरो ४ करोड बिक्री गरी रु. ३८२ अर्ब ४७ करोड बराबरको भारतीय रुपैयाँ खरिद गरिएको छ ।
४०. ९१-दिने ट्रेजरी विलको भारत औसत ब्याजदर २०७३ चैतमा ०.९३ प्रतिशत रहेकोमा २०७४ चैतमा ४.९८ प्रतिशत रहेको छ । त्यसैगरी, वाणिज्य बैंकहरूबीचको अन्तर-बैंक कारोबारको भारत औसत ब्याजदर २०७३ चैतको ०.७५ प्रतिशतको तुलनामा २०७४ चैतमा ४.१२ प्रतिशत रहेको छ । अन्य वित्तीय संस्थाहरूबीचको अन्तर-बैंक कारोबारको भारत औसत ब्याजदर २०७३ चैतको ७.२७ प्रतिशतको तुलनामा २०७४ चैतमा ५.७३ प्रतिशत पुगेको छ ।
४१. २०७४ फागुनमा वाणिज्य बैंकहरूको कर्जाको भारत औसत ब्याजदर ११.९६ प्रतिशत र निक्षेपको भारत औसत ब्याजदर ६.४५ प्रतिशत रहेका कारण कर्जा र निक्षेपबीचको भारत औसत ब्याजदर अन्तर ५.५१ प्रतिशत रहेको छ । यसैगरी, २०७४ फागुनमा औसत आधार दर १०.३६ प्रतिशत कायम हुन आएको छ ।

पूँजी बजार

४२. नेप्से सूचकाङ्कमा वार्षिक विन्दुगत आधारमा २४.७ प्रतिशतले हास आई २०७४ चैत मसान्तमा १२७७.६ विन्दुमा भरेको छ । २०७३ चैत मसान्तमा उक्त सूचकाङ्क १६९७.१ विन्दुमा पुगेको थियो । २०७४ असार मसान्तमा भने नेप्से सूचकाङ्क १,५८२.७ विन्दु कायम भएको थियो ।

वित्तीय पहुँच

४३. २०७४ चैत मसान्तमा “क” वर्गका २८, “ख” वर्गका ३६, “ग” वर्गका २५ र “घ” वर्गका ६४ गरी बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूको कुल संख्या १५३ रहेको

छ । समीक्षा अवधिमा बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूको शाखा उल्लेखनीय रूपमा विस्तार भएको छ । २०७३ चैत मसान्तमाको तुलनामा २०७४ चैत मसान्तमा बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरू (घ वर्ग सहित) का शाखा संख्या २३.१ प्रतिशतले वृद्धि भई कुल शाखा संख्या ५ हजार ८४८ पुगेको छ । यस अन्तर्गत वाणिज्य बैंकहरूको शाखा २५८४ विकास बैंकहरूको ९०८, वित्त कम्पनीहरूको १८१ तथा लघुवित्त वित्तीय संस्थाहरूको शाखा २१७५ पुगेका छन् । यसबाट प्रति बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूको शाखाबाट औसतमा करीब ४९२८ जनसंख्याले सेवा प्राप्त गर्नसक्ने देखिन्छ । अधिल्लो वर्ष यस्तो संख्या ५९८६ रहेको थियो ।

४४. वित्तीय पहुँच कम भएका स्थानहरूमा वित्तीय पहुँच अभिवृद्धिका लागि शाखारहित बैंकिङ सेवाको स्वीकृति दिने नीतिलाई निरन्तरता दिइएको छ । २०७४ पुस मसान्तसम्ममा शाखा रहित बैंकिङ सेवाको संख्या १२७३ पुगेको छ । त्यसैगरी, निक्षेप तथा कर्जाको पहुँचमा समेत वृद्धि हुँदै गएको छ । २०७४ पुस मसान्तमा “क”, “ख” र “ग” वर्गका वित्तीय संस्थाहरूमा निक्षेप खाता संख्या २ करोड १४ लाख ९८ हजार र ऋणी संख्या १२ लाख ६९ हजार रहेको छ ।

४५. संघीयता कार्यान्वयनको सिलसिलामा गठन भएका कुल ७५३ स्थानीय तहमध्ये ३९४ वटामा वाणिज्य बैंकहरूको उपस्थिति रहेको छ भने बाँकी तहमा यसै आर्थिक वर्षभित्र शाखा स्थापना हुने योजना छ । यस बैंक समक्ष तोकिएका स्थानीय तहमा शाखा स्थापना गर्ने प्रतिबद्धता व्यक्त गरेका २४३ स्थानीय तहमा २०७५ वैशाख मसान्त भित्रै र प्रतिबद्धता प्राप्त नभएका ११६ तहमा यस बैंकले तोके बमोजिमका वाणिज्य बैंकहरूले २०७५ असारमसान्तभित्र शाखा स्थापना गरिसक्नुपर्ने निर्देशन दिइएको छ । निर्देशनका अतिरिक्त शाखा खोल्ने कार्यलाई प्रोत्साहित गर्न निर्बाजी सापटी प्रदान गर्ने तथा काठमाडौं र ललितपुर महानगरपालिकाभित्र शाखा खोल्न तोकिएका स्थानीय निकायहरूमा शाखा खोल्ने पर्ने नीति कार्यान्वयनमा ल्याइएको छ ।

सहलियतपूर्ण तथा उत्पादनशील क्षेत्र कर्जा

४६. आर्थिक वर्ष २०७४/७५ को नौ महिनासम्ममा बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूबाट साधारण पुनरकर्जा रु. १२ अर्ब ७९ करोड तथा निर्यात पुनरकर्जा रु. ७६ करोड ३३ लाख प्रवाह भएको छ । भूकम्प प्रभावित घर परिवारलाई बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूबाट बढीमा २ प्रतिशत ब्याजदरमा कर्जा उपलब्ध गराउने व्यवस्था अन्तर्गत ८२९ जना ऋणीका लागि रु. १ अर्ब ५१ करोड पुनरकर्जा प्रदान गरिएको छ ।

४७. व्यावसायिक कृषि तथा पशुपन्छी कर्जामा प्रदान गरिने ब्याज अनुदान सम्बन्धी कार्यविधि, २०७३ बमोजिम तोकिएका कृषि व्यवसायहरूमा बैंक/वित्तीय संस्थाहरूबाट प्रवाहित कर्जामा ५ प्रतिशतसम्म ब्याज अनुदान दिने व्यवस्था बमोजिम २०७४ पुस मसान्तसम्ममा करीब रु. ६ अर्ब ६१ करोड २८ लाख कर्जा प्रवाह भएको छ भने सो अवधिसम्ममा ब्याज अनुदान करीब रु. ३८ करोड २० लाख प्रदान गरिएको छ । व्यावसायिक कृषि तथा पशुपन्छी कर्जामा प्रदान गरिने ब्याज अनुदान सम्बन्धी कार्यविधि, २०७३ मा संशोधन गरी बैंक तथा वित्तीय संस्थाले लिन सक्ने १० प्रतिशत अधिकतम ब्याजदरलाई संशोधन गरी आफ्नो आधारदरसँग आबद्ध गरी ब्याजदर निर्धारण गर्न सक्ने व्यवस्था मिलाइएको छ ।

४८. वाणिज्य बैंकहरूले तोकिएका प्राथमिकता प्राप्त क्षेत्रमा न्यूनतम २५ प्रतिशत कर्जा प्रवाह गर्नुपर्ने व्यवस्था रहेकोमा २०७४ फागुन मसान्तसम्ममा २३.२ प्रतिशत पुगेको छ ।

लघुवित्त तथा ग्रामीण वित्तीय सेवा

४९. २०७४ चैत मसान्तसम्ममा ६४ वटा ‘घ’ वर्गका लघुवित्त वित्तीय संस्था लगायत यस बैंकको इजाजतप्राप्त एक राष्ट्रिय सहकारी बैंक, १४ वटा सीमित बैंकिङ कारोवार गर्ने सहकारी संस्था र २४ वटा लघुवित्त सम्बन्धी कारोबार गर्ने गैर-सरकारी संस्थाहरू सञ्चालनमा रहेका छन् ।

५०. ग्रामीण भेगमा बसोबास गर्ने विपन्न परिवारलाई आयआर्जन र रोजगारीका अवसर सिर्जना गर्न नेपाल सरकारले २०४७ सालमा स्थापना गरेको र यस

बैंकले संचालन गर्दै आएको ग्रामीण स्वावलम्बन कोषलाई समसामयिक बनाउन “ग्रामीण स्वावलम्बन कोष सञ्चालन निर्देशिका २०६९” मा संशोधन गरी स्वीकृतिका लागि नेपाल सरकार समक्ष पठाइएको छ। कोषको कुल बीज पूँजी रु. ७९ करोड ३४ लाख रहेकोमा २०७४ फागुन मसान्तसम्ममा १११६ वटा सहकारी संस्था, ५३ वटा गैर-सरकारी संस्था र कृषि विकास बैंकलाई गरी कुल ११७० संस्थाहरूलाई रु. २ अर्ब ३७ करोड कर्जा प्रवाह भएको छ।

५१. यस बैंकले कृषि विकास, ग्रामीण वित्त, लघुउद्यम जस्ता उपायमार्फत् गरिबी न्यूनीकरणमा सक्रिय भूमिका निर्वाह गर्दै आएको छ। यसै सिलसिलामा अन्तर्राष्ट्रिय संस्थाहरू CICTAB, APRACA तथा वित्तीय साक्षरता, वित्तीय पहुँच र वित्तीय समावेशीकरणका सम्बन्धमा Alliance for Financial Inclusion (AFI) र Child and Youth Finance International (CYFI) मा आबद्ध भई ती दुबै निकायहरूको Focal Point को रूपमा कार्य गरिरहेको छ। त्यसैगरी, World Bank, ADB, UNDP, UNCDF, UNICEF, Save the Children, Danida, DFID, KFW लगायतका विभिन्न दातृ निकायहरूको सहयोगमा वित्तीय पहुँच, वित्तीय साक्षरता, वित्तीय समावेशीकरण, ग्रामीण वित्त, लघुवित्त आदि क्षेत्रको विकासका लागि विभिन्न परियोजना तथा कार्यक्रमहरू संचालन भइरहेका छन्।

५२. राष्ट्रिय स्तरको वित्तीय साक्षरता रणनीति तर्जुमा गरी कार्यान्वयनमा ल्याउने प्रतिबद्धता अनुरूप वित्तीय साक्षरता रणनीतिको मस्यौदा तयार पारी स्वीकृतिका लागि नेपाल सरकार समक्ष पेश गरिएको छ। त्यसैगरी, संयुक्त राष्ट्र संघीय विकास कार्यक्रम (UNDP) र संयुक्त राष्ट्र संघीय पुँजी विकास कोष (UNCDF) को वित्तीय सहयोगमा यस बैंकले सम्पन्न गरेको Enhancing Access to Financial Services (EAFS) Project र हाल संयुक्त राष्ट्र संघीय पुँजी विकास कोष र डेनिश विकास सहयोग (DANIDA) को वित्तीय सहयोगमा संचालन भइरहेको UNNATI-Access to Finance (A2F) Project अन्तर्गत वित्तीय साक्षरता सम्बन्धी राष्ट्रिय रणनीति तर्जुमा गर्नुका साथै वित्तीय

साक्षरता सम्बन्धी सचेतनामूलक सामग्रीहरूको प्रचार प्रसार गर्ने कार्य भइरहेको छ।

५३. एशियाली विकास बैंकको अनुदान सहयोगमा सुदूर-पश्चिमाञ्चलका ५ र मध्य-पश्चिमाञ्चलका ५ गरी १० जिल्लाका साना तथा मझौला कृषकहरूको आयस्तर वृद्धि गर्ने अभिप्रायले नेपाल सरकार, कृषि विकास मन्त्रालयद्वारा सञ्चालित साना तथा मझौला कृषक आयस्तर वृद्धि आयोजना (Raising Incomes of Small and Medium Farmers Project - RISMFP) को अनुदान संभागको कार्यान्वयन यस बैंकले गर्ने व्यवस्था रहेको छ। आयोजना कार्यान्वयनको सिलसिलामा २०७४ फागुन मसान्तसम्म ६४९ कृषक समूहलाई कुल रु. ७४ करोड ४२ लाख अनुदान प्रदान गरिएको छ।

५४. नेपाल सरकार र डेनमार्क सरकारबीच UNNATI-Inclusive Growth Program कार्यान्वयनमा ल्याउने सम्बन्धमा भएको द्विपक्षीय सम्झौता बमोजिम यस बैंकसँगको सहकार्यमा संयुक्त राष्ट्र संघीय पुँजी विकास कोष (UNCDF) को प्राविधिक सहयोगमा सन् २०१४-२०१८ सम्मका लागि वित्तीय सेवाको पहुँच (Access to Finance-A2F) कार्यक्रम संचालनमा छ। यस बैंकमार्फत् सञ्चालनमा रहेको यस परियोजनाको नेपालको पूर्वाञ्चलका सात पहाडी जिल्लाहरू ईलाम, पाँचथर, तेह्रथुम, भोजपुर, धनकुटा, ताप्लेजुङ्ग र संखुवासभामा मूलतः डेरी, अदुवा, अर्थोडक्स चिया र अलैंची खेतीमा संलग्न करीब १ लाख ५० हजार साना किसानहरूलाई Value Chain Activities मा सहयोग पुग्ने गरी त्यस क्षेत्रमा कार्यरत बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूमार्फत् वित्तीय सेवा उपलब्ध गराउने र १ लाख ग्राहकहरूलाई शाखारहित बैंकिङ र मोबाइल वित्तीय सेवा उपलब्ध गराउने लक्ष्य छ।

५५. आधुनिक प्रविधिको प्रयोग गरी वित्तीय समावेशीकरणका लागि शाखारहित बैंकिङ र मोबाइल वित्तीय सेवाको प्रवर्द्धन गर्ने उद्देश्यका साथ UNNATI-A2F परियोजनाकै एउटा प्रमुख अंगको रूपमा Mobile Money for the Poor (MM4P) कार्यक्रम संचालनमा रहेको छ। UNCDF को

सहयोगमा संचालित यस कार्यक्रम अन्तर्गत हालसम्म क्षमता अभिवृद्धि, वित्तीय समावेशीकरणका प्रमुख परिसूचकहरूको पहिचान, एजेन्ट बैंकिङका विषयमा सर्वेक्षण, Government to Public (G2P) लाई बैंकिङ प्रणालीमार्फत् प्रवाहित गर्ने सम्बन्धी कार्य, बैंक तथा वित्तीय संस्थाको पहुँच सम्बन्धी e-Mapping कार्य, Retail Payment System को विकास आदि भइरहेको छ ।

५६. नेपालमा वित्तीय समावेशीकरण र वित्तीय सेवाको पहुँचको अवस्था सम्बन्धमा सर्वेक्षणका माध्यमबाट माग तथा आपूर्ति पक्ष विश्लेषण गरी नेपाल राष्ट्र बैंक तथा नेपाल सरकारलाई मार्गदर्शन गर्न सहयोग गर्ने उद्देश्यले UNNATI-A2F परियोजनाकै अर्को अंगको रूपमा Making Access to Financial Services Possible (MAP) कार्यक्रम समेत संचालनमा रहेको छ । यस अन्तर्गत नेपालमा वित्तीय सेवाको माग पक्ष र आपूर्ति पक्षको अवस्थाको अध्ययन/सर्वेक्षण सम्पन्न भई प्रतिवेदन सार्वजनिक भइसकेको छ । प्रतिवेदनले नेपालमा वित्तीय सेवाको अवस्था र पहुँचको जानकारी प्रकाशित गरेको छ । यिनै प्रतिवेदनको आधारमा नेपालको वित्तीय समावेशीकरण सम्बन्धी मार्गचित्र (National Road Map on Financial Inclusion 2017-2030) र कार्यान्वयन कार्ययोजना (Implementation Action Plan) स्वीकृत भइसकेको छ ।

वित्तीय क्षेत्र सुधार तथा नियमन

५७. नेपाल राष्ट्र बैंक ऐन, २०५८ को दफा ७ मा भएको व्यवस्था बमोजिम यस बैंकले विभिन्न संस्थाहरूको शेयरमा गरेको लगानी विनिवेश गर्ने कार्य अगाडि बढाइएको छ ।
५८. नेपालको विद्यमान लेखामानलाई अन्तर्राष्ट्रिय लेखामानको स्तरमा लैजान विकास गरिएको Nepal Financial Reporting Standard (NFRS) अनुसार आर्थिक वर्ष २०७४/७५ देखि वित्तीय विवरण तयार गर्नुपर्ने गरी नीतिगत व्यवस्था गरिएको छ ।
५९. नेपाल राष्ट्र बैंकले नयाँ बैंक तथा वित्तीय संस्था

स्थापना गर्न इजाजत दिने व्यवस्था स्थगित गर्दै आवेदन रोक्का गरेको भए तापनि “घ” वर्गका लघुवित्त वित्तीय संस्थाहरूलाई २०७४ असार मसान्तभित्र प्राप्त निवेदनमध्येबाट २०७४ साउनदेखि चैतसम्ममा १२ वटा लघुवित्त वित्तीय संस्थाहरूलाई वित्तीय कारोबार सञ्चालन गर्ने इजाजत प्रदान गरिएको छ भने एउटा संस्थालाई सैद्धान्तिक सहमति प्रदान गरिएको छ ।

६०. सीमित बैंकिङ कारोबार गर्ने गैर-सरकारी संस्थाहरूलाई “घ” वर्गको लघुवित्त वित्तीय संस्थामा रूपान्तरणका लागि प्राप्त निवेदनहरूको कारबाही अगाडि बढाइएको छ ।
६१. बैंक तथा वित्तीय संस्थाका कामकारबाहीसँग सम्बन्धित विषयहरूमा सम्बन्धित ग्राहकहरूले सोभैं यस बैंकमा गुनासो तथा उजुरी दिनसक्ने व्यवस्था रहेको छ । यस अन्तर्गत २०७४ फागुन मसान्तसम्म जम्मा ११३ गुनासा तथा उजुरी परेकोमा १७ वटा गुनासो उपर समितिमा सुनुवाइ भएर निरुपण गरिएको छ भने ४१ वटा उजुरीको सम्बन्धमा सम्बन्धित बैंक तथा वित्तीय संस्थासँग आवश्यक पत्राचार गरिएको छ । बाँकी ५५ वटा गुनासो बारे निवेदक तथा सम्बन्धित पक्षसँग समन्वय गराई सहमति गर्न पहल गरिएको छ ।
६२. तथ्याङ्क संकलन गर्ने प्रयोजनका लागि बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूले अन्तरबैंक ब्याजदर तथा तरलता सम्बन्धी विवरण, अनिवार्य नगद अनुपातको विवरण, कर्जा/पूँजी-निक्षेप अनुपात अनुगमन, अधिक तरलता गणना जस्ता कार्यलाई अनलाईन रिपोर्टिङ गर्ने गरी स्वचालित (Automated) बनाइएको छ ।
६३. वित्तीय पहुँच (Financial Access) र वित्तीय सेवाको उपयोग (Financial Usage) अध्ययन गर्न तयार गरिएको Website लाई www.emap.nrb.org.np मार्फत् सर्वसाधारणले समेत प्रयोग गर्न सक्ने बनाइएको छ । यसमार्फत् इजाजत प्राप्त बैंक तथा वित्तीय संस्थाका सम्पूर्ण शाखा, ATM र शाखारहित बैंकिङ केन्द्र रहेको स्थानलाई नक्साङ्कनको माध्यमबाट विश्लेषण गर्न सकिने व्यवस्था गरिएको छ । उक्त Website बाट प्रादेशिक र जिल्लागत रूपमा निक्षेप र कर्जाको अवस्था समेत प्राप्त हुने व्यवस्था मिलाइएको

- छ । साथै, वित्तीय समावेशीकरणको अवस्था मापन गर्न नीतिगत व्यवस्था गरिएको छ ।
६४. मर्जर तथा प्राप्ति विनियमावली लागू भएदेखि २०७४ चैत मसान्तसम्म “क”, “ख”, “ग”, र “घ” वर्गका गरी १५८ वटा संस्थाहरू एक आपसमा गाभिएर ४० वटा संस्था बन्न पुगेका छन् भने ८ वटा बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरू एक आपसमा गाभिई ४ वटा कायम रहन सैद्धान्तिक सहमति प्रदान गरिएको छ ।
६५. ब्याजदर सम्बन्धी साविकको व्यवस्थालाई खारेज गरी कर्जा तथा सापटको ब्याजदर निर्धारण गर्दा “आधार दर” (Base Rate) सँग आबद्ध गर्नुपर्ने गरी नयाँ निर्देशन जारी गरिएको छ ।
६६. सम्पत्ति शुद्धीकरण निवारण नियमावली, २०७३ को व्यवस्था समेत समावेश गरी नयाँ सम्पत्ति शुद्धीकरण तथा आतंकवादी क्रियाकलापमा वित्तीय लगानी निवारण सम्बन्धी निर्देशन जारी गरिएको छ ।
६७. नेपाल सरकारबाट स्वीकृत “भूकम्प पीडितहरूको घर निर्माणका लागि सामूहिक लगानीमा निब्याजी ऋण उपलब्ध गराउने कार्यविधि, २०७४” र “आगलागी एवम् बाढी तथा डुबानबाट पीडित घरपरिवारलाई आवासीय घर पुनर्निर्माण र व्यवसाय पुनः संचालनका लागि प्रदान गरिने पुनरकर्जा कार्यविधि, २०७४” जारी गरिएको छ ।

निरीक्षण तथा सुपरिवेक्षण

६८. सुपरिवेक्षणीय स्रोत/साधनको समुचित उपयोगको लागि वाणिज्य बैंकहरूको जोखिमको स्तर (Risk Profile) को आधारमा चारवटा वाणिज्य बैंकहरूको समष्टिगत निरीक्षण समाप्त भएको छ भने पाँच वटा वाणिज्य बैंकहरूको समष्टिगत निरीक्षण कार्य भइरहेको छ । साथै, तीनवटा वाणिज्य बैंकहरूमा यसै वर्षदेखि शुरु गरिएको लक्षित निरीक्षण सम्पन्न भएको छ ।
६९. Supervisory Information System (SIS) लागू गर्न आवश्यक सफ्टवेयरको विकासका लागि आपूर्तिकर्ता छनौट भई कार्य भैरहेको छ । साथै, Off-site Manual तयार गर्ने कार्य अन्तिम चरणमा पुगेको छ ।
७०. वित्तीय स्थायित्व मापन गर्ने प्रचलित परिसूचकहरूमध्ये यस बैंकले २४ वटा Financial Soundness Indicators (FSI) तयार गरी सम्बन्धित निकायहरूलाई पठाउन शुरु गरेको छ ।
७१. निरीक्षण तथा सुपरिवेक्षण विनियमावली २०७० मा समय सापेक्ष संशोधन गरी “निरीक्षण तथा सुपरिवेक्षण विनियमावली २०७४” कार्यान्वयनमा ल्याइएको छ ।
७२. २०७४ फागुन मसान्तसम्म राष्ट्रिय स्तरका ४, दश जिल्लास्तरको १, तीन जिल्लास्तरका १४ र एक जिल्लास्तरको १ गरी जम्मा २० वटा संस्थाहरूको समष्टिगत स्थलगत निरीक्षण गरिएको छ । साथै, विकास बैंक उपर परेका उजुरी तथा गुनासोको आधारमा १० वटा संस्थाहरूको विशेष निरीक्षण सम्पन्न गरिएको छ ।
७३. वित्त कम्पनीतर्फ २०७४ फागुन मसान्तसम्ममा २२ वटाको स्थलगत निरीक्षण, ५ वटाको विशेष स्थलगत निरीक्षण तथा ७ वटाको अनुगमन निरीक्षण सम्पन्न गर्नुका साथै ६ वटा हायरपर्चेज कम्पनीको स्थलगत निरीक्षण सम्पन्न गरिएको छ ।

भुक्तानी प्रणाली

७४. भुक्तानी सेवा प्रदायकको कार्य गर्न अनुमति माग गरेका बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूमध्ये २८ वटा वाणिज्य बैंकहरूलाई कार्ड सेवा (स्वदेशी मुद्रा), इन्टरनेट बैंकिङ, एसएमएस बैंकिङ जस्ता सेवा, “ख” वर्गको १ विकास बैंकलाई मोबाइल बैंकिङ, एसएमएस बैंकिङ जस्ता सेवा र “ग” वर्गका २ वित्त कम्पनीलाई डेबिट कार्ड (स्वदेशी मुद्रा), मोबाइल बैंकिङ, एसएमएस बैंकिङ सेवा सञ्चालन गर्न अनुमति प्रदान गरिएको छ । त्यसैगरी, एउटा वाणिज्य बैंकलाई National Payment Corporation of India (NPCI) को Card Switch सँग आबद्ध हुने प्रयोजनका लागि संयन्त्र स्थापना गर्न आशयपत्र प्रदान गरिएको छ ।
७५. हालसम्म भुक्तानी सेवा प्रदायक/संचालकको कार्य गर्ने प्रयोजनका लागि ५ वटा संस्था/संयन्त्रलाई अनुमति प्रदान गरिएको छ भने भुक्तानी सम्बन्धी कार्य गर्ने प्रयोजनका लागि १६ वटा संस्था/संयन्त्रलाई आशयपत्र (Letter of Intent) प्रदान गरिएको छ ।

७६. विद्युतीय भुक्तानीलाई सुरक्षित, विश्वसनीय एवम् व्यावहारिक बनाउन बैंक तथा वित्तीय संस्थाबाट नेपाली मुद्रामा भुक्तानी हुने गरी जारी गरिएका डेबिट कार्ड, क्रेडिट कार्ड, प्रिपेड कार्ड, मोबाइल बैंकिङ तथा इन्टरनेट बैंकिङ सेवा लगायतका विद्युतीय माध्यमबाट गरिने कारोबारको मापदण्ड, प्रक्रिया र सीमाका सम्बन्धमा २०७५ वैशाख २ गते निर्देशन जारी गरिएको छ।

राष्ट्र ऋण व्यवस्थापन

७७. २०७४ चैत मसान्तसम्म नेपाल सरकारको कुल बाँकी आन्तरिक ऋण दायित्व रु. ३९९ अर्ब १६ करोड ८१ लाख रहेको छ। यसमध्ये ट्रेजरी बिल रु. १५३ अर्ब २४ करोड ७९ लाख, विकास ऋणपत्र रु. २३५ अर्ब ९० करोड, राष्ट्रिय बचतपत्र रु. ९० करोड ६५ लाख, नागरिक बचतपत्र रु. ८ अर्ब ५४ करोड ६९ लाख र वैदेशिक रोजगार बचतपत्रमा रु. ५६ करोड ६८ लाख रहेको छ।

७८. नेपाल सरकारको चालू आर्थिक वर्षको बजेटमा रु. १४५ अर्ब आन्तरिक ऋण परिचालन गर्ने उल्लेख भए बमोजिम २०७४ चैत मसान्तसम्ममा ट्रेजरी बिलमार्फत् रु. ६३ अर्ब ५ करोड ८७ लाख, विकास ऋणपत्रमार्फत् रु. ७२ अर्ब, नागरिक बचतपत्रमार्फत् रु. ५८ करोड १६ लाख तथा वैदेशिक रोजगार बचतपत्रमार्फत् रु. ३ करोड ७२ लाख गरी कुल रु. १३५ अर्ब ६७ करोड ७५ लाख आन्तरिक ऋण उठाइसकिएको छ। २०७३ चैत मसान्तसम्ममा नेपाल सरकारले रु. ३० अर्ब २५ करोड आन्तरिक ऋण परिचालन गरेको थियो।

७९. नेपाल सरकारको तर्फबाट निष्कासन भएका ट्रेजरी बिलमध्ये २०७३ चैतदेखि २०७४ असारसम्म रु. २० अर्ब ६० करोड ५० हजार र आर्थिक वर्ष २०७४/७५ को फागुन मसान्तसम्ममा रु. १५ अर्ब २५ करोड गरी २०७४ फागुन मसान्तसम्म रु. ३८ अर्ब ८५ करोड ५० हजारको ट्रेजरी बिल भुक्तानी भएको छ।

८०. नेपाल सरकारद्वारा निष्कासित ऋणपत्रहरूमध्ये २०७३ चैतदेखि २०७४ फागुन मसान्तसम्म नागरिक बचतपत्र रु. १२ करोड ६५ लाख ६६ हजार र वैदेशिक रोजगार बचतपत्र रु. ८६ लाख ६० हजार गरी जम्मा रु. १३

करोड ५२ लाख २६ हजार नेपाल सरकारबाट भुक्तानी भएको छ।

८१. आर्थिक वर्ष २०७४/७५ को मौद्रिक नीतिमा नेपाल राष्ट्र बैंक खुला बजार कारोबार विनियमावली, २०७१ को विनियम १७ बमोजिम प्रदान गरिदै आएको स्थायी तरलता सुविधा (Standing Liquidity Facility-SLF) प्रदान गर्ने अवधिलाई अधिकतम ७ कार्यदिन कायम गरिए बमोजिम स्थायी तरलता सम्बन्धी कार्यविधि, २०७३ संशोधन गरिएको छ।

८२. वैदेशिक रोजगारीमा संलग्न नेपाली नागरिक वा गैर-आवासीय नेपालीले विदेशमा आर्जन गरेको रकम लगानी गर्न प्रोत्साहित गर्ने तथा वैधानिक माध्यमबाट विप्रेषण भित्र्याउन प्रोत्साहन गर्ने उद्देश्यले निष्कासन गरिदै आएको वैदेशिक रोजगार बचतपत्रको बिक्री कम हुनुका कारणहरु पहिचान गरी यसको बिक्री प्रवर्द्धनका उपायहरु समेत समेटिएको प्रतिवेदन तयार गरिएको छ।

विदेशी विनियम व्यवस्थापन

८३. नेपाली नागरिक, फर्म तथा संस्थाहरुले आफ्नो व्यवसाय गर्न वा भइरहेको व्यवसाय विस्तार गर्न यस बैंकको पूर्व स्वीकृति लिई विदेशमा रहेका आफ्ना नातेदार, अन्य व्यक्ति, गैर-आवासीय नेपाली वा संघ संस्थाबाट बैंकले तोकेको शर्तको अधीनमा रही अमेरिकी डलर २ लाखसम्म ऋण लिने व्यवस्था रहेकोमा उक्त सीमालाई वृद्धि गरी अमेरिकी डलर ५ लाखसम्म र भारतको हकमा ५ करोड भारतीय रुपैयाँसम्म ऋण लिन सक्ने व्यवस्था गरिएको छ।

८४. विद्यमान व्यवस्था बमोजिम इजाजतप्राप्त बैंकहरुले आफूसँग भएको विदेशी मुद्रा विदेशस्थित बैंकमा लगानी गर्दा अधिकतम २ वर्षसम्म लगानी गर्न सक्ने व्यवस्था रहेकोमा पूर्ण तरल सरकारी सुरक्षणपत्रमा ५ वर्षसम्मका लागि लगानी गर्न सक्ने व्यवस्था गरिएको छ।

८५. नेपाल सरकारबाट २०७३ पुस २२ मा स्वीकृत "वित्तीय क्षेत्र विकास रणनीति" मा उल्लेख भएका यस बैंकसँग सम्बन्धित कार्यक्रमहरु मध्ये विदेशी विनियम

व्यवस्थापन गर्ने ऐन तर्जुमा गरी नेपाल सरकार समक्ष पेश गरिएको छ ।

८६. विदेशी विनिमयको सञ्चित तथा लगानीको साप्ताहिक विवरण अद्यावधिक गर्न र प्रत्यक्ष वैदेशिक लगानी (FDI) सम्बन्धी विवरण तयार गर्न सफ्टवेयर खरिद गर्ने प्रयोजनको लागि Business Requirement तयार गरी कार्य अघि बढाइएको छ ।
८७. विदेशी विनिमय कारोबार गर्न इजाजतप्राप्त बैंक तथा वित्तीय संस्था र अन्य निकायहरूलाई जारी गरिएको परिपत्रको सँगालो “एकीकृत परिपत्र-२०७४” तयार गरी लागू गरिएको छ ।
८८. इजाजतप्राप्त मनिचेन्जरहरूले Point of Sale (PoS) मार्फत विदेशी मुद्रा सटही दिन सक्ने व्यवस्था गरिएको छ ।
८९. नेपालका कुनै पनि बैंकले युसान्स आयात प्रतितपत्रको कागजात डिस्काउन्ट गर्न नपाउने व्यवस्था गरिएको छ । साथै, उद्योग स्वयंले आफ्नो प्रयोजनको लागि वा अन्य आयातकर्ताले औद्योगिक उत्पादनका लागि आवश्यक पर्ने कच्चा पदार्थ, मेशिनरी तथा अन्य उपकरण आयात गर्दाको Sight L/C को भुक्तानी गर्ने प्रयोजनको लागि अधिकतम १२० दिनसम्मको लागि बैंकहरूले आयातकर्तालाई परिवर्त्य विदेशी मुद्रामा ऋण दिन सक्ने व्यवस्था गरिएको छ ।
९०. नेपालमा संचालन गरिने कुनै पनि परियोजना निर्माण वा वस्तु तथा सेवा आपूर्तिको लागि आह्वान गरिएको अन्तर्राष्ट्रिय बोलपत्रको लागि विदेशी बोलपत्रदाताले बोलपत्रमा तोकिएको विदेशी मुद्रामा नै Bid Bond/Performance Bond लगायतका बैंक ग्यारेन्टी पेश गर्नुपर्ने र त्यस्ता बोलपत्रका लागि विदेशी बैंकहरूले परिवर्त्य विदेशी मुद्रामा जारी गरेको काउन्टर ग्यारेन्टीको आधारमा मात्र नेपाली बैंकहरूले तोकिएको मुद्रामा ग्यारेन्टी जारी गर्न सक्ने व्यवस्था गरिएको छ ।
९१. हवाईजहाज, दूरसंचार र मेडिकल इक्विपमेन्टका पार्टपूजाहरू तत्कालै विदेशबाट मगाउनुपरेको अवस्थामा र बिक्रेताले उधारो दिएमा अधिकतम अमेरिकी डलर १० हजार मूल्यसम्मका त्यस्ता सामानहरू त्रिभुवन अन्तर्राष्ट्रिय विमानस्थल भन्सार नाकाबाट आयात

गर्न सकिने, यसरी आयात भएका सामानका लागि विदेशी विनिमय निर्देशन फारम जारी गर्न आवश्यक नहुने र यस्ता सामानहरू नियमानुसार भन्सार जाँचपास भई आएको ९० दिनभित्र सम्बन्धित कागजातका आधारमा भुक्तानी पठाउन सकिने व्यवस्था गरिएको छ ।

९२. नेपालका वायुसेवा प्रदायक कम्पनीहरूमा कार्यरत विदेशी नागरिकको श्रम स्वीकृति र सम्भौताको अवधि बहाल रहेको अवस्थामा रोजगारदातासँग गरेको करारमा उल्लेखित पारिश्रमिकमा प्रचलित कानून बमोजिम करकट्टीपश्चात् हुन आउने रकमको बढीमा ७५ प्रतिशतसम्मको रकम यस बैंकले प्रदान गरेको अधिकतम एक वर्षसम्मको स्थायी अनुमतिपत्रको आधारमा तोकिएका कागजात लिई परिवर्त्य विदेशी मुद्रामा (भारतीय नागरिकको हकमा भारतीय मुद्रामा) सम्बन्धित मुलुकमा पठाउन सकिने व्यवस्था गरिएको छ ।
९३. होटलहरूले आफ्ना ग्राहकहरूलाई प्रति ग्राहक अधिकतम अमेरिकी डलर ३०० वा सो बराबरसम्मको परिवर्त्य विदेशी मुद्रा एक बसाई अवधिमा एक पटकको लागि मात्र सटही प्रदान गर्न सक्ने व्यवस्था गरिएको छ ।
९४. रेमिट्यान्स कारोबार गर्ने बैंक तथा वित्तीय संस्था र रेमिट्यान्स कम्पनीहरूले २०७४ साउनबाट रु. २ लाखभन्दा बढी विप्रेषण वापतको रकम भुक्तानी गर्दा अनिवार्य रूपमा बैंक खाता वा चेकमार्फत भुक्तानी गर्ने व्यवस्था मिलाइएको छ ।
९५. स्वीडेनको केन्द्रीय बैंक Riksbank ले अक्टोबर ३, २०१६ भन्दा अगाडि जारी गरेको २००१ सिरिजको स्वीडिस क्रोनर १०० र ५०० दरका बैंक नोटहरू चलनचल्तीबाट हटाउने जानकारी गराएकोले त्यस्ता नोटहरू २०७४ जेठ २८ गतेभित्र यस बैंकको बैंकिङ कार्यालय थापाथलीबाट सटही गरिसक्नु पर्ने व्यवस्था गरिएको थियो ।
९६. यस बैंकबाट इजाजतप्राप्त विप्रेषण कारोबार गर्ने बैंक तथा वित्तीय संस्था, रेमिट्यान्स कम्पनी, सटही कारोबार गर्ने मनिचेन्जर, विदेशी विनिमयको कारोबार गर्ने

होटल, ट्राभल्स, ट्रेकिङ्ग, कार्गो लगायतका निकायहरूले आफूले गरेको विदेशी विनिमयको कारोबारको मासिक विवरण तथा कागजात यस बैंकको विदेशी विनिमय व्यवस्थापन विभागमा नियमित रूपमा बुझाउने व्यवस्था रहेकोमा सो कार्यलाई सरलीकृत र व्यवस्थित बनाउने उद्देश्यले २०७४ वैशाखदेखि त्यस्तो विवरण अनिवार्य रूपमा Online Reporting का माध्यमबाट मात्र पेश गर्नुपर्ने व्यवस्था कार्यान्वयन गरिएको छ ।

९७. नेपाल राष्ट्र बैंक ऐन, २०५८ र विदेशी विनिमय (नियमित गर्ने) ऐन, २०१९ बमोजिम हालसम्म नेपालमा Bitcoin लाई मुद्राको रूपमा कानूनी मान्यता प्राप्त नभएकोले यसको कारोबार नेपालमा पूर्णरूपमा गैरकानूनी रहेको व्यहोरा जानकारी गराउँदै कसैले पनि सो सम्बन्धी कारोबार नगर्न/नगराउन सार्वजनिक सूचना प्रकाशन गरी सचेत गराइएको छ ।
९८. विदेशी लगानीका परियोजनाहरूको सम्भाव्यता अध्ययन, भौगर्भिक अन्वेषण, सर्वे र डिजाइनका लागि लगानीकर्ताकै देशमा खर्च भएको रकम पूँजीकृत गरी वैदेशिक लगानीको रूपमा गणना गर्ने व्यवस्थाको सम्बन्धमा आवश्यक शर्त सहित सूचना जारी गरिएको छ ।
९९. नेपालमा स्थापित कुनै पनि फर्म, कम्पनी वा संस्थाले तोकिएका शर्तहरू पालना गर्ने गरी वैदेशिक ऋणका लागि धितोपत्र सुरक्षण तथा व्यक्तिगत जमानी दिने व्यवस्था सम्बन्धमा सूचना जारी गरिएको छ ।
१००. विदेशी मुद्रा सटही सम्बन्धमा अनौपचारिक कारोबारलाई नियन्त्रित गर्ने प्रयोजनको लागि प्रचार-प्रसार बढाउँदै देशका पर्यटकीय तथा मुद्रा सटही कारोबार हुने विभिन्न स्थानमा विदेशी मुद्रा इजाजतप्राप्त संस्थाबाट मात्र साट्नु पर्ने व्यवस्थालाई प्रभावकारी बनाउनको लागि पर्यटकीय क्षेत्र, अध्यागमन कार्यालय रहने क्षेत्र तथा सीमा क्षेत्रका लागि नेपाली तथा अंग्रेजी अलग-अलग भाषाको सूचना प्रचारप्रसार गर्ने व्यवस्था मिलाइएको छ ।

मुद्रा व्यवस्थापन

१०१. आर्थिक गतिविधिको विस्तारसँगै मुद्राको चलनचल्ती बढ्दै गएको र अर्थतन्त्रमा मौद्रिकीकरणमा सुधार

भइरहेको परिप्रेक्ष्यमा यस बैंकले कुशलतापूर्वक मुद्राको सहज आपूर्ति गर्दै आएको छ । २०७३ फागुन मसान्तसम्ममा विभिन्न दरका रु. ४ खर्ब १९ अर्ब २८ करोड नोट चलनचल्तीमा रहेकोमा २०७४ फागुन मसान्तसम्ममा थप रु. ५४ अर्ब १० करोड बराबरको नोट निष्कासन भई चलनचल्तिमा रहेको नोट रकम कुल रु. ४ खर्ब ७३ अर्ब ३८ करोड पुगेको छ ।

१०२. नोटकोषको ढुकुटीको बीमा रकममा अघिल्लो आर्थिक वर्षको तुलनामा रु. ४ अर्ब १० करोडले वृद्धि भई आर्थिक वर्ष २०७४/७५ मा रु. २१ अर्ब ६५ करोड पुगेको छ । २०७४ चैत मसान्तसम्मको अवधिमा २ वटा नोटकोषहरू थप भई कुल ७७ वटा नोटकोषहरू संचालन हुन पुगेका छन् । २०७४ फागुन मसान्तमा रु. ४९ अर्ब ८९ करोड रकम नोटकोषमा मौज्जात रहेको छ ।
१०३. यस बैंकको मुद्रा व्यवस्थापन विभाग र बैंकको उपत्यका बाहिरका कार्यालयहरूमा २०७४ फागुन मसान्तमा रु. १ खर्ब ४६ अर्ब २५ करोड बराबरको विभिन्न दरका नयाँ नोट स्टकमा रहेका छन् । २०७३ फागुन मसान्तमा रु. १ खर्ब १७ अर्ब १ करोड बराबरको विभिन्न दरका नयाँ नोट स्टकमा रहेका थिए ।
१०४. मुद्रा व्यवस्थापन विभाग र बैंकको उपत्यका बाहिरका कार्यालयहरूबाट समेत गरी २०७३ चैतदेखि २०७४ फागुन मसान्तसम्ममा रु. ४५ अर्ब ९४ करोड बराबरको विभिन्न दरका नोटहरू जलान गरिएको छ । गत वर्षको सोही अवधिमा रु. १७ अर्ब ९० करोड बराबरको विभिन्न दरका नोटहरू जलान गरिएको थियो । यसरी हालसम्म विभिन्न दरका नोटहरूको कुल जलान रकम रु. ३ खर्ब ९५ अर्ब ४५ करोड पुगेको छ ।
१०५. आवश्यकता अनुसार सहज रूपमा मुलुकभर नेपाली नोटको व्यवस्था गर्ने प्रयोजनको लागि कम्तीमा ३.२५ वर्षका लागि धान्ने नोटको स्टक राख्ने नीतिगत व्यवस्था अनुसार नोट छपाई सम्बन्धी कार्य हुँदै आएको छ । २०७३ चैतदेखि २०७४ फागुन मसान्तसम्ममा विभिन्न दरका रु. १ खर्ब ८७ अर्ब ७६ करोड बराबरको ८० करोड ४० लाख थान नयाँ नोट बैंकमा भित्रिएको छ । अघिल्लो वर्षको सोही अवधिमा विभिन्न दरका रु. ७४ अर्ब ३० करोड बराबरको ३६ करोड ४० लाख थान नयाँ नोट बैंकमा भित्रिएका थिए ।

जनशक्ति व्यवस्थापन

१०६. बैंकमा मानव संसाधनको व्यवस्थापन गर्न जनशक्ति योजना तयार गरी कर्मचारी भर्ना, तालिम, विकास, सरुवा, बढुवा, अवकाश लगायतका कार्यहरू नियमित रूपमा सम्पन्न गरिएका छन् ।
१०७. २०७४ फागुन मसान्तसम्म बैंकमा कार्यरत १०७३ कर्मचारीहरूमध्ये अधिकृत स्तरका ६२७, सहायक स्तरका ३०९ र श्रेणीविहिन कार्यालय सहयोगी स्तरका १३७ कर्मचारीहरू रहेका छन् । त्यसैगरी, ८२ जना सुरक्षाकर्मी, १० जना चिकित्सक, २ जना इन्जिनियर, १ जना सब-इन्जिनियर तथा प्राविधिकतर्फ कार्यरत पूर्व कर्मचारीहरू २० जना र चालक ६ जना गरी जम्मा १२१ जना करारमा कार्यरत रहेका छन् । कार्यरत कर्मचारीहरूमध्ये अधिकृत स्तरका कर्मचारी र सहायक स्तरका कर्मचारी बीचको अनुपात १:०.४९ तथा सहायक र कार्यालय सहयोगी स्तरका कर्मचारी बीचको अनुपात १:०.७१ रहेको छ ।
१०८. स्वीकृत दरबन्दीको आधारमा पदपूर्ति गरिने रिक्त पदहरूमध्ये प्रशासन सेवातर्फको कार्यकारी निर्देशक (अधिकृत विशिष्ट श्रेणी) पदमा ८ जनालाई र निर्देशक (अधिकृत प्रथम) पदमा ८ जनालाई बढुवा गरिएको छ भने उप-निर्देशकदेखि सहायक (सहायक द्वितीय) तहसम्मका प्रशासन तथा प्राविधिक सेवातर्फका ५१ पदहरूमा कार्यक्षमता मूल्याङ्कन बढुवा प्रक्रिया अगाडि बढाइएको छ । मूल्याङ्कन बढुवा तथा आन्तरिक प्रतियोगितात्मक परीक्षाद्वारा पूर्ति गर्न बाँकी रहेका पदहरूमा समेत नियमित प्रक्रियाद्वारा पदपूर्ति गर्ने कार्य अगाडि बढाइएको छ ।
१०९. प्रशासन सेवातर्फको सहायक निर्देशक (अधिकृत तृतीय) पदमा १० जना नयाँ नियुक्ति गरी मिति २०७४ पुस ४ देखि पदस्थापन गरिएको छ । खुला प्रतियोगितात्मक परीक्षाद्वारा स्थायी पदपूर्ति गर्ने प्रक्रिया अन्तर्गत प्रशासन सेवातर्फ सहायक निर्देशक (अधिकृत तृतीय) पदमा ४५ जना र सहायक (सहायक द्वितीय) पदमा ९६ जना तथा प्राविधिक सेवातर्फ सूचना प्रविधि समूह अन्तर्गत सहायक (सहायक द्वितीय) पदमा १० जनाको लागि

अनलाइनबाट आवेदन दिने गरी २०७४ फागुनमा विज्ञापन प्रकाशित गरिएको छ ।

११०. यस बैंकको कर्मचारी सेवा विनियमावलीको प्रावधान अनुसार २०७३ चैत १ देखि २०७४ फागुन मसान्तसम्ममा कुल १३५ कर्मचारीहरू बैंक सेवाबाट अलग भएका छन् । यसरी अवकाश पाउनेहरूमा ११२ जना सेवा अवधिको आधारमा र १३ जना उमेरको आधारमा अवकाश भएका छन् भने ४ जनाको मृत्यु भएको, ३ जनाको राजिनामा स्वीकृत भएको र ३ जना कर्मचारीलाई सेवाबाट हटाइएको छ ।
१११. लोक सेवा आयोगले जारी गरेको संगठित संस्थाका कर्मचारीको सेवाका शर्त सम्बन्धी कानून, बढुवा र विभागीय कारबाही सम्बन्धी सामान्य सिद्धान्त, २०७४ को व्यवस्था बमोजिम नेपाल राष्ट्र बैंक कर्मचारी सेवा विनियमावली, २०६८ तेस्रो पटक संशोधन गरी मिति २०७४ मंसिर ६ देखि कार्यान्वयनमा आएको छ ।
११२. कर्मचारी व्यवस्थापनको समग्र पक्षलाई समेटेटी अल्पकालीन एवम् मध्यकालीन जनशक्ति योजना तयार गर्ने कार्य अगाडि बढाउन बैंकका संचालकको संयोजकत्वमा जनशक्ति विकास योजना निर्माण उच्चस्तरीय समिति र सो उच्च स्तरीय समितिलाई प्रतिवेदन तयार गर्ने काममा प्राविधिक तवरले सहयोग पुऱ्याउन जनशक्ति विकास योजना मस्यौदा उपसमिति समेत गठन भई जनशक्ति विकास योजना निर्माणको कार्य अगाडि बढाइएको छ ।
११३. हाजिरी एवम् बिदा व्यवस्थापन लगायतका कार्य विद्युतीय माध्यमबाट सम्पन्न गर्नुका साथै क्रमशः जनशक्ति व्यवस्थापनसँग सम्बन्धित अन्य सूचनाहरूलाई अभिलेखीकरण गर्ने काम जनशक्ति व्यवस्थापन सूचना प्रणाली अन्तर्गत हुँदै आएको छ । यस बैंकको HRMISS लाई समयानुकूल परिमार्जन गर्दै जनशक्ति व्यवस्थापनका कामहरू व्यवस्थित, प्रभावकारी एवम् आधुनिकीकरण गरी कागजरहित वातावरणमा जनशक्ति व्यवस्थापनका कार्यहरू गर्दै लैजाने लक्ष्य यस बैंकको रहेको छ ।

आन्तरिक लेखापरीक्षण

११४. २०७४ फागुन मसान्तसम्ममा बैंकिङ कार्यालय, मुद्रा

व्यवस्थापन विभाग, वित्त व्यवस्थापन विभाग, सामान्य सेवा विभाग तथा काठमाडौं उपत्यका बाहिरका सबै कार्यालयहरूको नियमित लेखापरीक्षण कार्य सम्पन्न गरिएको छ । त्यसैगरी, आन्तरिक नियन्त्रण प्रणालीलाई थप प्रभावकारी बनाउन तथा जोखिमलाई न्यूनीकरण गर्न आवश्यक नीतिगत व्यवस्थाहरू तर्जुमा तथा संशोधन गर्ने सम्बन्धमा निर्देशन दिइएको छ ।

११५. आन्तरिक लेखापरीक्षणको कार्यलाई प्रभावकारी बनाउन General Ledger System बाट भएका कारोबारहरूको प्रत्येक त्रयमासमा गैर-स्थलगत लेखापरीक्षण गरिएको छ ।
११६. बैंकको सूचना प्रविधि सम्बन्धी तथा बैंकले प्रयोग गरिएको General Ledger (GL) सफ्टवेयर, HRMISS आदि सफ्टवेयरहरूको प्रभावकारिता तथा यस्ता सफ्टवेयरमा अन्तरनिहित जोखिमहरू पत्ता लगाउन बाह्य विज्ञबाट System Audit सम्पन्न गरिएको छ । साथै, आन्तरिक लेखापरीक्षण कार्यलाई जोखिममा आधारित बनाउन अन्तर्राष्ट्रिय मुद्राकोषबाट प्राविधिक सहायता लिई कार्य अगाडि बढाइएको छ ।

वित्त व्यवस्थापन

११७. यस बैंकको आर्थिक वर्ष २०७३/७४ मा विदेशी विनिमय पुनर्मूल्याङ्कन अगाडिको खुद आय रु. १९ अर्ब ७० करोड २२ लाख रहेकोमा सम्बन्धित कोषहरूमा रकम विनियोजन गरी बाँकी बचत रकम रु. ७ अर्ब ५० करोड नेपाल सरकारलाई भुक्तानी गरिएको छ । विदेशी विनिमय पुनर्मूल्याङ्कनपश्चात् भने बैंकको खुद व्यय रु. ७ अर्ब ९१ करोड ७२ लाख रहेको छ ।
११८. नेपाल राष्ट्र बैंक ऐन, २०५८ बमोजिम बैंकको खुद आयबाट विभिन्न कोषहरूमा रकम विनियोजन गर्नुपर्ने व्यवस्था अनुसार आर्थिक वर्ष २०७३/७४ मा विकास कोषमा रु. ४ अर्ब १६ करोड थप रकम विनियोजन गरी रु. १५ अर्ब पुऱ्याइएको छ । आर्थिक वर्ष २०७३/७४ सम्ममा यस बैंकको विभिन्न कोषहरूमा रु. १ खर्ब १९ अर्ब ६५ करोड ९ लाख रकम संचित रहेको छ ।
११९. यस बैंकको लगानीयोग्य कोषहरूमा रहेको रकमलाई बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूको मुद्दती निक्षेपमा लगानी

गर्ने गरिएको छ । २०७४ चैतसम्ममा उक्त लगानी रकम रु. २४ अर्ब २५ करोड ४१ लाख रहेको छ ।

१२०. नेपाल राष्ट्र बैंकको लेखा सम्बन्धी कार्यलाई व्यवस्थित तथा अद्यावधिक बनाउने उद्देश्यले लेखा निर्देशिका, २०६५ मा आवश्यक परिमार्जन गरी २०७४ साउनदेखि “लेखा निर्देशिका, २०७४” कार्यान्वयनमा ल्याइएको छ ।
१२१. कर्मचारीहरूलाई प्रदान हुने सबै प्रकारका तलबभत्ता तथा अन्य सुविधाहरूमा आयकर ऐन बमोजिम कट्टी गरिएको रकम सम्बन्धित कर्मचारीको स्थायी लेखा नम्बर (PAN) मा अद्यावधिक गर्ने कार्य शुरु गरिएको छ ।

सम्पत्ति शुद्धीकरण निवारण तथा वित्तीय जानकारी

१२२. वित्तीय जानकारी एकाइमा सूचक संस्थाहरूबाट प्राप्त शंकास्पद कारोबार (Suspicious Transaction Report - STR) र सीमा कारोबार (Threshold Transaction Report - TTR) को विवरणको संख्या र गुणस्तरमा अभिवृद्धि हुनुका साथै कानून कार्यान्वयन गर्ने निकायमा पठाइएका सूचनाहरूको अनुसन्धानमा महत्व बढ्दै गएको छ । साथै, IT Software System goAML प्रयोगमा ल्याउन आवश्यक Hardware खरिद कार्य सम्पन्न भएको र goAML System प्रयोग गर्न आवश्यक तालिमका लागि United Nations Office on Drugs and Crime समक्ष अनुरोध गरिएको छ । यो प्रणाली संचालन भएपश्चात् सूचक संस्थाहरूलाई विद्युतीय माध्यमबाट सूचना सम्प्रेषण गर्न सहज हुने अपेक्षा रहेको छ ।
१२३. वित्तीय प्रणालीको स्थायित्व, वित्तीय पारदर्शिता र वित्तीय अपराध नियन्त्रण गर्ने उद्देश्य रहेको AML/CFT प्रणालीका सम्बन्धमा नेपालको कानूनी संरचना, संस्थागत व्यवस्था, कार्यान्वयनको अवस्था, निकायगत क्षमता र कार्य प्रभावकारिता लगायत समग्र प्रणालीको अवस्था र स्तर मूल्याङ्कन गर्न, यस प्रणालीबाट मुलुकले लिने फाइदाका सम्बन्धमा अध्ययन गर्न र सन् २०१९/२० मा हुने पारस्परिक मूल्याङ्कनको लागि आवश्यक तयारी गर्न एक उच्चस्तरीय स्वमूल्याङ्कन

समिति र सो अन्तर्गत १६ वटा उप-समितिहरू गठन भई स्वमूल्याङ्कनको कार्य अन्तिम चरणमा पुगेको छ ।

१२४. सम्पत्ति शुद्धीकरण निवारण सम्बन्धी कानूनी व्यवस्थालाई थप प्रभावकारी बनाई वित्तीय अपराध निरुत्साहित गर्न यस बैंकको सहकार्यमा नेपाल सरकार, सहकारी विभागले वित्तीय क्षेत्र अन्तर्गतको सहकारी संघ संस्थाहरूका लागि “सम्पत्ति शुद्धीकरण निवारण सम्बन्धी निर्देशन, २०७४” जारी गरेको छ ।

बैंकिङ कारोबार आधुनिकीकरण तथा सूचना प्रविधि

१२५. नेपालको संविधान, २०७२ अनुसार संघीय संरचना अवलम्बन गरे अनुरूप तय भएका ७५३ वटै स्थानीय तहमा बैंक शाखा पुऱ्याई सबै कारोबार बैंकिङ प्रणालीमार्फत् गराउने नीति अनुरूप हालसम्म ३९६ स्थानीय तहमा सरकारी कारोबार संचालन गर्ने स्वीकृति प्रदान गरिएको छ ।
१२६. बैंकको जनकपुर, वीरगञ्ज, पोखरा, नेपालगञ्ज र धनगढी कार्यालयले गर्दै आएको सरकारी कारोबार २०७४ साउन १ गतेदेखि राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक लि.लाई संचालन गर्ने अनुमति प्रदान गरिएको छ ।
१२७. भुक्तानी फछ्यौट (क्लियरिङ्ग) तथा हिसाव मिलान पद्धतिको प्रवर्द्धन तथा विकास गर्ने क्रममा विद्युतीय चेक क्लियरिङ्ग (ECC) र अन्तर-बैंक भुक्तानी प्रणाली (IPS) लागू गरिएको छ ।
१२८. भारतीय रुपैयाँ लगायत अन्य परिवर्त्य विदेशी मुद्रा नगद वितरण कार्यालाई सहज बनाउन आवश्यकता र औचित्यको आधारमा आपूर्ति गर्ने व्यवस्था मिलाइएको छ ।
१२९. नेपाल राष्ट्र बैंक खरिद विनियमावली, २०७१ को दोस्रो संशोधन गरिएको छ भने नेपाल सरकार, सार्वजनिक खरिद अनुगमन कार्यालयले तोके बमोजिमको Standard Bidding Documents तयार गरी लागू गरिएको छ । साथै, नेपाल राष्ट्र बैंक लिलाम सम्बन्धी निर्देशिका, २०६५ लाई संशोधन गरी २०७४ फागुन १५ देखि लागू गरिएको छ ।
१३०. बैंकको सानोठिमी, भक्तपुरस्थित जग्गामा Master Plan अनुसार गभर्नर र डेपुटी गभर्नरको निवास,

आवासीय तालिम केन्द्र तथा Mini Mint निर्माण गर्ने योजना बमोजिम Detail Drawing र Design तयार गर्नको लागि परामर्शदातासँग सम्झौता भई Drawing र Design स्वीकृतिको चरणमा रहेको छ । साथै, भूकम्पका कारण बालुवाटार परिसरबाट बाहिर जानुपरेका यस बैंकका केही विभाग/महाशाखालाई २०७४ साउन ८ गतेदेखि यस बैंकको केन्द्रीय कार्यालय परिसरमा निर्मित नयाँ भवनमा स्थानान्तरण गरिएको छ । बैंकको बालुवाटार तथा थापाथली परिसरको भूकम्पले क्षतिग्रस्त भवन भत्काई उक्त स्थानमा निर्माण गरिने नयाँ भवन तथा Annex भवनको Master Plan, Drawing र Design सम्बन्धमा यस बैंक र नेपाल सरकार, शहरी विकास मन्त्रालय, केन्द्रीय आयोजना कार्यान्वयन एकाइबीच सम्पन्न समझदारीपत्र बमोजिम उक्त Master Plan, Drawing र Design स्वीकृत गरी सो अनुरूप निर्माण सम्बन्धी आवश्यक प्रक्रिया अगाडि बढाउन सहरी विकास मन्त्रालयलाई पत्राचार गरिएको छ ।

१३१. बैंकको आधिकारिक वेवसाइट www.nrb.org.np विदेशबाट Server Hosting गरिएकोमा सोको गुणस्तर तथा Support Service थप प्रभावकारी गर्न होस्टिङ्ग सेवा प्रदायक परिवर्तन गरी नेपालमा नै अवस्थित Server मा Migration गरिएको छ ।
१३२. Letter of Credit (LC) सम्बन्धी विवरण पूर्णरूपमा Online को माध्यमबाट संकलन तथा संचालन गर्न बैंक तथा वित्तीय संस्था आफैले विवरण Entry, Edit तथा Report हेर्ने सुविधा सहितको System तयार गरिएको छ ।
१३३. बैंकमा संचालित SWIFT सिस्टमलाई प्रभावकारी तथा सुरक्षित ढंगले संचालन गर्न तयार गरिएको स्विफ्ट संचालन कार्यविधि High Level Information Technology Committee बाट पारित भई लागू हुने प्रक्रियामा रहेको छ ।

अध्ययन/अनुसन्धान/तालिम/विश्लेषण

१३४. यस बैंकको जनशक्ति विकासका लागि २०७३ चैत १ देखि २०७४ फागुन मसान्तसम्ममा कुल ७८४ जना कर्मचारीहरूलाई अध्ययन भ्रमण, गोष्ठी तथा

तालिमहरूमा सहभागी गराइएको छ। यसमध्ये विदेशी मुलुकका विभिन्न केन्द्रीय बैंक एवम् अन्तर्राष्ट्रिय संघसंस्थाले प्रदान गरेका गोष्ठी, तालिम, सेमिनार अध्ययन भ्रमण आदिमा ५०९ र यस बैंकको बैंकर्स प्रशिक्षण केन्द्रले संचालन गरेको कार्यक्रमहरूमा २७५ जना कर्मचारीहरू सहभागी भएका छन्।

१३५. २०७३ चैत १ देखि २०७४ फागुन मसान्तसम्मको अवधिमा यस बैंकका ३ जना कर्मचारीहरूलाई विदेशमा उच्च अध्ययनको लागि अध्ययन बिदा प्रदान गरिएको छ।

१३६. सरकारी ऋणपत्रको कारोबारलाई थप प्रभावकारी बनाउन बजार निर्माताका रूपमा कार्य गरिरहेका संस्थाहरूमा कर्मचारीहरूको सहभागितामा सरकारी ऋणपत्रहरूको प्राथमिक तथा दोस्रो बजार कारोबार सम्बन्धी अन्तरक्रियात्मक कार्यक्रम सञ्चालन गरिनुका साथै सरकारी ऋणपत्रको कारोबारलाई उपत्यका बाहिर समेत विस्तार गर्ने उद्देश्यले उपत्यका बाहिर केन्द्रीय कार्यालय रहेका बैंक तथा वित्तीय संस्थाका पदाधिकारीहरूको सहभागितामा एकदिने राष्ट्र ऋण तथा मौद्रिक व्यवस्थापनका उपकरणहरू र अनलाइन बोलकबोल प्रणाली विषयक अनुशिक्षण गोष्ठी संचालन गरिएको छ।

१३७. नेशनल बैंकिङ इन्स्टिच्युटमार्फत् महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय अन्तर्गतका विभिन्न सरकारी वकील कार्यालय, राजश्व अनुसन्धान विभाग अन्तर्गतका कार्यालयहरू र नेपाल प्रहरीको अपराध अनुसन्धानका प्रतिनिधिहरू बीच बैंकिङ प्रक्रिया तथा बैंकिङ कानूनसँग सम्बन्धित तालिम कार्यक्रम बुटवल र हेटौँडामा सम्पन्न गरिनुका साथै यसै सम्बन्धी तालिम जिल्ला तथा उच्च अदालतका न्यायाधीशहरूको समेत सहभागितामा राष्ट्रिय न्यायिक प्रतिष्ठानमार्फत् काठमाडौँमा सम्पन्न भएको छ। त्यसैगरी, यस बैंकका विभिन्न विभागका पदाधिकारीहरूको सहभागितामा “बैंकबाट जारी गरिने नीति तथा निर्देशन; बैंकबाट गरिने कारबाहीको प्रक्रिया आदि विषयमा अदालतमा प्रतिरक्षाको क्रममा देखिएका समस्या र समाधानका लागि अपनाउनु पर्ने सजगता” विषयक अन्तरक्रिया कार्यक्रम सम्पन्न गरिएको छ।

१३८. बैंकको उपत्यका बाहिरका कार्यालयहरूमा यस बैंकको सूचना प्रविधिका संरचनाहरू, सफ्टवेयरहरू तथा सूचनाको सुरक्षा सम्बन्धमा जानकारी दिने उद्देश्यले "IT Infrastructure, Information System Implementation, Upgrades & Security" विषयक तालिम संचालन गरिएको छ।

१३९. बैंकको अनुसन्धानमूलक जर्नल Economic Review को Volume 29-II र Volume 30-I प्रकाशित गरिएको छ भने Working Papers अन्तर्गत २०७४ वैशाखदेखि २०७५ चैतसम्म ७ वटा अनुसन्धानात्मक पेपरहरू वेवसाइटमा राखिएका छन्। बैंकको अनुसन्धान विभाग तथा उपत्यका बाहिरका कार्यालयहरूले समेत आर्थिक तथा वित्तीय क्षेत्रका विविध विषयमा विशेष अध्ययनहरू गर्दै आएका छन्।

१४०. बैंकको अनुसन्धान विभागले २०७४ वैशाखदेखि २०७४ चैतसम्ममा मुलुकको संघीय संरचनाको स्वरूपमा लघुवित्त सेवाको पहुँच तथा संरचना, छायाँ बैंकिङ, बैंकिङ विजनेस मोडल तथा वित्तीय प्रविधिको प्रयोग जस्ता विषयमा गरेका अध्ययनहरू सम्पन्न हुने चरणमा रहेका छन्।

अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्ध

१४१. विगत एक वर्षयता यस बैंकको तर्फबाट अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्ध विस्तार गर्ने दिशामा महत्वपूर्ण उपलब्धिहरू हासिल भएका छन्। यस बैंकबाट भएका उच्चस्तरीय भ्रमणहरू तथा अन्तर्राष्ट्रिय दातृ निकायका प्रतिनिधिहरूले गरेको नेपाल भ्रमणका क्रममा समेत द्विपक्षीय आर्थिक एवम् वित्तीय विकासका विषयमा छलफल भएका छन्।

१४२. सार्कफाइनेन्स ग्रुप मिटिङमा प्रतिबद्धता व्यक्त गरिए अनुरूप Macro-prudential Policies in SAARC Countries विषयमा सार्कफाइनेन्स सेमिनार जुन ८-९, २०१७ मा काठमाडौँमा सम्पन्न गरिएको छ।

१४३. आपसी हितका विभिन्न विषयमा समन्वय र सहयोग पुऱ्याउन यस बैंक र भारतीय रिजर्व बैंकका अधिकारीहरू संलग्न Joint Technical Coordination Committee (JTCC) को दोस्रो

बैठक जुन ११, २०१७ मा काठमाडौंमा सम्पन्न भएको छ।

१४४. सन् २०१७ अक्टोबर २९ देखि नोभेम्बर ३ सम्म काठमाण्डौंमा यस बैंक, The SEACEN Center र IMF-SARTTAC को आयोजनामा Monetary Policy Strategies and Monetary Operations विषयक तालिम कार्यक्रम सम्पन्न भएको छ।

१४५. यस बैंकको निमन्त्रणमा पाल्नुभएका अन्तर्राष्ट्रिय मुद्राकोषका Deputy Managing Director Mr. Tao Zhang को सन् २०१७ नोभेम्बर ३ देखि ६ सम्म चार दिने उच्चस्तरीय नेपाल भ्रमण कार्यक्रम सम्पन्न भएको छ।

१४६. बैंक अफ कोरियाको सहयोगमा Bank of Korea Knowledge Partnership Program (BOK-KPP) अन्तर्गत सन् २०१७ मा "Development of a Macroeconomic Model for Economic Forecasting" विषयमा अध्ययन सम्पन्न गरिएको छ भने सन् २०१८ को लागि "Payment Systems Development" विषयमा अध्ययनका लागि कार्य अगाडि बढाइएको छ।

१४७. जुलाई १२-१३, २०१७ मा श्रीलंकाको कोलम्बोमा आयोजित ४६ औं एसियन क्लियरिङ युनियनको बोर्ड अफ डिरेक्टर्स मिटिङ र ३४ औं सार्कफाइनान्स ग्रुप मिटिङबाट निर्णय भए अनुरूप यस बैंकले सन् २०१८ को लागि एसियन क्लियरिङ युनियनको अध्यक्षता गरेको र अध्यक्षको हैसियतमा ४७ औं बोर्ड अफ डिरेक्टर्स मिटिङ एवम् ३६ औं सार्कफाइनान्स ग्रुप मिटिङ सन् २०१८ जुन २७-२९ मा काठमाडौंमा आयोजना गर्न आवश्यक कार्य अगाडि बढाइएको छ।

१४८. Alliance for Financial Inclusion (AFI) को सदस्यताबाट बढी भन्दा बढी लाभ लिन सकियोस् भन्ने उद्देश्यले AFI अन्तर्गत गठन भएका थप तीन कार्यदलहरूमा यस बैंकको सहभागिता सुनिश्चित गरिएको छ।

विविध

१४९. बैंकको दोस्रो रणनीतिक योजना (२०१२-२०१६)

को कार्यान्वयनपश्चात् आगामी पाँच वर्षको लागि तेस्रो रणनीतिक योजना (२०१७-२०२१) तर्जुमा गरी कार्यान्वयनमा ल्याइएको छ। समष्टिगत आर्थिक स्थायित्व, वित्तीय स्थायित्व तथा वित्तीय क्षेत्रको विकास, बाह्य क्षेत्र स्थायित्व र स्वस्थ तथा प्रभावकारी भुक्तानी प्रणाली गरी चार वटा Core Pillar र सात वटा Supporting Pillar रहेको उक्त रणनीतिक योजनामा बैंकको Vision, Mission तथा Core Value लाई पुनरपरिभाषित गरिएको छ। दोस्रो रणनीतिक योजनामा उल्लिखित केही महत्वपूर्ण कार्यहरूलाई चालू रणनीतिक योजनामा समेत निरन्तरता दिइएको छ। बैंकलाई आधुनिक, गतिशील, विश्वसनीय र प्रभावकारी केन्द्रीय बैंकको रूपमा स्थापित गर्ने दूरदृष्टि रणनीतिक योजनाले लिएको छ।

१५०. बैंकको जोखिम व्यवस्थापन कार्यलाई प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन गर्न तथा कुनै पनि आकस्मिक र सम्भावित जोखिमबाट व्यवसाय निरन्तरताको सुनिश्चितता गर्न Business Continuity Plan तयार गर्ने कार्य अगाडि बढाइएको छ। यस अवधिमा जोखिम व्यवस्थापन र व्यावसायिक निरन्तरता योजना सम्बन्धमा ज्ञान अभिवृद्धि गर्न श्रीलंकाको केन्द्रीय बैंकका सम्बन्धित विषय-विज्ञ आमन्त्रण गरी गोष्ठी सम्पन्न गरिएको छ।

१५१. नेपाल सरकारबाट जारी भएको वित्तीय क्षेत्र विकास रणनीतिको कार्यान्वयन गर्न बैंकका गभर्नरको संयोजकत्वमा गठित कार्यान्वयन समितिको कार्य संचालन सम्बन्धी कार्यविधि, २०७४ स्वीकृत गरी लागू गरिएको छ।

१५२. यस बैंकले समस्याग्रस्त घोषणा गरेका १६ वटा बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूमध्ये १० वटा संस्थाहरू खारेजी, संस्था सुधार, एक्विजिसन आदि विधिमाफ्त रिजोलुसनमा गई सकेका छन् भने बाँकी ६ वटा बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरू समस्याग्रस्त सूचीमा रहेका छन्। सबै समस्याग्रस्त संस्थाहरूको नियमित रूपमा सुपरिवेक्षण तथा अनुगमन गरिनुका साथै आवश्यकता अनुसार संस्थाको संचालक समिति र नयाँ लगानीकर्ताहरूसँग छलफल गरी संस्था सुधार गर्ने कार्यलाई निरन्तरता दिइएको छ।

अन्त्यमा,

१५३. स्थानीय तह, प्रदेश सभा र संघीय संसदका निर्वाचनहरू सम्पन्न भएपश्चात् मुलुकले चालू आर्थिक वर्षदेखि राजनीतिक स्थायित्व पाएको छ । यस सँगसँगै ऊर्जा आपूर्तिमा भएको सुधार, पुनर्निर्माणले लिएको गति, व्यावसायिक वातावरण निर्माणमा देखिएको अग्रसरता तथा सरकारको विकास र समृद्धिप्रतिको प्रतिबद्धताले लगानीमैत्री वातावरणमा थप बल पुग्ने देखिएको छ ।
१५४. लगानीमैत्री वातावरणलाई प्रवर्द्धन गर्न सुशासन अभिवृद्धि गर्ने तथा उच्च, समावेशी र दीगो आर्थिक विकासका लागि गतिशील वित्तीय क्षेत्रको विकास गर्दै आर्थिक स्थायित्वमार्फत् मुलुकको समग्र विकासमा सहयोग पुऱ्याउन नेपाल राष्ट्र बैंक प्रतिबद्ध छ । वित्तीय क्षेत्रका स्रोत साधन दीगो विकासलाई टेवा पुऱ्याउने क्षेत्रतर्फ निर्देशित गर्ने, वित्तीय उपकरण एवम् पूर्वाधारहरूको समयसापेक्ष विकास गर्ने र वित्तीय ग्राहक संरक्षण गर्नेतर्फ यो बैंक प्रयासरत छ । वित्तीय क्षेत्रको स्रोत साधनको विवेकपूर्ण उपयोग गर्दै आर्थिक समृद्धि हासिल गर्ने र समष्टिगत आर्थिक स्थायित्व कायम गर्ने यस बैंकको प्रयासमा सहयोग पुऱ्याउन सम्बन्धित सबैमा यो बैंक हार्दिक अनुरोध गर्दछ ।
१५५. विभिन्न प्रतिकूल अवस्थामा पनि विचलित नभई बैंकको कार्यमा दत्तचित्त भई कार्य गर्ने सबै कर्मचारीहरू

धन्यवादका पात्र हुनुहुन्छ । वार्षिकोत्सवको यस गरिमामय अवसरमा बैंकका सम्पूर्ण कर्मचारी र अन्य सम्बद्ध सबैलाई हार्दिक शुभकामना व्यक्त गर्दै यस बैंकले लिएको उद्देश्य प्राप्तमा आगामी दिनमा अभू क्रियाशील हुँदै बैंकको गरिमा उच्च राख्ने गरी बैंकको तर्फबाट सेवा प्रदान गर्न/गराउन सम्पूर्ण कर्मचारीहरूलाई आह्वान गर्दछु ।

१५६. वार्षिकोत्सवको अवसरमा २० वर्षे सेवा उपहारबाट सुशोभित हुनुहुने कर्मचारी मित्रहरूलाई बधाई ज्ञापन गर्दै वहाँहरूको बैंकप्रतिको समर्पणको सम्मान गर्दछु । त्यसैगरी, बैंकको ६३ औं वार्षिकोत्सवको उपलक्ष्यमा आयोजित विविध खेलकूद, आर्थिक लेख, चित्रकला लगायतका विभिन्न प्रतियोगिताका विजेताहरूलाई पनि हार्दिक बधाई ज्ञापन गर्दछु ।
१५७. यस बैंकको कामकारबाहीमा निरन्तर सहयोग गर्ने नेपाल सरकारका विभिन्न निकायहरू, बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरू, निजी क्षेत्रका संघ संस्थाहरू, सञ्चार क्षेत्र, प्रबुद्ध वर्ग, दातृ निकाय लगायतका अन्तर्राष्ट्रिय संघ संस्थाहरू र सर्वसाधारण सबैमा यस अवसरमा म धन्यवाद ज्ञापन गर्दछु र आगामी दिनमा पनि सम्बद्ध सबैबाट बैंकलाई निरन्तर सहयोग प्राप्त हुने अपेक्षा गर्दछु ।

धन्यवाद !

१४ वैशाख २०७५

नेपाली खण्ड

परिचय

वस्तु तथा सेवा खरिद वा अन्य दायित्व पूरा गर्न पैसाको लेनदेन गर्नु आवश्यक हुन्छ । यस्ता लेनदेनलाई व्यवस्थित गर्न विभिन्न संस्थाहरूको जन्म भएको हुन्छ, विभिन्न किसिमका नियम कानून बनेका हुन्छन्, लेनदेनका उपकरणहरूको उत्पत्ति र विकास हुन्छ । यस विषयले अखबार किनेको पैसा भुक्तानी गर्ने कामदेखि सरकारले राजस्व र राष्ट्र ऋण उठाउने तथा खर्च गर्दा भुक्तानी दिने विषयसम्म समाहित हुन्छन् ।

भुक्तानी सम्बन्धी कारोबारलाई व्यवस्थित पार्नु केन्द्रीय बैंकको कार्यक्षेत्रको विषय हो । नेपाल राष्ट्र बैंकलाई पनि नेपाल राष्ट्र बैंक ऐन, २०५८ ले यो जिम्मेवारी दिएको छ । नेपाल राष्ट्र बैंक ऐन, २०५८ को दफा ४ (१) मा नेपाल राष्ट्र बैंकको उद्देश्य सम्बन्धी व्यवस्था गरी बुँदा (ग) मा सुरक्षित, स्वस्थ र सक्षम भुक्तानी प्रणालीको विकास गर्ने उद्देश्य समेत राखिएको छ । यसै गरी नेपाल राष्ट्र बैंकको काम, कर्तव्य र अधिकारहरूमध्ये भुक्तानी, फछ्यौट (क्लियरिंग) तथा हिसाब मिलान (सेटलमेन्ट) पद्धतिको स्थापना तथा प्रवर्द्धन गरी सो कार्यलाई नियमित गर्ने (ऐनका दफा नं. ५.१ भ) कार्य पनि तोकिएको छ । यसको साथै चेक, भुक्तानी आदेश, अन्तर बैंक भुक्तानी तथा बैंकले तोकेको मुद्रामा भए, गरेको सुरक्षण कारोबार तथा अन्य कुनै भुक्तानी उपकरणको क्लियरिंग तथा सेटलमेन्टको व्यवस्था गर्न र सोको नियमन, निरीक्षण तथा सुपरिवेक्षणको कार्य समेत गर्नेछ भन्ने व्यवस्था नेपाल राष्ट्र बैंक ऐनको दफा १०३ मा गरिएको छ ।

नेपाल राष्ट्र बैंकले भुक्तानी प्रणालीको विकासका लागि केही महत्वपूर्ण कार्य सम्पादन गरिसकेको छ । नेपालको भुक्तानी प्रणालीको विकास सम्बन्धी रणनीतिपत्र Nepal National Payment System Development Strategy सन् २०१४ मा जारी गरिसकेको छ । नेपाल राष्ट्र बैंक ऐनले दिएको अधिकार प्रयोग गरी भुक्तानी तथा फछ्यौट

विनियमावली, २०७२ र भुक्तानी सम्बन्धी कार्य गर्ने संस्था र संयन्त्रलाई प्रदान गरिने अनुमति नीति, २०७३ समेत जारी गरिएको छ । सो रणनीतिपत्र, विनियमावली तथा अनुमति नीति कार्यान्वयनका लागि बैंकभित्र वि.सं. २०७२ सालमा भुक्तानी प्रणाली विभागको गठन भइसकेको छ ।

भुक्तानी सम्बन्धी कार्य गर्ने प्राथमिक जिम्मेवारी बैंक तथा वित्तीय संस्थाको नै हुन्छ । यस अर्थमा बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरू नै मुख्य भुक्तानी संस्थाहरू हुन् । सूचना र सञ्चार प्रणालीको विकासबाट बैंकिङ क्षेत्र पनि लाभान्वित भएको हुनाले भुक्तानी प्रणालीको विकासमा सूचना र सञ्चारको समेत ठुलो योगदान रहेको छ । बैंक तथा वित्तीय संस्थाको शाखा दुर्गम तथा पूर्वाधार नभएको स्थानमा स्थापना गर्न नसकिने तर सूचना तथा सञ्चारको माध्यमबाट घरमा बसी अर्थात बैंकबाट टाढा नै रही समेत वित्तीय तथा भुक्तानी कारोबार गर्न सकिने भएकाले सूचना तथा सञ्चारको महत्व बढी भएको हो । यति मात्र होइन सूचना तथा सञ्चार प्रविधिको प्रयोगबाट गैर बैंक तथा वित्तीय संस्थाले पनि भुक्तानी कारोबार गर्न सक्ने भएका छन् । भुक्तानी तथा फछ्यौट विनियमावलीका क्षेत्र अन्तर्गत भुक्तानी प्रणाली सम्बन्धी कार्य गर्ने बैंक तथा वित्तीय संस्था स्वयंले वा बाह्य सेवा (एजेन्ट समेत) परिचालन मार्फत र छुट्टै संस्था/संयन्त्र स्थापना भई भुक्तानी सम्बन्धी कार्य गर्ने संस्था/संयन्त्र समेत हुने गरी तोकिएको छ । विभिन्न मुलुकमा यस्ता संस्थाले भुक्तानी प्रणालीको विकासमा ठुलो योगदान दिएका छन् । नेपाल राष्ट्र बैंकले समेत यस्ता संस्थालाई भुक्तानी सम्बन्धी कारोबार गर्न स्वीकृति दिने व्यवस्था गरेको छ । भुक्तानी सेवा प्रवाह गर्ने संस्थाहरूमध्ये प्रमुख भूमिका निर्वाह गर्ने बैंक तथा वित्तीय संस्थाको नियमन सम्बन्धी अलग्गै व्यवस्था गरिएको हुनाले यस लेखमा भुक्तानी सम्बन्धी कार्य गर्ने संस्था/संयन्त्रलाई प्रदान गरिने अनुमति नीति, २०७३ मा उल्लेख गरिए बमोजिम गैर बैंक वित्तीय संस्थाका रूपमा रहेका भुक्तानी सेवा प्रदायक संस्थाहरूको नियमन सम्बन्धी व्यवस्थाका बारेमा चर्चा गरिएको छ ।

* पूर्व निर्देशक, नेपाल राष्ट्र बैंक

भुक्तानी संस्थाहरूको वर्गीकरण

भुक्तानी संस्थाहरूलाई तिनीहरूको कार्य प्रकृति अनुसार देहाय बमोजिम २ भागमा वर्गीकरण गरिएको छः

१. भुक्तानी प्रणाली संचालक

भुक्तानी सम्बन्धी कार्यको संचालन, नियन्त्रण, क्लियरिंग गर्ने उद्देश्यले स्थापना भएका संस्थाहरू यस वर्गमा पर्दछन् । भुक्तानी प्रणाली संचालकमा क्लियरिंग हाउस, विद्युतीय भुक्तानी कार्ड सञ्जाल संचालन गर्ने संस्था/संयन्त्र, विद्युतीय भुक्तानी सञ्जाल सञ्चालन गर्ने संस्था/संयन्त्र, ठुलो/सानो मूल्यका भुक्तानी सम्बन्धी कार्य गर्न स्थापित संस्था/संयन्त्र पर्दछन् ।

यस्ता भुक्तानी संस्थाले देहाय बमोजिमको काम गर्न पाउछन्ः

- (क) भुक्तानीसँग सम्बन्धित क्लियरिंग कार्य
- (ख) स्वचालित क्लियरिंग हाउस (Automated Clearing House- ACH)
- (ग) नेपाल राष्ट्र बैंकले तोकेको ठुलो सानो मूल्यको भुक्तानी सम्बन्धी कार्य
- (घ) विद्युतीय कार्डहरूको सञ्जाल
- (ट) भुक्तानी स्वीचको कार्य
- (च) अन्य कार्यहरू

२. भुक्तानी सेवा प्रदायक

विद्युतीय माध्यमबाट भुक्तानीसम्बन्धी कारोबार गर्ने संस्था, स्वदेशमा रकमान्तर (मनी टान्सफर) गर्ने कम्पनी, वस्तु र सेवाको बिल भुक्तानी गर्ने उद्देश्यले स्थापना भएका संस्था र उपभोक्तासँग प्रत्यक्ष सम्बन्ध राख्ने संस्थालाई भुक्तानी सेवा प्रदायकको वर्गमा रहन्छन् ।

यस्ता संस्थाहरूले विद्युतीय कार्ड र दूरसञ्चार सञ्जालमार्फत कारोबार गर्न सक्छन् । दूरसञ्चार सञ्जालमार्फत कारोबार गर्न अनुमतिपत्र माग गरी निवेदन दिने संस्था/संयन्त्रले सम्बन्धित सेवा प्रदायकसँग सम्झौत गरी सोको प्रतिलिपि समेत पेश गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ ।

यस्ता संस्थाले देहाय बमोजिमको कार्य गर्न पाउछन्ः

- (क) ग्राहक तथा सेवा प्रदायकको बीचमा मध्यस्थता गरी भुक्तानी लिने दिने कार्य

(ख) स्वदेशमा गरिने मनी टान्सफर (रकमान्तर)

(ग) अन्य कार्यहरू

‘क’, ‘ख’ र ‘ग’ वर्गका बैंक तथा वित्तीय संस्थालाई मात्र भुक्तानी प्रणाली संचालक र भुक्तानी सेवा प्रदायकको रूपमा काम गर्न दिइने (दुवै प्रकृतिको काम गर्न दिइने) भएकाले गैर बैंक वित्तीय संस्थाले कुनै एक किसिमको भुक्तानी संस्थाले गर्ने काम मात्र गर्न पाउनेछन् ।

संस्था संस्थापना सम्बन्धी व्यवस्था

यस लेखलाई गैर बैंक वित्तीय संस्थाको रूपमा रहने संस्था/संयन्त्रको संस्थापना सम्बन्धमा मात्र चर्चा गर्ने गरी सीमित गरिएको छ । भुक्तानी संस्थाको रूपमा महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्ने बैंक तथा वित्तीय संस्थाको स्थापना सम्बन्धी अलग्गै र विशेष व्यवस्था भएको हुनाले यसमा सोको चर्चा गर्न नखोजिएको हो । गैर बैंक भुक्तानी सम्बन्धी व्यवस्थाहरूमध्ये मुख्य केही व्यवस्थालाई देहाय बमोजिम प्रस्तुत गरिएको छ ।

आशयपत्र लिनुपर्ने

भुक्तानी संस्था स्थापना गर्नुअघि नेपाल राष्ट्र बैंकबाट आशयपत्र प्राप्त गर्नुपर्छ । आशयपत्र प्राप्त गर्नका लागि प्रस्तावित संस्थाको प्रबन्धपत्र र नियमावली, व्यावसायिक र प्राविधिक सम्भाव्यता अध्ययन प्रतिवेदन, संस्थापकको व्यक्तिगत विवरण, संस्थापकको नागरिकताको प्रमाणपत्रको प्रतिलिपि, संस्थापकको पछिल्लो आर्थिक वर्षको कर चुक्ताको प्रमाणपत्र र अरु व्यक्ति (वारेस) मार्फत निवेदन दिएको अवस्थामा निवेदकलाई दिएको अख्तियारी पत्र समावेश गरी निर्धारित नमूना बमोजिमको निवेदन दिनुपर्छ । नेपाल राष्ट्र बैंकले अन्य विवरण तथा कागजात समेत पेश गर्नुपर्ने गरी तोक्न समेत सक्नेछ । संस्थापक तथा संचालक हुनका लागि निश्चित योग्यता तोकिएको हुनाले संस्थापक तथा संचालकले व्यक्तिगत विवरण दिँदा ती योग्यता भएको आधार समेत पेश गर्नुपर्छ । यस्तो विवरणमा व्यक्तिगत विवरण, पारिवारिक विवरण, शैक्षिक योग्यता, कार्य अनुभव, लगानीको स्रोत सम्बन्धी विषय खुलाउनु पर्ने व्यवस्था गरिएको छ ।

आवश्यक सबै कागजात संलग्न राखी निवेदन दिएको

अवस्थामा योग्य संस्था/संयन्त्रलाई नेपाल राष्ट्र बैंकले ९० नब्बे दिनभित्र आशयपत्र प्रदान गर्छ । आशयपत्र माग गरको निवेदनसाथ संलग्न कागजात अपुग भएमा, संस्था/संयन्त्र स्थापना गर्न वित्तीय तथा प्राविधिक दृष्टिकोणबाट उपयुक्त नदेखिएमा र नेपाल राष्ट्र बैंकले अन्य कुनै मनासिब कारणबाट आशयपत्र दिन अस्वीकार गर्न सक्नेछ र या अस्वीकृतिको कारण सहितको जानकारी सम्बन्धित पक्षलाई दिइने व्यवस्था गरिएको छ ।

संस्था कम्पनीको रूपमा दर्ता हुनुपर्ने

भुक्तानी सम्बन्धी कार्य गर्न चाहने संस्था (भुक्तानी संस्था) कम्पनीको रूपमा दर्ता भई स्थापना हुनुपर्छ । यसले भुक्तानी सम्बन्धी कार्य गर्ने संस्थामा कानुनी व्यक्ति हुनुपर्ने, सीमित दायित्व भएको हुने, अविच्छिन्न उत्तराधिकार भएको संस्था हुने, संगठित संस्था हुने जस्ता कम्पनीका गुणहरू विद्यमान रहन्छन् । यस्तो कम्पनी निजी कम्पनी वा सार्वजनिक कम्पनी हुनु पर्ने भन्ने नतोकिएको हुनाले दुवै किसिमका कम्पनी भुक्तानी संस्थाका रूपमा रहन सक्ने देखिन्छ । भुक्तानी संस्थामा एक संचालक समिति रहनेछ भन्ने उल्लेख भएको छ तर संचालक समितिको न्यूनतम सदस्यसंख्या तोकिएको छैन । यसबाट समेत निजी कम्पनीले समेत भुक्तानी संस्थाको रूपमा कार्य गर्न सक्ने देखिन्छ ।

अनुमतिपत्र लिनुपर्ने

नेपाल राष्ट्र बैंकबाट आशयपत्र प्राप्त भएपछि कम्पनी रजिष्टारको कार्यालयमा कम्पनी दर्ता गराउनुपर्छ । यसरी कम्पनीको रूपमा स्थापना भएपछि निर्धारित ढाँचामा नेपाल राष्ट्र बैंकमा निवेदन दिनुपर्छ । यसरी दिइने निवेदनका साथमा अनुमति प्राप्त गर्न पेश गर्नुपर्ने विभिन्न कागजातहरूका साथमा पूर्वाधार र सूचना तथा तथ्याङ्क सुरक्षासम्बन्धी व्यवस्था सम्बन्धी विवरण समेत पेश गर्नुपर्छ । यस सम्बन्धी विवरणमा कम्पनी सम्बन्धी विस्तृत विवरणका साथमा देहाय बमोजिमका कागजात समावेश हुनुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ ।

(क) कार्य सञ्चालन प्रक्रिया सम्बन्धमा न्यूनतम देहायका

विषयहरू समावेश भएको विस्तृत प्राविधिक कागजात

१. सफ्टवेयर र हार्डवेयरको विवरण (सुरक्षाको लागि प्रयोग हुने समेत)

२. वस्तु र सेवाहरूको विवरण (Product Service Features)

३. User Acceptance Testing (UAT) र Operational Acceptance Testing (OAT) प्रमाण

४. भुक्तानी प्रक्रियासम्बन्धी विवरण (कार्य प्रवाहको चित्र सहित)

५. कारोबार प्रवाह र फ्लोचार्ट प्रक्रियाको विवरण (सोको लागि लाने समयसहित)

६. कारोबारको माध्यमसम्बन्धी विवरण

७. अन्य सेवा प्रदायकसंग सहकार्यका लागि अन्तरसञ्चालन (Interoperability) सम्बन्धी व्यवस्था

८. विद्युतीय भुक्तानी प्रक्रिया तथा तथ्याङ्कलाई सुरक्षित राख्ने व्यवस्था ।

९. तथ्याङ्क सावर्जनिक गर्ने नीति र दुरुपयोग, क्षति, विनास, नोक्सानी, चोरी आदिबाट तथ्याङ्क सुरक्षित राख्न गरिएको व्यवस्था सम्बन्धी जानकारी ।

ख) सूचना सुरक्षा नीति (Information Security Policy)

१. सूचना सुरक्षा सम्बन्धमा जिम्मेवारीको स्वरूप, कार्यान्वयन, अनुगमन तथा सूचना सुरक्षा सुदृढीकरण सम्बन्धी व्यवस्था ।

२. नीति परिपालना सम्बन्धमा मूल्याङ्कन व्यवस्था, सुरक्षा उल्लंघनमा अनुशासनसम्बन्धी कारवाही तथा सोको जानकारीसम्बन्धी नीति ।

ग) भुक्तानीसम्बन्धी कार्यका लागि स्वीकृत व्यवसाय निरन्तरता योजना (Business Continuity Plan)

घ) भौतिक सुरक्षासम्बन्धी व्यवस्था

ङ) Digital Signature तथा Public and Private Key Infrastructure भएमा सोको विवरण ।

नेपाल राष्ट्र बैंकले भुक्तानी सम्बन्धी कार्य गर्ने संस्था/संयन्त्रको भौतिक र विद्युतीय पूर्वाधारको निरीक्षण गरेपछि मात्र सञ्चालन अनुमति प्रदान गर्दछ । निर्धारित सम्पूर्ण कागजात सहित निवेदन प्राप्त भएको अवस्थामा ६० दिनभित्र नेपाल राष्ट्र बैंकले अनुमतिपत्र प्रदान गर्ने व्यवस्था गरिएको छ ।

अनुमतिपत्र प्रदान गर्दा नेपाल राष्ट्र बैंकले विभिन्न शर्त तोक्न सक्ने व्यवस्था समेत गरिएको छ । यी शर्तहरू देहायका

विषयसँग सम्बन्धित रहन्छन्:

- क) स्पष्ट संस्थागत संरचना तथा सुशासनको प्रबन्ध एवं जोखिम व्यवस्थापनका उपाय अवलम्बन गर्न
- ख) भुक्तानी सेवासँग सम्बन्धित विवादको समाधानका लागि स्पष्ट नीति तथा नियम बनाउन
- ग) भुक्तानी सेवा संयन्त्र तथा सेवा अन्तर्गत कारोबारको समाप्ति (Finality) को साथै नेटिंग (Netting) गर्ने, नोक्सानी छुट्ट्याउने र आवश्यकता अनुसार खण्डीकरण (Apportionment) गर्ने सम्बन्धी व्यवस्थाको स्पष्ट कार्यविधि तयार गरी कार्यान्वयन गर्ने
- घ) भुक्तानी सेवा संयन्त्र सञ्चालनका लागि आवश्यक पर्ने सदस्यताको नियम एवं शर्त र संयन्त्रमा पहुँचको स्पष्ट, उचित तथा विभेदरहित कार्यविधिको व्यवस्था गर्न
- ङ) सुरक्षित तथा प्रभावकारी भुक्तानी संस्था/संयन्त्रको व्यवस्था गर्न आवश्यक देखेका अन्य विषय भुक्तानी संस्थाले प्राप्त गरेको अनुमतिपत्र हरेक ५ वर्षमा नवीकरण गराउनु पर्छ ।

चुक्ता पूँजी सम्बन्धी व्यवस्था

गैर बैंक भुक्तानी संस्थाका लागि देहाय बमोजिम न्यूनतम चुक्तापूँजीको व्यवस्था गरिएको छ ।

भुक्तानी प्रणाली सञ्चालक	रु. १० करोड (नेपालमा मात्र प्रचलन हुने उपकरणको कारोबार गर्ने) रु. २५ करोड (नेपालमा जारी भएका भुक्तानी उपकरण विदेशमा समेत भुक्तानी हुने अवस्थामा) रु. ३० करोड (विदेशमा स्थापना भई नेपालभित्र भुक्तानी कारोबार हुने अवस्थामा)
भुक्तानी सेवा प्रदायक	रु. ५ करोड (कार्डमार्फत कारोबार गर्ने संस्थाको हकमा) रु. १ करोड (दूरसञ्चार प्रविधि र सञ्जालमार्फत कारोबार गर्ने संस्थाको हकमा)

सेवा दस्तुर र धरौटी सम्बन्धी व्यवस्था

आशयपत्रका लागि निवेदन दस्तुर रु. २५,०००/- कायम

गरिएको छ । नेपाल राष्ट्र बैंकबाट अनुमति नीति जारी हुनुअघि नै प्रचलित कानून बमोजिम कम्पनी रजिष्टारको कार्यालयमा दर्ता भई भुक्तानी सम्बन्धी कार्य गरिरहेका संस्था/संयन्त्रले भुक्तानी तथा फछ्यौट विनियमावली अनुसार नेपाल राष्ट्र बैंकबाट अनुमतिको लागि निवेदन दिएको अवस्थामा पनि यही रकम निवेदन दस्तुर वापत बुझाउनु पर्छ । यस्तो निवेदन दस्तुर फिर्ता हुँदैन ।

हरेक ५ वर्षमा अनुमति नवीकरण गर्दा समेत रु. २५,०००/- नवीकरण दस्तुर बुझाउनु पर्छ । अनुमतिपत्रको म्याद सकिएको ३५ दिनभित्र नवीकरणका लागि निवेदन नदिने संस्थालाई दोब्बर दस्तुर लाग्छ ।

संचालक समिति र प्रमुख कार्यकारी अधिकृतको योग्यता

भुक्तानी सेवा एक विशेष प्रकारको वित्तीय सेवा हो । यसमा जटिल सूचना प्रविधिको प्रयोग हुन्छ । यसमा विभिन्न प्रकारका जोखिमहरू अन्तर्निहित रहन्छन् । सरोकारवालाहरूको विश्वास हासिल गरेर मात्र यो व्यवसाय सञ्चालन गर्न सकिन्छ । यसका लागि उपयुक्त व्यावसायिक नीति, भौतिक पूर्वाधार, उच्च व्यावसायिक प्रबन्ध र संस्थागत सुशासन आवश्यक हुन्छ । यस्ता व्यावसायिक सफलताका मापदण्ड पूरा गर्न संस्थापक संचालक र कार्यकारी निर्देशक र कर्मचारीहरूमा समेत निश्चित योग्यता र क्षमता हुनु आवश्यक हुन्छ । अनुमति नीतिमा संस्थापक संचालक र कार्यकारी अधिकृतको Fit and Proper Test मापनका आधारहरू तोकिएको छ ।

संस्थापक संचालक हुन २१ वर्ष पूरा भएको, मानसिक सन्तुलन ठिक भएको, साहूको दामासाहीमा नपरेको, कालो सूचीमा नपरेको वा कालो सूचीमा परेको भए पनि कम्तीमा तीन वर्षअघि नै फुकुवा भएको, कर दायित्व चुक्ता गरेको, भ्रष्टाचार वा ठगीको कसूरमा वा नैतिक पतन देखिने फौज्दारी अभियोगमा अदालतबाट सजाय नपाएको, नेपाल राष्ट्र बैंकबाट निलम्बनमा नपरेको वा निलम्बन अर्वाधि समाप्त भएको, सम्पत्ति शुद्धीकरण, बैंकिङकसूर वा नेपाल राष्ट्र बैंकको कारवाहीमा नपरेको वा परेको भएमा पनि कम्तीमा तीन वर्ष पूरा भइसकेको हुनुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ । बैंक वा वित्तीय संस्थाबाट प्रवाह गरिएको कर्जा दुरुपयोग गरेको आरोपमा अदालतमा मुद्दा विचाराधीन भएको व्यक्ति पनि संचालक संस्थापक बन्न अयोग्य हुन्छन् । आर्थिक वा विद्युतीय वित्तीय कारोबारमा जालसाजी गरेको आरोपमा कारवाहीमा परी

बेइमानी वा बदनियत गरेको कुरा प्रमाणित भएको अवस्थामा पनि त्यस्ता दोषी संस्थापन संचालक हुन सक्दैनन् ।

भुक्तानी तथा फछ्यौट सेवा संचालन गर्ने संस्थाको संस्थापक संचालकमध्ये घटीमा एक तिहाइ संस्थापक संचालकहरूले कम्तीमा स्नातक वा सो सरहको योग्यता हासिल गरेको हुनुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ । यसका साथै संस्थापक संचालकमध्ये घटीमा एक तिहाइ संस्थापक संचालकहरूले सम्बन्धित क्षेत्रमा कम्तीमा तीन वर्षको कार्य अनुभव हुनुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ ।

प्रमुख कार्यकारी संचालकको कानुनी हैसियत संस्थापक संचालककै सरह हुनुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ । संस्था/संयन्त्रको प्रमुख कार्यकारी अधिकृतले व्यवस्थापन, बैकिङ, वित्त, लेखा, अर्थशास्त्र, वाणिज्यशास्त्र, व्यापार प्रशासन, इलेक्टोनिक्स, सूचना प्रविधि वा कम्प्युटर प्रणाली विषयमा कम्तीमा स्नातकोत्तर उपाधि हासिल गरेको हुनुपर्ने व्यवस्था छ । यसका साथै, भुक्तानी सम्बन्धी कार्य गर्ने संस्था/संयन्त्र, बैकिङ तथा वित्तीय क्षेत्र, सूचना प्रविधि, कम्प्युटर प्रणाली वा त्यस्तो काम गर्ने संघसंस्थामा अधिकृत वा सोभन्दा माथिल्लो पदमा कम्तीमा दुई वर्ष काम गरेको अनुभव हुनुपर्ने प्रावधान समेत राखिएको छ । निजमा प्रचलित कानुनी व्यवस्था तथा Banks for International Settlements ले जारी गरेका Principles for Financial Market Infrastructure को मापदण्ड को परिपालना गर्न सक्ने क्षमताको समेत अपेक्षा गरिएको छ । यसका साथै विभिन्न व्यवस्थापकीय क्षमता र दक्षता समेत प्रमुख कार्यकारी अधिकृतमा हुनुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ । राम्रो चरित्र, क्रियाकलाप र चालचलन समेत हुनुपर्ने प्रावधान रहेको छ । राजनैतिक दलको सदस्य, विभिन्न स्थानीय वा प्रादेशिक वा केन्द्रीय निकायमा निर्वाचित वा मनोनित भई बहाल रहेको पदाधिकारी वा राजनैतिक नियुक्ति पाई पदमा बहाल रहेको व्यक्ति प्रमुख कार्यकारी अधिकृत हुन नपाउने व्यवस्था गरिएको छ ।

संस्थापक संचालक वा प्रमुख कार्यकारी अधिकृतको लागि निर्धारित स्वघोषणाको व्यवस्था अनुसार नैतिक पतन देखिने फौजदारी अभियोगमा दोषी ठहर नभएको, देवानी कानून उल्लंघनको कारणबाट सजाय नपाएको, कालो सूचीमा नपरेको (५ प्रतिशत भन्दा बढी सेयर लगानी गरेको संस्था समेत), विदेशी मुद्राको गैरकानुनी कारोबारमा संलग्न नभएको,

निज संलग्न भएको संस्था गैर कानुनी क्रियाकलापमा संलग्न नभएको जस्ता व्यक्तिगत योग्यताको समेत अपेक्षा अनुमति नीतिले राखेको देखिन्छ ।

छुट र सुविधा

नेपाल राष्ट्र बैंकको स्वामित्वमा गठित भएका भुक्तानीसम्बन्धी कार्य गर्ने संस्थालाई अनुमति नीतिमा उल्लेख भएको आवेदन दस्तुर, चुक्ता पूँजी, धरौटी, आशयपत्र र अन्तिम स्वीकृतिका लागि आवश्यक कागजात अनुमतिको लागि निवेदन पेश गर्दा संलग्न गर्नु नपर्ने गरी छुट दिइएको छ । नेपाल राष्ट्र बैंक ऐन, २०५८ को दफा ७ (१) ले नेपाल राष्ट्र बैंकलाई कुनै वाणिज्य बैंक, वित्तीय संस्था, सार्वजनिक संस्थान वा कम्पनीको सेयर खरिद गर्ने वा अन्य कुनै किसिमले कुनै वित्तीय, व्यापारिक, कृषि, औद्योगिक वा अन्य संस्थामा स्वामित्व सम्बन्धी अधिकार प्राप्त गर्न बन्देज लगाइएको भएता पनि सोही दफाको उपदफा २ मा नेपाल राष्ट्र बैंकको आफ्नो काम कारबाही वा दायित्व पूरा गर्न सहयोग हुने काम कारबाही गर्ने संस्थालाई सो संस्थाको कुल पूँजीको दश प्रतिशत ननाघ्ने गरी ऋण प्रदान गर्ने वा त्यस्तो संस्थाका सेयरमा स्वामित्व प्राप्त गर्न छुट दिएको छ । यसै प्रावधान अनुसार नेपाल राष्ट्र बैंकले नेपाल क्लियरिङ हाउस लिमिटेडको स्थापनामा सेयर लगानी गरेको छ । नेपाल क्लियरिङ हाउस लिमिटेडले भुक्तानी सम्बन्धी कार्य गर्ने अनुमति लिन यो छुट र सुविधा पाउने देखिन्छ ।

दश वा सोभन्दा बढी मुलुकमा भुक्तानीसम्बन्धी कार्य गरिरहेका संस्था/संयन्त्रले नेपालमा कारोबार गर्न (भुक्तानी सम्बन्धी कारोबार) चाहेमा अनुमतिपत्रमा उल्लिखित विभिन्न प्रावधान पूरा गरिरहनु नपर्ने र गरी छुट प्रदान गरिएको छ । अनुमति नीतिमा व्यवस्था गरिएको चुक्ता पूँजी, प्रमुख कार्यकारी अधिकृतको योग्यता, भुक्तानी प्रणाली संचालक संस्थाको लागि निर्धारण गरिएको उच्च व्यवस्थापनमा मान्यताप्राप्त विश्वविद्यालयबाट कम्प्युटर वा सूचना प्रविधिमा स्नातक तह उत्तीर्ण गरेको कम्तीमा एक जना जनशक्ति हुनुपर्ने व्यवस्था तथा आवेदन दस्तुर सम्बन्धी व्यवस्था यस्ता संस्थालाई लागु नहुने गरी छुट प्रदान गरिएको छ । आशयपत्र र अनुमतिपत्र लिनका लागि निवेदनसाथ पेश गर्नुपर्ने कागजातको सूची पनि यस्ता संस्थाको लागि छोटो पारिएको

छ । संस्था दर्ताको प्रतिलिपि (जुन मुलुकमा संस्था दर्ता भएको हो, सोही मुलुकबाट जारी भएको), संस्थाको स्वामित्व सम्बन्धी विवरण, कारोबार गरिरहेका मुलुकका विवरण, उच्च व्यवस्थापनमा कार्य गर्ने व्यक्तिको विवरण, संस्थाको पछिल्लो तीन वर्षको वित्तीय विवरण र सम्पर्क व्यक्ति (नेपालस्थित) को नाम, ठेगाना, सम्पर्क नम्बर र इमेल ठेगानाको विवरण मात्र पेश गरी दश वा सोभन्दा बढी मुलुकमा भुक्तानी सम्बन्धी कारोबार गरिरहेका संस्था/संयन्त्रले नेपालमा कारोबार गर्न निवेदन दिन सक्ने व्यवस्था गरिएको छ ।

अनुमति नीति जारी हुँदाका बखत भुक्तानी सम्बन्धी कारोबार गर्ने संस्थाहरूले सोभै अनुमतिपत्रका लागि निवेदन गर्न सकिने व्यवस्था गरिएको छ । नयाँ संस्थाले वा नयाँ भुक्तानी उपकरण वा संयन्त्र स्थापना वा थप गर्नु परेमा मात्र आशयपत्र लिनु आवश्यक छ । यसरी अनुमति नीतिले उपयुक्त कानुनी व्यवस्थाको अभावको समयमा स्थापना र संचालन भएका भुक्तानी संस्थाहरूलाई नयाँ नीतिगत व्यवस्था अनुसार समायोजित हुन समय र प्रक्रियामा सरलीकरण गरिएको छ ।

अन्त्यमा

भुक्तानी प्रणालीको विकास र आधुनिकीकरण आजको आवश्यकता हो । संसार डिजिटल मनीको युगमा रमाइरहेको आजको विश्वमा नेपाल नगदमा आधारित अर्थतन्त्र चलि रहनु स्वभाविक होइन । भुक्तानी प्रणालीको विकासबाट सर्वसाधारणको समयको बचत हुने, सुलभ सेवा प्राप्त हुने, कारोबारमा पारदर्शिता हुने, नगदको जस्तो कारोबारको जोखिम नहुने, धेरै कारोबार थोरै समयमा गर्न सकिने, वित्तीय पहुँच र समावेशिता बढाउन सकिने फाइदाहरू हुन्छन् । यसबाट नेपाली समाज लाभान्वित हुने वातावरण बन्नु आवश्यक छ ।

केही समयदेखि नेपाल सरकार र नेपाल राष्ट्र बैंकले भुक्तानी प्रणालीको विकासमा निकै चासो राख्ने गरेको पाइन्छ । सरकारले विद्युतीय भुक्तानी प्रणालीको माध्यमबाट राजस्व संकलन गर्ने र भुक्तानी गर्ने रणनीति लिएको छ । नेपाल राष्ट्र बैंकले विद्युतीय भुक्तानीका लागि कानुनी र भौतिक

पूर्वाधारको विकासमा जोड दिएको छ । भुक्तानी तथा फछ्यौट ऐन तर्जुमाको क्रममा रहेको छ । रियल टाइम ग्रस सेटलमेन्ट सिस्टम (Real Time Gross Settlement Systems-RTGS), सेन्ट्रल सेक्युरिटीज डिपोजिटरी (Central Securities Depository-CDS) र राष्ट्रिय भुक्तानी द्वार/गेट वे (National Payment Switch/Gateway) को स्थापना नेपाल राष्ट्र बैंकको प्राथमिकतामा परेका छन् । विभिन्न दातृ निकायले पनि यस क्रममा सहयोगका हात फैलाएका छन् । एलायन्स फर फाइनेन्सियल इन्क्लुजन (Alliance for Financial Inclusion), मोबाइल मनी फर द पुअर (Mobile Money for the Poor-MM4P) तथा बेटर देन क्यास एलाइन्स (Better than Cash Alliance) आदिसँग पनि नेपाल समन्वय र सम्पर्कमा रहेको छ ।

नेपालमा भुक्तानी सम्बन्धी कार्य बैंक तथा वित्तीय संस्थाले मात्र गरिरहेकोमा नेपाल राष्ट्र बैंकले गैर बैंक वित्तीय संस्थाहरूले पनि भुक्तानी सम्बन्धी सेवा गर्न सक्ने नीतिगत तथा कानुनी व्यवस्था गरेको छ । यस अनुसार २०७४ पुस मसान्तसम्ममा ३ वटा भुक्तानी प्रणाली सञ्चालक र २ वटा भुक्तानी सेवा प्रदायकलाई अनुमति दिइएको छ भने १५ वटा संस्था/संयन्त्रले आशयपत्र प्राप्त गरेका छन् । यसरी भुक्तानी सेवा प्रदान गर्न आएका गैर बैंक वित्तीय संस्थाले कानुनी संरक्षण प्राप्त गरेका छन् । अन्य संस्था स्थापनाका लागि समेत मार्ग प्रशस्त भएको छ । यसबाट बैंकिंग सेवा लिन नसकेको समूहले भुक्तानी सेवाको माध्यमबाट भुक्तानी कारोबार गर्न सक्ने भएका छन् । यी संस्थाले बैंक तथा वित्तीय संस्थाको सहयोगमा बैंकिङसेवाको उपभोगमा सहजता पनि ल्याउन सक्छन् । यी संस्थाले पेमेन्ट गेट वेको रूपमा काम गरेर बिजुली, टेलिफोन, केबुल आदिको बिल भुक्तानी गर्न तथा अन्य वस्तु तथा सेवा खरिद गर्ने सुविधा पनि दिनेछन् । यसबाट इ कमर्सको विकासमा पनि योगदान पुग्न जान्छ । गैर बैंक वित्तीय संस्थालाई भुक्तानी सेवा प्रवाह गर्न दिने नेपाल राष्ट्र बैंकको प्रयास भुक्तानी प्रणालीको संस्थागत विकास र आधुनिकीकरणका लागि एउटा कोसेढुंगा साबित हुनेछ ।

Financial Technology (FinTech) एक चर्चा : सन्दर्भ नेपाल

● कृष्णप्रसाद शर्मा *

१. विषय प्रवेश

नेपाल राष्ट्र बैंकबाट आर्थिक वर्ष २०७४/७५ का लागि जारी गरिएको मौद्रिक नीतिको बुँदा नं १३४ मा “वित्तीय पहुँच विस्तार गर्न र भुक्तानी प्रणालीलाई सुरक्षित एवम् प्रभावकारी बनाउन Financial Technology (FinTech) को प्रयोगलाई बढावा दिइनेछ । त्यस्तो FinTech कारोबारको अनुगमन गर्न Regulatory Technology (RegTech) संयन्त्र निर्माणको लागि आवश्यक प्रकृया अगाडि बढाइनेछ” भन्ने उल्लेख भएको ।

विज्ञान र प्रविधिको क्षेत्रमा दिन प्रतिदिन विकास हुँदै जाँदा मानवीय क्रियाकलापमा परिवर्तन, औद्योगिक तथा व्यावसायिक क्षेत्रमा सुधारका अतिरिक्त बैंकिङ क्षेत्रमा नयाँ नयाँ उपकरणहरूको आविष्कार एवम् प्रयोग क्रमिक रूपमा वृद्धि हुँदै आइरहेको छ । सन् १९७० को दशकमा सामान्य कम्प्युटरबाट अभिलेख राख्ने कार्यलाई प्राथमिकता दिइएकोमा सन् १९८० को दशकमा आइपुग्दा बैंकिङ क्षेत्रले समेत यसको प्रयोगलाई प्राथमिकता दिई सुरुआत गरेको थियो । सन् १९९० को दशकमा प्रविधि र सञ्चारको विकासमा क्रान्ति नै आयो भन्दा अत्युक्ति नहोला । जसले गर्दा कम्प्युटरको अपरिहार्यताको महसुस भयो । यसैको कारणबाट विश्व नै एक आपसमा आवद्ध हुनुपर्ने अवधारणाको विकास हुन थाल्यो यसैलाई Internet को नामाकरण गरियो । यसैको माध्यमबाट हरेक क्षेत्र नजिक, सरल, सहज र समयमा नै कार्य सम्पन्न गर्ने अवस्थाको सृजना भयो । यसको उपयोग समयमा नै बैंकिङ क्षेत्रले गऱ्यो । वर्तमान समयमा हरेक परिवारको घर, सरकारी तथा निजी क्षेत्रका कार्यालयहरूमा सम्पादन गर्नुपर्ने कार्यहरू Internet र Computer को सहयोग विना असंभव प्राय भैसकेको छ । शहरी र शहरोन्मुख ग्रामीण क्षेत्रमा स्थापना गरिएका बैंकहरूका शाखाहरूबाट प्रदान गरिएका सेवाहरू अधिकांश ग्राहकहरूले मोबाइल फोन, कम्प्युटर र Internet को माध्यमबाट बैंकिङ कारोबार घरबाट र हातबाट सञ्चालन गर्न संभव भएको छ । Internet र Computer

को सहायताबाट Any Where or Anytime Banking को अवधारण कायान्वयनमा आइसकेको छ ।

सन् २००० पछि सूचना र प्रविधिको विकाससँगै बैंकिङ क्षेत्रमा प्रयोग हुने विभिन्न प्रकारका उपकरणहरूको विकास भैरहेको छ । जसको कारणबाट कुनै एक स्थानबाट मात्रै बैंकिङ कारोबार सञ्चालन हुन्छ भन्ने छैन । वर्तमान समय वा भविष्यमा Free and open Banking को अवधारणाले प्राथमिकता पाउने युगको विकास हुनेछ । बैंकिङ कारोबारको लागि समय, स्थान, राष्ट्र र माध्यमले वा सिमानाले नियन्त्रण हुन नसक्ने अवस्थामा आइपुगेको छ । आज नेपालबाट जारी गरिएका बैंकिङ उपकरणले विश्वका विभिन्न देशहरूको यात्रामा कारोबार गर्न सकिने अवस्थाको विकास भैसकेको छ । भविष्यमा Digital and Instrument Based Banking Transactions हुने अवस्थाको विकास हुँदैछ ।

बैंकिङ क्षेत्रमा उपकरणहरूको प्रयोगसँगै Instrument based Transactions को अभिवृद्धिसँग सम्बन्धित विषयहरूलाई यस आलेखमा सारांशमा उठान गर्ने प्रयास गरिएको छ । FinTech भनेको के हो ? यसको प्रयोग कसरी भैरहेको छ ? यस प्रकारका उपकरणहरू कसरी सञ्चालन हुन्छन् ? FinTech अन्तर्गत कुन कुन प्रकारका उपकरणहरू सञ्चालनमा रहेका छन् ? के कस्ता प्रकारका जोखिमहरू आउन सक्दछन् ? आगामी दिनहरूमा यसको प्रयोगमा वृद्धि गर्न कसरी संभव होला भन्ने जिज्ञासाहरूलाई बुझ्न सकिने गरी सरल भाषामा उजागर गर्ने प्रयास गरिएको छ ।

२. परिभाषा (Difination of FinTech)

भुक्तानी तथा फछ्यौँटको क्षेत्रमा विभिन्न प्रकारका उपकरणहरूको खोज, अनुसन्धान गरी सञ्चालनमा आइरहेका छन् । बैंक तथा वित्तीय क्षेत्र तथा गैरबैंक तथा वित्तीय क्षेत्रले यस्ता उपकरणहरूको प्रयोगलाई क्रमशः वृद्धि गर्दै गैरहेका छन् । जसले गर्दा कर्मचारी खर्चमा कटौती, कर्मचारी व्यवस्थापनमा सहजता, समयको बचत, जुनसुकै समय र स्थानमा बैंकिङ

कारोबार प्रदान गर्न सकिने अवस्थाको सृजना, उत्पादकत्वमा वृद्धि, कम स्थानमा कारोबार सञ्चालन, छोटो समयमा नै सेवा प्रवाह गर्न सकिने, ग्राहक हित, सुरक्षा तथा सन्तुष्टिमा अभिवृद्धि गर्न सकिने र मानिसको जीवनशैलीमा परिवर्तन आउन सक्ने हुनाले बैंकिङ क्षेत्रले यस प्रकारका उपकरणहरूको लगानी तथा प्रयोगमा व्यापक रूपमा वृद्धि गरिरहेका छन् ।

बैंकिङ क्षेत्रमा कर्मचारीको प्रयोग गरी प्रदान गरिने सेवाहरूलाई आधुनिक प्रविधि वा उपकरण मार्फत् प्रवाह गर्ने कार्यलाई FinTech भनिन्छ । धेरै वर्ष अगाडिको बैंकिङ कारोबारमा लेजर वा ढढडाको प्रयोग गरी सम्पूर्ण काम मानिसबाट नै सम्पादन हुने गर्दथ्यो । केही प्रविधि वा उपकरणको प्रयोग गरिएको भएमा पनि उपकरण या त कोठामा या त पर्दा भित्र राखिएको हुन्थ्यो । सर्वसाधारण वा ग्राहकले ती उपकरणहरूको अनुभव गर्न सकिने अवस्था थिएन । तर आधुनिक समयमा उपकरणको विकास एवम् प्रयोगले गर्दा मानिसको उपस्थितिकम भएको, प्रविधि वा उपकरणको प्रयोगमा वृद्धि भएको, मानिसको उपस्थिति हुने स्थानमा प्रविधिको उपस्थिति भएकोले वर्तमान समयमा मानिस पछाडि र प्रविधि अगाडि हुँदै गैरहेको छ । मानिस कोठामा वा पर्दा भित्र बसेर प्रविधिको व्यवस्थापन, अनुगमन एवम् निगरानी वा सुपरिवेक्षण गर्ने र बाहिरी घेरामा प्रविधिको सहायताबाट ग्राहकसंग सम्बन्धित कार्यहरू सम्पादन हुने अवस्थालाई FinTech भनिन्छ । नेपालका बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरू तथा गैरबैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूले यसै गोरेटोमा अग्रसर भई आफ्ना दैनिक वित्तीय कारोबारहरूको सञ्चालन तथा फछ्यौट कार्य गरिरहेका छन् । यसै सन्दर्भमा वित्तीय स्थायित्व बोर्ड (Financial Stability Board) का अनुसार FinTech भनेको “FinTech is Technology enabled financial innovations that could result in new business, models, applications, process or products with an associated materials effects on financial markets and institutions and the provisions of financial services. हो ।

यस परिभाषा अनुसार वित्तीय बजारमा नयाँ किसिमका वित्तीय उपकरणहरूको आविष्कार एवम् प्रयोग दिनानुदिन भैरहेको छ । जसले गर्दा बजारमा नयाँ प्रकारका प्रविधि, तरिका, माध्यम, प्रक्रियाहरूको प्रयोगको कारणले वित्त बजार वा संस्थामा सेवा प्रवाह वा उपभोगको प्रत्यक्ष प्रभाव परिरहेको छ । मानिसले उपभोग गरिरहेका वा वित्तीय संस्थाहरूले प्रयोग

गरी सेवा प्रवाहको माध्यमहरूको कार्य प्रकृति हेर्दा कल्पना भन्दा बाहिरको अवस्था देखा परिसकेको छ । गैरबैंकिङ संस्थाहरूले समेत वित्तीय उपकरणहरूको प्रयोग गरी दूरसञ्चार सेवा प्रदायक संस्थाहरू र बैंकहरूको सहकार्यमा विश्व भरी नै विद्युतीय माध्यमबाट हुने कारोबारहरू सञ्चालन गरिरहेका छन् । बैंकिङ तथा गैर बैंकिङ संस्थाहरूले P2P, P2B, P2G जस्ता कारोबारहरू यस्तै प्रकारका उपकरणका सहायताले प्रवाह गरिरहँदा, बैंकिङ क्षेत्र, व्यावसायिक क्षेत्र तथा सरकारी क्षेत्रमा जम्मा/खर्च, रकमान्तर जस्ता कारोबारहरू सेकेण्डभरमा नै सम्पन्न भई हरेक क्षेत्र लाभान्वित भएको अवस्था छ । जनताले सरकारलाई भुक्तानी गर्नुपर्ने राजश्व, कर, शुल्क र जरिवाना जस्ता रकमहरू एवम् सरकारले जनतालाई समयम नै उपलब्ध गराउनुपर्ने सामाजिक सुरक्षा भत्ता, औषधि उपचार खर्च, पेन्सन, जेष्ठ नागरिक भत्ता, दलित, महिला तथा अपाङ्गता भएका असक्त व्यक्तिहरूलाई भुक्तानी गर्नुपर्ने रकम तथा विमा बापतको प्रिमियम जस्ता रकमहरू समयमा नै प्राप्त गर्नुपर्ने वर्गले विकसित देशहरूमा यस्तै प्रकारका उपकरण मार्फत् वितरण गर्ने गरिन्छ । यसको लागि सेवा प्रवाह गर्ने संस्था, प्राप्त गर्ने व्यक्ति र प्रदान गर्ने सरकार प्राविधिक रूपमा सक्षम भई उपकरणहरूको जडान गरी सञ्चालनमा ल्याउनुपर्दछ ।

उपकरण मार्फत् भुक्तानी वा प्राप्तिका कारोबार सफल रूपमा सञ्चालन गरिरहेका देशहरूमा नगदमा हुने कारोबार क्रमशः उपकरण मार्फत हुने कारोबारमा वृद्धि मानिसहरूको साथमा नगदको सट्टामा कार्डहरू वा मोवाइल wallet मात्रै हुने अवस्था आइसकेको छ । यस्ता प्रकारका उपकरणहरू प्रयोगमा वृद्धि एवम् उपकरणहरूको सहजताले गर्दा कागजी नोट छपाइमा हुने खर्चमा कमी, कारोबारमा कमी, नोटको आयुमा वृद्धि, राजश्वमा वृद्धि, कारोबारमा पारदर्शिताका साथै चोरी हुने हराउने क्षति हुने कार्यमा कम भई मानिसहरूलाई कारोबारमा हुने ऋणभट कम हुने, समयको वचत हुने, प्राप्त गर्नेले र भुक्तानी गर्नेले समयमा नै कारोबार सम्पन्न गर्ने अवस्थाको सृजना हुने भएकोले कारोबारको हिसाबमिलान सम्पन्न हुने समय वास्तविक नै हुने गर्दछ ।

३. वर्तमान समयमा FinTech को अवस्था

सूचना प्रविधि र दूरसञ्चार सेवा प्रदायक संस्थाहरूले उपलब्ध गराउने सेवाहरूको पहुँच शहरी क्षेत्र, शहरोन्मुख

ग्रामिण क्षेत्र र ग्रामिण क्षेत्रहरूमा समेत उपलब्ध भई सकेको छ । प्रविधिको विकास, मूल्यमा क्रमशः गिरावट आउनु, बजारमा प्रतिस्पर्धा, सडक विकासमा विस्तार, विद्युत सेवाको पहुँच तथा इन्टरनेट सेवा प्रदायक संस्थाहरूको Coverage जस्ता सेवाहरूको विस्तार नै उपकरण मार्फत् हुने वित्तीय कारोबारको विस्तारका सहयात्री हुन् । बैंकिङ तथा वित्तीय क्षेत्रले खाता सञ्चालन गर्ने, कर्जाको अभिलेख राख्ने, आदि सम्पूर्ण कारोबार कम्प्युटरको माध्यमबाट गर्दै आइरहेकोमा इन्टरनेट सेवाको पहुँचमा भएको विस्तारले बैंक तथा वित्तीय संस्थामा गरिने कारोबारहरू ग्राहकको चाहन बमोजिम तुरुन्त सम्पादन भइरहेका छन् ।

कम्प्युटर र इन्टरनेटको माध्यमबाट बैंकले स्थापना गरेका आधुनिक प्रणाली, hardware, Server सञ्चालनमा रहेका छन् । जसबाट ABBS सेवा, सम्पूर्ण ग्राहकको कारोबारको नियन्त्रण वा तत्काल गर्नुपर्ने निर्देशनात्मक आदेश, भावी कार्ययोजनाको निर्माण, प्रत्येक दिन एकीकृत वासलात, नगद व्यवस्थापना, जम्मा निक्षेप/खर्च , कर्जाको विवरण दैनिक एक क्लिकको भरमा जानकारी लिन सकिने अवस्थामा कारोबार भैरहेको छ । त्यस्तै आधुनिक उपकरण मार्फत् बैंकहरूले ग्राहकलाई सेवा उपलब्ध गराएर ग्राहकको समयको अधिकतम वचत गरी ग्राहक आफैले बैंकिङ कारोबार गर्न सक्ने अवस्थाको सृजना भएको छ । ग्राहकलाई उपलब्ध गराउने सेवाहरूमध्ये ज्यादै प्रचलनमा रहेका सेवा Debit Card हो । आफ्नो खातामा रकम भएमा जुनसुकै समय र स्थानमा रहेका ATM र PoS बाट नगद फिक्ने एवम् वस्तु वा सेवा खरिदको विल भुक्तानी गर्न सकिने अवस्था रहेको छ । त्यस्तै Debit Card, Credit Card, Smart Card, Yatra Card, Mobile Banking, Internet Banking का अतिरिक्त PoS Terminal हरूको स्थापना गरी ग्राहकहरूलाई सेवा दिनुका अतिरिक्त आफ्नो सेवा विस्तार र खर्चमा कटौती गर्न सफल भएका छन् । बैंकिङ कारोबारमा प्रयोग गर्न सकिने उपकरणहरूको खोजविन, आविष्कार भैरहने तथा बैंकिङ तथा गैरबैंकिङ क्षेत्रले प्रयोगमा विस्तार गर्ने कार्यले आगामी दिनहरूमा कारोबार गर्न अभै सहज तथा सरल हुनसक्ने देखिएको छ ।

ATM Machine तथा PoS Terminals बाट विभिन्न प्रकारका Card हरूको प्रयोग भए पनि समाधान गर्नुपर्ने समस्याहरू देखिएका छन् । Card Insurt हुने, रकम नआउने तर मौज्दात घट्ने, बैंकले समयमा नै हिसाबमिलान

गरी रकम जम्मा नगरिदिने, ATM २४ सै घण्टा खुला नरहने, ATM मा रकम नहुने, System Down हुने, PIN Hack गरी रकम चोरी हुने, PoS Terminal सबै संभाव्य स्थानहरूमा स्थापना नहुनु, PoS बाट कारोबार गर्दा ग्राहकले शुल्क तिर्नुपर्ने जस्ता केही समस्याहरू देखिएका छन् । ती समस्याहरूलाई क्रमश समाधान गर्दै जाने, बैंकिङ पहुँच सम्पर्कमा भएका ग्राहकलाई उपकरण मार्फत् सेवा लिन तथा प्रदान गर्ने अवस्थाको विकास गर्ने, उपकरणको प्रयोग तथा सञ्चालनमा विश्वसनीयता कायम गर्ने, सेवा शुल्कहरू हटाउने, उपकरण साक्षरता कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्ने जस्ता कार्यहरूको आरम्भ गरी वर्तमान समयमा बैंकहरूको शाखाबाट सञ्चालन गरिएका बैंकिङ कारोबारहरू उपकरणहरूको प्रयोग गरी घरबाट मोवाइलबाट सञ्चालन गर्न सकिने पूर्वाधारहरूको विकास क्रमिक रूपमा हुँदै आइरहेको छ ।

४. कसरी सञ्चालन हुन्छन FinTech उपकरणहरू ?

बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूले भुक्तानीका विभिन्न प्रकारका उपकरणहरू ग्राहकलाई उपलब्ध गराउँदै आएका छन् । ती उपकरणहरूको प्रयोग ग्राहकले गरिरहेका छन् तर त्यसको सञ्चालन प्रक्रिया के कसरी भैरहेको छ भन्ने बारेमा जानकारी भएको छैन । विशेष गरी नेपालमा VISA, Master Card, SCT, Union Pay जस्ता कार्डहरू बढी मात्रामा प्रचलनमा रहेका छन् । यी कार्ड कम्पनीहरूले विश्वभरि नै आफ्नो सेवा विस्तार गरिरहेका छन् । आफ्ना कार्डहरूमा रहने सुरक्षा व्यवस्था, लम्वाई, चौडाई, मोटाई जस्ता विषयहरू उनीहरूकै नियन्त्रणमा रहन्छन् । बैंकहरूले यी सम्पूर्ण विषयहरूमा कार्ड कम्पनीहरूसँग सम्झौता गर्नुपर्दछ । कार्ड कम्पनीहरूबाट निरन्तर रूपमा अनुसन्धान भई लागु हुने नयाँ व्यवस्थाहरू बैंकहरूले स्वीकार गर्नुपर्दछ । सोहीको आधारमा बैंकहरूले कार्ड छपाई गर्ने कम्पनीहरूसँग कार्ड छपाई गर्ने गर्दछन् । यसरी छपाई गरिएको कार्डमा ग्राहकको KYC विवरण, खाता नम्बर, तथा अन्य आवश्यक विवरणहरू बैंकले Input गर्ने गर्दछन् । कार्डमा ग्राहकको सबै विवरण भरी Switch संग आबद्ध गराई ग्राहकलाई PIN Generated गरी उपलब्ध गराइन्छ ।

सम्पूर्ण बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूले आफै Switch सञ्चालन गरेका हुँदैनन् । आफै Switch सञ्चालन नगरेका बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूले अन्य कुनै Switch सञ्चालकसँग कार्डहरूलाई Personalisations गर्ने

कार्य गर्दछन् । सबै बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूले Card र ATM सञ्चालनको लागि छुट्टै फाँट खडा गरी निरन्तर रुपमा Monitoring गरिरहेका हुन्छन् । यसबाट ATM सञ्चालन भए/नभएको, रकम सकिए/नसकिएको वा अन्य खराबी उत्पन्न भएमा सोको जानकारी उक्त कार्ड फाँटमा हुने गरी System operation मा रहेको हुन्छ ।

Card वा ATM बाट गरिएको कारोबारलाई भुक्तानी प्रणालीमा onus र offus कारोबार भनिने गर्दछ । जुन बैंकले कार्ड Issue गर्दछ त्यस बैंकलाई Issuer भनिन्छ । जुन बैंकको ATM मा कार्ड Insurt गरिन्छ सोबाट ग्राहकले रकम प्राप्त गर्दछ त्यस बैंकलाई Acquirer भनिन्छ । त्यसैले जुन बैंकको कार्ड सोही बैंकले स्थापना गरेको ATM मा Insurt गरी कारोबार सम्पन्न गरिन्छ भने त्यस कारोबारलाई Onus कारोबार भनिन्छ । तर एक बैंकले Issue गरेको कार्ड अर्कै बैंकले स्थापना गरेको ATM मा Insurt गरी कारोबार सम्पन्न गरिन्छ भने त्यस किसिमको कारोबारलाई Offus कारोबार भनिन्छ । त्यसैले onus कारोबार भनेको एउटै बैंक Card र ATM मार्फत् सम्पन्न गरिने कारोबार हो । भने offus कारोबार भनेको छुट्टा छुट्टै बैंक Card र ATM बाट सम्पन्न गरिने कारोबार हो । कुनै कार्ड ATM मा Insurt गर्दा तुरुन्त त्यसको Connection Switch मा हुन जान्छ । Switch ले कुनै बैंकले निश्कासन गरेको कार्ड हो सोही बैंकमा कार्डहोल्डरको नाम, ठेगाना, खाता नं. र रकम Verification को लागि पठाउँदछ । सम्पूर्ण विवरण ठिक भएमा बैंकले सूचना Switch मा पठाउँदछ र सोही सूचना ATM मा Circulate हुन्छ । त्यो अवस्थामा ATM ले माग गरिएको रकम भुक्तानी गर्दछ । सम्बन्धित ग्राहकको खाता Debit हुन्छ । यस किसिमबाट सम्पन्न हुने कारोबारलाई Onus भनिन्छ । तर Offus Transaction मा कुनै एक बैंकले निश्कासन गरेको कार्ड अर्को बैंकले स्थापना गरेको ATM बाट सम्पन्न हुने गर्दछ । त्यस अवस्थामा ATM मा कार्ड Insurt गरेपछि कुन बैंकको कार्ड भन्ने जानकारी Switch मा जान्छ । Switch ले माथि उल्लेख गरिए जस्तै जानकारीको लागि ग्राहकको खाता भएको बैंकमा पठाउँदछ । सूचना ठिक भएमा ATM सञ्चालन गर्ने बैंकमा जान्छ र बैंकले ATM मार्फत् ग्राहकलाई रकम भुक्तानी गर्दछ । यस प्रकारको कारोबारमा हिसावमिलान गर्ने कार्य सेटलमेन्ट बैंक मार्फत् गरिने गर्दछ । यी सम्पूर्ण कार्यहरू सम्पन्न हुँदा यदि उपकरण र प्रणालीमा कुनै व्यवधान नआएमा २ देखि ३

सेकेण्डमा सम्पूर्ण कार्य सम्पन्न हुने गर्दछ । यस्तै प्रकारले PoS Terminal बाट पनि कारोबार सञ्चालन तथा हिसावमिलान हुने गर्दछ ।

५. FinTech अन्तरगतका उपकरणहरू

मानिस स्वयम् कर्मचारीको रुपमा कार्यरत नभई आधुनिक भुक्तानीका विद्युतीय उपकरण मार्फत् कारोबार गर्न सकिने अवस्थाको विकास भई कार्यान्वयनमा आइसकेका छन् । नेपालमा पनि त्यस प्रकारका उपकरणहरू स्थापना भई कारोबार सञ्चालनमा रहेका र ती उपकरणहरूको वारेमा सक्षिप्त रुपमा जानकारी गराउने प्रयास गरिएको छ ।

(क) Automated Teller Machine (ATM)

आजको समयमा विद्युतीय माध्यमबाट गरिने कारोबारको प्रमुख उपकरणको रुपमा यसलाई लिन सकिन्छ । यो ज्यादै लोकप्रिय उपकरण पनि हो । यस उपकरणबाट ग्राहकले जुनसुकै समयमा कुनै अन्य व्यक्तिको सहयोग विना कारोबार सम्पन्न गर्न सक्दछ । यो Self service system हो । यो बैंकिङ र गैरबैंकिङ क्षेत्रले पनि सञ्चालन गर्न सक्दछ । यसमा बैंक कर्मचारी वा अन्य कुनै मानिसको सहयोग आवश्यक पर्दैन । यसबाट कारोबार गर्न कार्ड र Password को रुपमा (Personal Identification Number PIN) को आवश्यकता पर्दछ । यो कारोबार प्रमाणीकरणको रुपमा Factors Authenttication बाट सुरक्षित गरिएको हुन्छ । यो उपकरणबाट भएको कारोबार बैंक खाताबाट Debit\Credit हुन जान्छ । जसबाट खाता अध्यावधिक भैरहेको हुन्छ । जुनसुकै समयमा पनि कारोबार गर्न सकिने हुनाले यसको लोकप्रियता दिन प्रतिदिन वृद्धि हुँदै आइरहेको छ । वर्तमान समयमा बैंकहरूले आफ्नो शाखा विस्तार संगसंगै ATM स्थापना गरी सञ्चालनमा ल्याउने प्रचलन संस्कारको रुपमा बढ्दै गैरहेको छ । जसबाट ग्राहकलाई सेवा सुविधा र बैंकलाई कर्मचारी कटौतिमा सहयोग भएको छ ।

(ख) Card System Services (CSS)

बैंकमा खाता खोल्दाको समयमा नै उपलब्ध गराइएको (know your customer KYC) फर्मको आधारमा बैंकले ग्राहकलाई PIN नम्बर सहित कार्ड उपलब्ध

गराउँदछ । नेपालमा हाल अत्यधिक प्रचलनमा रहेको डेबिट कार्ड हो । जुन कार्डको माध्यमबाट खातामा रहेको रकम ATM को सहायताले नगद भिक्ने र PoS को सहायताबाट वस्तु वा सेवा खरिदको विल भुक्तानी गर्ने प्रचलन रहेको छ । हाल VISA Card, Master Card, American Express, Discover, SCT Card, China Union Pay, RuPaiya Card जस्ता प्लाष्टिक कार्डहरू नेपाली बजारमा प्रचलनमा रहेका छन् । यी कार्डहरू निश्कासन गर्दा बैंकहरूले Switch स्थापना गरेर उक्त Switch मा Card Link गरी Issue गर्ने गर्दछन् । प्लाष्टिक कार्ड र सोमा रहने Security Features लाई कार्ड छपाई गर्ने समयमा नै राखिएको हुन्छ । जुन विदेशमा छपाई गर्ने गरिएको छ । तर अन्य ग्राहकसंग सम्बन्धित विवरणहरू बैंक आफैले जुन Switch संग Connection गरिएको हो सोही Switch सञ्चालन गर्नेले कार्डमा Input गर्दछ । जसलाई Personalisations कार्य भनिन्छ । बैंकहरूले हाल Debit, Credit, Prepaid, smart, yatra card जस्ता विभिन्न नामले जारी गर्ने गरिएको छ । उद्देश्य र कार्य प्रकृति फरक फरक भए पनि Security Feature एकै प्रकारका हुन्छन् भने खातामा भएको रकम भिक्ने, कार्डमा पहिला रकम Load गर्ने र खर्च गर्ने, पहिला खर्च गर्ने पछि भुक्तानी गर्ने वा कुनै एक खास उद्देश्यका लागि खर्च गर्ने गरी कार्डमा रकम Load गर्ने गरी बैंकहरूले ग्राहकलाई कार्डबाट सेवा उपलब्ध गराएका छन् । यस्ता प्रकारका कार्यबाट बैंकिङ क्षेत्र अत्यन्त खुला र व्यापक हुँदै गएको छ । ATM, PoS / Card को अत्यधिक प्रयोगले Put your Bank in your Purse भई ग्राहकले सुलभ बैंकिङ क्षेत्रको अलावा कारोबारको सहजता अनुभव गरिरहेका छन् ।

(ग) Internet/Mobile Banking

Internet को माध्यमबाट आफ्नो कम्प्युटरमा बैंकबाट Username दर्ता गराई Password लिएपछि बैंकले उपलब्ध गराएको सुविधा उपभोग गर्न सकिन्छ । यसबाट धेरै प्रकारका Banking Transactions हरू गर्न सकिन्छ । भने बैंकले Smart phone साथमा राख्ने ग्राहकलाई माग गरेको अवस्थामा Mobile

Banking को सुविधा उपलब्ध गराएका छन् । बैंकले उपलब्ध गराएको Apps Mobile मा Downliad गरी Mobile Banking सञ्चालन गर्न सकिन्छ । हालको समयमा Mobile र Internet Banking का ग्राहकहरू क्रमशः वृद्धि हुँदै गए पनि Mobile मा उपलब्ध भएको Apps बाट जुनसुकै समय र स्थानबाट पनि Utility Payment Recharge Top Up /Transfer गर्न सकिने भएको हुँदा आगामी दिनहरूमा Internet Banking को ग्राहकमा कमी हुन गई Mobile Banking को ग्राहकमा वृद्धि हुन सक्ने संभावना देखिएको छ । Internet Banking र Mobile Banking बाट केही कार्यहरू हाल गर्न सकिएको अवस्थामा केही कार्यहरू भविष्यमा थप गरी गर्न सकिने संभावना रहेकोले उक्त सेवाबाट देहाय बमोजिमका सेवाहरू वर्तमान र भविष्यमा बैंकहरूले ग्राहकलाई उपलब्ध गराउने दिशातर्फ कार्यहरू अधि बढिरहेका छन् । जुन नेपाली ग्राहकलाई सुखद अवस्था हो ।

- (१) एक खाताबाट अर्को खातामा रकम ट्रान्सफर गर्ने,
- (२) खाताको कारोबारको जानकारी लिने,
- (३) चेकबुकको लागि अनुरोध गर्ने,
- (४) बैंकमा खाता खोल्न निवेदन दिने,
- (५) खाताको मौज्दातको जानकारी लिने,
- (६) विभिन्न प्रकारको भुक्तानी गर्ने,
- (७) कर्जा माग फारम भर्ने,
- (८) कर्जा स्वीकृतिको जानकारी लिने/दिने,
- (९) विदेशी मुद्राको सटही दरको जानकारी लिने/दिने,
- (१०) स्टक कारोबारको जानकारी लिने/दिने,
- (११) कर्जा तथा व्याजको किस्ता भुक्तानी गर्ने,
- (१२) विभिन्न प्रकारका सामानहरू खरिद आदेश गर्ने/भुक्तानीको व्यवस्था मिलाउने,
- (१३) सूचना आदन प्रदान गर्ने,
- (१४) विमा व्यावसायको किस्ता भुक्तानी गर्ने ।

माथि उल्लिखित कारोबारहरू Internet. Mobile Banking बाट गर्न सकिने हुँदा Just click the mouse and logine the Moblie Banking Apps and handle your account through room or hand. को सुविधा र प्रयोग क्रमशः वृद्धि हुँदै गैरहेको छ । जसको

कारणले कारोबारको लागत घटाई, छिटो, छरितो र सुरक्षित कारोबार सम्पन्न हुन गई समयको वचत भएको छ ।

(घ) SMS Banking

हाल नेपालमा अधिकांश बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूले SMS Banking Services सञ्चालन गरेका छन् । यी सेवाहरू मोवाइल वा ट्याबलेटमा सञ्चालन गर्न सकिन्छ । नेपाल राष्ट्र बैंकले निर्देशन जारी गरी ग्राहकलाई अनिवार्य रूपमा SMS सेवा उपलब्ध गराउनुपर्ने वाध्यात्मक व्यवस्था गरेको छ । यस सेवा अन्तरगत खाता वा कारोबारको जानकारी लिने/दिने प्रचलन अत्यधिक रूपमा रहेकोछ । SMS सेवा मार्फत् भुक्तानी कारोबारका सेवाहरू पनि सञ्चालन गर्न सकिन्छ । सूचना मुलक कार्यका अतिरिक्त आर्थिक कार्यहरू पनि यस सेवा मार्फत् गर्न सकिने गरी सेवालाई सञ्चालन गर्दा बैंक तथा वित्तीय क्षेत्र तथा ग्राहक दुवै क्षेत्रका लागि फाइदाजनक हुने देखिन्छ ।

(ङ) Branchless Banking Services

नेपालको भौगोलिक हिसाबले उच्च हिमाली, पहाडी र तराई क्षेत्रमा अवस्थित छ । शिक्षा, यातायात, सूचना तथा सञ्चार एवम् भौतिक पूर्वाधारको विकास यथेष्ट रूपमा हुन सकिरहेको छैन । पूर्ण रूपमा भौतिक पूर्वाधारको विकास नभएसम्म बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूले भौतिक रूपमा उपस्थिति जनाई शाखा विस्तार गर्न असंभव नै रहन्छ किनभने बैंकिङ व्यवसाय भनेको अति संवेदनशील र जोखिमयुक्त व्यवसाय हो । यस परिस्थितिमा अति पिछडिएको तथा अति अविकसित क्षेत्रहरूमा पनि बैंकहरूले सेवा विस्तार गर्ने उपाय नै शाखारहित बैंकिङ सेवा हो । जुन बैंकहरूले सञ्चालन गरिरहेका छन् । यस्तो सेवा सहरी क्षेत्रमा भन्दा अविकसित क्षेत्रमा बढी लोकप्रिय भएको पाइएको छ । यो सेवा प्रविधिमा आधारित सस्तो, छिटो र छरितो पनि छ । यसबाट रकम जम्मा, खर्च, भुक्तानी, विमा किस्ता भुक्तानी, रकमान्तर, कर्जा लिने, कर्जाको किस्ता बुझाउने विमाको प्रिमियम भुक्तानी गर्ने, मौज्दान हेर्ने जस्ता सेवाहरू सञ्चालन भैरहेका छन् ।

(च) Mobile ATM

१२/नेपाल राष्ट्र बैंक समाचार

नेपालको बैंकिङ क्षेत्रमा घुम्ति ATM सेवा पनि सञ्चालनमा रहेको छ । यस सेवा अन्तरगत कार्ड भएका तर ATM सेवा उपलब्ध नभएका स्थानहरूमा समेत ग्राहकहरूलाई नगद रकमको आवश्यक पर्न गएमा उक्त सेवा प्रयोग गर्न सकिन्छ । ग्राहकले बैंकको शाखा नभएको स्थानमा पनि मोवाइल एप बाट सूचना पठाएमा बैंकले एसएमएस मार्फत् पनि ग्राहकलाई उपलब्ध गराउँदछ । निश्चित समय भित्र उक्त पिन लिई Agent लाई दिएमा Agent ले प्रणाली मार्फत् रकम ग्राहकलाई प्रदान गर्दछ । Agent ले आफ्नो मोवाइलमा भएको App को माध्यमबाट सोही पिन प्रयोग गरी भिक्ने रकमलाई एसएमएस गरी पठाउँदा ग्राहकको खातामा रकम घट्न जाने र ग्राहकले Agent मार्फत् नगद प्राप्त गर्ने गरी प्रणाली सञ्चालन गरिएको छ । यस प्रकारको सेवालाई घुम्ति ATM सेवा भनिन्छ ।

(छ) PoS सेवा

PoS machine भनेको त्यस्तो मेसिन हो जसको माध्यमबाट विना नगद कारोबार गर्न सकिन्छ । यस्ता Machine हरू बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरू र गैरबैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूले समेत Merchant हरूलाई उपलब्ध गराई Network विस्तार गरिरहेका छन् । PoS Machine हरू ठुला ठुला डिपार्टमेन्टल स्टोरहरू, मल, अस्पताल, सिनेमा हल, होटल तथा उपभोग्य सामानहरू खरिद गर्ने पसलहरूमा राखिएको हुन्छ । वस्तु वा सेवा खरिदको भुक्तानी गर्नुपर्दा यसको माध्यमबाट Debit\ credit कार्डबाट भुक्तानी गर्न सकिन्छ । ग्राहकको खातामा भएको रकम Debit भई सम्बन्धित वस्तु वा सेवा उपलब्ध गराउने Merchant को खातामा रकम जम्मा हुन्छ । यसबाट रकम साथमा राख्ने, चोरी हुने, हराउने कार्यको अन्त्य हुन्छ भने Merchant को हकमा नगद मिलाउने र बैंकमा जम्मा गर्ने जस्ता कार्यले गर्दा प्रशासनिक कार्यमा कमी भई कर्मचारी खर्चमा समेत कमी हुन जाने देखिन्छ । तर यस्ता कारोबारमा कहीं कतै शुल्क लिने गरिएकोले यसबाट Merchant लाई फाइदा हुने तथा ग्राहक मर्कामा पर्न जाने देखिएकोले उपकरण सञ्चालन गर्ने पक्ष र Merchant को वीचमा मध्यस्थता गरी कर्मचारी खर्चमा भएको कटौतिको

कारणबाट merchant लाई फाइदा हुन गएकोले शुल्क लिने प्रथालाई अन्त्य गरिनुपर्दछ । बजारमा PoS को स्थापन गर्ने क्रम विस्तारै वृद्धि हुँदै गैरहेको र यसबाट हुने कारोबारमा छुट वा पुरस्कारको व्यवस्था जस्ता प्रवर्द्धनात्मक कार्यक्रमहरू पनि यदाकदा सञ्चालन हुने गरेकोले प्रतिस्पर्धात्मक वातावरणको विकास हुन गै सेवा विस्तार अभै द्रुत गतिमा हुने देखिन्छ ।

(ज) CNP सेवा सञ्चालन

भुक्तानी प्रणालीका उपकरणहरूको अनुसन्धान र विकासमा भएको प्रगतिले CNP सेवा पनि सञ्चालन भैरहेको छ । यसबाट Remote वा एक स्थानबाट अर्को स्थानमा अथवा एक देशबाट अर्को देशमा सामान वा सेवा खरिदमा भुक्तानी गर्न सकिन्छ । यस कारोबारबाट कार्ड Device मा insurt गर्ने होइन । वस्तु वा सेवा विक्री गर्ने Merchant ले सञ्चालन गरेको Gateway वा अन्य Gateway संग सम्भौता गरी आफ्ना सेवाहरू विक्रीको लागि Online मा राख्दछ । ग्राहकले इच्छाए अनुसारको सामानहरू Internet/ mail वा टेलिफोनको माध्यमबाट खरिद गर्न सक्दछ । कार्ड नम्बर Entry पश्चात gateway को सहायताले Switch संग विवरण Verification पश्चात वस्तु वा सेवा खरिद वापतको रकम Debit भई सम्बन्धित Merchant को खातामा Credit हुने र खरिद प्रक्रिया पूरा हुने गर्दछ । यो सेवाबाट कार्ड उपस्थित गराइरहुनु पर्दैन । Internet टेलिफोन वा Email को सहायताबाट भुक्तानी कारोबार गर्न सकिन्छ । यसले कार्ड Insurt गर्नुपर्ने वा ATM को आवश्यकता पर्दैन । भुक्तानी प्रणालीका विभिन्न उपकरणको विकाससंगै यो अत्याधुनिक उपकरण मानिएको online मार्फत् वस्तु वा सेवा खरिदमा सजिलो र सहज भुक्तानी प्रणालीको उपकरण मानिदै आएको छ ।

(झ) Mobile Money\ Electronic Wallet

मोवाइल मनि वा इलेक्ट्रोनिक वालेटबाट गरिने कारोबार मूलत गैरबैंकिङ क्षेत्रबाट सञ्चालन गरिने भुक्तानी प्रणालीको उपकरण हो । गैरबैंक तथा वित्तीय संस्थाहरू मूलत ट्रान्सफर, उपयोगिता भुक्तानी र वस्तु वा सेवा

खरिदको लागि सिमा निर्धारण गरिएका सिमासम्मको रकम wallet मार्फत् भुक्तानी गर्ने गरी सञ्चालन भएका संस्थाहरूलाई भुक्तानी सेवा प्रदायक संस्था भनिन्छ । तिनीहरू मार्फत् App मोवाइलमा Download सञ्चालन गरिएको मोवाइल खातालाई Wallet/ Electronic paurse भनिन्छ । उक्त Waqlet मा बैंक खाता मार्फत् वा सिधै सेवा प्रदायकबाट वा सेवा प्रदायकबाट नियुक्त गरिएका एजेन्टबाट रकम जम्मा गर्न सकिन्छ । उक्त Wallet बाट सेवा प्रदायकले सम्भौता गरी उपलब्ध भएका Merchant हरूबाट प्रदान गरिएका वस्तु वा सेवाहरू सेवा उपभोग गरे वापत भुक्तानी गरिने कारोबारलाई Mobile Wallet/ E Wallet कारोबार भनिन्छ । स-साना वस्तु वा सेवा खरिदको भुक्तानीका लागि यस प्रकारको उपकरण लोकप्रिय हुँदै गैरहेको छ । यस प्रकारको उपकरण प्रयोग गर्ने प्रयोगकर्ताहरू क्रमशः वृद्धि हुँदै गैरहेका छन् ।

६. विद्युतीय उपकरणक सञ्चालनमा आउन सक्ने जोखिमहरू

(क) Hackers बाट हुनसक्ने जोखिम

बैंकहरूले उपलब्ध गराइरहेको Internet Banking सेवा सञ्चालनको लागि प्रयोग हुने Username र Password Hackers ले पत्ता लगाई व्यक्तिगत रकम बैंक खाताबाट चोरी हुने वा अन्यत्र ट्रान्सफर हुन सक्दछ । यस प्रकारको क्रियाकलापले व्यक्तिगत रकम चोरी हुने र बैंकिङ क्षेत्रबाट सञ्चालनमा ल्याइएका विद्युतीय उपकरणहरू प्रति जनविश्वास कम हुनेजाने अवस्था सृजना हुन सक्दछ ।

(ख) Counterfeit Problems

बैंक तथा वित्तीय क्षेत्रबाट उपलब्ध गराइएका विभिन्न प्रकारका कार्डहरू ATM मा Insurt गरी नगद भिक्दा जाली तथा शंकास्पद नोटहरू आउन सक्ने संभावना रहन्छ । ATM ले शंकास्पद नोटहरूको पहिचान नगर्ने माग गरिएको थान मात्र गिन्ती गरी भुक्तानी गर्ने हुनाले शंकास्पद नोटहरूको कारोबार हुन सक्ने जोखिम रहन्छ । नोट सर्तिङ्ग गर्ने मेसिन वा गिन्ती गर्ने मेसिनबाट शंकास्पद नोटको पहिचान हुनसक्ने सिष्टम ती मेसिनमा भएको अवस्थामा उक्त मेसिनबाट नोटको सर्तिङ्ग वा

काउन्टिङ्ग भएमा ATM मेसिनमा वास्तविक नोट राख्न सकिने र ग्राहकले माग गरेको अवस्थामा शंकास्पद नोट आउन सक्ने संभावना कम रहन सक्दछ ।

(ग) Phishing

आधुनिक प्रविधिको प्रयोग गरी ATM बाट रकम फिक्न लगाव भएका मानिसहरूले सानो किसिमको Camera ATM को कुनै गोप्य स्थानमा जडान गरेका हुन्छन् । जुन ATM मा कार्डबाट रकम फिक्न जाने व्यक्तिले सकभर देख्न सक्दैन । देखेको अवस्थामा पनि ATM स्थापना गर्ने बैंकले मेसिन र ग्राहकको सुरक्षार्थ सिसि क्यामरा राखिएको हुनसक्दछ भनी आफ्नो कारोबार निश्चिती गर्दछ । यसबाट ग्राहकले प्रयोग गरेको PIN पत्ता लगाउन सक्दछ । क्यामेरासंगै राखिएको Device ले ग्राहकले Card insert गर्दा कार्डमा भएक ग्राहकका विवरणहरू Device मा सार्ने कार्य गर्दछ । Magnetstrip मा भएको विवरण र PIN को जानकारी लिएपछि कम्प्युटरको सहायताले विवरणहरू प्लाष्टिक कार्डमा ट्रान्सफर गरिन्छ । उक्त प्लाष्टिक कार्डको सहायताले ग्राहकको रकम चोरी गर्ने गर्दछन् । यस्तै प्रकारका क्रियाकलापबाट केही विदेशी नागरिकहरूले नेपाली ATM प्रयोग गरी रकम चोरिएका घटनाहरू बाहिर आएका छन् । Magnetstripe कार्डको सट्टामा chip base कार्डहरू विश्वभरि नै निष्कासन गर्ने गरिएको हालको अवस्थामा यस कार्डबाट रकम चोरी हुने संभावना न्यून हुनेछ । नेपालमा पनि बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूले chip base कार्ड जारी गरिसकेका छन् र आगामी दिनहरूमा जारी गरिने सम्पूर्ण कार्डहरू Chip base नै हुनेछन् ।

(घ) Virus and Malware

Internet Banking सञ्चालन गर्दा विभिन्न प्रकारका Mail हरू आउन सक्ने र ती Mail हरू आधिकारिक बैंकले संप्रेषण गरिएको ग्राहकले अनुमान लगाउन सक्दछ । बैंकले उपलब्ध गराएको सेवा वा प्रणालीलाई ग्राहकले सञ्चालन गर्न नसक्ने गरी प्रभावित गर्न सक्दछ । जसको कारणबाट ग्राहकले समयमा नै आधुनिक भुक्तानीका उपकरणहरूको प्रयोग गरी कारोबार गर्न बाधा

पुरयाउँदछ । यसबाट समयमा कारोबार नहुने, उपकरण प्रयोगमा व्यवधान उत्पन्न हुने, जनविश्वास कम हुन जाने, तथा समग्र बैंकिङ प्रणाली प्रति नै वितृष्णा पैदा हुने सक्ने अवस्थाको सृजना हुन सक्दछ ।

(ङ) हिसावमिलन जोखिम

ATM वा Pos Machine मा कार्ड Insert/Swipe गरी रकम फिक्न आदेश दिने तर रकम ग्राहकले प्राप्त गर्न नसक्ने र ग्राहकको खाताबाट मौज्जात घट्ने अवस्थाको सृजना भई ग्राहक प्रत्यक्ष रुपमा मर्कामा पर्दछ । भुक्तानी प्रणाली सेवा प्रदायकले त्यस प्रकारका कारोबारहरूको सूचना समयमा नै Issuer वा Acquirer Bank हरूलाई गराई हिसावमिलान गर्न सहयोगी प्रणालीको विकास गर्नुपर्दछ । Issuer / Acquirer एकै संस्था भएमा बैंकको प्रणालीले नै भुक्तानी नभएको रकमको कारणबाट मौज्जात घट्न जाने अवस्था आफै हिसावमिलान भई ग्राहकको खातामा Reverse हुने गर्नुपर्दछ । रकम ग्राहकले प्राप्त नगरी मौज्जात घट्न गएमा कुनै निश्चित समय पश्चात हिसावमिलन प्रणाली मार्फत नै हुनुपर्दछ । तर सो नभएको अवस्थामा बैंक आफैले वा भुक्तानी प्रणाली सञ्चालकको सहायताले भए पनि सम्पूर्ण कारोबारको हिसावमिलान गर्नुपर्दछ । तर नेपालमा सोको कार्यान्वयन पूर्ण रुपमा हुन नसकेको देखिएको छ । यसको लागि जिम्मेवार निकायहरू सक्षम र सचेत हुन जरुरी छ ।

(च) Systemic Change Risk

विद्युतीय भुक्तानी प्रणालीका उपकरणहरूको आविस्कार र प्रयोग मानिसहरूको कल्पना बाहिरको विषय भएको छ । नयाँ नयाँ प्रविधिको विकास हुँदै गर्दा सञ्चालनमा रहेका प्रविधिको अलावा थप पूँजी वृद्धि गरी नयाँ प्रविधिको स्थापना तथा सञ्चालन गर्नुपर्ने अवस्था आएको छ । सेवा उपलब्ध गराउने संस्थाहरूलाई प्रविधि परिवर्तनले पूँजी थप गर्नुपर्ने, तालिम तथा साक्षरता कार्यक्रममा पुँजी तथा जनशक्तिको व्यवस्था गर्नुपर्ने, ग्राहकहरूले एक प्रकारको उपकरणबाट कार्य गरिरहेकोमा अर्को प्रकारको उपकरणमा अभ्यस्त हुनुपर्ने भएकोले सेवा प्रदायक र उपभोक्तालाई समय, रकम,

अभ्यास तथा व्यवस्थापनमा केही जटिलता आईरहने हुनाले प्रविधिको विकासको कारणबाट विद्युतीय भुक्तानी प्रणाली थप चुनौतीपूर्ण रहेको छ ।

त्यसैले ग्राहकको आदत परिवर्तन भैरहने वा परिवर्तन गर्न अत्यधिक कसरत गर्नुपर्ने अवस्थाले गर्दा सेवा प्रदायकलाई सधै जोखिमको सृजना भैरहन्छ ।

(छ) Customer Loyalty and engagement

बैंक तथा वित्तीय संस्था र गैरबैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूले आधुनिक भुक्तानीका उपकरणहरूको पहुँचलाई क्रमश ग्राहकहरूको पहुँचमा लैजाने प्रयास जारी गर्दै गर्दा सेवा विस्तार नभएसम्मको लागि असहज अवस्था नहुन सक्छ । तर नयाँ नयाँ उपकरणको विस्तार, उपकरणमा परिवर्तन, सेवामा प्रतिस्पर्धा, सेवाको कार्य क्षेत्र, सेवा उपलब्ध गराउने संस्थाको प्रतिस्पर्धात्मक उपस्थिति, शुल्क तथा कमिशनको व्यवस्थाले गर्दा सेवा उपलब्ध गराउने संस्थाहरूले आफ्ना ग्राहकलाई दायरा भित्र राख्न नसक्ने अवस्था आउँदछ । ग्राहकहरूको तानातान, संस्था छनोट गर्ने अवसरले गर्दा सेवा प्रदायक संस्थाहरूलाई ग्राहक बचाई राख्न एवम् नयाँ ग्राहकको संख्या थप गर्ने कार्य चुनौतीपूर्ण रहने हुन्छ तथा सोको निराकरणका लागि सधै रणनीतिक योजना बनाउनुपर्ने, अतिरिक्त जनशक्तिको व्यवस्थापन, थप लगानीको श्रोत व्यवस्थापन गर्नुपर्ने जस्ता चुनौतीहरू सधै रहने हुन्छन् ।

(ज) Behaviour Change

नगद साथमा राख्ने तथा सामनहरू खरिद गरी नगदमा भुक्तानी गर्ने वा प्राप्त गर्ने आदत बसेका मानिसहरूलाई विद्युतीय भुक्तानीका उपकरणहरू मार्फत् कारोबार गर्ने सोचमा विकास गर्न अत्यधिक लगानी र मेहनतको आवश्यकता पर्दछ । ग्राहकले कारोबार पूर्ण भए/नभएको यकिन गर्न कठिन सम्भ्रन्छ वा आधुनिक प्रविधिको प्रयोग गरी कारोबार गर्न हिचकिचाउँछ । त्यसैले सेवा प्रदायक संस्थाहरूले आधुनिक प्रणाली पूर्ण ठिक छ, भुक्तानी वा प्राप्त सही अवस्थामा भएको छ भन्ने सम्बन्धमा ग्राहकलाई आश्वस्त गर्न वा प्रविधिको प्रयोगमा सञ्चालन सहजीकरण गरी ग्राहकको बानीमा परिवर्तन गराउन अत्यधिक जनशक्ति परिचालन, लगानीमा बढोत्तरी, अत्यधिक विज्ञापनमा खर्च, व्यक्ति व्यक्तिको सम्पर्क, ग्राहक आत्मसम्मान जस्ता कार्य सम्पन्न गरी ग्राहकको आदत परिवर्तन गर्नुपर्ने हुन्छ ।

७. अन्तमा

संसारमा विभिन्न क्षेत्र र विषयमा प्रविधिको विकास गर्ने कार्यमा अध्ययन र अनुसन्धान भैरहेका छन् । आज जे जति सुविधाको उपभोग गर्न हामी सफल भएको छौं, त्यसैको प्रतिफल हो । हाम्रो क्षमता अभै पनि अध्ययन र अनुसन्धान गर्ने अवस्थामा पुगीसकेका छैनौं तर विस्तारै प्रयोग र उपभोग गर्ने कार्यमा अधि बढिरहेका छौं । अल्पविकसित र विकासशील देशहरूको अवस्था यस्तै नै हुन्छ, यसलाई अन्यथा मान्नुपर्ने अवस्था हुँदैन ।

Fin Tech को अध्ययन र विकास आज विश्वमा कल्पना गर्न नसकिने अवस्थामा रहेको छ । Fin Tech को प्रयोगले जीवन यापनमा सहज हुने, वस्तु वा सेवा खरिदमा समयको वचत हुने, नगद छपाई र ढुवानीमा खर्च हुने रकमको वचत हुने, सुरक्षा खर्चमा कमी हुने, सरकारले जनतालाई प्रदान गर्ने सेवामा चुस्तता आउने हुनाले सरकार प्रति जनताको आत्मसम्मान बढ्न जाने भएको हुँदा यसको प्रयोग गर्न प्रविधि भित्र्याउन सम्बन्धित निकायहरूले थप लगानी र मेहनत गर्नुपर्ने अवस्था आएको छ । FinTech बाट भुक्तानी कारोबार सञ्चालन गर्न प्रविधि र दूर सञ्चार सेवा प्रदायक संस्थाहरूबाट प्रदान गरिएको सेवाहरूबाट सेवा प्रवाह गर्नुपर्ने हुन्छ । Off line सेवा मार्फत् पनि कारोबार गर्न सकिन्छ । दूर सञ्चार सेवा प्रदायक संस्थाहरूले प्रदान गरिरहेका USSD कोड तथा IVRS जस्ता सेवाहरूको सहायताले भुक्तानी सेवा प्रदायकका कार्यहरू पनि सञ्चालन गर्न सकिन्छ ।

संसारमा विद्युतीय भुक्तान सेवा प्रदान गर्ने क्रममा मुख्यतया दुई प्रकारका मोडेल वा दुई प्रकारका संस्थाहरूले सेवा प्रदान गरिरहेका छन् । एक बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूले दूर सञ्चार सेवा प्रदायक संस्थाहरूले उपलब्ध गराएको प्रविधिको सहयोगमा भुक्तानीका कारोबारहरूलाई प्रवाह गरिरहेका छन् भने अर्कोतर्फ दूर सञ्चार सेवा प्रदायक संस्थाहरू आफैले भुक्तानीका कारोबारहरू पनि सञ्चालन गरिरहेका छन् । यी दुई क्षेत्रबाट कारोबार सञ्चालन गरिरहँदा कुन मोडेल ठिक भन्ने अवस्था छैन तर कुनै पनि देशमा बैंकहरूको उपस्थिति, दूर सञ्चार सेवा प्रदायक संस्थाहरूको पहुँचले गर्दा कुनै देशहरूमा

बैंकको नेतृत्वमा वा कुनै देशहरूमा दूर सञ्चार सेवा प्रदायक संस्थाहरूको नेतृत्वमा भुक्तानीका कारोबार गर्न सकिने अवस्था रहन्छ। तर दूर सञ्चार सेवा प्रदायक संस्थाहरूले आफ्नै कार्य क्षेत्रमा रहँदा र बैंकहरूले आफ्नै नेतृत्वमा भुक्तानीका सेवाहरू सञ्चालन गर्न देश र परिस्थिति अनुसार कारोबार सञ्चालन गर्न सकिन्छ।

नेपालमा बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूको स्थापना, शाखा विस्तार निकै प्रतिस्पर्धात्मक रूपमा हुँदै गएको छ। संसारमा प्रचलनमा रहेका आधुनिक भुक्तानीका उपकरणहरू नेपालमा बैंकहरूले विस्तारै ग्राहकहरूको पहुँचमा ल्याइसकेका छन्। बैंकिङ कारोबार पूर्ण रूपमा प्रविधिमा आधारित भैसकेको छ। त्यसैले नेपालको वित्तीय क्षेत्र बैंकले नेतृत्व गरिरहेको क्षेत्र हो। दूर सञ्चार सेवा प्रदायक संस्थाहरूले प्रदान गर्ने सेवाहरूलाई देशको कुना कुनामा रहेका जनताहरूको पहुँचमा लैजाने, सेवालाई आधुनिकीकरण गर्ने, गुणस्तरमा सुधार गर्ने, सेवाको निरन्तरतामा सुधार गर्ने उत्कृष्ट सेवा प्रवाह गर्ने तर्फ लाग्नु पर्ने तथा बैंकहरूले दूर सञ्चार सेवा प्रदायक संस्थाहरूको सेवा लिई भुक्तानीका आधुनिक प्रविधिहरूको सेवा सुचारु गरी जनतालाई विश्वमा प्रयोगमा आइसकेका प्रविधिको

सञ्चालनमा मुख्य ध्यान केन्द्रित गरी जीवन यापनमा सहजीकरण गर्नुपर्ने आजको आवश्यकता रहेको देखिन्छ।

आधुनिक भुक्तानी प्रणालीको विकास गर्न, यसको सञ्चालनमा सहजीकरण गर्न, जोखिमलाई न्यूनीकरण गर्न रणनीति तयार गर्न, नगदबाट हुने कारोबारमा कम गर्दै लैजान, देश भित्र हुने कारोबारको सूक्ष्म रूपमा निगरानी गरी विकासको रणनीति तयार गर्ने उद्देश्यले नेपाल राष्ट्र बैंकले भुक्तानी प्रणाली विभागको स्थापना गरी कार्यको प्रारम्भ गरिसकेको छ। त्यसैले बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरू तथा गैरबैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूले आधुनिक भुक्तानी प्रणालीका उपकरणहरूको सञ्चालनमा ध्यान केन्द्रित गर्नुपर्ने अवस्था आएको छ। मुलुकको केन्द्रीय बैंक आधुनिक भुक्तानी प्रणालीको प्रमोशनमा छ। विस्तारै सुपरिवेक्षण र निगरानीमा जाने र अर्को फेजमा नियन्त्रणको समय पनि आउने सक्ने हुनाने हालको समय भनेको बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरू तथा गैरबैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूको सहयोगमा यस प्रकारको कारोबारमा अत्यधिक लगानी गरी हरेक क्षेत्र र समुदायका जनता बीचमा सेवा विस्तार गर्नु नै आजको आवश्यकता हो।

नेपालमा वैदेशिक रोजगार तथा विप्रेषणको वर्तमान अवस्था

गम्भीरबहादुर हाडा*

देशमा रहेका विभिन्न व्यक्तिहरू आफ्नो जीवनयापनको लागि विभिन्न प्रकारका क्रियाकलापहरूमा संलग्न भईरहेका हुन्छन् । सन्दर्भ वर्षमा धेरै जसो समय वा थोरै समय भए पनि आमदानी हुने के काम गरेको हो, व्यक्तिले गरेको खास काम उसको पेसा (Occupation) हुन्छ । व्यक्तिले नियमित रूपमा गर्ने आर्थिक क्रियाकलापलाई नै पेसा भनिन्छ । विभिन्न व्यक्तिहरूले गर्ने पेसाहरूलाई कार्यप्रकृति, स्वभाव तथा त्यसको लागि आवश्यक सीप तथा क्षमताको आधारमा मिल्दोजुल्दो पेसाहरूलाई एकै समुहमा पर्ने गरि समूहकृत बनाउन सकिन्छ र यसरी समूहकृत क्रियाकलापहरूलाई पेसा वर्गीकरण (Occupation Classification) भनिन्छ । यसले गर्दा विभिन्न आर्थिक क्रियाकलापहरूमा संलग्न जनसङ्ख्याको विश्लेषणात्मक अध्ययन गर्न निकै सजिलो हुन्छ । यसले योजनाकार तथाङ्गविद् तथा अन्य अनुसन्धानकर्ताहरूलाई सहयोग पुग्दछ । विभिन्न व्यक्तिले गरेको विभिन्न काम अनुसार उनीहरूको पेसा पनि फरक हुन्छ ।

एक देशबाट अर्को देशमा गएर कुनै प्रकारको कामका लागि आफूलाई समावेश गर्नुलाई नै वैदेशिक रोजगार भनिन्छ । हिन्द महासागरका देशहरू जस्तै भारत, पाकिस्तान, बंगलादेश, श्रीलंका र नेपालका नागरिकहरू नै विशेष गरी खाडी देशहरूमा काम गर्दछन् र गरिरहेका छन् । खास गरेर यो (Exodus) (बाहिर जाने काम) देशको गरिबी र बेरोजगारीको प्रतिफल नै हो भन्नुमा अत्युक्ति नहोला । खाडी क्षेत्रका केही देशहरूमा सन् १९७० को दशकमा भएका निर्माणको कार्यबाट सिर्जित रोजगारका अवसरमा विदेशी नागरिकहरूको माग बढेको र ती देशहरूमा पाईने आकर्षक वेतन तथा अन्य सुविधाबाट प्रभावित भई खास गरी दक्षिण पूर्वी एशियाली देशहरूबाट ठूलो सङ्ख्यामा मानिसहरू मुलुक बाहिर रोजगारीमा जान थालेको क्रममा नेपालबाट पनि मानिसहरू ती मुलुकहरूमा जान थालेका देखिन्छन् । हुनत नेपालीहरू कामको खोजीमा विदेश जाने क्रम सन् १८१६ को सुगौली सन्धिसँगै शुरू भएको भन्दा अत्युक्ति नहोला ।

वैदेशिक रोजगारको थालनी सर्वप्रथम ब्रिटिस तथा भारतीय सेनामा भर्ती भई सैनिक सेवाको माध्यमबाट लगभग २०० वर्ष पहिलेदेखि अर्थात् सन् १८१४ मा नेपाल र इष्ट इण्डिया कम्पनीका बीचमा भएको युद्धको समाप्तिको लगत्तैपछि भएको देखिन्छ । सन् १८१६ मा सम्पन्न सुगौली सन्धि पछि गोरखा रेजिमेन्टको १, २, ३ स्थापना भएपछि नेपालीहरूले ब्रिटिस सेनामा काम गर्ने अवसर पाएको ऐतिहासिक रूपमा प्रमाणित छ । यसरी नेपालीहरूले विदेशमा गई रोजगार गर्ने कार्यको थालनी भएको देखिन्छ । (श्रोत- रेणुका मानन्धर, वैदेशिक रोजगार सेवा वर्तमान अवस्था र तत्सम्बन्धी कानूनी प्रावधान, पेज -२)

बाह्य श्रम बजार, विशेष गरी खाडी क्षेत्रको मुलुकहरूमा विकाश निर्माणको तीब्रता आउन थालेपछि अपुग अदक्ष श्रमशक्ति आयात गर्ने गरिएको फलस्वरूप नेपालीहरू पनि ती देशहरूमा कामदारको रूपमा जान शुरू गरे । विश्वमा आप्रवासनमा जाने जनसंख्याको आंकलन गर्दा ३ प्रतिशतको हाराहारीमा रहेको छ । तर नेपालमा अनुपस्थित जनसंख्या करिव ७.५ प्रतिशत भएको हुनाले मुलुकमा आप्रवासनको गहनता दर्शाउछ । वैदेशिक रोजगारीबाट देशले पाएको मुख्य फाइदामध्ये एक विप्रेषण नै हो । गत आर्थिक वर्षमा मात्रै नेपालमा भण्डै २ खर्व ७२ अर्ब रुपैयाँ रेमिटयान्सको रूपमा भित्रिएको छ । विकासोन्मुख मुलुकहरूमा विप्रेषण आयलाई आर्थिक विकासको बहसको केन्द्रविन्दु र विकासको रणनीतिको रूपमा लिने प्रवृत्ति बढेको छ ।

नेपालीहरू विदेशमा गई काम गर्ने प्रचलन परापूर्व कालदेखि रहँदै आएको छ । नेपाल-भारतबीच खुला सीमाना हुनुका साथै पारिवारिक, सामाजिक र सांस्कृतिक घनिष्टता तथा श्रम र पूँजीको खुकुलो आदान प्रदान भएका कारण नेपालीहरू भारतमा र भारतीयहरू नेपालमा आई काम गर्ने प्रचलन लामो समयदेखि रहँदै आएको हो । यसै कारणले गर्दा भारतमा रहेका नेपाली कामदारहरूको संख्यात्मक विवरणको यथार्थ अभिलेख समेत उपलब्ध छैन । नेपालीहरू भारत

* सहप्राध्यापक भक्तपुर बहुमुखी क्याम्पस ।

बाहेक अन्य मुलुकहरूमा गई रोजगारी गर्ने प्रचलन भने धेरै पछि मात्र सुरु भएको हो। खासगरी सन् १९९० को दशकदेखि एकातिर पूर्वी एसिया र खाडी मुलुकहरूमा उच्च आर्थिक वृद्धि तथा श्रमिकको बढ्दो माग र अर्कोतिर नेपालमा सशस्त्र द्वन्द्वका कारण रोजगारीमा नकारात्मक असर पर्दै गएका कारण बढ्दो बेरोजगारीको समस्या समाधान गर्न भारत बाहेक अन्य मुलुकहरूलाई रोजगारीको लागि संस्थागत पहल हुन थाल्यो।

वैदेशिक रोजगार व्यवसायलाई प्रवर्द्धन गर्दै सो व्यवसायलाई सुरक्षित, ब्यवस्थित, मर्यादित बनाई वैदेशिक रोजगारीमा जाने कामदार र वैदेशिक रोजगार व्यवसायीको हकहित संरक्षण गर्नको लागि वैदेशिक रोजगारसम्बन्धी ऐन, २०६४ जारी भई हाल कार्यान्वयनमा आइसकेको छ। नेपाल जीवनस्तर सर्भेक्षण, २०६६/६७ अनुसार एक वर्षमा देशभरका ५६ प्रतिशत परिवारले विप्रेषणको रकम प्राप्त गरेका छन्। परिवारले प्राप्त गरेको विप्रेषणको अनुमानित औषत रकम गार्हस्थ मूल्यमा रू. ८०,४३६ रहेकोछ। प्रति व्यक्ति विप्रेषणको रकम हिसाब गर्दा गार्हस्थ मूल्यमा रू. ९,२४५ हुन आउँछ। यसरी विप्रेषण प्राप्त गर्नेको सङ्ख्या मध्ये ५८ प्रतिशत स्वदेशबाट, १९ प्रतिशत भारतबाट र २३ प्रतिशत अन्य मुलुकहरूबाट प्राप्त भएको छ। विगत १५ वर्षमा विप्रेषण प्राप्त गर्ने परिवारहरूको प्रतिशत क्रमशः बढ्दै गएको छ। पहिलो सर्वेक्षणले जम्मा २३ प्रतिशत परिवारले विप्रेषण प्राप्त गरेको देखाएकोमा अहिले तेस्रो सर्वेक्षणमा विप्रेषण प्राप्त गर्ने परिवार ५६ प्रतिशत पुगेका छन्। परिवारको जम्मा आमदानीमा विप्रेषणको हिस्सा पनि बढ्दै गएको छ।

अन्तर्राष्ट्रिय बजारको माग अनुरूप ज्ञान र सीप प्रदान गरी प्रतिस्पर्धी श्रम शक्तिको विकास गर्ने, सुरक्षित, ब्यवस्थित र मर्यादित वैदेशिक रोजगारको सञ्चालन र वैदेशिक रोजगारमा महिलाका सरोकारको सम्बोधन गर्ने मूल उद्देश्य रहेको वैदेशिक रोजगार नीति, २०६८ जारी भई कार्यान्वयनको दिशामा अघि बढेको छ। त्यस्तै तीन वर्षीय योजनाले देशको बेरोजगारी अवस्थामा कमी ल्याउन, गरिबी न्यूनीकरण गर्न र अर्थतन्त्रको सुदृढीकरणमा वैदेशिक रोजगारको योगदानलाई बढाउनुका साथै सुरक्षित तथा मर्यादित वैदेशिक रोजगारको व्यवस्थापन गर्ने उद्देश्य राखेको छ। वैदेशिक रोजगारका लागि संस्थागत रूपमा कामदार पठाउन खुला गरिएका मुलुकहरूको संख्या १ सय ९ वटा पुगेको छ। आर्थिक वर्ष २०५०/५१ देखि आर्थिक वर्ष २०६८/६९ सम्म वैदेशिक रोजगारीमा

गएका कामदारको कुल संख्या २४ लाख ३७ हजार १ सय ११ रहेको देखिन्छ। विभिन्न प्रतिवेदनहरूमा सरकारी अनुमति बिना पनि उल्लेख्य संख्यामा नेपाली कामदार रोजगारीका लागि विदेशमा गएको तथ्यांकहरू प्रस्तुत गरिएको पाइन्छ।

नेपालमा वैदेशिक रोजगारको अवस्था

चालु आर्थिक वर्ष २०७४/७५ को साउन र भदौमा वैदेशिक रोजगारीका लागि २६ हजार चार सय ७२ युवा मलेसिया गएका छन्। वैदेशिक रोजगार विभागका अनुसार भदौमा मात्रै म्यानपावर मार्फत् नयाँ भिसामा १२ हजार ५० युवा रोजगारी गर्न मलेसिया पुगेका छन्। यसमा ११ हजार सात सय ७१ पुरुष र दुई सय ७९ महिला छन्। यसैगरी भदौ महिनामै व्यक्तिगत श्रम स्वीकृति लिएर १९ सय ६६ युवा मलेसिया गएका छन्। संस्थागत (म्यानपावर) र व्यक्तिगत गरी भदौमा मात्रै श्रम स्वीकृति लिएर मलेसिया पुगेको संख्या १४ हजार १६ पुगेको विभागले सार्वजनिक गरेको तथ्यांकले देखाउँछ। यसैगरी साउनमा १२ हजार चार सय ५६ युवा रोजगारीका लागि मलेसिया पलायन भएका थिए। चालु आवको भदौ महिनामा मात्रै ५१ हजार ७६ युवा रोजगारीकै लागि विश्वका विभिन्न मुलुक पुगेका छन्। चालु आवको सुरुसँगै मलेसिया जाने युवाको संख्याका हवातै बढेको छ। खाडीको आन्तरिक द्वन्द्व र कतारलाई एकल्याउन खोज्दा युवाको रोजाई मलेसिया बन्न पुगेको छ। खाडीमा जाने युवाले विकल्पका रूपमा अहिले मलेसिया रोजन थालेका छन्। गत वर्षको साउन महिनामा म्यानपावर मार्फत् ६ हजार सात सय एकजना र भदौ महिनामा सात हजार दुई सय ९२ युवा मलेसिया गएका थिए। चालु आवको दुई महिनामा म्यानपावर मार्फत् मलेसिया जाने युवाको संख्या गत आवको दुई महिनाभन्दा नौ हजारभन्दा बढी छ। गत आवको दुई महिनामा म्यानपावर मार्फत् १३ हजार नौ सय ९३ युवा रोजगारीका लागि मलेसिया पुगेका थिए भने चालु आवको दुई महिनामा २३ हजार दुई सय १७ युवा मलेसिया पुगेका छन्। गत आवमा मासिक सरदर ११ देखि १२ हजार युवाको रोजाइमा परेको कतार जानेको संख्या भने चालु आवको सुरुसँगै झण्डै ५० प्रतिशतले गिरावट आएको छ। चालु आवको दुई महिनामा १३ हजार दुई सय ६६ युवा रोजगारीका लागि कतार पुगेको विभागले जानकारी दिएको छ। तर गत आवको सोही अवधिमा ३१ हजार पाँच सय ६ युवा कतार पुगेका थिए। भदौमा मात्रै श्रम स्वीकृति

लिँदै मलेसिया पुगेको संख्या १४ हजार १६ पुगेको विभागको तथ्यांक छ । साउदी, दुबई, ओमन र बहराइन जाने युवाको संख्या पनि गत आवभन्दा चालु आवमा ५० प्रतिशतले गिरावट आएको देखिन्छ । मलेसिया जानेको संख्या हवातै बढे पनि समग्रमा म्यानपावर मार्फत् रोजगारीका लागि विदेश जानेको संख्यामा भने गिरावट आएको छ । गत आवको साउन र भदौमा म्यानपावर मार्फत् ६५ हजार पाँच सय २१ युवा विश्वका विभिन्न मुलुकमा रोजगारीका लागि पुगेका थिए । तर चालु आवको साउन र भदौमा गरी ५९ हजार दुई सय सात युवा रोजगारीका लागि विदेश पलायन भएका छन् । यो सँगै चालु आवको दुई महिनामा कोरिया जानेको संख्या एक हजार तीन सय ३८ छ । यसमध्ये २७ जना महिला छन् ।

नेपालको संविधान २०७२ को मौलिक हक अन्तर्गत धारा ३४ मा श्रम गर्न पाउने नागरिकको हकको रूपमा स्थापित गरेको छ । नेपालका युवाहरूले गर्ने कामको विवेचना गर्दा कुल जनसंख्याको अधिकांश निवाहमुखी कृषि २६.७ प्रतिशत, घरायसी धन्दा १९.४ प्रतिशत र केवल २२.७ प्रतिशत युवा शिक्षा सम्बन्धी आर्जनमा संलग्न भए पनि ती मध्ये अत्यन्त कमले मात्र सीपमूलक र प्राविधिक शिक्षा पाएको अवस्था छ । फलस्वरूप २९ प्रतिशत युवाले मात्र रोजगारीको अवसर पाएको देखिन्छ । २०६८ को जनगणना अनुसार नेपालमा १६ देखि ४० वर्षका युवाहरूको संख्या ४०.३५ प्रतिशत रहेको छ । जनसंख्याको ठुलो हिस्सा ओगटेको युवा क्षेत्रको विकासका लागि कुनै एउटा विकासबाट मात्र कार्यक्रम सञ्चालन गर्न सम्भव र व्यावहारिक नभएकोले सम्पूर्ण सम्बन्धित क्षेत्रबाट राष्ट्रिय योजना नीतिलाई आत्मसात् गरी कार्यान्वयन, अनुगमन, समन्वय र मूल्यांकनलाई प्रभावकारी बनाउन विशेष ध्यान दिन जरुरी छ ।

देशमा भित्रिने रेमिट्यान्सको करिब ९० प्रतिशत उपभोगमा खर्च हुनेगरेको केन्द्रिय बैंकको तथ्यांकले देखाएको छ । केन्द्रिय तथ्यांक विभागले भने कुल भित्रिने रेमिट्यान्सको ७९ प्रतिशत उपभोगमा खर्च हुने जनाएको छ । लत्ता कपडा खानपिन तथा शिक्षा क्षेत्रमा रेमिट्यान्सको आम्दानीले बढावा दिएको छ तर यसले परनिर्भरतालाई पनि उतिकै प्रोत्साहन दिएको छ । ९० प्रतिशतसम्म खर्च गर्नेमा समेत आयातित सामग्रीमै धेरै खर्च हुने गरेका कारण रेमिट्यान्सका कारण देशलाई खासै फाइदा हुने गरेको छैन । जति रकम विदेशबाट आउँछ उतिकै रकम विदेशी सामान आयातमा खर्च हुनेगरेको छ । आर्थिक वर्ष २०७३/७४ को १० महिनामा नेपालमा

विदेशबाट ५ खर्ब ८० अर्ब ९३ करोडको वस्तु आयात भएको छ । कुल निर्यात भने ७५ अर्ब १२ करोड मात्र छ । वैदेशिक रोजगारीको सिलसिलामा विदेशमा रहेका धेरैजसो जिल्लाहरूको ग्रामीण क्षेत्र अहिले सुनसान छ । धेरैजस्तो कामका लागि नेपालीले विदेश गएको १ वर्षको कमाई ऋण तिर्न खर्च गर्ने र दोस्रो वर्षदेखि परिवारहरू समेत शहरी क्षेत्र स्थानान्तरण हुने क्रम उच्च छ । शहरमा बसेर बालबच्चा पठाउने तथा शहरी रहनसहनमा खर्च बढेको हुन्छ । यसमा सरकारले दीर्घकालका लागि अदक्ष कामदारलाई रोकेर बैंकबाट सरल रूपमा कर्जा उपलब्ध गराउने र कृषिमा गाउँमै रोजगारीको सिर्जना गर्ने काम गर्नु आवश्यक छ । हाल विदेशमा गएर कमाएको रकम विदेशमै सक्ने क्रम बढेसँगै सामाजिक रूपमा समेत अस्थिरता बढेकोमा चिन्तित छन् ।

राष्ट्र बैंकका अनुसार आ व २०७३/७४ मा नेपालमा ६ खर्ब ९५ अर्ब रुपैयाँ रेमिट्यान्स भित्रिएको छ । यो अघिल्लो वर्षको तुलनामा करिब ३० अर्ब रुपैयाँले बढी हो । आर्थिक वर्ष २०७१/७२ को तुलनामा आर्थिक वर्ष २०७२/७३ मा भएको वृद्धिदर पछिल्लो वर्षको वृद्धिदर करिब ३ प्रतिशत विन्दुले कम हो । आर्थिक वर्ष २०७२/७३ मा ७.७ प्रतिशत रहेको रेमिट्यान्स वृद्धिदर आर्थिक वर्ष २०७३/७४ मा ४.६ प्रतिशतमा सिमित रहेको राष्ट्र बैंकले जनाएको छ । नेपालले सन् २०१६ मा करिब ९ अर्ब रुपैयाँ विप्रेषणबाट प्राप्त गरेको तथा विश्वकै सबैभन्दा बढी विप्रेषण प्राप्त गर्ने मुलुकमध्ये २३ औं स्थानमा परेको थियो ।

तालिका नं. १

आर्थिक वर्ष २०७३ २०७४ मा बढी रेमिट्यान्स आएका मलकहरू

देश	रेमिट्यान्स हिस्सा
कतार	३१.६
मलेसिया	२४.७
साउदी अरेविया	१९.३
संयुक्त अरब इमिरेट्स	१४.२
कुवेत	३.४

स्रोत- नेपाल राष्ट्र बैंक

नेपालबाट दैनिक १५०० को हाराहारीमा युवाहरू कामको खोजिमा विदेश जाने गर्दछन् । ठुलो संख्यामा युवाशक्ति पलायन हुँदा देशको अर्थतन्त्र नै रेमिट्यान्समा भर पर्न थालेको छ । संयुक्त राष्ट्रसंघले प्रकाशित गरेको एक रिपोर्टमा नेपाल रेमिट्यान्समा भरपर्ने राष्ट्रहरूको सूचीमा पहिलो

स्थानमा देखिएको छ । अन्तर्राष्ट्रिय मुद्रा कोषका अनुसार नेपालको कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको भण्डै ३२ प्रतिशत बराबरको रकम रेमिट्यान्स मार्फत भित्रने गरेको छ । नेपालमा वार्षिक ६ खर्बभन्दा धेरै रकम रेमिट्यान्सको रूपमा भित्रिन्छ । विदेशमा काम गर्न गएका लगभग सबै युवाहरूले स्वदेशमा पैसा पठाउँछन् । यसरी विश्वभर रहेका कामदारले सन् २०१६ मा विश्वभरबाट रेमिट्यान्सको रूपमा स्वदेशमा पठाइएको रकम कुल ४ सय ४५ बिलियन अर्थात् ४ हजार ५ सय अर्ब रुपैयाँ अमेरिकी डलर बराबर रहेको छ । एक दशकमा यसमा भण्डै ५१ प्रतिशतले वृद्धि भएको छ । यो वर्ष भण्डै ५ बिलियन अमेरिकी डलर बराबरको रकम बढ्ने आईएफडीले जनाएको छ । अहिले २ सय मिलियन कामदारहरूले विदेशमा काम गरेर ८ सय मिलियन परिवार पालिरहेका छन् । सन् २०१६ मा चीनमा ६१ बिलियन अमेरिकी डलर बराबरको रकम रेमिट्यान्सबाट भित्रिएको थियो । फिलिपिन्समा २ ९.९ बिलियन अमेरिकी डलर भित्रिएको थियो । विकसित देशहरूमा रोजगारीका अवसर तथा श्रमको मूल्य तुलनात्मक रूपमा उच्च हुने भएकाले त्यसतर्फ कम विकसित मुलुकका मानिसहरू रोजगारीका लागि जाने प्रवृत्ति बढ्दै गएको छ । फलस्वरूप विकासोन्मुख मुलुकहरूको विप्रेषण आय उल्लेख्य रूपमा वृद्धि हुँदै गएको छ ।

विप्रेषण रकम उत्पादनशील क्षेत्रमा उपयोग गर्ने उद्देश्यले आ.व. २०६६/६७ देखि नेपाल सरकारले वैदेशिक रोजगार बचतपत्र जारी गर्न थालेको भए पनि सोप्रति वैदेशिक रोजगारीमा जानेको आकर्षण न्यून रहेको देखिन्छ । यसरी उठाइएको रकम नेपाल सरकारले जलविद्युत् लगायत कुनै विशेष क्षेत्रमा लगानी गर्ने उद्देश्य राखी परिचालन गरेमा वैदेशिक रोजगारीमा जानेहरूले पनि गर्व गर्ने र उनीहरूको सेयर सहभागिताका कारण आय आर्जन अभिवृद्धि हुन सक्ने भएकाले आगामी दिनमा नेपाल सरकारले खास परियोजनामा लगानी गर्ने उद्देश्य राखी वैदेशिक रोजगार बचतपत्र जारी गर्ने नीतिगत व्यवस्था गर्नु उपयुक्त हुन्छ । पछिल्ला वर्षहरूमा एकातिर उच्च शिक्षा हासिल गरेका तथा व्यावसायिक सीप एवम् तालिम लिएका व्यक्तिहरू समेत रोजगारीमा जाने प्रवृत्तिको विकास हुँदै गएको छ भने अर्कोतर्फ विप्रेषण आय प्राप्त गर्ने घरपरिवारहरूले काम भन्दा फुर्सदलाई छान्ने (More leisure than work) प्रवृत्ति देखिएको छ । यस्तो प्रवृत्तिको निरन्तरताले श्रमिक निर्यात गर्ने देशको आर्थिक विकासमा नकारात्मक असर पर्ने सम्भावना रहन्छ । तसर्थ,

वैदेशिक रोजगारीमा रहेका घरपरिवारका सदस्यहरूलाई आय आर्जनका गतिविधिमा संलग्न गराउने तथा वैदेशिक रोजगारीमा रहेका व्यक्तिहरूलाई समेत सीप तथा दक्षता प्रदान गरी विप्रेषणको उपयोग स्वदेशमा गर्ने नीति अवलम्बन गर्नु आवश्यक देखिएको छ ।

वैदेशिक रोजगारीका सकारात्मक पक्ष

राष्ट्रिय आयको स्रोत: वैदेशिक रोजगारीको माध्यमबाट नेपालको राष्ट्रिय आयमा ठुलो योगदान पुगेको छ ।

वैदेशिक मुद्राको आर्जन: नेपालको बस्तु व्यापार घाटा तीव्र रूपमा बढेर गए तापनि वैदेशिक रोजगारीबाट प्राप्त विदेशी मुद्राको कारण चालु खाता सन्तुलनकै स्थितिमा रहेको छ ।

अन्तर्राष्ट्रिय प्रविधि तथा सीप सिक्ने अवसर ।

ग्रामिण गरिबी निवारणमा सहयोग: वैदेशिक रोजगारीकै आयको कारण ग्रामिण क्षेत्रको शिक्षा, स्वास्थ्य तथा चेतनामा बृद्धि भएको छ । **राष्ट्रिय बचत तथा लगानीमा बृद्धि** आदि ।

वैदेशिक रोजगारीका नकारात्मक पक्ष तथा समस्याहरू

ग्रामिण कृषियोग्य भूमि बाँभोमा परिणत भएका छन् । ग्रामिण क्षेत्र खास गरी पहाडबाट तराइतिर बसाइसराई तीव्र रूपमा बढेको छ जसका कारण तराई क्षेत्रमा जग्गाको तीव्र खण्डीकरण भएर गएको छ । उपभोग प्रवृत्तिमा वृद्धि भएको छ । सक्षम जनशक्ति बिदेश पलायन हुँदा देशको आन्तरिक विकास संकुचित हुन पुगेको छ । आन्तरिक अर्थतन्त्रको सृष्टिकरण नभई परनिर्भरता तीव्र रूपमा बढेर गएको छ । वैदेशिक रोजगारीको क्षेत्रमा ठगी तीव्र रूपमा मौलाएर गएको छ । परिवारमा निष्कृत तथा आम्नित सदस्यको संख्यामा बृद्धि । मौलिक सिर्जना तथा विकासमा गम्भिर आघात -मुद्रास्फितीमा टेवा । वैदेशिक रोजगार सम्बन्धी स्पष्ट नीति तथा मार्गदर्शन बन्न नसक्नु तथा भएका नीति तथा योजनाहरू समेत प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन नहुनु । वैदेशिक रोजगारीको सम्बन्धमा नियमन, अनुगमन तथा नियन्त्रण गर्ने वैदेशिक रोजगार तथा म्रम बिभागमा सदाचारिता नहुनु । वैदेशिक रोजगारमा संलग्न मेनपावर ऐजेन्सीहरूको मनोमानी तथा लापरवाही । वैदेशिक क्षेत्रमा कार्यरत राजदुतावास, नियोग, म्रमसहचारीमा काम गर्ने कर्मचारीहरूले वैदेशिक रोजगारीका क्षेत्रमा प्रभावकारी रूपमा काम गर्न नसक्नु । नेपाल सरकारले वैदेशिक रोजगारदाता मुलुकहरूसँग प्रभावकारी रूपमा वार्ता तथा संवाद गर्न नसक्दा नेपाली मजदुरहरू अत्यन्त न्यून पारिस्रमिकमा काम गर्न बाध्य

हुनु । बैदेशिक रोजगारीका सिलसिलामा जाने मजदुरहरूको आर्थिक तथा भौतिक रूपमा क्षती भए सो को उचित क्षतिपूर्ती उपलब्ध हुन नसक्नु । सम्बन्धित काममा जाने म्रमशक्तिलाई कामसंग सम्बन्धित पूर्व तालिमको अभाव । काम गर्न जाने देशको सामान्य भाषा सिकेर जानुपर्ने व्यवस्था लागु नहुनाले नेपालीहरू बिदेशमा गए समेत ठगिनु । गैरकानुनी रूपमा बिदेश पठाउने क्रम नरोकिनु आदि जस्ता समस्याहरू देखा परेका छन् ।

नेपाली मजदुरको अज्ञानताका कारण (HIV AIDS) जस्ता रोगहरूको भित्रिनु, बैदेशिक रोजगारीबाट प्राप्त आयको उचित सदुपयोग नहुनु, स्वदेशमै श्रम गर्नुपर्छ भन्ने सकारात्मक सोचाइमा कमी, ठगी तथा अनियमिताका घटना, भारतसँगको खुल्ला सिमानाको कारण अनौपचारिक मार्गबाट अवैधरूपमा हुने आप्रवासन, बेर्चाबिखन र ओसारसार जस्ता घटनाहरू, विप्रेषणको उत्पादनमूलक क्षेत्रमा लगानी हुन नसक्नु, मुख्य गन्तव्य मुलुकको कुटनीतिक उपस्थिति स्वदेशमा हुन नहुनु, बैदेशिक रोजगार व्यवस्थापनको क्षेत्रमा राज्यको न्यून लगानी, कमजोर समन्वय संयन्त्र, महिला रोजगारीलाई हेर्ने नकारात्मक सामाजिक दृष्टिकोण, शारीरिक शोषण एवम् यौन दुर्व्यवहार, सामाजिक लागतमा वृद्धि जस्तै- पारिवारिक बिछोड, विखण्डन, महिलाहरूको जिम्मेवारी, कार्यचापमा बृद्धि, बालबच्चाले अभिभावकबाट पाउने वात्सल्यता गुम्ने, प्रौढहरूको रेखदेमा कमी, परिवारका सदस्यहरूमा देखिने मनोवैज्ञानिक असर, कामदारले करार बमोजिम प्राप्त हुनुपर्ने तलब तथा अन्य सुविधा नपाउनु, तोकिएको काम भन्दा फरक एवम् खतरायुक्त काम गर्न बाध्य पारिनु, अनधिकृत एजेन्टको प्रभाव, पारदर्शिताको कमी, एजेन्टहरू कानुनी दायरामा नआउनु, लैङ्गिक, क्षेत्रीय, जातीय विभेद र असन्तुलन, युवा परिचालनसँग सम्बन्धित निकायहरूसँगको सहकार्य तथा समन्वयको अभाव, प्रतिभाको विदेश पलायन आदि जस्ता समस्याहरू देखा परेका छन् ।

नेपालको बैदेशिक रोजगारीको समस्या समाधानका उपायहरू:

१. बैदेशिक रोजगारी सम्बन्धी स्पष्ट नीति तर्जुमा तथा सो को कार्यान्वयन गर्ने
२. कस्ता खालका श्रमशक्तिको आपूर्ति गर्ने हो सो अनुसारको शिक्षा तथा तालिम दिएर मात्र मानिसलाई बैदेशिक रोजगारीका लागि पठाउने ।

३. बैदेशिक रोजगारीमा संलग्न सरकारी निकाय, एजेन्सीहरूमा हुने गरेको लापरवाही तथा अनियमितताको अन्त्य गर्ने
४. बैदेशिक क्षेत्रमा काम गर्ने राजदुतावास, नियोग तथा श्रमसहचारीहरूलाई प्रभावकारी रूपमा परिचालन गरी बैदेशिक रोजगारीमा गएका नेपालीहरूको सम्पूर्ण विवरण संकलन गर्न लगाउने
५. बैदेशिक रोजगारीको सिलसिलामा हुने दुर्घटना तथा क्षतिको उचित क्षतिपूर्ति दिने

नेपाली श्रम बजारमा प्रत्येक वर्ष करिब ५ लाख १३ हजारको हाराहारीमा श्रमशिल युवाहरूको प्रवेश हुने गरेको र आन्तरिक बजारमा खपत गर्न सक्ने गरी रोजगारीका अवसरहरू सृजना हुने गरेको देखिदैन । आर्थिक वर्ष २०७२/७३ मा श्रम बजारमा रोजगार बृद्धिदर भने २.९ प्रतिशत मात्र रहेको छ । आन्तरिक रूपमा रोजगारीको अवसरहरू पर्याप्त मात्रामा उपलब्ध हुन नसकेको कारण दैनिक रूपमा १ हजार ३ सय श्रमशिल युवाहरू रोजगारीका लागि बैदेशिक रोजगारमा जान बाध्य भएका छन् । एकातिर राष्ट्रिय अन्तर्राष्ट्रिय माग बमोजिम अपेक्षित स्तरमा दक्ष नेपाली श्रमशक्ति तयार गर्न नसकिरहेको अवस्था एकातिर छ भने अर्कोतिर देशको अर्थतन्त्रको एक ठूलो हिस्सालाई बैदेशिक रोजगारीले मात्र सहयोग पुऱ्याइरहेको अवस्थामा यस क्षेत्रको उचित व्यवस्थापन समेत आवश्यक भएको देखिन्छ । नेपाली श्रम बजारमा रोजगारका अवसरहरूको कमी न्यून पारिश्रमिक, बढ्दो महंगी, निश्चित श्रमको कदर नगर्ने नेपाली संस्कार आर्थिक रूपमा असुरक्षाको स्थिति साथै शिक्षा, सूचना र प्रविधिको विश्वव्यापी विकासका कारण नेपालीमा देखिएको बढ्दो आकांक्षा र बैदेशिक रोजगार प्रतिको बढ्दो मोहको कारण नेपालबाट बैदेशिक रोजगारमा जाने नेपालीको संख्या दिनहुँ बढ्दै गइरहेको छ । बिभिन्न देशमा कार्यरत कामदार हरूलाई संचयकोष कट्टिको व्यवस्था समेत रहेको छैन भने केही देशमा कट्टि गर्ने व्यवस्था रहेतापनि कामबाट फर्कदा सो रकम फिर्ता लिन समेत ठूलो समस्या भोग्नु परेको छ । सिंगापुर जस्तो विकशित देशमा समेत सामाजिक सुरक्षामा कट्टि गरेको रकम फिर्ता दिन विभिन्न शर्त तथा अवस्था पुरा गर्नुपर्ने बाध्यकारी व्यवस्थाका कारण आफ्नो रकम फिर्ता लिन नसकेर यसै फर्कनु परेको तथ्य हाम्रो सामु रहेको छ । रेमीट्यान्सलाई प्रभावकारी बनाउन २ वटा उपायहरू छन् ।

(क) अल्पकालीन उपाय

- रेमिट्यान्सबाट आर्जित रकममध्ये कम्तीमा ३०/४० प्रतिशत बचत गराई त्यो रकम दीर्घकालीन लगानीमा सदुपयोग गर्ने वातावरण तयार गर्ने ।
- खर्च गर्दा यथासम्भव स्वदेशी वस्तु वा सेवामा खर्च गर्न प्रोत्साहित गर्ने । स्वदेशी कच्चा पदार्थ, श्रम र पूँजीमा उत्पादित वस्तु वा सेवा उपलब्ध भएसम्म सोही वस्तुसेवा उपभोग गर्ने अनिवार्यता गरिनु उपयुक्त हुन्छ । यसबाट आन्तरिक उत्पादन, रोजगारी र आयका अवसर बढाउन मद्दत पुग्छ ।
- वैदेशिक रोजगारीबाट फर्किएपछि पेन्सनलगायतको सामाजिक सुरक्षामा सरकारका तर्फबाट प्रभावकारी कदम चाल्ने ।
- वैदेशिक रोजगारीमा जानेहरूलाई जानुपूर्व आवश्यक सीपबारे तालीम व्यवस्थाका साथै वैदेशिक रोजगारीमा गइसकेपछि उनीहरूको कार्यसुरक्षा निमित्त अपनाउनुपर्ने सतर्कता र सम्बन्धित देशको सामाजिक धार्मिक मान्यता र पालन गर्नुपर्ने आचरणबारे पर्याप्त परामर्श उपलब्ध गराउने ।

(ख) दीर्घकालीन उपाय

वैदेशिक रोजगारीमा जान लाग्ने खर्च बराबरको रकम लगानी गरेर यहाँ आजीविका चल्ने उपाय आफैले खोज्न सक्थो भने वा त्यो बाटो राज्य, समाजका कुनै अंगले देखाइदिन सके भने कोही विदेश जाँदैन, आखिर विदेशमा पनि पैसा टिपेर ल्याउने त होइन, त्यहाँ पनि बुद्धि र श्रमकै प्रयोग गरेर आर्जन गर्ने हो । दीर्घकालीन उपाय अन्तर्गत निम्नानुसारको रणनीति अवलम्बन गर्न सकिन्छ-

१. उत्पादनमूलक रोजगारी तथा अवसरहरूको अभिवृद्धि गर्ने ।
२. आर्थिक वृद्धिमार्फत् सृजना हुने रोजगारीलगायतका सम्पूर्ण अवसरहरूको न्यायोचित वितरण र समतामूलक विकास हुनेगरी सम्बद्ध सबै क्षेत्रगत नीतिहरूलाई परिलक्षित गर्ने ।
३. राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय लगानी/सहयोग, वैदेशिक सहायता एवम् गैरसरकारी सङ्घ संस्थाहरूबीच

प्रभावकारी समन्वय र सहकार्यलाई सुदृढ गर्दै गरिबी न्यूनीकरण र आर्थिक समृद्धिका लागि श्रोत परिचालन गर्ने ।

४. गरिबी निवारण र आर्थिक समृद्धिसँग सम्बन्धित विभिन्न क्षेत्रमा सञ्चालन गर्न सकिने कार्यक्रम र आयोजनाहरूको सम्भाव्यताको अध्ययन गरी मागमा आधारित लक्षित कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्ने ।
५. गरिबी न्यूनीकरणसम्बन्धी नीति तथा कार्यक्रमहरूको पुनर्संरचना एवम् प्राथमिकीकरण गर्दै सम्बद्ध नीति तथा कार्यक्रमहरूलाई पूर्वानुमानयोग्य बनाउने ।

विदेशको कमाइ उपयोगमा ध्यान दिनुपर्ने कुराहरू

- पैसा कमाउनु मात्रै ठूलो कुरा होइन अपितु त्यसले जीवनस्तर माथि जानुपर्दछ । केही समय कमायो, खायो गरेर मात्र जीवनस्तर माथि जाँदैन । विदेशको कमाइबाट प्राप्त आम्दानीलाई स्वदेशमा दिगो आम्दानी हुने व्यवसायमा लगानी गर्नु नितान्त आवश्यक छ । वैदेशिक रोजगार भनेको बढीमा १०/१२ वर्षको कमाइ हो । विदेशको कमाइ हुन्जेल श्रीमती, छोराछोरीलाई सहरमा राख्ने, महँगा स्कुलमा पढाउने, घरबारी बाँध्नै राख्ने अहिलेको अवस्था छ । पछि पाखापखेराका घरबारी आवाद गर्न पनि नसक्ने र दिगो आम्दानीको अभावमा सहरिया खर्च धान्न पनि नसकिने कारणले पारिवारिक भगडा हुने, परिवार नै विखण्डित हुने र पारिवारिक सन्तुलन नै धराशायी हुने स्थिति उत्पन्न भइरहेको छ । यसैले वैदेशिक रोजगारीमा जाने युवाहरूले छोटो समयको कमाइको सदुपयोग गरी स्वदेशमै उत्पादक लगानी गर्नुपर्छ भन्ने कुरा कहिल्यै भुल्नुहुँदैन ।
- विदेशको कमाइले मात्रै कसैको पनि जीवनस्तर माथि जान सक्तैन । सोको सदुपयोग गरी स्वरोजगार सिर्जना, आय आर्जन, उत्पादनशील व्यवसाय, परम्परागत व्यवसायको आधुनिकीकरण गरेमा रेमिट्यान्सबाट धेरैको जीवनस्तर माथि पुग्ने गर्दछ ।
- विदेशको रसरङ्गमय जीवनमा भुलेर आफ्नो कमाई उतै सिध्याउने तर घर परिवारको आर्थिक अवस्था भने साहुको ऋण तिर्न समेत नसकी विघटनको स्थितिमा पुगेको पनि देखिएको छ । यसप्रकारको दुर्घटनाबाट बच्न बेलैमा सजग हुनु जरुरी छ ।

- अहिले धेरै युवाहरूले जागिर खोज्ने तर जागिर नपाउँदा निराश भई देश र सरकारप्रति नकारात्मक टिप्पणी गर्ने गरेको सुनिन्छ। कुनै पनि देशका सम्पूर्ण जनतालाई सरकार वा निजी क्षेत्रले जागिर दिन कुनै पनि देशमा सम्भवै छैन। जागिर खोज्ने विषय होइन, जागिर त आफैले सिर्जना गर्नुपर्दछ। घरमै उच्च आय दिने कृषि, पशुपालन, तरकारी खेतीलगायत ठाउँअनुसारका सम्भावित उच्च मूल्यका नगदे बालीलगायत आधुनिक व्यवसाय गरेमा जागिरको पैसा घरैमा प्राप्त हुन्छ।
- स्वरोजगार हुन घर छोडेर अन्यत्र जानै पर्दैन। नेपाली ग्रामीण क्षेत्रमा बाखापालन अहिले उच्च लाभ दिने व्यवसाय बनेको छ। अलैंची खेती, कफी खेती, जडिबुटी व्यवसाय, माछापालन, कुखुरापालन, अदुवा, बेसार, प्याज, लसुनजस्ता उच्च मूल्यका सजिला खेती गरेमा व्यक्तिको छिट्टै आर्थिक उन्नति हुने निश्चित छ।
- व्यावसायिक रूपमा उन्नत जातका खसीबाखा पाल्ने, कुखुरापालन गर्ने, आफूलाई मात्र खान नभएर कम्तीमा २/४ रोपनी जग्गामा लसुन, प्याज, अदुवा, बेसारजस्ता फसल लगाउँदा सोबाट उच्च आमदानी हुने देखिन्छ।

सहायक ग्रन्थहरू

- ❖ पौडेल, डा. लेखनाथ, खनाल, पेशल, अधिकारी, नारायणप्रसाद, शिक्षाको दर्शनशास्त्रीय र समाजशास्त्रीय आधारहरू (Philosophical and Sociological Foundations of Education), सनलाइट पब्लिकेशन, कीर्तिपुर काठमाडौं, प्रथम संस्करण २०६६।
- ❖ पराजुली, डा. तीर्थराज, अधिकारी, बालकृष्ण, नेपालमा प्राथमिक शिक्षा (Primary Education in Nepal), सनलाइट पब्लिकेशन, कीर्तिपुर, काठमाडौं, प्रकाशित मिति २०६३।
- ❖ गम्भीरबहादुर हाडा, नेपालमा गुणस्तरीय शिक्षाको महत्व तथा आवश्यकता, University', student's Bulletin, Mangsir 2058 (November 2001), Bulletin No-3, Bhaktapur.
- ❖ ध्रुव अधिकारी, चन्द्रमणि अधिकारी, 'आयोजना व्यवस्थापन तथा नियोजन' (Project Management and Planning), सृष्टि प्रकाशन, काठमाडौं, द्वितीय संस्करण २०५५।

- ❖ मनोज भट्टराई, 'मानव संसाधन व्यवस्थापन' (Human Resource Management), आशिष एण्ड ब्रदर्श, काठमाडौं, दोस्रो संस्करण २०६०, वैशाख।
- ❖ गिरिजाप्रसाद गोर्खाली, शहरी वातावरणका लागि सार्वजनिक –निजी साभेदारी, मंसीर २०५९ काठमाडौं, नेपाल, प्रकाशन :अम्बिका प्रधान, बालुवाटार।
- ❖ चौधौ त्रिबर्षिय योजना (२०७३ /२०७४ –२०७५/२०७६) , नेपाल सरकार , राष्ट्रिय योजना आयोग, २०७३, काठमाण्डौ।
- ❖ आर्थिक सर्वेक्षण , २०७३/२०७४, , नेपाल सरकार अर्थमन्त्रालय , २०७४ जेठ। सिंहदरवार काठमाण्डौ।
- ❖ आर्थिक वर्ष २०७४/२०७५ को बार्षिक बजेट, नेपाल सरकार , अर्थमन्त्रालय , जेष्ठ २०७४।
- ❖ काफ्ले , प्रा डा बाशुदेब , प्रा ढकाल , हेमराज, अधिकारी किसानप्रसाद , शिक्षामा सामाजिक न्याय , सनलाइट पब्लिकेशन, कीर्तिपुर, संस्करण २०६६।
- ❖ नेपालको संविधान २०७२ , संविधान सभा सचिवालय, असोज ३, २०७२। सिंहदरवार काठमाण्डौ।
- ❖ विप्रेषण प्राप्त गर्ने घरपरिवारको बचत तथा लगानी प्रवृत्ति, नेपाल राष्ट्र बैंक अनुसन्धान विभाग असोज २०७३। काठमाडौं नेपाल।
- ❖ रमेश घिमिरे , गरिबीको प्रमुख कारण बहुसंस्कृति, कारोबार राष्ट्रिय दैनिक, २०७४
- ❖ एम एल नेपाली, दलित मुक्तिका बैचारिक सवाल , राजधानी दैनिक माघ २९, २०७४
- ❖ विमल निभा, गरिबको परिचय पत्र , कान्तिपुर दैनिक २०७४
- ❖ भोला पासवान, मारमा मधेशी दलित कान्तिपुर दैनिक २०७४
- ❖ धनराज वास्तविक, दलित शब्द जात होइन विभेद हो। मध्यान्ह राष्ट्रिय दैनिक, २०७४ माघ ८,
- ❖ रुपनारायण खतिवडा, रेमिट्यान्स आयमा देखिएका चनौती, आर्थिक राष्ट्रिय दैनिक २०७४
- ❖ प्रा. डा कमलराज ढुङ्गेल, विदेशी मुद्रा आर्जनमा विप्रेषणको योगदान, कारोबार राष्ट्रिय दैनिक, २०७४ फागुन १४

- ❖ सीताराम रेग्मी, विदेश जाने गरिब कामदारको वास्तविकता, मध्यान्ह राष्ट्रिय दैनिक २०७४
- ❖ डा भरतराम ढुङ्गाना, रेमिट्यान्स अर्थतन्त्रमा रुमलिएको मुलुक : गोरखापत्र राष्ट्रिय दैनिक २०७४ फागुन १३
- ❖ दुर्गाबहादुर घले , बैदेशिक रोजगार , शून्य लागत र कार्यान्वयन, राजधानी राष्ट्रिय दैनिक २०७४
- ❖ पुर्णचन्द्र भटराई, बैदेशिक रोजगारी कसरी संरक्षित गर्ने ? कान्तिपुर दैनिक २०७४ फागुन ५
- ❖ ख्यामनारायण मानन्धर, समाचारमा मौनता साँधेको बैदेशिक रोजगार, मध्यान्ह दैनिक २०७४
- ❖ निनाम लवाती कुलुङ्ग : घटदो वैदेशिक रोजगारीको अवसर, विप्रेषणमा पहिलो स्थान र बढदो विकृति, आर्थिक राष्ट्रिय दैनिक २०७४
- ❖ नन्दलाल खरेल, अर्थतन्त्रमा रेमिट्यान्सको तस्विर, आर्थिक राष्ट्रिय दैनिक २०७४
- ❖ रोयल आचार्य, नेपालमा रेमिट्यान्स र बचत, मध्यान्ह राष्ट्रिय दैनिक, २०७४ माघ ८,
- ❖ यादव हुमागाँई, बैदेशिक रोजगारी बचतपत्रमा लगानीको अवसर, कारोबार राष्ट्रिय दैनिक २०७४ माघ २४
- ❖ डा. प्रकाशकुमार क्षेष्ठ, नेपालको रोजगारी संरचना कारोबार राष्ट्रिय दैनिक २०७४ फागुन ७
- ❖ गोपाल संड्कौला : रोकिएन वैदेशिक रोजगारीमा ठगी, कारोबार राष्ट्रिय दैनिक २०७४ फागुन २
- ❖ भुपराज बस्याल, किन कार्यान्वयन हुन सकेन फ्रि भिसा फ्रि टिकट ? कारोबार राष्ट्रिय दैनिक २०७४ फागुन १

१. पृष्ठभूमि

नोबेल पुरस्कार बिजेता प्रसिद्ध अर्थशास्त्री मिल्टन फ्रिडम्यानले मौद्रिक नीति तथा ब्याजदर सम्बन्धी सिद्धान्त प्रतिपादन गरेसँगै विश्व अर्थतन्त्रमा आर्थिक वृद्धि र स्थिरता विषयले नयाँ ठाउँ पाउन गयो । जोन म्यानार्ड किन्सले प्रतिपादन गरेको सरकारको भूमिकालाई फ्रिडम्यानले केन्द्रीय बैंकको उत्तिकै भूमिका हुने विषयलाई थप उजागर गरे । उनले मुद्रास्फीति एक मौद्रिक विषय भएकोले यसलाई केन्द्रीय बैंकले मात्र नियन्त्रण गर्न सक्दछ भन्दै केन्द्रीय बैंकको ध्यान मूल्य स्थिरतामात्र हुनु पर्ने धारणा अघि सारे ।

यसैलाई अनुसरण गर्दै सन् १९९० को दशकतिर विभिन्न केन्द्रीय बैंकले मूल्य स्थिरतालाई आफ्नो एकल उद्देश्य राखी मौद्रिक नीतिको संचालन लक्ष्य र अन्तरिम लक्ष्यसमेत परिवर्तन गरे । यसै सिलसिलामा अल्पकालीन ब्याजदरलाई नीतिगत दर मान्दै त्यसलाई एक निश्चित परिधि भित्र राख्ने प्रयास स्वरूप सर्वप्रथम बैंक अफ क्यानडाले सन् १९९४ मा अल्पकालीन ब्याजदरमा ०.५० प्रतिशत विन्दुको संचालन परिधि (Operating Band) घोषणा गर्‍यो (Bindseil and Jab/tecki, 2011) । यसैलाई सन् २००१ मा पूर्ण रूपमा ब्याजदर करिडोरको रूपमा लागू गरियो ।

बैंकिङ प्रणालीको तरलता व्यवस्थापनलाई सहज बनाउन, ब्याजदर स्थायित्व कायम राख्न र केन्द्रीय बैंकले मौद्रिक अडान ब्यक्त गर्नसमेत सजिलो हुने भएकोले अल्पकालीन ब्याजदरलाई संचालन लक्ष्य मान्दै यसैका आधारमा खुला बजार कारोबार गरिने प्रचलन बढ्दै गएको छ । यसका लागि ब्याजदर करिडोरको प्रयोग अधिकांश विकसित तथा उदीयमान अर्थतन्त्रहरूले गरिरहेका छन् र बाँकी अन्य देशहरू पनि यस तर्फ उन्मुख हुँदै गएका छन् ।

नेपालको मौद्रिक नीतिको संचालन लक्ष्य बैंकिङ प्रणालीको अधिक तरलता र आन्तरिक लक्ष्य विस्तृत मुद्रा प्रदाय रहेको छ । तर पछिल्लो समय संचालन लक्ष्यमा ब्याजदर समेत समावेश हुन थालेको छ । यस क्रममा ब्याजदर करिडोरको प्रयोग विगत १ वर्षदेखि शुरु गरिएको

छ । यसर्थ, नेपालमा ब्याजदर करिडोरको प्रयोग र यसको औचित्यका बारेमा यस लेखमा विश्लेषण गरिएको छ ।

२. तरलता व्यवस्थापन र ब्याजदर

बैंकिङ प्रणालीमा तरलता व्यवस्थापन एक महत्वपूर्ण कार्यमा पर्दछ । बैंक तथा वित्तीय संस्थाको दैनिक भुक्तानीलाई सहज बनाउन एक निश्चित रकम तरल सम्पत्तीको रूपमा राख्नु पर्नेमा यदी तरलता कम भएमा दैनिक कामकारवाही समस्या परी बैंक प्रतिको विश्वास गुम्ने खतरा हुन्छ । अर्कोतर्फ तरलता बढी भएमा अधिक रकम बैंक तथा वित्तीय संस्थाले केन्द्रीय बैंकको खातामा पार्क गरी राख्ने हुनाले त्यस्तो रकमको अवसर लागत बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूमा फर्त्तु सर्वसाधारण ग्राहकले बेहोर्नुपर्ने हुन्छ । तसर्थ, अधिक एवम् न्यून तरलताको दुवैको असर वित्तीय प्रणाली, अन्ततोगत्वा अर्थतन्त्रमा पर्ने गर्दछ । तरलता घटबढ हुने प्रमुख कारण बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूमा जम्मा हुने निक्षेप रकम र प्रवाह हुने कर्जा हो । यदि निक्षेप वृद्धिदरको तुलनामा कर्जा प्रवाहको वृद्धिदर कम हुँदै गएमा बैंकहरूको लगानीयोग्य पूँजी थुप्रिने हुन्छ भने त्यस विपरित निक्षेप घट्ने तर कर्जा प्रवाह यथास्थितिमा हुने वा अभि कर्जाको माग बढ्ने अवस्थामा बैंकहरूलाई लगानीयोग्य पूँजीको अभाव नै हुने गर्दछ । तरलतालाई आन्तरिक एवम् वाह्य दुवै कारणले असर गरेको हुन्छ ।

तरलतामा कमी नहोस् र अधिक तरलता भई केन्द्रीय बैंकको संचित मुद्रा नबढोस् भन्ने हेतुले वित्तीय प्रणालीमा उचित स्तरको तरलता कायम राख्न तरलता व्यवस्थापन गर्नुपर्ने हुन्छ । यसका लागि केन्द्रीय बैंकसँग तरलता प्रवाह गर्ने र प्रशोचन गर्ने विभिन्न उपकरणहरू हुन्छन् । खासगरी बैंक तथा वित्तीय संस्थासँग हुने सरकारी ऋणपत्रहरूको किनबेच, केन्द्रीय बैंकहरूको निक्षेप संकलन, नयाँ ऋणपत्र निष्कासन, पुनरकर्जा सुविधा, अन्तिम ऋणदाताको रूपमा स्थायी तरलता सुविधा जस्ता विविध उपकरणहरूमा फर्त्तु तरलता व्यवस्थापन हुँदै आएको छ । खुला बजार कारोबार तरलता व्यवस्थापन गर्ने एउटा प्रमुख माध्यम हो ।

तरलताको अभाव भएमा बैंकहरूले थप रकम

* उपनिर्देशक, नेपाल राष्ट्र बैंक ।

संकलन गर्न निक्षेपको ब्याजदर बढाउने कारण कर्जाको समेत ब्याजदर बढ्ने गर्दछ । तरलता अधिक भएमा भने बैंकहरूलाई थप रकम आवश्यक नहुने हुनाले ब्याजदर घट्ने गर्दछ । तरलता दैनिक रुपमा हेर्नुपर्ने विषय भएकोले यसको असर अन्तरबैंक दर, ट्रेजरी विल्स दर आदि जस्ता अल्पकालीन ब्याजदरमा तत्कालै देखिन्छ भने निक्षेप तथा कर्जाको ब्याजदरमा प्रतिबिम्बित हुन केही समय लाग्ने गर्दछ ।

ब्याजदर मौद्रिक नीति व्यवस्थापनको ज्यादै महत्वपूर्ण चर हो । किनभने ब्याजदरले प्रत्यक्ष रुपमा लगानीको लागत निर्धारण गर्ने मात्र नभई बचत परिचालनमा प्रभाव पार्ने तथा वित्तीय मध्यस्थतामार्फत् हुने आम्दानी, लागत तथा जोखिमको पुनः बाँडफाँड गर्ने कार्यमा अहम् भूमिका खेल्ने गर्दछ । साथै, यसले कर्जाको मागको स्तर, बचतका लागि उत्प्रेरणा, अर्थतन्त्रको मौद्रिकीकरण, वित्तीय सम्पत्ती माथिको विश्वास आदिलाई समेत प्रभावित गर्न सक्दछ । यी कारणले गर्दा ब्याजदरलाई मौद्रिक नीतिको प्रसार संयन्त्रको रुपमा हेरी विभिन्न मौद्रिक उपकरणको प्रयोगमार्फत् निश्चित स्तरको ब्याजदर कायम राख्ने विभिन्न प्रयासहरू हुँदै आएका छन् ।

३. ब्याजदर करिडोर प्रयोगको औचित्य

वित्तीय क्षेत्रको तरलताले अन्तर बैंक दर, ट्रेजरी विल्स दर जस्ता अल्पकालीन ब्याजदरलाई प्रभाव पार्ने र यसको प्रसार दीर्घकालीन ब्याजदरमा हुने सिद्धान्त मौद्रिक अर्थशास्त्रमा छ । यसका साथै, केन्द्रीय बैंकको तरलता व्यवस्थापन नीतिले वित्तीय लागतको बाँडफाँडमा सघाउने र यसले निक्षेप तथा कर्जाबीचको ब्याजदर अन्तर समेत निर्धारण गर्ने देखिएबाट तरलता व्यवस्थापनको एक स्वचालित प्रक्रिया (Automatic Window) स्वरुप ब्याजदर करिडोरको अवधारणा अगाडि आएको हो ।

खुला बजार कारोबारमार्फत् केन्द्रीय बैंकलेसमेत वित्तीय मध्यस्थता गर्ने हुनाले यसबाट वित्तीय प्रणालीको मध्यस्थता लागत लगायतका विषयसमेत खुला बजार कारोबारबाटै सम्बोधन गर्न सकिन्छ । तसर्थ, ब्याजदर करिडोर खुला बजार कारोबारको एक नयाँ र सुधारिएको उपकरणको रुपमा आएको हो । यसका साथै, ब्याजदर करिडोरमार्फत् केन्द्रीय बैंकले आफ्नो नीतिगत अडानसमेत राख्ने हुनाले मौद्रिक नीतिको संचार समेत प्रभावकारी हुन्छ । त्यसैगरी, तरलता व्यवस्थापन स्वचालित करिडोर प्रणालीमार्फत् हुने हुनाले वित्तीय मध्यस्थकर्ताहरू समेत

दुक्क हुने विश्वासमा यसको लोकप्रियता बढ्दै गएको हो । ब्याजदर करिडोरको प्रयोग वित्तीय प्रणाली देहायका कारणले हुन जरूरी छ ।

- तरलता व्यवस्थापनलाई एक नियमित प्रक्रिया र स्वचालित प्रणालीमा लैजान,
- मौद्रिक नीतिको क्रमिक आधुनिकरणमार्फत् यसको अर्थतन्त्रमा प्रभावकारी प्रसार गराउन,
- ब्याजदरमा हुँदै आएको उच्च उतारचढाव माथि केन्द्रीय बैंकको प्रभावकारी तर अप्रत्यक्ष हस्तक्षेप कायम राख्न,
- ब्याजदरलाई एक निश्चित स्तरमा राखी न्यून तथा अधिक ब्याजदरका कारण देखिने समस्यालाई सम्बोधन गर्न,
- मौद्रिक नीतिको स्पष्ट अडान ब्याजदर करिडोरको तल्लो तथा माथिल्लो सीमाको दरमार्फत् सार्वजनिक गर्न,
- बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूलाई तरलता समस्यामा दुक्क भई वित्तीय कारोबार गराउन,
- निक्षेप तथा कर्जाको ब्याजदर उचित स्तरमा राखी वित्तीय मध्यस्थताको लागत कम गराउन,
- साधारण निक्षेपको न्यून ब्याजदरलाई केही माथि राखी सर्वसाधारणको ब्याज आम्दानीमा न्याय दिन ।

४. ब्याजदर करिडोरको प्रकार

विभिन्न देशले प्रयोगमा ल्याएको आधारमा ब्याजदर करिडोर सामान्यतया तीन प्रकारको हुन्छ (Maehle, 2014, IMF) ।

- (क) **केन्द्रीय बैंकको नीतिगत दर बिनाको करिडोर (With no official central bank policy rate):** संचित मुद्राको संचालन लक्ष्यबाट ब्याजदरलाई संचालन लक्ष्यको रुपमा लिन संक्रमणकालीन व्यवस्थाको रुपमा यसलाई प्रयोग गर्ने गरिन्छ । यस प्रणालीमा केन्द्रीय बैंकको अन्तर बैंक दरको कुनै लक्ष्य तोकिएको हुँदैन ।
- (ख) **फ्लोर प्रणाली करिडोर (Floor System Corridor) :** फ्लोर प्रणालीमा केन्द्रीय बैंकको निक्षेप सुविधा दरले करिडोरको तल्लो सीमाका साथै अन्तर बैंकदरको लक्ष्य र केन्द्रीय बैंकको नीतिगत दरको समेत काम गर्दछ । सरल प्रणाली भएकोले भारत, रुस जस्ता उदीयमान अर्थतन्त्र र नर्वे, न्यूजिल्याण्डमा केहि वर्ष अघि देखि प्रचलनमा

रहेको यो प्रणाली सन् २००८ को विश्व वित्तीय संकट पछि बेलायत, अमेरिका जस्ता विकसित देशले समेत प्रचलनमा ल्याएका छन्। यस प्रणालीले बीना कुनै सीमा बैंकहरूको तरलता व्यवस्थापन गर्न सक्नु पर्दछ। अधिक तरलता भइरहने अर्थतन्त्रमा यो प्रणाली बढी उपयुक्त हुने हुन्छ तर यसले अन्तर बैंक कारोबारलाई भने निरुत्साहन गर्ने पाइएको छ।

(ग) **मध्यदर करिडोर प्रणाली (Mid-rate Corridor System)** : मध्यदर करिडोर प्रणालीमा केन्द्रीय बैंकको नीतिगत दर घोषणा गरी यसकै वरीपरी अन्तरबैंक दर राख्न खुला बजार कारोबार गरिन्छ। यसका अलावा खुला बजार दर नै मध्यदरलाई तोकी काउण्टर पार्टीहरूसँग कारोबार गर्ने प्रचलन पनि छ। संरचनागत रूपमा तरलताको अभाव हुने कारण केन्द्रीय बैंकले तरलता प्रवाह गरिरहनु पर्ने अर्थतन्त्रमा यो प्रणाली ठिक हुन्छ। यसले अन्तर बैंक कारोबारलाई प्रोत्साहन गर्दछ। यसले गर्दा फ्लोर प्रणालीबाट मध्यदरमा सिफ्ट हुने प्रचलन समेत पछिल्लो समय बढ्दै गएको छ। नेपालले पनि यही मध्यदर प्रणालीमा केही परिमार्जन गरी ब्याजदर करिडोर प्रणाली प्रयोगमा ल्याएको हो।

५. नेपालको सन्दर्भ

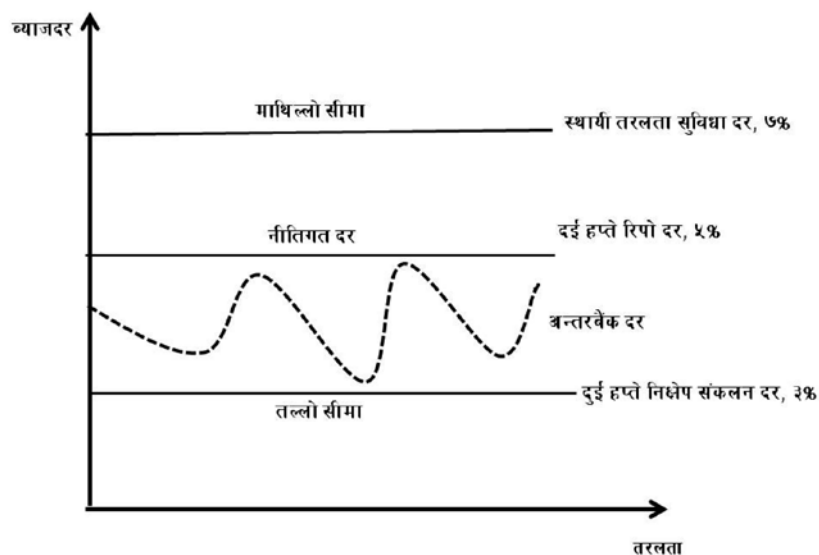
आर्थिक वर्ष २०६९/७० को मौद्रिक नीतिमा अल्पकालीन ब्याजदरको उतार चढावसँगै निक्षेप तथा कर्जाको ब्याजदरमा समेत उतार चढाव आएको, मौद्रिक नीतिको प्रसारण संयन्त्र कमजोर भएको र यसले बचत

तथा लगानी प्रभावित भएको कारण दर्शाउँदै “कर्जामा आधारभूत दर (Base Rate) कायम गर्ने र अल्पकालीन मुद्रा बजारका दरहरूलाई निश्चित परिधि (Band) मा राख्न ब्याजदर कोरिडोर नीति (Interest Rate Corridor Policy) क्रमशः लागू गर्नेतर्फ प्रकृया अघि बढाइने” उल्लेख गरिएको थियो (नेराबै, २०६९)। यस अनुसार वाणिज्य बैंकहरूलाई आधार दर लागू गरिसकिएको छ। तर त्यस समयमा ब्याजदर करिडोरको अध्ययन मात्र गरिएको थियो।

आर्थिक वर्ष २०७३/७४ को मौद्रिक नीतिमार्फत् करिडोरको औपचारिक शुरु गरियो। तर उक्त करिडोरको तल्लो सीमा तथा नीतिगत दरको निर्धारण भारत औसत अन्तरबैंक दरलाई आधार मानी चलायमान दर (Flexible Rate) प्रयोगको रूपमा ल्याइएको थियो (नेराबै, २०७३)। तर २ हप्ता अघिको रिपोदरलाई नीतिगत दर तोकिएको तथा स्थायी तरलता सुविधा दरलाई माथिल्लो सीमा तोकिएबाट निश्चित परिधि सहितको (Floor and Ceiling) करिडोर प्रयोगमा ल्याइएको थियो। यस व्यवस्थालाई एक वर्ष अध्ययन गरी आर्थिक वर्ष २०७४/७५ को मौद्रिक नीतिमार्फत् तल्लो तथा माथिल्लो सीमा दुवैको निश्चित दर तोकी नीतिगत दर, तल्लो सीमा र माथिल्लो सीमा निर्धारित मध्यदर ब्याजदर करिडोर प्रणाली (Mid-rate Corridor System) शुरु गरिएको छ। हालको ब्याजदर करिडोर प्रणाली चित्र १ मा देखाइएको छ।

चित्र १: नेपालको ब्याजदर करिडोर प्रणाली

चित्र १ मा देखाइए अनुसार स्थायी तरलता सुविधा दरलाई ब्याजदर करिडोरको माथिल्लो सीमा र दुईहप्ते निक्षेप



संकलन दरलाई तल्लो सीमाको रूपमा लिइएको छ भने दुई हप्ता अवधिको रिपो दरलाई नीतिगत दर तोकिएको छ। यस अर्थमा नेपालले वाणिज्य बैंकहरूबीचको भारित औसत अन्तरबैंक दरको लक्ष्य ५.० प्रतिशत तोकिएको भन्न सकिन्छ। निक्षेप संकलन दरको ३.० प्रतिशत दर र स्थायी तरलता सुविधाको ७.० प्रतिशत दरलाई आधार मान्दा नेपालको हालको ब्याजदर करिडोरको परिधि ३.० प्रतिशत र ७.० प्रतिशत कायम भएको छ (नेराबै, २०७४)।

हाल तोकिएको ५.० प्रतिशतको नीतिगत दरको अर्थ भने अल्पकालीन ब्याजदरहरू, विशेष गरी अन्तर बैंक दरलाई यही नीतिगत दरको वरीपरी राख्नु करिडोरको प्रमुख उद्देश्य हो। यसबाट निक्षेपको ब्याजदर समेत न्यून नहुने कारण बचत परिचालन बढ्ने र कर्जाको ब्याजदर उचितस्तरमा कायम भई कमसल क्षेत्रमा कर्जा प्रवाह नियन्त्रण हुने अपेक्षा रहेको छ।

यसरी ब्याजदर करिडोरमार्फत् खुला बजार कारोबार गर्ने आधार वाणिज्य बैंकहरूबीचको भारित औसत अन्तर बैंक दरलाई आधार मानिएबाट मौद्रिक नीतिको संचालन लक्ष्य ब्याजदर समेत भएको छ। खुला बजार कारोबारको

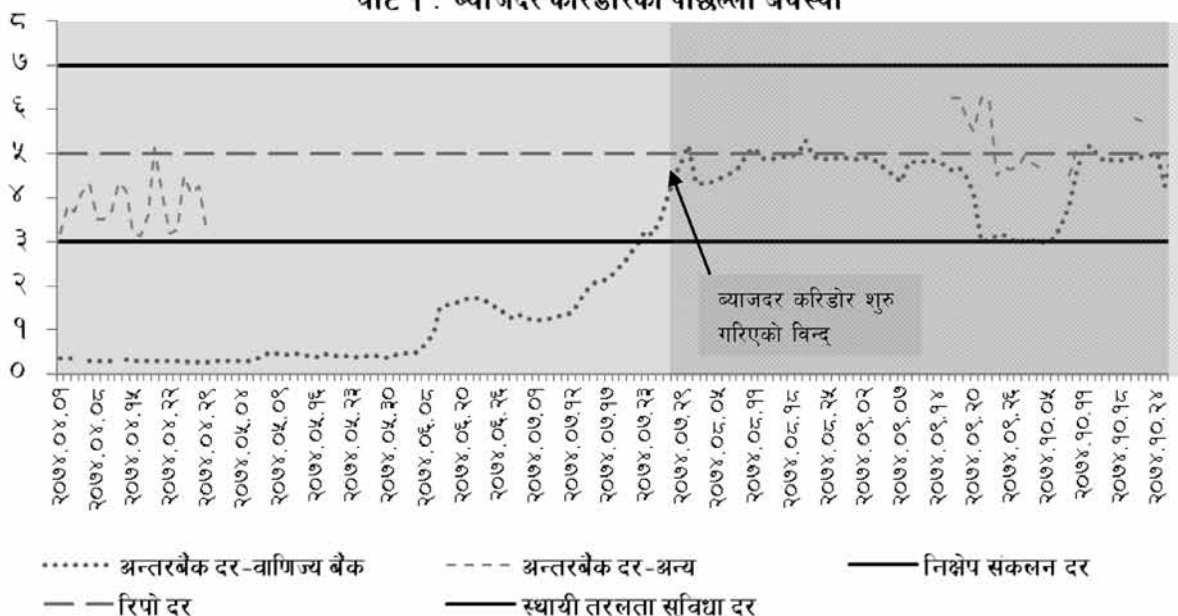
ध्यान अन्तरबैंक दरलाई ५.० प्रतिशतको हाराहारीमा राख्न केन्द्रित हुनेछ। यदि वाणिज्य बैंकहरूको भारित औसत अन्तरबैंक दर ५.० प्रतिशत नाघेमा रिपो जारी गर्ने र उक्त अन्तरबैंक दर ३.० प्रतिशतभन्दा तल भर्ने संभावना भएमा यस बैंकले ३.० प्रतिशतमा बैंकहरूबाट निक्षेप लिने व्यवस्था लागू भएको छ।

६. ब्याजदर करिडोरको कार्यान्वयन अवस्था

आर्थिक वर्ष २०७४/७५ को मौद्रिक नीतिमा भएको व्यवस्था बमोजिम यस बैंकले “ब्याजदर करिडोर सम्बन्धी कार्यविधि, २०७४” २०७४ कार्तिक १७ गतेबाट कार्यान्वयनमा ल्याएको छ। २०७४ कार्तिक २९ गते पहिलो पटक ३.० प्रतिशत दरमा ब्याजदर करिडोर अन्तर्गतको निक्षेप संकलन गरिएको थियो। तत्पश्चात अन्तरबैंक दरमा आधारित भएर निक्षेप संकलन र रिपो जारी गर्ने कार्य हुँदै आएको छ। यस व्यवस्था लागू भएपश्चात देखिएको ब्याजदर करिडोर चार्ट १ मा देखाइएको छ।

ब्याजदर करिडोरको कार्यान्वयन शुरु भएपश्चात २०७४ मंसिर यताको अवस्था हेर्दा करिडोर

चार्ट १ : ब्याजदर करिडोरको पछिल्लो अवस्था



प्रणाली प्रभावकारी भएको देखिएको छ । वाणिज्य बैंकहरूबीचको भारित औसत अन्तरबैंक दर पूर्ण रूपमा करिडोर भित्रै रहेको छ तर अन्य वित्तीय संस्थाहरूको अन्तरबैंक दर भने रिपोदरको केही माथि तर करिडोरभित्रै रहेको अवस्था छ । यद्यपि, अन्य वित्तीय संस्थाहरूको अन्तरबैंक कारोबार वाणिज्य बैंकहरूको जस्तो दैनिक रूपमा हुने गरेको छैन ।

७. सवालहरू र सुधारका पक्षहरू

ब्याजदर करिडोरको प्रारम्भिक नतिजा राम्रो देखिएको भएतापनि कमिमा एक पूर्ण चक्रको अभ्यास नगरी यसका निहित समस्या तथा प्रभावकारीता मापन गर्न त्यति सजिलो छैन । खासगरी अधिक तरलता धेरै भएको अवस्था र तरलतामा धेरै चाप परेको बखतमा करिडोरले कतिको काम गर्न सक्दछ, त्यसैमा यसको कार्यसम्पादन हेर्न सकिन्छ ।

विद्यमान ब्याजदर करिडोरका विविध सवालहरू रहेका छन् । खासगरी करिडोरमा वाणिज्य बैंक, विकास बैंक तथा वित्त कम्पनीहरूको समान पहुँच पुऱ्याउन नसकिएमा प्रणाली ठिक रहेतापनि संस्थापिच्छे कुनैमा तरलता अभाव र कुनैमा अधिक हुन सक्दछ । त्यसैगरी, अन्तर बैंक कारोबारको बजार कुशल नहुँदासम्म करिडोरको प्रभावकारीता समेत नदेखिन सक्दछ । किनकी अन्तरबैंक दर ब्याजदर करिडोरमार्फत् खुला बजार कारोबार गर्ने आधार हो । अर्को महत्वपूर्ण पक्ष भनेको अधिक तरलता हुँदा यसको लागत कसले व्यहोर्ने भन्ने पनि हो । विद्यमान करिडोरलाई जस्ताको तस्तै लागू गर्दा अधिक तरलताको समयमा राष्ट्र बैंकले ठूलो लागत व्यहोर्नु पर्दछ । तसर्थ, अधिक तरलताको लागत केन्द्रीय बैंकले मात्र व्यहोर्नु उचित नहुन सक्दछ । यसका लागि सरकारी स्तरबाटै उपकरणहरू आवश्यक हुन सक्दछन् ।

ब्याजदर करिडोरले निक्षेप तथा कर्जाको ब्याजदर अन्तर समेत निर्धारण गर्ने हुनाले ब्याजदर करिडोरको अन्तर कति हुने भन्ने विषय पनि महत्वपूर्ण हुन जान्छ । विशेष गरी तरलता प्रवाह र प्रशोचन गर्ने उपकरणहरूको ब्याजदर अन्तर धेरै भएमा बैंकहरूले अनावश्यक रूपमा तरल सम्पत्ती कायम राख्न सक्दछन् भने करिडोरको अन्तर धेरै कम भएमा केन्द्रीय बैंकमा बैंकहरू आश्रित भई अन्तरबैंक कारोबार प्रभावित हुन सक्दछ । तसर्थ, विद्यमान प्रवाह र प्रशोचन दरको को अन्तर २ प्रतिशत उचित हो या होइन, थप विश्लेषण गर्नु आवश्यक छ ।

त्यसैगरी, करिडोरको ३ प्रतिशतको फ्लोर र ७ प्रतिशतको सिलिङको दरसमेत नेपाली अर्थतन्त्रका लागि सर्वोत्तम (Optimal) हो या होइन, अध्ययन हुनु आवश्यक छ । नेपालको संभावित आर्थिक वृद्धि (Potential GDP) र मुद्रास्फीतिदर आदि विविध पक्ष विश्लेषणका आधार हुन सक्दछन् ।

८. निष्कर्ष

तरलता व्यवस्थापन प्रभावकारी र स्वचालित बनाउन सके वित्तीय स्थायित्व कायम राख्न निकै सहयोगी हुने गर्दछ । खासगरी ब्याजदरमा हुने उतारचढावको असर वित्तीय क्षेत्रका सर्वसाधारण ग्राहकमा पर्ने र वित्तीय लागत तथा जोखिमको उचित बाँडफाँड समेत नहुने हुनाले मौद्रिक प्रसारण संयन्त्र कमजोर हुन जान्छ । यसलाई सम्बोधन गर्न मौद्रिक नीतिको संचालन संरचना सुधार गर्ने क्रममा ब्याजदर करिडोर प्रणाली लागू हुन थालेको हो । यसको प्रयोगले विकसित तथा उदीयमान देशहरूले ब्याजदरलाई निश्चित स्तरमा राख्न सफल भएका छन् । नेपालमा भर्खरै शुरू गरिएको ब्याजदर करिडोरको प्रभावकारीता अभिवृद्धिका लागि आवश्यक तथ्याङ्क एवम् सूचना संकलन, क्षमता विकास लगायतका विषय सम्बोधन गर्दै करिडोरको परिधि अभि साँघुरो गर्ने, लागतको उचित बाँडफाँड गर्ने र अधिक र न्यून तरलताका उपकरणहरू स्वचालित बनाउने अवको आवश्यकता हो ।

९. सन्दर्भ सामग्री

Bindseil, Ulrich, and Jab/lecki, Juliusz (2011). The Optimal Width of the Central Bank Standing Facilities Corridor and Banks' Day-to-Day Liquidity Management. ECB Working Paper Series No. 1350 / June 2011

Maehle, Nils (2014). Monetary Policy Implementation: Operational Issues for Countries with Evolving Monetary Policy Regimes. IMF Working Paper No. WP/14/xx September.

नेराबै (२०६९) । आर्थिक वर्ष २०६९/७० को मौद्रिक नीति । काठमाण्डौं: नेपाल राष्ट्र बैंक ।

नेराबै (२०७३) । आर्थिक वर्ष २०७३/७४ को मौद्रिक नीति । काठमाण्डौं: नेपाल राष्ट्र बैंक ।

नेराबै (२०७४) । आर्थिक वर्ष २०७४/७५ को मौद्रिक नीति । काठमाण्डौं: नेपाल राष्ट्र बैंक ।

बैंकिङ साधन परिचालनमा देखिएको दबावको प्रभाव

डा. गुणाकर भट्ट*

पृष्ठभूमि

- पछिल्लो समय आर्थिक वर्ष २०७३/७४ को मध्यदेखि नेपालका बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूले साधन परिचालनमा दबाव उत्पन्न भएको महसुस गरिरहेका छन्। मूलतः यस बीचमा बैंकहरूको निक्षेप संकलनभन्दा कर्जा विस्तार उच्च दरमा बढेको देखिन्छ। कर्जा र निक्षेपका बीच आवश्यक सन्तुलन मिलाउन नसकेका कारण बैंकहरूले ऋणयोग्य कोषको अभाव महसुस गरी रहेका छन्। संघीयता कार्यान्वयन भइरहेको परिप्रेक्ष्यमा सरकारको पूँजीगत खर्च बढ्ने, वैदेशिक ऋण अनुदान पनि उच्च दरमा बढ्ने र विप्रेषण आप्रवाहमा कुनै कमी नआउने अनुमानका आधारमा निक्षेपको वृद्धि भन्दा कर्जा विस्तार बढी गरेको भन्ने बैंकहरूको तर्क रहेको छ। साथै कर्जा-पूँजी तथा निक्षेप अनुपात ८० प्रतिशतको सीमामा राख्नु पर्ने व्यवस्थाका कारण समेत लगानीयोग्य कोषको अभाव भएको भन्ने बैंकहरूको भनाई रहदै आएको छ।
- यस परिप्रेक्ष्यमा खास ध्यान दिनु पर्ने विषय के रहेको छ भने विगत केही वर्षयता नेपालको अर्थतन्त्रमा बैंकिङ क्षेत्रबाट ठूलो परिमाणमा कर्जा विस्तार भएको छ। आर्थिक वर्ष २०७०/७१ को अन्त्यतिर अर्थात् २०७१ असारमा निजी क्षेत्रतर्फ लगानीमा रहको कर्जा रु ११५१ अर्ब रहेकोमा २०७४ असारमा त्यस्तो कर्जा रु १९९७ अर्ब पुग्यो। यसरी ३ वर्षको अत्यन्त छोटो अवधिमा नै रु ८४६ अर्ब अर्थात् ७४ प्रतिशतले थप कर्जा विस्तार हुनुले लगानीमा रहेको कर्जाको आधारमा उल्लेख्य बढोत्तरी भएको देखिन्छ। आर्थिक क्रियाकलाप विस्तार नहुने, रोजगारी सिर्जनामा योगदान नपुग्ने र आर्थिक वृद्धि दर भने यथावत रहने अवस्थामा यसरी उच्च दरमा भएको कर्जा विस्तारले कर्जाको गुणस्तरलाई भने नराप्ररी प्रभावित गर्ने हुन्छ। संसारका अन्य मुलुकहरूमा पनि सवल आर्थिक आधारविना नै हुने कर्जा विस्तारले

सट्टेवाजी प्रकृतिका व्यवसायलाई बढावा दिने र अप्रत्यक्ष रूपमा पूँजी पलायन हुने अभ्यासलाई मात्र सहयोग पुग्ने उदाहरणहरू पाइन्छन्। विगत ३ वर्षमा वार्षिक औसत २० प्रतिशत भन्दा बढी दरमा कर्जा प्रवाह बढ्दा आर्थिक परिसूचकहरूमा तात्त्विक परिवर्तन आउन सकेन। ८० प्रतिशतको कर्जा-पूँजी तथा निक्षेप अनुपात संवन्धी व्यवस्थाले कर्जा प्रवाह अनियन्त्रित हुनवाट जोगाई रहेको भएता पनि कर्जा विस्तारको दर भने उल्लेख्य नै रहन गयो। छिमेकी भारतमा ७ प्रतिशतको दरमा आर्थिक वृद्धि हुने तर बैंकहरूको कर्जा विस्तार १० प्रतिशत भन्दा कम दरमा भइरहेको परिप्रेक्ष्यमा नेपालमा २० प्रतिशतले कर्जा विस्तार हुने तर ४ प्रतिशतले मात्र आर्थिक वृद्धि हासिल भइ रहेको अवस्था छ।

- कर्जा प्रवाहलाई आफ्नै गतिमा जानदिनु पर्ने र कर्जा-पूँजी तथा निक्षेप अनुपातको नियामकीय नियन्त्रण मार्फत यसलाई रोक्न नहुने धारणाहरू पनि सार्वजनिक हुदै आएका छन्। खासगरी वासेल ३ कार्यान्वयनको क्रममा रहेकोले कर्जा-पूँजी तथा निक्षेप अनुपात सम्बन्धी व्यवस्था आवश्यक नहुने विचारहरूले स्थान पाई रहेका छन्। बैंकहरूलाई अल्पकालीन तरलता व्यवस्थापन गर्न र मच्च्यूरिटी मिसम्याचिंगको समस्या आउन नदिन वासेल ३ प्रभावकारी हुने सरोकारवालाहरूको भनाई पनि रहेको छ। सैद्धान्तिक रूपमा कर्जा-पूँजी तथा निक्षेप अनुपात संवन्धी व्यवस्थाले कर्जा विस्तारलाई रोक्ने मात्र भन्दा पनि कूल स्रोत संकलनमा २० प्रतिशत उपयोग विहीन राखिएको बैंकहरूको दायित्वको भार ८० प्रतिशतवाटै उठाउनु पर्ने र यसले ऋणको व्याज महंगो पर्ने, कर्जा आपूर्ति नियन्त्रित हुने र निक्षेपकर्ताले समेत कम प्रतिफल प्राप्त गर्ने भन्ने तर्कलाई नियमनको प्राइभेट इन्ट्रेस्ट अवधारणाले समर्थन गरेको पाइन्छ। तर एकांकी रूपमा यस अवधारणालाई पछ्याउँदा समष्टिगत अर्थतन्त्रका अन्य आधारहरू उपेक्षित हुने जोखिम देखिन्छ। नेपाल जस्तो निर्यातको आधार न्यून रहेको मुलुकमा

* निर्देशक, नेपाल राष्ट्र बैंक।

कर्जा विस्तारले उपभोग्य वस्तुहरूको आयातलाई मात्र प्रोत्साहित गर्ने अवस्था सिर्जना भएमा चालू खाता र भुक्तानी सन्तुलन घाटामा जाने र यसको कारण अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा समेत मुलुकको ख्यातिमा असर पर्ने वास्तविकतालाई नकार्न मिल्दैन । नेपालले चालू आर्थिक वर्षमा भोगिरहेको वाह्य क्षेत्र असन्तुलनको समस्यालाई समेत गत ३ वर्षमा भएको उल्लेख्य कर्जा विस्तारको पृष्ठभूमिमा हेर्नु पर्ने देखिन्छ ।

प्रभाव

बैंकहरूको साधन परिचालन असन्तुलन हुनगएका कारण सर्वसाधारणले बैंकबाट लिएको ऋणमा तीनुपर्ने व्याज वढेको छ । यसको प्रत्यक्ष मारमा साधारण किसान र साना व्यवसायी परेका बुझिन्छन् । यसैगरी बैंकिङ साधन परिचालनको प्रभाव चालू खाता तथा शोधनान्तर घाटामा पनि देखिएको छ । मूलभूत रूपमा बैंकिङ साधन परिचालनमा देखिएको दवावका यी नकारात्मक पक्ष हुन । तर वित्तीय क्षेत्र एवम् समग्र अर्थतन्त्रलाई भावी दिशाबोध गर्ने र वित्तीय स्थायित्वका मानकहरूलाई भत्किन नदिने हिसावमा बैंकिङ साधन परिचालनमा देखिएको दवावका केही सकारात्मक पक्ष पनि छन् । यसका सकारात्मक पक्षहरूलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गर्न सकिन्छ :

१. वास्तविक व्याजदर सकारात्मक हुनु: बैंकहरूले

निक्षेपकर्ताहरूलाई दिदै आएको व्याजदर लामो समयसम्म न्यून रहँदै आएको थियो । अझ अर्थशास्त्रीय हिसाबबाट भन्दा यस्तो व्याजदरलाई मुद्रास्फीतिसँग तुलना गर्नु पर्ने हुन्छ । निक्षेपमा दिइदै आएको प्रचलित व्याज (nominal interest) दर मुद्रास्फीति दरभन्दा कम भएमा वास्तविक व्याज (real interest) दर नकारात्मक हुने र यसले अर्थतन्त्रमा वचतलाई निरुत्साहित गर्ने हुन्छ । विगत केही वर्षयता नेपालको अर्थतन्त्र यस्तै अवस्थाबाट गुज्नेको पाइन्छ । लामो समयदेखि १० प्रतिशतको हाराहारीमा रहेको कूल गार्हस्थ्य वचत अन्य कारणका अतिरिक्त वास्तविक व्याज ठूलो दरमा नकारात्मक भएको कारणले समेत आर्थिक वर्ष २०७२/७३ मा ३.८ प्रतिशतमा सीमित रहेको देखिन्छ । तर गत आर्थिक वर्षदेखि वास्तविक व्याजदर र कूल गार्हस्थ्य वचत जस्ता आर्थिक परिसूचकहरूमा सुधार आएको देखिन्छ । वित्तीय दवावको पूर्वाद्धताका २०७३ पुषमा नकारात्मक व्याजदरमा ठूलो सुधार हुने क्रम शुरुभई २०७४ पुषमा आईपुदा निक्षेपकर्ताले प्राप्त गर्ने वास्तविक व्याज दर २.७ प्रतिशतले सकारात्मक भएको छ (तालिका १) । यस प्रकारको सकारात्मक व्याजदरले वचत प्रोत्साहित हुने भएका कारण नेपाल जस्तो पूँजी दुर्लभ मुलुकका लागि यसलाई वित्तीय दवावको सकारात्मक प्रभावका रूपमा बुझ्नु पर्ने हुन्छ ।

तालिका १: वास्तविक व्याजदर तथा गार्हस्थ्य वचत संबन्धी परिसूचकहरू

असार	निक्षेपको भारित औसत व्याज दर	मुद्रास्फीति दर	वास्तविक व्याज दर	कूल गार्हस्थ्य वचतको कूल गार्हस्थ्य उत्पादनसँगको अनुपात*
२०६८/२०६९	६.१७	८.३	-२.१३	११.०
२०६९/२०७०	५.२५	९.९	-४.६५	१०.६
२०७०/२०७१	४.०९	९.१	-५.०१	११.९
२०७१/२०७२	३.९४	७.२	-३.२६	९.२
२०७२/२०७३	३.२८	९.९	-६.६२	३.८
पुष २०७३	३.९८	५.८	-१.८२	-
२०७३/२०७४	६.१५	४.५	१.६५	१०.३
पुष २०७४	६.२१	३.५	२.७१	-

* कूल गार्हस्थ्य वचतको कूल गार्हस्थ्य उत्पादनसँगको अनुपात आर्थिक वर्षका आधारमा । मुद्रास्फीति आवधिक औसत ।

स्रोत : म्याक्रो इकोनोमिक इन्डिकेटर्स अफ नेपाल, नेपाल राष्ट्र बैंक, नोभेम्बर २०१७ तथा आर्थिक सर्वेक्षण, जेठ २०७४, नेपाल सरकार अर्थ मन्त्रालय ।

२. **वित्तीय संपत्तिको मूल्य नियन्त्रण:** आर्थिक वर्ष २०७२/७३ विप्रेषणको उच्च आप्रवाहका कारण पर्याप्त मात्रामा निक्षेप संकलन भएको र बैंकहरू निक्षेप स्वीकार गर्न समेत अनिच्छुक रहेको वर्ष हो । उक्त वर्ष लगानीका अवसरहरू जुटाउने क्रममा बैंकहरूले तुलनात्मक रूपमा सट्टेबाजी क्रियाकलापलाई प्रोत्साहित गर्ने ओभरड्राफ्ट, हायर पर्चेज, शेयर धितो र रियल स्टेट जस्ता क्षेत्रहरूमा लगानी केन्द्रित गरेका देखिन्छन् । बैंकहरूले गरेको आक्रामक कर्जा विस्तारका कारण आर्थिक वर्ष २०७२/७३ को अन्तिम त्रयमास देखि आर्थिक वर्ष २०७३/७४ को प्रथम त्रयमाससम्म शेयर बजार उत्कर्षमा पुगेको थियो । तर गत आर्थिक वर्षको मध्यदेखि शुरु भएको वित्तीय असन्तुलनसँगै शेयर बजारमा आएको तेजी प्रवृत्तिमा समेत नियन्त्रण आएको छ । उदाहरणका लागि आर्थिक वर्ष २०७२/७३ को शुरु देखि नै शेयर बजार विस्तार हुन थालेता पनि २०७२ चैतसम्म शेयर बजार सूचकाङ्क १४०० को नजिक मात्रै थियो । तर त्यसको दुई तीन महिनामै १८०० विन्दू माथि उक्लेको उक्त सूचकाङ्क २०७३ पुष देखि २०७४ पुषसम्म १४०० कै लहरमा घुमी रहनुलाई वित्तीय संपत्तिको मूल्य व्यवस्थापनका दृष्टिकोणले सकारात्मक मान्नु पर्ने देखिन्छ (तालिका २) । विगतमा बैंकहरूबाट प्रत्यक्ष र अप्रत्यक्ष रूपमा शेयर कारोवारका लागि कर्जा प्रवाह हुँदै गर्दा शेयर बजार वढी अस्थिर हुने गरेको थियो । तर गत वर्षदेखि बैंकिंग साधन परिचालनमा देखिएको दवावले शेयर बजारलाई सन्तुलनमा ल्याउन पनि भूमिका खेलेको देखिन्छ । शेयर बजार स्थिर भइरहँदा बैंकबाट सट्टेबाजी हुने क्षेत्र तथा स्थानमा कर्जा प्रवाह हुन नपाउने, यसले सर्वसाधारण लगानीकर्तालाई शेयर बजारमा हुने अवाञ्छित उतार चढावबाट जोगाउने र गलत स्रोतबाट धन कमाएकाहरूलाई मुद्रा निर्मलीकरण गर्ने अवसर समेत नदिने संभावना हुन्छ ।

तालिका २ : नेपाल शेयर बजार सूचकाङ्क (नेप्से इन्डेक्स)

आर्थिक वर्ष	मसान्त	नेप्से सूचकाङ्क
२०७१/७२	असोज	९२३.६
	पुष	९३९.५
	चैत	९४८.४
	असार	९६१.२

आर्थिक वर्ष	मसान्त	नेप्से सूचकाङ्क
२०७२/७३	असोज	११३४.५
	पुष	११९०.२
	चैत	१३८८.६
	असार	१७१८.२
२०७३/७४	असोज	१८०३.७
	पुष	१४७९.९
	चैत	१६९७.१
	असार	१५८२.७
२०७४/७५	असोज	१५५९.२
	पुष	१४३१.१

स्रोत : क्वाटर्ली इकोनोमिक इन्डिकेटर्स, नेपाल राष्ट्र बैंक, जुलाई २०१७ ।

३. **सहकारीको साधन परिचालनमा नियन्त्रण:** विगत केही वर्षयताको ऋण तथा वचत सहकारीहरूको तथ्याङ्क हेर्दा यस्ता सहकारीहरूले संकलन गरेको निक्षेप उच्च दरमा वढ्दै गएको छ । विशेषगरी अधिक तरलताका कारण बैंकहरूले अत्यधिक कर्जा प्रवाह गरेको वर्ष २०७२/७३ मा ऋण तथा वचत सहकारीहरूले ठूलो परिमाणमा निक्षेप संकलन गरेको पाइन्छ । बैंकहरूमा न्यून व्याज पाइने भएका कारण विगत केही वर्षदेखि सहकारीतर्फ वचत प्रवाह भएको अनुमानहरू सार्वजनिक भएकै हुन । यस बाहेक बैंकहरूले ऋणमा समेत न्यून व्याज लिइरहेका कारण बैंकिङ क्षेत्रबाट ऋण लिई त्यस्तो ऋणको रकम सहकारीतर्फ निक्षेपको रूपमा गएको हुन सक्ने देखिन्छ । गत आर्थिक वर्षको मध्यदेखि बैंकिङ साधन परिचालनमा शुरु भएको दवावले बैंकिङ क्षेत्रबाट सहकारी क्षेत्रतर्फ भइरहेको साधन प्रवाहलाई समेत नियन्त्रण गरेको देखिन्छ । उदाहरणका लागि आर्थिक वर्ष २०७२/७३ मा ऋण तथा वचत सहकारीहरूले संकलन गरेको निक्षेप अधिल्लो वर्षको भन्दा करिब रु ७० अर्ब अर्थात ४८ प्रतिशतले वढेको थियो भने आर्थिक वर्ष २०७३/७४ मा त्यस्तो निक्षेप रु ३ अर्बले मात्र वढेको छ (तालिका ३) । आर्थिक विकासका लागि सहकारी महत्वपूर्ण आधार भएतापनि वित्तीय कारोवारका हिसावले सहकारी तुलनात्मक रूपमा जोखिमयुक्त क्षेत्र हो । सहकारीको नियमन तथा सुपरीवेक्षणको वलियो संस्थागत संयन्त्र नभएका कारण

यस्ता संस्थावाट संकलन हुने निक्षेपको सुरक्षा, वित्तीय कारोवारको पारदर्शिता तथा साधनको विवेकपूर्ण बाँडफाँडका वारेमा आशंका उठी रहने गर्छन्। कतिपय सन्दर्भमा सहकारीलाई छाया अर्थतन्त्रका रूपमा समेत बुझ्ने गरिएको छ। यसरी हेर्दा बैकिङ साधन परिचालनमा शुरु भएको दवावका कारण बैकिङ क्षेत्रवाट सहकारीतर्फ साधन प्रवाह हुने क्रम रोकिनुलाई पनि सकारात्मक मान्नु पर्ने देखिन्छ। बैकिङ क्षेत्रवाट सहकारीतर्फ प्रवाह हुने साधनले अर्थतन्त्रको अनौपचारिकीकरणलाई फाइदा पुग्ने जोखिम पनि हुन्छ।

तालिका ३: ऋण तथा वचत सहकारीहरूको साधन परिचालन (रु अर्वमा)

असार मसान्त	संख्या	निक्षेप दायित्व	प्रतिशत परिवर्तन	ऋण लगानी	प्रतिशत परिवर्तन
२०६९	११८५१	११०	-	९४.६	-
२०७०	१२९१६	११८.२	७.५	१००	५.७
२०७१	१३३६८	१२९.३	९.४	११७.२	१७.२
२०७२	१३४६०	१४५	१२.१	१३६.३	१६.३
२०७३	१३७६९	२१४.२	४७.७	१८९.३	३८.९
२०७४	१३५७८	२१७.५	१.५	१७९.९	-५.०

स्रोत : नेपाल सरकार, सहकारी तथा गरिवी निवारण मन्त्रालय, सहकारी विभागको वेब पेज।

४. **ब्याजदर स्प्रेडमा कमी:** बैकिङ साधन परिचालनमा आएको दवावले निक्षेपको मात्र नभई ऋणको पनि ब्याज बढेको छ। यस अर्थमा बैकिङ साधन परिचालनमा देखिएको असन्तुलन कर्जाको व्याज बढेका कारण लगानी प्रोत्साहित गर्ने दृष्टिकोणले महंगो सावित भएको छ। तथापि ऋणको व्याज बढनुका बावजुद निक्षेप र ऋणको व्याजका बीचको फरक अर्थात व्याजदर स्प्रेडमा भने विगत दुई तीन वर्ष अगाडिको तुलनामा उल्लेख्य कमी आएको छ (तालिका ४)। व्याजदर स्प्रेडमा आएको कमीले बैंकहरूबीचको प्रतिस्पर्धा र निक्षेपकर्ताले प्राप्त गर्ने प्रतिफल बढनुका साथै बैंकहरूको कार्य कुशलतामा आएको सुधारलाई समेत ईंगित गर्ने गर्छ। यद्यपि असार २०७४ को तुलनामा पुष २०७४ मा व्याज दर स्प्रेड फेरि उकालो लागेको छ।

तालिका ४ : बैंकहरूको कर्जा तथा निक्षेपको व्याजदर बीचको अन्तर

असार मसान्त	कर्जाको भारित औसत व्याज	निक्षेपको भारित औसत व्याज	व्याज दर अन्तर
२०६९	१२.४	६.१७	६.२३
२०७०	१२.०९	५.२५	६.८४
२०७१	१०.५५	४.०९	६.४६
२०७२	९.६२	३.९४	५.६८
२०७३	८.८६	३.२८	५.५८
पुष २०७३	९.३१	३.९८	५.३३
असार २०७४	११.३३	६.१५	५.१८
पुष २०७४	११.७९	६.२१	५.५८

स्रोत : म्याक्रो इकोनोमिक इन्डिकेटर्स अफ नेपाल, नोभेम्बर २०१७ तथा वर्तमान आर्थिक तथा वित्तीय गतिविधि, पुष २०७४ नेपाल राष्ट्र बैंक।

५. **पूँजी पलायनमा नियन्त्रण:** खुला सीमा लगायतका कारण नेपालवाट पूँजी पलायन हुने गरेको र यस्तो पलायनका क्रममा बैकिङ क्षेत्रवाट प्रवाह हुने कर्जा समेत दुरुपयोग भएको हुन सक्ने अनुमानहरू समय समयमा सार्वजनिक हुने गरेका छन्। कतिपय सन्दर्भमा आयात निर्यात व्यापारमा हुने भनिएको अन्डर इन्भोइसिंग र ओभर इन्भोइसिंगले समेत पूँजी पलायन हुने गरको चर्चालाई बल पुर्याएको देखिन्छ। बैकिङ क्षेत्रवाट प्रवाह हुने कूल कर्जामध्ये ४३ प्रतिशत कर्जा व्यापारिक प्रयोजनसँग संबन्धित ओभरड्राफ्ट, चालू पूँजी र ट्रस्ट रिसिट शीर्षकहरूमा प्रवाह भइरहेको देखिएको छ। कर्जा प्रवाहमा हुने सुधारले व्यापारिक प्रयोजनकालागि प्रवाह हुने कर्जालाई नियमन गर्न वल पुर्याउदै अनौपचारिक तवरवाट हुने पूँजी पलायनलाई समेत नियन्त्रण गर्ने देखिन्छ। संयुक्त राज्य अमेरिकाको वासिंगटन डी.सी. स्थित ग्लोबल फाइनेन्सिएल इन्टिग्रिटीको प्रतिवेदन Illicit Financial Flows to and from Developing Countries: 2005-2014 मा नेपालवाट समेत अवैधानिक तरिकाले पूँजी पलायन भइरहेको उल्लेख छ। उक्त प्रतिवेदन अनुसार सन् २००५

देखि सन् २०१४ सम्म नेपालबाट अवैधानिक रूपमा ५ अर्ब २५ करोड अमेरिकी डलर पूँजी पलायन भएको उल्लेख छ । नेपाली रुपैयाँमा हेर्दा आजको विनिमय दरमा यो रकम नेपालको हाल रहेको विदेशी विनिमय संचितिको ५० प्रतिशत जति छ । नेपाल जस्तो मुलुकमा सस्तोमा र सहजढंगले भनेजति कर्जा प्राप्त हुँदा केही समूहहरूले त्यसको दुरुपयोग गरी त्यसैलाई अवैधानिक तवरबाट पूँजी पलायन गर्न समेत प्रयोग गर्न सक्ने भएका कारण हाल कर्जा प्रवाहमा भएको कडाईले पूँजी पलायनलाई समेत निरुत्साहित गर्ने अवसर छ । यद्यपि वास्तविक लगानीकर्ता क्रेडिट ऋणको अवस्थाबाट पीडित हुनु नपरोस भनेर सतर्कता अपनाउनु पनि उत्तिकै आवश्यक हुन्छ ।

६. सीमित क्षेत्रमा प्रवाह भइरहेको कर्जाको गतिमा नियन्त्रण: २०७४ पुष मसान्तको बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूको लगानीमा रहेको कूल कर्जा रु २१९१ अर्ब ६० करोड मध्ये ६३ प्रतिशत कर्जा ओभरड्राफ्ट, चालू पूँजी, रियल स्टेट, हायर पर्चेज र शेयर धितोमा मात्रै प्रवाह भएको देखिन्छ । दुई तिहाई जति कर्जा यी क्षेत्रमा प्रवाह भएवाट के प्रष्ट हुन्छ भने नेपालका बैंकहरूको कर्जा लगानीको प्रमुख क्षेत्र भनेको व्यापार, घरजग्गा र शेयर बजार नै हो । यस्तो अवस्थामा अर्थतन्त्रलाई सही दिशा दिन तथा कृषि, उर्जा, पर्यटन जस्ता उत्पादनशील क्षेत्रमा बैंक कर्जा प्रवाह गराउन ओभरड्राफ्ट, चालू पूँजी, रियल स्टेट, हायर पर्चेज र शेयर धितो जस्ता क्षेत्रमा प्रवाह भएको कर्जाको वृद्धि दरलाई क्रमशः

घटाउँदै लम्नु पर्ने हुन्छ । गत वर्ष देखि शुरु भएको बैंकिङ साधन परिचालनको दवावले नियामक लगायत संवन्धित सबैलाई यी क्षेत्रमा प्रवाह हुने कर्जामा नियन्त्रण गर्न घच्चच्याएको छ । यसैको परिणामस्वरूप ओभरड्राफ्ट, चालू पूँजी, रियल स्टेट, हायर पर्चेज र शेयर धितो जस्ता क्षेत्रमा उल्लेख्य कर्जा प्रवाह हुन नरोकेता पनि यस्ता शीर्षकमा प्रवाह हुने कर्जाको वृद्धि दर भने घटेको छ । उदाहरणका लागि २०७२ असारको तुलनामा २०७३ असारमा ओभरड्राफ्ट, चालू पूँजी, रियल स्टेट, हायर पर्चेज र शेयर धितो क्षेत्रमा क्रमशः २५ प्रतिशत, ४०.६ प्रतिशत, २८.६ प्रतिशत, ४४.१ प्रतिशत र ६०.४ प्रतिशतले कर्जा विस्तार भएकोमा २०७३ असारको तुलनामा २०७४ असारमा यस्तो वृद्धि दरमा कमी आएको छ (तालिका ५) । पछिल्लो समय नेपाल राष्ट्र बैंकले समेत यी शीर्षकमा कर्जा प्रवाह गर्न केही कडाई गरेको छ । हायर पर्चेज शीर्षकमा ऋण मूल्य अनुपात ९० प्रतिशत रहेकोमा शुरुमा उक्त अनुपात ५० प्रतिशतसम्म कायम गरेर पछिल्लो समय सरकारको राजस्व परिचालनको लक्ष्यलाई समेत ध्यानमा राखि ६५ प्रतिशत कायम गर्नु र आर्थिक वर्ष २०७४/७५ को मौद्रिक नीतिको अर्द्धवार्षिक समीक्षा मार्फत बैंकहरूको कूल लगानीमा रहेको कर्जाको १५ प्रतिशतमात्र ओभरड्राफ्ट शीर्षकमा कर्जा प्रवाह गराउने व्यवस्था गर्नु यसैका उदाहरण हुन् । यस पृष्ठभूमिमा बैंकिङ साधन परिचालनमा आएको दवावले केही सीमित क्षेत्रमा आक्रामक रूपमा प्रवाह भइरहेको कर्जाको गतिलाई नियन्त्रित गर्न सहयोग पुर्याएको मान्न सकिन्छ ।

तालिका ५ : केही प्रमुख क्षेत्रमा लगानीमा रहेको कर्जामा आएको परिवर्तन

	लगानीमा रहेको ऋण (रु. अर्बमा)				प्रतिशत परिवर्तन		
	असार			पुस	असार		असार-पुस
	२०७२	२०७३	२०७४	२०७४	२०७३	२०७४	२०७४
ओभरड्राफ्ट	२३५.५	२९४.३	३५९.३	३९३.८	२५.०	२२.९	९.६
चालू पूँजी	२६०.३	३६५.९	४०४	४५७.२	४०.६	९०.४	९३.२
रियल स्टेट (घर कर्जा समेत)	९९५.९	२५०.९	२९३.७	३२९.६	२८.६	९७.९	९.५
हायर पर्चेज	७६.४	९९०.९	९४९.३	९५९.८	४४.९	३५.६	७.०
शेयर धितो कर्जा	२३.५	३७.७	४०.५	४३.२	६०.४	७.४	६.७

७. वित्तीय क्षेत्रको असन्तुलनमा सुधार: एक वर्ष अघि आर्थिक वर्ष २०७३/७४ को सातौं महिनामा वार्षिक विन्दूगत आधारमा बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूको कर्जा प्रवाह ३२.१ प्रतिशतसम्मले वढेको थियो । सोही समयमा निक्षेप संकलनको वार्षिक विन्दूगत वृद्धि २०.२ प्रतिशत मात्र थियो । कर्जा र निक्षेपकावीच देखिएको यत्रो ठूलो फरकले वित्तीय क्षेत्र असन्तुलितहुदै गएको देखाएको थियो । अन्तर्राष्ट्रिय मुद्रा कोषले समेत सन २०१७ को Article IV कन्सल्टेसनका क्रममा नेपालको बैंकिङ क्षेत्रले कर्जा विस्तारको गतिलाई नरोके आर्थिक तथा वित्तीय संकट आउन सक्ने चेतावनी दिनुका साथै द्रुततर गतिमा भइरहेको कर्जा विस्तार रोक्न वित्तीय क्षेत्र सुधार र विशेषगरी प्रभावकारी सुपरीवेक्षणमा जोड दिनु पर्ने सुझाव दिएको थियो । यद्यपि चालू आर्थिक वर्ष २०७४/७५ मा पनि कर्जा प्रवाह र निक्षेप परिचालनवीच असन्तुलन देखिएको छ । तर गत वर्षको तुलनामा यस्तो असन्तुलनमा केही कमी आएको छ । यसको उदाहरणको रूपमा २०७४ पुषमा वार्षिक विन्दूगत आधारमा कर्जा १७.२ प्रतिशतले र निक्षेप १३.७ प्रतिशतले विस्तार भएको छ । यसका साथै बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूवीच मर्जर अक्विजिसन गरेर प्रणालीगत सुदृढीकरण प्रवर्द्धन गर्न पनि बैंकिङ साधन परिचालनमा देखिएको दवावले वल पुर्याएको छ । आफ्नै क्षमतामा साधन परिचालन गर्न नसक्ने बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरू मर्जर तथा अक्विजिसनमा जान पनि बाध्य हुने परिस्थिति सृजना भएको छ ।

अन्त्यमा,

नेपाल संघीय राजनीतिक तथा प्रशासनिक संरचनाको वाटोमा अगाडि वढेको छ । राजनीतिक रूपले जुनसुकै पद्धति र संरचना अपनाए पनि आर्थिक विकासका लागि वित्तीय साधन परिचालनको महत्वपूर्ण भूमिका हुने गर्छ । वित्तीय साधन परिचालनका माध्यमवाट नै मुलुकमा उद्यमशीलताको विकास र पूँजी निर्माण संभव हुन्छ । राजनीतिक रूपले फरक फरक पद्धति अनुशरण गरेका पश्चिमा मुलुकहरू लगायत नेपालका छिमेकी देशहरू भारत र चीनले समेत बैंकिङ साधनको परिचालनमा अत्यन्त ठूलो सतर्कता अपनाउँदै आएका छन् । नेपालको बैंकिङ क्षेत्रले पछिल्लो समय भोगेको साधन परिचालनमा असन्तुलनको अवस्थाले तत्काल केही समस्या सिर्जना गरेको भए पनि यसले संवन्धित सबैलाई महत्वपूर्ण पाठ सिकाएको छ । गत वर्षको तुलनामा कर्जा प्रवाह र निक्षेप परिचालनकावीचको फरकमा केही कमी आउनु यसैको उदाहरण हो । तथापि बैंकिङ साधन परिचालनमा आज पनि असन्तुलनको अवस्था छ । बैंकिङ साधन परिचालनमा विगत एक वर्ष देखि देखिएको दवावले समाष्टिगत अर्थतन्त्रका केही चरहरूलाई सही वाटोमा ल्याउन सहयोग पुर्याएको भएता पनि दीर्घकालीन रूपमा अर्थतन्त्रले वित्तीय असन्तुलन धान्न नसक्ने र यसलाई समयमै सुधार गर्नु पर्ने सन्देश दिएको छ । परिवर्तित सन्दर्भमा यस्तो सुधारको प्राथमिक शर्त कृषि, उर्जा, पर्यटन लगायतका उत्पादनशील क्षेत्रतर्फको कर्जा प्रवाहलाई अवरुद्ध हुन नदिने र सट्टेवाजी प्रकृतिका व्यापारमा दुरुपयोग गर्ने उद्देश्यले माग हुने कर्जालाई निरुत्साहित गर्ने नै हो ।

संघीय व्यवस्थापन : अवसर र चुनौती

● गोपीकृष्ण ढुंगाना *

विषय प्रवेश

जब तपाईं आफ्नो पैसा आफूमाथि खर्चिनु हुन्छ, तपाईंले कमैमात्र गल्ती गर्नुहुन्छ। पैसा कमाउने, खर्च गर्ने र त्यसबाट लाभ हुने व्यक्तिबीचको सम्बन्ध दरिलो, प्रत्यक्ष र तत्कालको हुन्छ। जब तपाईं आफ्नो पैसा अरू कसैलाई उपहार किनिदिनका लागि प्रयोग गर्नुहुन्छ, तपाईंलाई आफ्नो पैसाको सही पाउने प्रेरणा त हुन्छ तर तपाईंले प्रापकले चाहेजस्तै वा उसलाई आवश्यक परेकै चीज किन्नुहुन्छ भन्ने ग्यारेन्टी हुँदैन।

जब तपाईं अरू कसैको पैसा आफ्ना लागि केही किन्न प्रयोग गर्नुहुन्छ, तपाईंलाई सही वस्तु पाउने प्रेरणा हुन्छ तर मितव्ययी बन्ने कुनै प्रेरणा हुँदैन। र अन्त्यमा, जब तपाईं अन्य व्यक्तिको पैसा अरू कसैका लागि केही किनिदिन प्रयोग गर्नुहुन्छ भने उक्त अवस्थामा कमाउने, खर्च गर्ने र लाभ पाउने व्यक्तिबीच कुनै सम्बन्ध हुँदैन। जसले गर्दा फजुल खर्च हुने वा स्रोतको हिनामिना हुने सम्भावना सबैभन्दा धेरै हुन्छ।

अर्थशास्त्री मिल्टन फ्रिडम्यानले पैसा खर्च गर्ने तरिका चार किसिमको हुने बताएका छन्। उनका यी चारवटा तरिकालाई ध्यानमा राख्दै अब सोच्नुहोस् त कुनै व्यक्ति अरू कसैको पैसा अरू नै कोहीका लागि खर्च गरिरहेको छ भने अवस्था कस्तो होला? सरकारले आजसम्म सधैं गरिआएको कार्य यही शैलीको हो। यसैले सरकारी स्तरमा धेरै फजुल खर्च भइरहेको छ। जसमा प्रत्यक्ष/परोक्ष रूपमा सरकार सञ्चालन गर्ने राजनीतिक दल सहभागी छ, जसभन्दा अपजसको भागीदार बनेको छ, बनिरहेकै छ। यसको मूल कारण भनेकै कमजोर अनुगमन तथा मूल्यांकन। समृद्धि द प्रोस्पेरेटी फाउन्डेसनले प्रकाशित गरेको लरेन्स डब्लू रिडको पुस्तक 'स्वतन्त्र समाजका विचारहरू-एक संग्रह' मा मिल्टनलाई उद्धृत गर्दै लेखिएको प्रस्तुत सन्दर्भ नेपालका लागि ट्याक्कै मिल्छ। स्थायी सरकार नहुँदा कर्मचारीबाट हुने फजुल खर्च वा स्रोतको हिनामिनाको अवस्था हेर्ने र त्यसलाई सरकारकै निकायबाट गरिने अनुगमन तथा मूल्यांकनको अवस्था मनन गर्ने हो भने मिल्टनको सन्दर्भ नेपालमा चुक्ने छैन।

मुलुकमा एकमात्र सरकार हुँदा नेपालको यस्तो दूरावस्था छ भने सात सय ५३ स्थानीय सरकार, सात प्रादेशिक सरकार र एउटा संघीय सरकार हुँदाका अवस्थामा देशले यसको भार कसरी थाम्छ? अहिलेको अहं प्रश्न बनेको छ यतिखेर। अर्थात् संघीयता व्यवस्थापनका क्रममा आर्थिक पाटोलाई कसरी सहज ढंगले समायोजन गर्न सकिन्छ? बौद्धिक जमातको ध्यान केन्द्रित भएको विषय हो यो। जनताद्वारा निर्वाचित संविधान सभाले बनाएको संविधान पहिलोपटक नेपालमा कार्यान्वयनमा छ। संविधानले मुलुकलाई एकात्मक शासकीय ढाँचाबाट संघीय ढाँचामा लगेको छ। जसअनुरूप राज्यशक्तिको बाँडफाँट भएको हो र सोहीअनुरूप नै तीनै तहका निर्वाचित सरकार कार्यान्वयनमा अग्रसर भइसकेका छन्। संघीय सरकार बाहेक सातै प्रादेशिक सरकार र सबैजसो स्थानीय सरकारको संरचना नयाँ खडा गर्नुपर्ने अवस्था छ भने प्रशासनिक खर्च सोही रूपमा स्वाभाविकै बढ्नेमा दुईमत छैन। किनकि नयाँ संरचनाहरूमा देखिएको आवश्यक पूर्वाधार निर्माण र जनशक्तिको खाँचो व्यवस्थापनमा अरबौं रूपैयाँ खर्चिनुपर्ने निश्चित छ।

सात सय ६१ सिंहदरबारको व्यवस्थापन

राज्य पुनर्संरचनाको क्रममा तीन हजार एक सय ५७ गाउँ विकास समिति र दुई सय १७ नगरपालिकाको प्रतिस्थापन चार सय ६० गाउँपालिका, दुई सय ७६ नगरपालिका, ११ उपमहानगरपालिका र ६ वटा महानगरपालिकाले गरेका छन् भने ७५ जिल्ला विकास समिति ७७ जिल्ला समन्वय समिति बनेका छन्। सबै स्थानीय तहलाई नयाँ संरचनाअनुरूप ६ हजार सात सय ४३ वडामा विभाजन गरिएको छ। प्रादेशिक सरकार गठन भएको पनि सय दिन पुगिसकेको छ तर पनि उनीहरूले ऐनकानुन बनाउन नसक्दा काममा असहजता व्याप्त छ। मुख्यमन्त्री सबै सहयोगीको दैनिक खानपिन, बसोबास र भ्रमण खर्च गोजीबाट गर्न बाध्य छन्। प्रादेशिक मन्त्रीहरूको बस्ने कार्यालय र कर्मचारीको व्यवस्थापन नै आजसम्म अपूर्ण छ।

* अध्यक्ष, विकास पत्रकार मञ्च (फोडेज)।

सात प्रादेशिक सरकारलाई एक क्षण बिसर्ने हो भने विगतको एउटा सिंहदरबार जनताको सेवामा अब सात सय ५३ भइसकेको छ । ती सबैबाट यसअघि सिंहदरबारले दिने सेवा दिन सोहीअनुसार पूर्वाधार, जनशक्ति र बजेटको आवश्यक पर्छ । अभ्र संघीय उद्देश्यको मर्म विचार गर्ने हो भने ६ हजार सात सय ४३ वडाबाटै लगभग आमजनताका दैनिक सरोकारका विषयहरूलाई कार्य सम्पादन गर्दै सेवा प्रवाह गर्न कानुनी आधारसमेत दिइसकिएको छ । त्यसैले श्रोत, साधन, जनशक्ति तथा भौतिक पूर्वाधारले परिपूर्ण र सक्षम बनाउन अब चानचुने बजेटले नभ्याउने देखिन्छ ।

सरकारहरूको दैनिक कार्य सञ्चालनसँगै शान्ति सुरक्षा, व्यवस्थापन, विकासनिर्माण, सवारीसाधन, इन्धन, भत्ता लगायतमा बजेटको माग हुनेछ । फेरि बजेटको भीमकाय स्वरूप देखेर संघीयताको बाटोबाट पछाडि फर्कने अवस्था पनि छैन । बरु सबै सरकारले आन्तरिक आयलाई बढाएर साधारण खर्चलाई सीमाभित्र राख्दै अघि बढ्नु उपयुक्त विकल्प हुनेछ । सम्भाव्य खर्चहरूलाई कसरी न्यूनतम रूपमा गर्ने र यसका निमित्त सरोकारवाला निकायबीच समन्वय र तिनप्रति गरिने इमान्दारिता के कस्तो र कसरी भन्नेमा भर पर्नेछ ।

संघीय व्यवस्थामा पनि संघीय सरकारबाट प्रदेश र स्थानीय तहलाई वित्तीय समानीकरण अनुदान, सशर्त अनुदान, समपूरक अनुदान र विशेष अनुदान गरी चार किसिमबाट वित्तीय हस्तान्तरण गर्ने संवैधानिक व्यवस्था छ । यसबाहेक राजश्व बाँडफाँटबाट पनि प्रदेश र तहमा स्रोत प्रवाह गर्न सकिने अवस्था छ । संविधानले दिएको अधिकार प्रयोग गरी संविधान जारी भएलगत्तै प्राकृतिक स्रोत तथा वित्त आयोग गठन भइसक्नुपर्ने भए पनि गत महिनामात्र सचिवालय स्थापना गरी काम सुरु गरिएको छ । यसमा अभ्रैसम्म पदाधिकारी नियुक्ति गर्न सरकार चुकिरहेको छ । गत आर्थिक वर्षका लागि स्थानीय सरकारले आयोगमार्फत् प्रस्तुत चारै अनुदान पाएनन्, केवल दुईवटामा चित्त बुझाउनु पयो । केपी ओली सरकारले दुई तिहाई मत पाए पनि एक महिना भइसक्दासम्म सरकारलाई पूर्णता दिन सकेको छैन । सरकारले पूर्णता नपाउञ्जेल वित्त आयोगले पूर्णता पाउने सम्भावना छैन । सक्दो चाँडो पदाधिकारीको व्यवस्था गर्न सकेमात्र आगामी आर्थिक वर्ष २०७५/७६ मा यी चारवटै अनुदानको व्यवस्था हुने थियो । साथै यसले प्राकृतिक स्रोतहरूको बाँडफाँट गरी सोबाट कुन

कुन सरकारले के कसरी रोयल्टी संकलन गर्ने र लिने भन्ने टुंगो लगाउने थियो । यी लगायतका विषय टुंगोमा नपुगुञ्जेल सात सय ६१ (७१३ गाउँपालिका, ७ प्रान्त र १ संघीय सरकार) सिंहदरबारको व्यवस्थापन अपूर्ण हुने देखिन्छ ।

वित्तीय दायित्वको उकालो

सात सय ५३ स्थानीय सरकारले भन्डै सात हजार वडासम्म गर्नुपर्ने करिब पाँच वर्षभित्रको खर्च भन्डै १० खर्ब रुपैयाँ अनुमान गरिएको छ । तहमा १० खर्ब, प्रदेशमा सोको आधा र संघमा भन्डै १५ अर्ब खर्च हुनेछ । यो रकम सबै तहको नियमित वार्षिक बजेटका अतिरिक्त हो । यो तहमा स्थानीय सरकार र तिनका वडामा पूर्वाधार निर्माण, निर्वाचित प्रतिनिधि, राष्ट्रसेवक कर्मचारीहरूको क्षमता अभिवृद्धि, संस्थागत क्षमता विकास एवं जनशक्ति विकास लगायतमा लाग्ने खर्च हो । प्रदेश र स्थानीय तहको सञ्चालन खर्च खासगरि कार्यालयहरू सञ्चालनका अतिरिक्त सवारी साधन खरिद र मर्मत, इन्धन, पारिश्रमिक र भत्ता लगायतमा हुनेछ । उनका अनुसार, सातवटा प्रदेशको व्यवस्थापकीय सञ्चालनको खर्चमात्र वार्षिक दुई अर्ब ५० करोड भन्दा बढी हुनेछ । प्रदेश सरकार सञ्चालन, प्रदेश र स्थानीय तहले विकास कार्यमा गर्ने खर्च र नियमित प्रकृतिका कार्य र न्यूनतम पूर्वाधारमा गर्नुपर्ने लगानीका लागि नै केन्द्र सरकारको अनुदान, राजस्व बाँडफाँट र आफैले संकलन गर्ने राजस्व सहितको स्रोतबाट धान्न मुस्किल हुनेछ ।

नेपालको चालु आर्थिक वर्षको कूल बजेट केवल १२ खर्ब ७८ अर्ब ९९ करोड ४८ लाख ५५ हजार छ । यस अनुसार खर्च हुने हो भने देशले कसरी धान्छ ? आफैमा अनुत्तरित प्रश्न खडा भएको छ । यसमा पनि चालुतर्फ आठ खर्ब तीन अर्ब ५३ करोड १४ लाख ५४ हजार छ भने पूँजीगत तर्फ केवल तीन खर्ब ३५ अर्ब १७ करोड ५९ लाख ७० हजार रुपैयाँ मात्र छ । जुन क्रमशः कूल बजेटको ६२.८ र २६.२ प्रतिशत हुन आउँछ । बाँकी करिब ११ प्रतिशत वित्तीय व्यवस्थातर्फ विनियोजन गरिएको पाइन्छ । यसरी हेर्दा आजका मितिसम्म पनि देशको विकास खर्च अत्यन्त न्यून छ । यसअघिका मुलुकभरका नगरपालिका र गाउँ विकास समितिहरूले गर्ने समग्र आन्तरिक आय पनि अत्यन्तै निराशाजनक छ । ती स्थानीय निकायले विगतमा वार्षिक केवल ८ अर्ब रुपैयाँको हाराहारीमा मात्र आर्जन गरेको तथ्यांक संघीय मामिला तथा

स्थानीय विकास मन्त्रालयसँग छ ।

निर्वाचित पदाधिकारीले पाँच वर्षे अवधिमा नियमित बजेटका अलावा पूर्वाधार विकासमा मात्र भन्डै १० खर्बको आसपासमा खर्च गर्नुपर्नेछ । विगत जे भए पनि अबका दिनमा संविधान बमोजिम कर तथा आयको अधिकारको बाँडफाँड, अन्तर सरकारी वित्त व्यवस्थापन ऐन र स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन समेतलाई आधार मान्दा आन्तरिक आम्दानीको करिब ८५/८६ प्रतिशत संघमा, बाँकी ६/७ प्रतिशत प्रदेश र ७/८ प्रतिशतमात्र स्थानीय तहमा जाने देखिन्छ ।

विगतको बजेट र विकासको चुनौति

नेपालजस्तो देशका लागि भौतिक पूर्वाधार विकासमा तीन तहका तगारा रहेको विज्ञको भनाई छ । लगानी, क्षमतावान् जनशक्ति र पूर्वाधार निर्माणमा नीतिनियमसँगै अध्ययन/अनुसन्धान विकासका तीन तगारा हुन् । लगानीका लागि राष्ट्रिय रुपमै पूँजी निर्माण गरी बचत गर्न नसके विकासले गति लिन कठिन छ । एक अर्बको पूर्वाधार लगानीले कूल ग्राहस्थ उत्पादनमा ५ अर्बसम्मको बढोत्तरी लाउन सक्ने अवस्था छ । क्षमतावान् जनशक्तिका लागि पनि लगानी नै आवश्यक छ । हालसम्म जे जसरी विकास भए पनि अबका दिनमा विना अध्ययन/अनुसन्धान योजना छनोटदेखि सम्पन्न सम्मका कुनै काम गर्नु हुन्न । संघीयतामा जाँदा विगतकै अभ्यासलाई निरन्तरता दिए विकास संघीयताकै चुनौति हुनसक्छ त्यसैले विकासको मोडल नै परिवर्तन गर्नु आजको आवश्यकता हो ।

विकास गर्नका लागि बजेट पहिलो शर्त हो । दसकौँदेखि खासगरी भौतिक पूर्वाधार विकासको सपना देखेका नेपाली नागरिकले अब भने विश्वका अन्य देशजस्तै विकास नेपालमा हुनेछ भन्ने अपेक्षा गरेका छन् । अपेक्षा पूरा गर्नु संघीय सरकारको पहिलो दायित्व पनि हो । यसका लागि बजेट नै मुख्य चुनौति हुनेछ । नेपालका सन्दर्भमा यो विषय बिडम्बनाको छ । केही वर्षअघिसम्म विकास बजेट कम थियो तर खर्च लगभग शतप्रतिशत हुन्थ्यो । नेपालको भन्डै तीस वर्षअघिको सन्दर्भ हेर्ने हो भने यो पुष्टि हुन्छ । राष्ट्रिय योजना आयोगको आर्थिक वर्ष २०४४/४५ सालको वार्षिक समीक्षामा विकास खर्च ९२ र साधारण खर्च ९८ प्रतिशत पुगेकोबाट यसको पुष्टि मिल्छ । तर पछिल्लो भन्डै डेढ दसकको अवस्था केलाउने हो भने दूरावस्था प्रस्ट हुन्छ । अपेक्षाविपरित मुलुकमा प्रजातान्त्रिक शासन व्यवस्था लागू भएपछि यस्तो समस्या

देखिन्छ । विकास खर्च भनेजसरी खर्च हुन सकेको देखिँदैन । संघीयतामा बजेटको समस्या हुने अनुमान गरिरहेका हामी यसअघिसम्म विकासका लागि विनियोजित बजेट नै खर्च हुन/गर्न नसक्दा विकासमा खुम्चिनु परेको यथास्थितिमाथि पुनरावलोकन गर्ने कि नगर्ने ?

भविष्यको योजना बनाउने आधार विगत नै हो । विगत वर्षहरूमा छुट्ट्याइएको बजेट र खर्चलाई मूल्यांकन गर्नु यहाँ सान्दर्भिक हुनेछ । अर्थ मन्त्रालयको तथ्यांकअनुसार, आर्थिक वर्ष २०६८/६९ मा ७२ अर्ब ६० करोड पूँजीगत बजेटमध्ये ५१ अर्ब ३९ करोडमात्र खर्च भएको छ । आव २०६९/७० मा ६६ अर्ब १३ करोड पूँजीगत बजेट छुट्ट्याइएकोमा ५४ अर्ब ५९ करोड खर्च भएको थियो । आव २०७०/७१ मा सरकारले ८५ अर्ब ९ करोड बजेट पूँजीगततर्फ विनियोजन गरेको देखिन्छ तर खर्च केवल ६६ अर्ब ६९ करोड हुन सकेको पाइन्छ । आव २०७१/७२ मा पूँजीगत बजेट हवातै बढेर एक खर्ब १६ अर्ब ७५ करोड पुगेको छ तर पनि खर्चको प्रतिशत बढ्न सकेन । जसमध्ये ८८ अर्ब ७५ करोडमात्र खर्च हुनुले विकासका लागि बजेट हुनुमात्रै ठूलो र अर्थपूर्ण विषय होइन, खर्च हुनु अझ सही खर्च हुनुले बढी महत्व राख्छ भन्ने प्रष्ट देखिन्छ ।

बजेट र विकास खर्चबारे अन्तर्राष्ट्रिय मुद्रा कोषको एउटा सन्दर्भ सामयिक देखिन्छ । उही बजेटलाई पनि राम्रो ढंगले प्रयोग गर्न सके ३० प्रतिशत बढी उपलब्धि हासिल गर्न सकिने कोषको अध्ययनको निष्कर्ष छ । अन्य देशको तथ्यांक हेर्ने हो भने व्यवस्थित ढंगमा लगानी गर्न सके विकसित मुलुकमा १५ प्रतिशत र अविकसितमा मुलुकमा ४० प्रतिशत उपलब्धि भएको कोषसँग तथ्यांक छ ।

सरकारबीच आर्थिक अधिकारको प्रयोग

संवैधानिक व्यवस्था अनुसार संघ, प्रदेश र स्थानीय तहले आफ्नो अधिकार क्षेत्रभित्रको आर्थिक अधिकार सम्बन्धी विषयमा कानून बनाउने, वार्षिक बजेट बनाउने, निर्णय गर्ने, नीति तथा योजना तयार पार्ने र सोको कार्यान्वयन गर्नुपर्नेछ । संघले साभ्ना सूचीका विषयमा र आर्थिक अधिकारका अन्य क्षेत्रमा प्रदेशलाई समेत लागू हुने गरी आवश्यक नीति, मापदण्ड र कानून बनाउन सक्नेछ । स्थानीय तहले बजेट पेश गर्ने समय संघीय कानून बमोजिम हुनेछ । वैदेशिक सहायता र ऋण लिने अधिकार भने संघीय सरकारको हुनेछ ।

संघीय अर्थात् नेपाल सरकारले संकलन गरेको राजस्व संघ, प्रदेश र स्थानीय तहलाई न्यायोचित वितरण गर्नेछ । संघ, प्रदेश र स्थानीय तहको बजेट घाटा व्यवस्थापन तथा अन्य वित्तीय अनुशासन सम्बन्धी व्यवस्था भने संघीय कानुन बमोजिम नै हुनेछ । प्रदेश र स्थानीय तहले प्राप्त गर्ने वित्तीय हस्तान्तरणको परिणाम राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोत तथा वित्त आयोगको सिफारिस बमोजिम हुनेछ । प्रदेश सरकारले संघीय सरकारबाट प्राप्त अनुदान र आफ्नो स्रोतबाट उठ्ने राजस्वबाट स्थानीय तहलाई वित्तीय समानीकरण अनुदान वितरण गर्नेछ ।

राजस्व बाँडफाँटसम्बन्धी संघीय ऐन बनाउँदा राष्ट्रिय नीति, राष्ट्रिय आवश्यकता, प्रदेश र स्थानीय तहको स्वायत्तता, प्रदेश र स्थानीय तहले जनतालाई पुऱ्याउनु पर्ने सेवा र उनीहरूलाई प्रदान गरिएको आर्थिक अधिकार, राजस्व उठाउन सक्ने क्षमता, राजस्वको सम्भाव्यता र उपयोग, विकास निर्माणमा गर्नुपर्ने सहयोग, क्षेत्रीय असन्तुलन, गरिबी र असमानताको न्यूनीकरण, वञ्चितताको अन्त्य, आकस्मिक कार्य र अस्थायी आवश्यकता पूरा गर्न सहयोग गर्नुपर्ने विषयहरूमा ध्यान दिनुपर्ने देखिन्छ ।

संविधानले संघीयतामा हुने आर्थिक कार्यप्रणालीबारे भाग १० मा व्यवस्था गरेको छ । धारा ११५ देखि १२५ सम्म क्रमशः कर लगाउन वा ऋण लिन नपाइने, संघीय सञ्चित कोष, संघीय सञ्चित कोष वा संघीय सरकारी कोषबाट व्यय, संघीय सञ्चित कोषमाथि व्ययभार, राजस्व र व्ययको अनुमान, विनियोजन ऐन, पूरक अनुमान, पेशकी खर्च, उचारो खर्च, संघीय आकस्मिक कोष र आर्थिक कार्यविधि सम्बन्धी ऐनको व्यवस्था गरेको हो । संघीयतामा प्रवेश गरेपछि कानुन बमोजिम बाहेक कुनै किसिमको कर लगाउन वा उठाउन नपाइने व्यवस्था गरेको छ भने संघीय कानून बमोजिम बाहेक नेपाल सरकारले कुनै ऋण लिन र जमानत दिनेसमेत गर्न नपाउने अवस्था सिर्जना गरेको छ । विभिन्न क्षेत्रबाट प्राप्त हुने गरी संघीय ऐनद्वारा अर्को कुनै व्यवस्था नगरिएमा एक सरकारी कोषमा आम्दानी बाँधिने गरी संघीय सञ्चित कोषको व्यवस्था हुनेछ । जसमा गुठी रकमबाहेक नेपाल सरकारलाई प्राप्त हुने सबै प्रकारका राजस्व, राजस्वको धितोमा लिइएका सबै कर्जा, ऐनको अधिकार अन्तर्गत दिइएको जुनसुकै ऋण असुलहुँदा प्राप्त भएको सबै धन र नेपाल सरकारलाई प्राप्त हुने अन्य जुनसुकै रकम यो कोषमा रहने व्यवस्था गरिएको हो ।

राष्ट्रिय योजना र आर्थिक अधिकार

दसकौँदेखि विकेन्द्रीकरणको विगुल फुक्दै आए पनि संघीयता कार्यान्वयनसँगै अबमात्र सिंहदरबार विकेन्द्रित भएको छ । आर्थिक अधिकार भने अझै पनि पूर्ण रूपमा विकेन्द्रित हुन सकिरहेको छैन । स्थानीय तहसँगै सातै प्रदेशमा पनि पूर्वाधार निर्माणका लागि मोटो रकम खर्चनुपर्ने अवस्था छ । आजसम्मको विकासको अवस्था विश्लेषण गर्ने हो भने अध्ययन विना नै योजना छनोट गर्ने, योजना कार्यान्वयनमा प्रशासनिक ढिलासुस्ती हुने, एउटा ठेकेदारले भेटेसम्मका आयोजना लिने र समयमा काम नगर्ने, काम थाल्ने र पेशकी लिएपछि ठेकेदार फरार हुने, निर्धारित समयमा काम नसक्ने र थप रकम मागेर काममा ढिलासुस्ती गर्ने, आयोजना कार्यान्वयन भइरहँदा ठेकेदार लगायतका विषयमा राजनीतिक हस्तक्षेप हुने, स्थानीय बासिन्दाबाट क्षतिपूर्ती र मुआब्जा लगायतका विषयमा अवरोध सिर्जना हुने, दक्ष र पर्याप्त कर्मचारी नहुनेजस्ता कारणले अलमलमै समय खर्चिनु परेको देखिन्छ । नानीदेखि लागेको यो बानी अबका दिनमा परिवर्तन होला ? प्रश्न स्वाभाविक छ ।

सरकारले पहिलो प्राथमिकतामा राखेका राष्ट्रिय गौरवका आयोजना भनिएकामा पनि अन्य आयोजनाभन्दा तात्त्विक फरक नपर्ने विगतको परम्परालाई अबका कुनै पनि सरकारले निरन्तरता दिनु हुँदैन । फास्ट ट्र्याक, मध्यपहाडी राजमार्ग, हुलाकी राजमार्ग, उत्तरदक्षिण जोड्ने दर्जन लोकमार्ग, निजगढस्थित अन्तर्राष्ट्रिय विमानस्थल, लुम्बिनी र पोखरा विमानस्थल, काठमाडौँ उपत्यकाभित्र मेट्रो र मोनो रेल, पूर्व-पश्चिम रेलमार्ग, चीन र भारतसँग जोड्ने रेलमार्ग आदिलाई संघीय सरकारले पृथक शैली अपनाएर अधि बढ्ने पर्छ । संघीय मन्त्रालयले संघ, प्रदेश र स्थानीय तहले बनाउने सडकको वर्गीकरण गर्नुपर्छ । यी सबैका लागि पनि ठूलोमात्रामा लगानी गर्नुपर्नेछ ।

नेपालका अधिकांश नगरपालिकालाई मात्र हेर्ने हो भने पनि तीव्र सहरीकरणको यो अवस्थामा रहेका ती ठाउँमा भौतिक पूर्वाधार विकास अत्यन्त दयनीय छ । नेपालको विकासका लागि अन्तर्राष्ट्रिय दातृ निकायहरू स्वयंमा विगतदेखि नै आकर्षित नभएका होइनन् । सधैं र सबै अवस्थामा यो संभव नहुन पनि सक्छ, यस्तो बेलामा के गर्ने ? सरकारहरूसँग छुट्टै योजना हुनैपर्छ । विकासको मोडल नै परिवर्तन गरेर

कार्यशैलीसमेत फरक हुनुपर्छ । नौ महिने सरकारको नेतृत्व गर्दा केपी ओलीले जेजस्ता सपना देखाएका छन् ती जनताले अबका दिनमा देख्न पाउनुपर्छ । त्यसका अलावा समग्र विकास र सुशासनमा फड्को मार्न सके संघीयता नेपालका लागि ठुलै अवसर भएको पुष्टि हुनेछ । भ्रष्टाचारमा शुन्य सहनशीलता अपनाएर सुशासन दिन सके विकासको ढोका खुल्नेछ भने यसले वित्तीयताका लागि पनि अनेक बाटो खोल्नेछ ।

भ्रष्टाचार र सुशासन

ट्रान्सपरेन्सी नेपालले गतवर्ष प्रकाशित गरेको वर्ष १५ अंक ३ मा दुई अलग सर्वेक्षणकर्ताले आ-आफ्नो अध्ययनबाट निकालेको नतिजा हेरे रिडले मिल्टनलाई प्रस्तुत गरेको सन्दर्भ नेपालको परिवेशमा पुष्टि हुनेगरेको भेटिन्छ । जसमा मुलुकका ३३ जिल्लाका एक हजार ७० जना विभिन्न पेशाका नागरिकबीच गरिएको सर्वेक्षणअनुसार, ८४ प्रतिशतले राजनीतिकर्मी र ८२ प्रतिशतले सरकारी कर्मचारी भ्रष्टाचारी भएको आक्षेप लगाएका छन् । मुलुकका १२ जिल्लाका दुई हजार तीन सय ३० जनासँग १३ क्षेत्रमा दिइएको सरकारी सेवाका बारेमा प्रश्न गर्दा मालपोतमा सबैभन्दा बढी ५१ प्रतिशत, नापीमा ४७ प्रतिशत, यातायातमा ४२ प्रतिशत, वनमा ३७ प्रतिशत, कर र भन्सारमा ३३ प्रतिशत र नगरपालिकामा ३० प्रतिशत सेवाग्राहीले सेवा लिन जाँदा नाजायज पैसा तिर्नु परेको बताएको सर्वेक्षणले उल्लेख गरेको थियो । के अबको संघीय संरचनामा यस्तो अवस्था दोहोरिँदैन ? सरकारले भ्रष्टाचार र सुशासनमा आफू कडारूपमा प्रस्तुत हुने बताए पनि यसको कुनै ग्यारेन्टी छैन ।

मुलुक संघीय संरचनामा रूपान्तरित भइसकेको छ । सिंहदरबार गाउँगाउँमा पुगेको छ । नागरिक घरआँगनबाटै कार्यपालिका, व्यवस्थापिका र न्यायपालिकाको सेवा पाउनेमा कानुनी रूपमै ढुक्क छन् । नेपालले सहकारितामा आधारित संघीयता अपनाएको छ । संघीय, प्रादेशिक र स्थानीय तहमा सरकार रहेकाले अबको सहकारिता र खासगरि स्थानीय सरकारबाट जनताले पाउने गुणस्तरीय र प्रभावकारी सेवाका साथै शुन्य भ्रष्टाचार सहितको सुशासनको प्रत्याभूति नै नागरिकको अपेक्षा रहेको देखिन्छ । यदि बहुमतको वर्तमान सरकारले जनताको यो अपेक्षा पुरा गर्न सकेन भने संघीयतामा वित्तीयताको अवस्था के होला ? अवसरलाई कसरी सदुपयोग गर्ला र चुनौतिको सामना कसरी गर्ला ?

स्थानीय तहमा सरकारले पूर्णता पाए पनि कर उठाउनेदेखि प्राकृतिक स्रोत बाँडफाँटजस्ता थुप्रै विषयमा प्रदेश र संघीय सरकारसँग सहकार्य गर्नुपर्ने भएकाले सहकार्यका काम ओभेलमै छन् । नयाँ सरकारसँगै प्राकृतिक स्रोत तथा वित्त आयोग गठन भए पनि पदाधिकारीले पूर्णता नपाउञ्जेल यो प्रश्न बारम्बार तेर्सिरहनेछ । तहमा सरकार सञ्चालन भएसँगै संसदबाट अन्तरसरकारी वित्त व्यवस्थापन ऐन २०७४ कार्यान्वयनको क्रममा छ । ऐनको दफा ३० को उपदफा ३ बमोजिम ३ वटै तहका सरकारले बजेट कार्यान्वयनको वार्षिक समीक्षा गरी तत्सम्बन्धी विवरण प्रत्येक वर्षको कात्तिक मसान्तभित्र सार्वजनिक गर्नुपर्ने देखिन्छ । ऐनकै दफा ३२ मा आय-व्ययको चौमासिक विवरण मन्त्रालयमा पेश गर्नुपर्ने व्यवस्था छ । यतिमात्र होइन, नेपालको संविधानको धारा २३२ (८) मा नेपाल सरकारले आफैं वा प्रदेश सरकारमार्फत् गाउँकार्यपालिका वा नगरकार्यपालिकालाई यो संविधान र संघीय कानून बमोजिम आवश्यक सहयोग गर्न र निर्देशन सक्ने व्यवस्था गरेको छ । यसैगरी, स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन २०७४ को दफा ११४ मा नेपाल सरकारले दिएको निर्देशन पालना गर्नु स्थानीय तहको कर्तव्य हुनेछ भनिएको छ ।

जवाफदेही र उत्तरदायी सरकारबाट सुशासनको प्रत्याभूतिका लागि संघीय संरचनामा पृथक किसिमको अनुगमन तथा मूल्यांकन आवश्यक हुन्छ । प्रस्तुत विविध कानुनी आधारलाई हेर्ने हो भने पनि स्थानीय सरकार चुस्त, स्वच्छ र पारदर्शी ढंगले सेवामूलक रूपमा प्रस्तुत हुन जरुरी छ । संरचना संघीयता भए पनि अझै पनि संघीय सरकारले नै करिब ८० प्रतिशत राजस्व संकलन गर्छ । उसले प्रदेश र स्थानीय सरकारलाई यो राजस्व र रोयल्टी बाँडफाँट गर्छ । प्रदेश र स्थानीय सरकारले चारवटा कर लगाउँछन् । माथिबाट स्रोत दिएपछि र संघीय सरकारले अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिवद्धताहरू जनाए वा सम्झौताहरू गरेपछि सोहीअनुसार जवाफदेही हुनुपर्ने हुन्छ । अर्थात् प्रगति प्रतिवेदन संघीय सरकारलाई आवश्यक हुन्छ । साभ्ना उपलब्धीका लागि मूल्यांकन जरुरी हुन्छ । यी सबैका लागि संघीय सरकारका तर्फबाट सम्बन्धित मन्त्रालय र जिल्ला तहमा जिल्ला समन्वय समितिले अनुगमन गर्नुपर्ने हुन्छ । जनताप्रति गरेको भूमिकाको जवाफ दिनुपर्ने भएकाले संसद पनि जिम्मेवार हुन्छ । आजसम्मको अनुगमन एवं मूल्यांकन प्रणाली जस्तो भए पनि अब चुस्त, दुरुस्त र सशक्त हुन जरुरी छ ।

बजेट विनियोजन र वितरणमा सबैलाई हतारो हुन्छ तर विनियोजित बजेटअनुसार विकास भयो/भएन भनेर परिणाममा गहिरीने ध्यान हुन्न । विकासका लागि कामको अनुगमन र मूल्यांकनको महत्व उच्च हुन्छ । संघीयताअघि मन्त्रालयहरूले गर्ने अनुगमन तीर्थाटनजस्तै थियो । कसैलाई कही घुमन मन लागे काज लेखेर बाटो तताउने चलनले यसअघि अनुगमन फितलो थियो । कतिसम्म छुट थियो भने सरकारी खर्चमा मनलाग्दी घुमेर फर्किएपछि प्रतिवेदनसमेत पेश नगरे पनि कतिपय कर्मचारीलाई कुनै समस्या हुँदैनथ्यो । पेश गर्नुपर्ने अवस्थामा औपचारिकतामात्रका प्रतिवेदन बन्थे । केही राष्ट्रसेवक कर्मचारीले साँचो मूल्यांकन गरेर कारबाहीका लागि प्रतिवेदन पेश भए पनि तिनको कार्यान्वयनमा माथिबाट ठाडो आदेशले रोकिन्थे ।

र अन्त्यमा,

अबका दिनमा पनि यही गतिलाई निरन्तरता दिने हो भने स्थानीय सरकार मानिएका तहहरू गाउँपालिका र नगरपालिकाको हालत जनप्रतिनिधिविहीन स्थानीय निकायभन्दा कम हुने छैन । यदि गाउँपालिका र नगरपालिकाले आफू सरकारका नाममा सर्वेसर्वा ठाने भने पुनः सरकारी सेवा अराजक बन्नेमा कसैको दुईमत हुनेछैन । अब संघीय सरकारमा रहेका मन्त्रालय र प्रदेश सरकारबाट सूचकका आधारमा अनुगमन तथा मूल्यांकन गरिनु पर्छ । स्थानीय तहहरूलाई चुस्त, उत्तरदायी र पारदर्शी बनाउन तल, माथि र तेर्सो उत्तरदायित्वको अनुगमनको नयाँ विधि अपनाउनै पर्छ । संघीय मामिला तथा स्थानीय विकास मन्त्रालयले साबिकको 'डिस्ट्रिक्ट प्लानिङ मोनिटरिङ एन्ड एनालाइसिस सिस्टम' (डिपिएमएएस) लाई स्थानीय तह अनुकूल हुनेगरी परिमार्जन गरी 'स्थानीय तह योजना अनुगमन तथा विश्लेषण प्रणाली' का रूपमा प्रयोग गर्नुपर्ने हुन्छ ।

कतिपयलाई लाग्न सक्छ, अबकै केन्द्रबाटै अनुगमन ? तर संविधान, स्थानीय तह सञ्चालन ऐन र अन्तरसरकारी व्यवस्थापन ऐनले यसै भनेको छ । सहकारितामा आधारित संघीयता भएकाले केन्द्रमा रहेको सरकारले नियन्त्रण शैलीमा नभई समन्वयात्मक ढंगबाट अनुगमन गर्नु उचित हुनेछ । अनुगमनको नाममा विगतजस्तै केवल तीर्थाटन नगरी औचित्यपूर्ण काम हुनुपर्छ । निष्पक्ष कर्मचारीबाट क्षमताका साथ सशक्त ढंगले उत्तरदायित्व सहित गर्ने अनुगमन तथा

मूल्यांकनपछि देखिने परिणामले कम्तीमा तहहरूबीच प्रतिस्पर्धात्मक वातावरण बनाओस् । संघीयता कार्यान्वयनसँगै चालु आर्थिक वर्षको १ हजार २ सय ७८ अर्बमध्ये २ सय २५ अर्ब रुपैयाँ ७ सय ५३ गाउँपालिका र नगरपालिकामा पठाइएको छ । यसमध्ये १ सय ४९ अर्ब रुपैयाँ वित्तीय समानीकरण अनुदान र बाँकी ७६ अर्ब रुपैयाँ सशर्त अनुदानका रूपमा पठाइएको छ । अबका दिनमा सूचकका आधारमा निष्पक्ष र सशक्त अनुगमन हुन सकेन भने नागरिकले घरदैलोमा आएको सरकारबाट पनि केही पाउन सक्ने छैनन् ।

एक प्रसंगमा न्युयोर्क विश्वविद्यालय अन्तर्गत राजनीतिशास्त्रका प्राध्यापक एडम पेर्जवस्कीले आफ्नो पुस्तक 'डेमोक्रेसी एन्ड डेभलपमेन्ट : पोलिटिकल इन्स्टिच्युसन एन्ड वेलाविड इन द वर्ल्ड' मा गरेको तर्क नेपालका सन्दर्भमा उचित देखिन्छ, 'राजनीतिक संस्थाको इमानदारी र जवाफदेहीले नै विकास र लोकतन्त्र फस्टाउने बलियो आधार निर्माण गर्ने हो । राजनीति फितलो र 'अफ ट्र्याक' भइदियो भने न विकास सम्भव हुन्छ, न त लोकतन्त्र नै फस्टाउँछ ।' गरिबीको रेखामुनि रहेको २१.७ प्रतिशतको नेपाली जनसंख्याको सामाजिक-आर्थिक हैसियत उकास्न अब सुशासन पहिलो शर्त बनेको छ । सुशासनविनाको संघीयता न दीगो हुनेछ न संस्कार र विकासयुक्त ।

विगतका मन्त्रिमण्डलहरूले जे गरे पनि अबको मन्त्रिमण्डल र तिनका ब्याकअप राजनीतिक दलहरूले पनि यदि राजनीति र देशको प्रणालीलाई यसरी नै फितलो बनाइराखे वा 'अफ ट्र्याक' भइदियो भने पक्कै पनि संघीय संरचनामा रहेका ७ सय ५३ स्थानीय सरकार, सातवटा प्रादेशिक सरकार र संघीय सरकार (कुलमा ७६१ सरकार) समेत फितलो र अफ ट्र्याक हुने निश्चित छ ।

'परीक्षाको प्रश्नपत्र सबैका लागि एउटै हो तर जिन्दगीको प्रश्न सबैका लागि एउटै हुँदैन...', ओशोले भनेको यो वाक्य नेपालमा संघीयताका लागि पनि सान्दर्भिक ठानेको छ । सबैको बुझाई पनि यही हो कि संघीयता नेपालका लागि परीक्षा हो, अब अग्नीपरीक्षा नै । संघीय शासन प्रणाली सबै देशका लागि एउटै हो तर भौगोलिक, आर्थिक, राजनीतिक, सामाजिक र सांस्कृतिक लगायतका कारण अन्य देशजस्तै नेपालमा संघीयताको कार्यान्वयन उस्तै हुँदैन । यसमा खासगरी नेतृत्वपंक्ति सधैं सचेत र होशियार हुनुपर्छ ।

gopiji2065@gmail.com

नेपालको अर्थतन्त्रको अवस्था र भावी कार्यदिशा

चिन्तामणि शिताकोटी *

१. पृष्ठभूमि

नेपालको अर्थतन्त्रको अवस्था सामान्य ढंगले हेर्दा मिश्रित अवस्थामा छ । मध्यममार्गी रूपमा अगाडि बढिरहेको छ । एकदमै उत्साहजनक पनि छैन र निराशाजनक पनि छैन । बरु पछिल्लो अवस्थामा थोरै मात्रामा भएपनि सुधारात्मक रूपमा अघि बढिरहेको छ । अबको दिनमा राम्रो हुन्छ कि भन्ने संकेतहरु भने देखा परेको छ । देशमा उर्जामा आएको सुधारोन्मुख अवस्था, नयाँ राजनैतिक परिवेश, कृषि उत्पादनमा देखिएको सकारात्मक संकेत र उद्योग एवं सेवा क्षेत्रको विस्तारहरुले आगामी आर्थिक परिवेशको सकारात्मक अवस्थाको संकेत गरेका छन् । विदेशी विनिमय सञ्चितिको अवस्था, मुद्रास्फीति कम भइरहेको स्थिति, नयाँ सरकार गठन हुने प्रक्रिया आदिका कारणले गर्दा नेपालको पछिल्लो आर्थिक परिदृश्य सकारात्मकतातर्फ उन्मुख भएको आभाष मिल्न थालेको छ ।

२. पछिल्लो आर्थिक स्थिति

विगत १० वर्षसम्मको स्थिति हेर्दा आर्थिक वृद्धि औसतमा ४.० प्रतिशतकै वरिपरि रह्यो । २०७२ सालको बैशाख १२ मा गएको विनाशकारी भूकम्प र २०७२ असोज ३ गते नयाँ संविधान बनेर घोषणा हुने समयको केही समय अगाडिबाट शुरु भएको र संविधान घोषणा भइसकेपछि पनि ४/६ महिनासम्म कायम रहेको दक्षिणी सीमा नाका अवरोधको कारण अर्थतन्त्रमा ठूलो नोक्सानी र असहजता पैदा भयो । आर्थिक वर्ष २०७२/७३ मा आर्थिक वृद्धि ०.०१ प्रतिशतमा भरेको थियो । यस्तो वृद्धि गत वर्ष २०७३/७४ मा ६.९४ प्रतिशतमा पुग्यो । यो निश्चित रूपमा सुधारको संकेत हो । यो वर्ष (२०७४/७५ मा) ७.२ प्रतिशतको आर्थिक वृद्धि हुने लक्ष्य राखिएको छ । अहिलेसम्म विश्व बैंकको अध्ययन, नेपाल राष्ट्र बैंकको अध्ययन र तथ्याङ्क विभाग (CBS) को अध्ययन/रिपोर्ट अनुसार यो लक्ष्य पुरा गर्न

सकिन्छ भन्ने नै देखिन्छ ।

गत वर्षको आर्थिक वृद्धि ६.९४ प्रतिशत हुनु त स्वभाविक नै थियो । किनभने ०.०१ प्रतिशतबाट बढेको हुनाले वृद्धि हुने नै भयो । यो वृद्धिको वास्तविक कारण भनेको विगतको आधार सानो, अर्थतन्त्रमा विगतका जस्ता असहजता केही नभएको, उर्जामा सकारात्मक संकेत देखिएको, उद्योगहरु अलि बढी क्षमतामा सञ्चालन भएका र कृषि उत्पादनमा पनि केही बढेको कारणले संभव भएको हो । अर्को, अर्थतन्त्रको इन्डिकेटर भनेको मूल्य वृद्धि हो । विगतमा ८ देखि १२ प्रतिशतसम्म पुगेको (२०७२ पुसमा १२.१ प्रतिशतसम्म पुगेको) मूल्य वृद्धि/मुद्रास्फीति अहिले घटेर ५ प्रतिशतको हाराहारीमा कायम भएको स्थिति छ । सरकारले बजेट प्रस्तुत गर्दा र राष्ट्र बैंकले मौद्रिक नीतिमा चालु आर्थिक वर्षका लागि मूल्यवृद्धिको लक्ष्य ७.० प्रतिशतमा सीमित गर्ने उल्लेख थियो । हालसम्मको परिदृश्यका आधारमा हेर्दा मुद्रास्फीति लगभग ५/६ प्रतिशत भन्दा माथि पुग्ने अवस्था देखिदैन । लक्ष्य भन्दा तल सिमित गर्न सक्नु भनेको अर्थतन्त्रमा सुधारको संकेत हो । यस समयमा पर्यटकको आगमनमा वृद्धि भएको छ । शान्ति सुरक्षाको स्थिति राम्रो देखिएको छ र पर्यटन आय बृद्धि भएको छ । अर्को कुरा बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरुको विभिन्न ठाउँहरुमा उपस्थिति बढ्दै गएको कारणले वित्तीय पहुँच बढ्दै गइरहेको छ । पछिल्लो तथ्याङ्कका आधारमा हेर्दा प्रतिशाखा बैंकिङ्ग सेवा पाउने जनसंख्या ५४७२ रहेको छ । २ करोड ५ लाख भन्दा बढीको बैंक तथा वित्तीय संस्थामा खाता खोलिएको छ र कर्जा खाताको संख्या १२ लाख पुगेको छ । अधिराज्य भरी बैंकहरुको शाखा ५ हजार २०० भन्दा बढी पुगेका छन् । एटिएमहरुको संख्या २२ सय भन्दा बढी पुगेको छ । यो वित्तीय व्यवस्थापन एवं समग्र अर्थतन्त्रको लागि सकारात्मक कुरा हो । संघीयता कार्यान्वयनको क्रमसँगै गठित ७५३ वटा स्थानीय तहहरुमध्ये २०७४ माघसम्मको तथ्याङ्कका

* डेप्युटी गभर्नर, नेपाल राष्ट्र बैंक

आधारमा ३५२ स्थानीय तहमा वाणिज्य बैंकका शाखा पुगेको स्थिति छ भने २८४ स्थानमा “क” वर्गका वाणिज्य बैंकहरूले शाखा खोल्ने प्रक्रियामा रहेका छन् । यद्यपि थप ११७ स्थानीय तहमा बैंकहरूको तत्काल उपस्थिति देखिँदैन । अन्य पूर्वाधारहरू जस्तै: सडक/बाटो, विजुली, इन्टरनेट, सुरक्षा, बजार आदिको विस्तारसँगै थप बैंकका शाखा विस्तार हुने क्रम निरन्तर चलि नै रहन्छ । यो भनेको वित्तीय पहुँच विस्तारको लागि उत्साहजनक स्थिति हो । विदेशी विनिमयको स्थितिको कुरा गर्दा विदेशी मुद्राको संचित ८ महिनासम्म धान्न सक्ने हुनुपर्छ भन्ने मान्यता रहेको छ । २०७४ को तथ्याङ्कका आधारमा रु. १०८६ अर्ब जति विदेशी विनिमय सञ्चित छ । जसले करिब ११.० महिनाको वस्तु तथा सेवाको आयात धान्न सक्त छ । यो पनि अर्को राम्रो अवस्था हो । अर्थतन्त्रमा केही चुनौतीहरू पनि रहेका छन् । ब्यापार घाटा बढ्दो छ । ब्यापारको अवस्था हेर्दा अर्थतन्त्र नकारात्मक देखिएको छ । आयात अत्याधिक रूपमा बढेको र निर्यात कमी छ । वित्तीय क्षेत्रमा तरलताको केही अभाव हो कि भन्ने जस्तो देखिएको छ । तर बजारमा हल्ला गरिए जस्तो बैंकिङ्ग क्षेत्रमा अत्यधिक रूपले तरलता संकट आएको स्थिति भने होइन । अहिले केही बैंकहरूमा तरलतामा चाप परेको छ, जसको कारण वित्तीय घर्षण पैदा भएको मात्र हो । यस्तो किसिमको घर्षणलाई हामीले विभिन्न प्रयोजन मार्फत लुब्रिकेसन गर्दै आइरहेका पनि छौं । तर समग्र प्रणालीमा समस्या छैन । अबको सरकारले आयातमा कमी र निर्यातमा प्रोत्साहन गर्ने खालको रणनीति बनाउनु पर्छ । पछिल्लो समय आयातमा केही चाप परेको र विप्रेषण आप्रवाहमा सुस्तता आएको कारणले गर्दा चालु खाता घाटामा गई समग्र शोधनान्तर ९ अर्ब २७ करोडले घाटामा गएको स्थिति छ । अर्थतन्त्रको नकारात्मक पक्ष नेपाल सरकारको ३ सय अर्ब भन्दा बढी ट्रेजरी पोजिसन बचतमा छ । न त त्यो पैसा खर्च भएर विकास निर्माणको कार्यले गति लिएको छ न त त्यो पैसामा सरकारले ब्याज नै पाउँछ । यदि यो पैसा बजारमा जाने हो भने बजारमा तरलताको अवस्था सहज हुने, बैंक तथा वित्तीय संस्थाबाट थप लगानी प्रवाहित हुने र अर्थतन्त्रले गति लिने गुञ्जायस छ ।

३. अर्थतन्त्रमा रहेका सकारात्मक पक्षहरू

(क) देशको राजनैतिक वातावरण सुधित्ने क्रममा रहेको

देशमा लामो समयदेखि चलिरहेको सशस्त्र द्वन्द्व शान्ति प्रक्रिया मार्फत टुङ्गिएर अहिले देश संघीय गणतन्त्रमा प्रवेश गरिसकेको स्थिति छ । २०७२ साल असोज ३ गते नयाँ संविधान जारी भई लागू भइरहेको स्थिति छ । नयाँ संविधानले परिलक्षित गरेको देशको आर्थिक सामाजिक विकासका लागि राजनैतिक वातावरणको पहिलो खुट्टिकिला स्वरूप २०७४ सालमा स्थानीय, प्रादेशिक र प्रदेश एवं प्रतिनिधि सभाको चुनावहरू सम्पन्न भई जनप्रतिनिधिहरू चुन्ने चुनिने काम सम्पन्न भइसकेको छ । राजनैतिक दलका विभिन्न घोषणापत्रहरू हेर्दा उनीहरूले आर्थिक विकासलाई पहिलो प्राथमिकतामा राखेको देखिन्छ । आगामी समयमा जो जसले सरकार सञ्चालन गरे पनि विकास निर्माणका कामहरूलाई नै प्राथमिकीकरण गरेर जानुपर्ने हुन्छ ।

(ख) आन्तरिक उत्पादनस्तर बढ्न थालेको

कृषि, उद्योग र सेवा क्षेत्रमा हाल सुधारको संकेतहरू देखा पर्न थालेका छन् । देशमा राजनैतिक स्थायित्वसँगै विकास निर्माणका कामहरू हुन थालेका, उद्योगधन्दाहरू पनि उच्च क्षमतामा चल्न थालेका छन् । पछिल्लो समयमा उर्जामा भएको सुधारका कारणले गर्दा औद्योगिक उत्पादन बढ्न थालेको, कृषि उत्पादन बढ्न थालेको र सेवा क्षेत्रमा पनि विविधिकरणका आयामहरू सृजना हुन थालेको कारणले गर्दा आन्तरिक उत्पादनको स्थिति मजबुत हुन थालेको स्थिति छ । यो अर्थतन्त्रको लागि सकारात्मक पक्ष हो । कृषि उत्पादन विशेष गरी धान, मकै, गहुँको उत्पादन बढ्ने संकेत देखिएको कारण कृषि उत्पादनले अर्थतन्त्रलाई सघाउ पुऱ्याउने स्थिति बनेको छ । उद्योगहरू पनि पूर्ण क्षमता उन्मुख रहेको कारण औद्योगिक उत्पादनमा पनि बढोत्तरीको संकेत मुखरित भएको छ । यो अर्को सकारात्मक पक्ष हो ।

(ग) उर्जा समस्या धेरै हदसम्म समाधान उन्मुख रहेको नेपाल विद्युत प्राधिकरणमा नयाँ व्यवस्थापनले जिम्मेवारी सम्हालेपछि व्यवस्थापकीय क्षमता अभिवृद्धिका कारणले गर्दा उर्जाको समस्या धेरै हदसम्म सम्बोधन भएको छ । उर्जाविना उद्योगहरूको सञ्चालन पूर्ण रूपमा हुने कुराको कल्पनासम्म पनि गर्न सकिदैन । उर्जाको विकल्पमा जेनेरेटर वा अन्य विकल्पहरू मार्फत कार्य गर्नुपर्दा औद्योगिक लागत बढी पर्नुका साथै असहजता पैदा हुन्छ । त्यस्तै औद्योगिक लागत बढी हुँदा उत्पादित वस्तुहरू स्वतः महङ्गो पर्न गई प्रतिस्पर्धी क्षमतामा कमी आउँदछ । तर देशको पछिल्लो वातावरणमा अर्थतन्त्रको प्राणका रूपमा हेरिने उर्जा समस्या समाधान उन्मुख भएको छ । जुन कुरा सकारात्मक हो ।

(घ) व्यापार सहजीकरणका प्रयासहरू भइरहेका देशको वैदेशिक व्यापारमा रहेका समस्या समाधान गर्ने, उत्तर र दक्षिणका नाकाहरू खोल्ने लगायतका कामहरूमा अग्रसरता देखाइएको हुँदा आगामी समयमा वैदेशिक व्यापार अभू बढ्ने संभावनाहरू बढेर गएको स्थिति छ । आयात निर्यात संकेत नम्बर पनि २०७४ साउनबाट लागू भएको अवस्था छ । त्यस्तै, वाणिज्य मन्त्रालय एकीकृत व्यापार रणनीति २०१६ कार्यान्वयनमा ल्याएको कारण नयाँ निर्यात संभावित वस्तुहरूको सूची तथा ती वस्तु निर्यातका लागि चाल्नुपर्ने कदमहरूका बारेमा पनि स्पष्ट हुने अवसर मिलेको स्थिति छ । भन्सारहरूमा पनि एकीकृत जाँचपासका पूर्वाधारहरू, भन्सार प्रणालीमा आधुनिकीकरण, आसिकुडा सफ्टवेयरहरूको प्रयोग आदिमा स्तरोन्नति भइरहेको स्थिति छ । नेपाल इन्टरमोडल यातायात विकास समितिले पनि विभिन्न सुख्खा बन्दरगाहको व्यवस्थापन र सञ्चालनमा रहेका असहजतालाई के कसरी सम्बोधन गर्ने भनी समाधानका रणनीतिहरूमा विश्लेषण गर्दै समाधानका उपायहरू अपनाइरहेको स्थिति छ । यो पनि अन्तर्राष्ट्रिय व्यापार अभिवृद्धिका लागि उचित खालको वातावरणका रूपमा लिन सकिन्छ ।

अर्थतन्त्रमा रहेका चुनौतीहरू

(क) सरकारी खर्च गर्ने क्षमता कम

सरकारी खर्च गर्न सक्ने क्षमताको कमजोर पक्ष विकास निर्माण कार्यको दृष्टिले गलत सावित भइरहेको छ । देशमा विभिन्न किसिमका विकास निर्माणका कामहरू द्रुत गतिमा हुनुपर्नेमा हुन नसकिइरहेको अवस्था एकातिर छ भने अर्कोतिर सरकारी ढुकुटीमा भारी मात्रामा पैसा थन्किएर बस्ने गरेको छ । यो पैसामा सरकारले व्याज पनि नपाउने र त्यत्तिकै थन्किएर बस्दा विकास निर्माण पनि नहुने कारणबाट दोहोरो नोक्सानी भइरहेको स्थिति छ । सरकारले एक त बजेट नै ढिलो गरी पारित गर्ने, अर्को समयमा निकासो नदिने, अख्तियारी पुनः लिनुपर्ने विगतको परम्परामा कुनै सुधार नभएको, खर्च गर्दा पनि अव्यवहारिक सार्वजनिक खरिद ऐनको परिपालना गर्नुपर्ने परिस्थितका कारण सरकारी खर्च आशातित रूपमा हुन नसकिइरहेको देखिन्छ ।

(ख) हरेक काममा विरोध गर्ने राजनैतिक संस्कृति

नेपालका राजनैतिक दलहरूमा एउटा दलले केही सकारात्मक काम गर्न थाल्यो कि अर्को दलले भएभएको बल/ताकत लगाएर विरोध गर्नेपर्ने, विकासमा अवरोध गर्नेपर्ने संस्कृतिको विकास भएको देखिन्छ । यसले गर्दा देशको आर्थिक विकासमा पनि विलम्ब भइरहेको स्थिति छ । आफु र आफ्नो दल केन्द्रित मानसिकता नत्यागेसम्म हाम्रो देशमा विकासको परिकल्पना परिकल्पनामै सीमित हुन्छ । देश र देशको आर्थिक एवं सामाजिक विकास भएमा मात्र मानिसहरू समुन्नत हुने, रोजगारीका अवसर खुल्ने, आय बढ्ने, बचत बढ्ने र लगानी बढ्ने हुँदा यसतर्फ नेपालका राजनैतिक दलहरूले विशेष रूपमा चनाखो गर्नुपर्ने हुन्छ । आफ्नो दलको दलगत स्वार्थलाई त्यागी विकासको लागि सही र उचित व्यवस्थापनमा राज्यलाई सहयोग गर्ने संस्कृतिको विकास गर्नुपर्ने हुन्छ । यो संस्कृतिको विकास गर्न नसकिनु पनि देशको आर्थिक विकासका दृष्टिबाट चुनौतीको रूपमा रहेको छ ।

(ग) बढ्दो व्यापार घाटा

नेपालको वैदेशिक व्यापारको प्रवृत्ति हेर्दा हरेक वर्ष व्यापार घाटा बढ्दो छ । एकातिर निर्यात गर्ने वस्तुहरू कम भएको कारणले गर्दा निर्यातको आधार सानो छ भने अर्कोतर्फ दैनिक उपभोग्य वस्तुहरू पनि हामी विदेशबाट आयात गरेर उपभोग गर्ने गर्दछौं । नुनदेखि सुनसम्म आयात गर्ने हाम्रो प्रवृत्ति तत्कालका दिनहरूमा अझ बढी भएको स्थिति छ । यो खालको प्रवृत्तिले गर्दा हाम्रो आयात र निर्यातबीचको खाडल भन भन गहिरीदै गइरहेको स्थिति छ । वैदेशिक व्यापारमा हामीले विदेशी मुद्रा नै खर्च गर्नुपर्ने हुन्छ । जसका कारणले गर्दा हामीले जहिले पनि वाह्य क्षेत्र सन्तुलन राख्नका लागि चुनौतीको सामना गर्नुपर्ने स्थिति छ ।

(घ) घट्दो विप्रेषण आप्रवाह

हाम्रो अर्थतन्त्र विशेष गरी विदेशमा गएका हाम्रा नेपालीहरूले कमाएर पठाएको विप्रेषणले धेरै हदसम्म थामेको यथार्थतालाई हामीले स्वीकार गर्नुपर्ने हुन्छ । विगतमा विप्रेषण आप्रवाहको आप्रवाह उल्लेख्य रूपमा बढेको थियो भने हाल आएर यसमा संकुचनका संकेतहरू देखा पर्न थालिसकेका छन् । विगतमा कुल गार्हस्थ्य उत्पादनसँग विप्रेषणको अनुपात २९.० प्रतिशतसम्म पुगेको थियो भने हाल आएर यस्तो अनुपात २६ प्रतिशतमा सीमित भएको छ । त्यस्तै गरी २०७४/७५ का पछिल्ला महिनाहरूमा त विप्रेषण आप्रवाहको बृद्धिदर ऋणात्मक नै भएको स्थिति छ । कतार, मलेशिया, साउदी अरेबिया लगायतका देशहरूमा हाम्रा मानिसहरू रोजगारीका लागि गएका छन् । ती देशहरूमा हुने आर्थिक तथा सामाजिक परिवर्तनका कारणले गर्दा विप्रेषण आर्जन गर्न गएका हाम्रो देशका मानिसहरूलाई पनि असर गर्दछ । पछिल्लो समय ती देशहरूमा आएको आर्थिक सामाजिक परिवर्तनले गर्दा विप्रेषण आप्रवाहमा कमी आइरहेको छ । यो पनि नेपाली अर्थतन्त्रको एक प्रमुख चुनौती हो ।

(ङ) संघीय संरचना व्यवस्थापन

नयाँ संविधान बमोजिम नेपाल संघीय गणतन्त्रात्मक राज्य भएको छ । जस अनुसार ७ प्रदेश र ७५३ वटा स्थानीय तहहरू बनाइएको छ । ती प्रत्येक स्थानहरूमा विभिन्न किसिमका भौतिक संरचनाहरू बनाउनुपर्ने, कर्मचारीहरूको व्यवस्थापन गर्नुपर्ने र सरकारी कामकाजको कार्यविधिलाई व्यवस्थित गर्नुपर्ने हुन्छ । यसका लागि ठूलो मात्रामा आर्थिक व्ययभार पर्ने हुन्छ । यो कामका लागि हालको स्रोत र साधनलाई आधुनिक तरिकाले उपयोग गर्दै थप स्रोत व्यवस्थापन गर्ने काम चुनौतीपूर्ण नै छ ।

(च) वाह्य क्षेत्रमा समस्या

अहिलेको विश्वव्यापीकरण र उदारीकरणको युगमा हाम्रो मुलुक पनि वाह्य क्षेत्रसँग अन्तरसम्बन्धित रहनुपर्ने कुरामा तर्क/वितर्क गरिरहन आवश्यक छैन । हाम्रो मौद्रिक नीतिको एउटा प्रमुख उद्देश्यको रूपमा रहेको वाह्य क्षेत्रको स्थायित्व हाल आएर चुनौतीका रूपमा उभिएको छ । विप्रेषण आप्रवाह घट्दो छ । चालु खाता उच्च दरले ऋणात्मक छ ने शोधनान्तरमा चाप पर्ने क्रम कायमै छ । यस हिसावले हेर्दा वाह्य क्षेत्र स्थायित्वको समस्या पनि मुख्य समस्याको रूपमा खडा भएको स्थिति छ ।

४. आगामी कार्यदिशा

देशको विद्यमान परिस्थितिको सही मूल्याङ्कन गर्दै आर्थिक सामाजिक विकासका लागि नयाँ संविधानले अंगिकार गरेका नीतिहरूलाई कार्यान्वयन गर्नुपर्ने हुन्छ । वित्तीय तथा आर्थिक सवलीकरणविना संघीयता दिगो नहुने हुँदा आर्थिक स्रोत साधनलाई उचित तरिकाले व्यवस्थापन गर्ने रणनीति बनाउनुपर्ने हुन्छ । निर्यात व्यापारलाई बढाई आयात प्रतिस्थापनका आयामहरूमा कदम चाल्नुपर्ने आवश्यकता टड्कारो रूपमा देखिएको छ । सरकारी खर्च गर्ने क्षमता अभिवृद्धिमा पनि विभिन्न आयामहरू तथा विकल्पहरूका बारेमा सोच्नुपर्ने आवश्यकता छ । कृषि उत्पादन बृद्धिका लागि क्षेत्र तथा भौगोलिक परिवेश सुहाउँदा सिंचाईका अवधारणाहरू

ल्याउने, कृषकहरूलाई उन्नत विउ विजन, मल आदिको उपलब्धताको सुनिश्चितता गर्ने, कृषिजन्य मेशिन औजार हरूको आयातमा भारी मात्रामा भन्सार छुटका आयामहरू ल्याउने र सेवा क्षेत्रलाई प्रतिस्पर्धी बनाउनेतर्फ कदम चाल्नुपर्ने आवश्यकता रहेको छ। आगामी समयमा देशका संघीय संरचना बमोजिम गठित स्थानीय र प्रादेशिक तहहरूलाई आर्थिक पारदर्शिता तथा जवाफदेहिता अभिवृद्धिका लागि अभिमुखीकरण योजनाहरू व्यापक मात्रामा परिचालन गर्नुपर्ने हुन्छ। अन्यथा, आर्थिक अराजकता र असक्षमताले गर्दा अनावश्यक रूपमा संघीय संरचना बमोजिमका निकायहरू बोझको रूपमा खडा हुन सक्ने खतरा रहन्छ। यदि यसो गरियो भने मात्र विप्रेषणमा आधारित र आयातमा लालायित अर्थतन्त्र विस्तारै विस्तारै स्वाधीन, समुन्नत र समाजवादतर्फ उन्मुख भई दिगो विकास सम्भव रहन्छ। जसका आधारमा मात्र

समृद्ध नेपालका सुखी नेपाली भन्ने सपना सार्थक हुन सक्छ।

५. निष्कर्ष

देशको पछिल्लो आर्थिक परिसूचकहरूको आधारमा भन्नुपर्दा देशको आर्थिक स्थिति केही सुधारोन्मुख देखिएको भएतापनि देशको आन्तरिक उत्पादनको अवस्था कमजोर रहेको कारणले अर्थतन्त्रमा चुनौतीहरू पनि त्यत्तिकै छन्। देशमा रहेका विविध समस्याहरूका कारणले गर्दा देशको आन्तरिक कार्य वातावरण सुधार हुन सकिरहेको छैन। आगामी समयमा राजनैतिक वातावरणमा नयाँ संस्कारको थालनी सहित आर्थिक सामाजिक विकासमा सबै निकाय र व्यक्तिको सहजतापूर्वक सहकार्यको वातावरण विकास गर्न सकेको खण्डमा आर्थिक उन्नतिको मार्ग पहिल्याउन कठिन नहुने कुरामा हामीहरू सहमत हुनैपर्छ।

असल नेतृत्व के हो र किन ?

जयन्ती चापागाई *

परिचय

नेतृत्व हरेक व्यवस्थापकले सम्पादन गर्नु पर्ने हुन्छ । कुनै पनि संगठन वा व्यवस्थापनमा व्यवस्थापकले आफ्ना मातहतका अनुयायीहरूलाई अगुवाई गर्ने गुणलाई नेतृत्व भन्ने बुझिन्छ । यस्तो गुण सबै व्यक्तिमा हुँदैन । नेतृत्वको गुण हुने व्यक्तिले आफ्ना साथीभाई तथा मातहतका व्यक्तिहरूलाई कुशलतापूर्वक प्रोत्साहित गर्दै उनीहरूमा विश्वासको वातावरण जगाउँछ । नेतृत्वको गुण भएको व्यक्तिले आफु एवं अनुयायीलाई संस्थाप्रति निष्ठावान बनाउँछ । राजनीतिक, आर्थिक, सामाजिक एवं संस्थागत हरेक क्षेत्रमा नेतृत्वले गहन भूमिका खेल्दछ । सशक्त नेतृत्वको अभावमा निर्धारित लक्ष्य प्राप्त गर्न सकिँदैन । असल नेतृत्वले समान उद्देश्य वा हितको प्राप्तमा संलग्न व्यक्ति तथा समुह जो व्यक्तिद्वारा निर्धारित र निर्देशित ढंगबाट काम गर्दछ को बीच आपसी सम्बन्ध हो । विभिन्न विद्वानहरूले नेतृत्वको सम्बन्धमा निम्न परिभाषा उल्लेख गरेका छन् ।

जर्ज टेरी: “सामुहिक उद्देश्य प्राप्तिको लागि भित्रैदेखि ईच्छा जगाउनमा मानिसहरूलाई प्रभावित गर्ने कार्य नै नेतृत्व हो” । असल र शसक्त नेतृत्व भएको राजनेताले राज्यसत्ताको बागडोर सम्हाल्न सक्दछ । नेतृत्व भनेको विशेष लक्ष्य प्राप्तिको लागि संस्था र प्रक्रियामार्फत निर्देशन गर्ने तथा परिस्थिति अनुसार व्यक्तिहरूलाई प्रभावित गर्ने कार्यलाई जनाउँछ । कुन्ट्ज एवं वाईरिचका अनुसार नेतृत्व भनेको प्रभाव हो । सामुहिक लक्ष्य प्राप्तिको निमित्त प्रक्रियामार्फत मानिसलाई ईच्छा जगाउने वा उत्साहित हुने गरी प्रभावित गर्ने कला वा प्रक्रिया हो ।

Paul Hersey and Ken Blanchard को शब्दमा नेतृत्व भन्नाले खास परिस्थितीमा लक्ष्य प्राप्तिको लागि व्यक्ति तथा समुहका क्रियाकलापहरूमा प्रभावित गर्ने प्रक्रियालाई जनाउँछ । नेतृत्वको परिभाषाले नेता अनुयायी एवं परिस्थिति यी तीनवटा कुराहरूलाई समेटेको छ ।

Symbolically,

$L = f(LFS)$

L= Leadership

F= Function

L= Leader

F= Follower

S= Situational Variable

यसरी नेतृत्वले सामुहिक उद्देश्य प्राप्तिको लागि परिस्थिति

अनुसार अनुयायीहरूलाई प्रभावित गर्न सक्ने क्षमता वा गुणलाई जनाउँछ । यसले संगठनात्मक लक्ष्यतर्फ मानिसको प्रयास लगाउन निर्देशित गर्छ । कर्मचारीहरूलाई उत्प्रेरित एवं उत्साहित गर्दछ । एउटा नेता व्यवस्थापक हुन वा नहुन पनि सक्दछ तर व्यवस्थापक नेता हुने पर्दछ । अर्को शब्दमा व्यवस्थापक आफ्ना मातहतका कर्मचारीहरू वा समुहलाई उत्साहित एवं नेतृत्व दिनमा सक्षम हुनु पर्दछ ।

नेतृत्वले सामुहिक उद्देश्य प्राप्तिका लागि परिस्थिति अनुसार अनुयायीहरूलाई प्रभावित गर्न सक्ने क्षमता वा गुणलाई बुझाउँछ । व्यवस्थापकले मातहतका कर्मचारीहरूमा आत्मविश्वास र काम गर्ने भावना जगाउन सक्नु पर्दछ ।

विशेषताहरू

१. अनुयायीहरू २. समान उद्देश्य ३. कार्य सम्बन्ध ४. उदाहरणीय आचरण ५. परिस्थिति आदि ।

नेतृत्वमा नेता, अनुयायीहरू र परिस्थितिको बीच घनिष्ठ सम्बन्ध रहन्छ । अनुयायी विनाको नेतृत्व कठिन हुन्छ । असल नेताले समुहका सदस्यहरूलाई प्रभावित गर्ने, उनीहरूको विश्वास जित्ने, अनुयायीहरूको सोचाई आचरण र व्यवहारलाई विश्वस्त र प्रभाव पार्न सक्नु पर्दछ ।

समान उद्देश्य नेतृत्वको अर्को विशेषता हो नेता र अनुयायीहरूको एउटै वा समान उद्देश्य हुने गर्दछ । सामुहिक उद्देश्य प्राप्तिको लागि नेताले नेतृत्व गर्दछ भने अनुयायीहरू नेताको पछि लाग्ने गर्दछन् । तर मूलभूत उद्देश्य स्पष्ट रूपले परिभाषित गरिएको हुनु पर्दछ । हाम्रो घर, समाज, व्यापार, व्यवसाय, संस्था राष्ट्र र अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा नेतृत्वले गहन भूमिका निर्वाह गर्दछ । जस्तो की एउटा घरपरिवारको सही व्यवस्थापनमा अभिभावकको नेतृत्वदायी भूमिका रहन्छ । उसको सही नेतृत्वले घर परिवार समाज र राष्ट्रलाई उचित मार्गदर्शन प्रदान गर्दछ । जसले गर्दा एउटा सभ्य नागरिक, अनुशासित समाज र सम्मुन्नत राष्ट्र निर्माणमा सघाउ पुग्न जान्छ ।

आफुले चाहे जसरी आफ्नो बिचारप्रति अनुयायीहरूलाई विश्वस्त गराई नेतृत्वले चाहेबमोजिम दिशा निर्दिष्ट गर्दछन् । नेताका अनुयायीहरूले सोहि बमोजिमका क्रियाकलाप र सिद्धान्तहरूको अनुशरण गर्दछन् । कुनै पनि कार्यको उत्प्रेरक र निर्देशक नेता हुने गर्दछ । नेता त्यस्तो व्यक्तित्व र नेतृत्व गर्ने क्षमता भएको व्यक्ति

* सहायक निर्देशक, नेपाल राष्ट्र बैंक ।

हो जसले आफूले चाहेको दिशातर्फ आफ्ना अनुयायीहरूलाई डोच्याउन सक्दछ । यसका अनुशरणकर्ताहरू विश्वासपूर्वक आफ्नो नेताको निर्देशन मान्ने गर्दछन् । कुनै पनि व्यवस्थापकीय संरचनामा व्यवस्थापक एक नेताले भै कार्य गर्दछ जसले विभिन्न व्यवस्थापकीय समुहको नेतृत्व गरिरहेको हुन्छ ।

नेतृत्वको गुण सम्बन्धी अध्ययनले के बताउछ भने एक तिहाई जन्मजात नेता हुन्छन् भने दुईतिहाई नेता बन्ने बनाइने गर्दछन् । नेतृत्व नेतामा हुने त्यो गुण एवं क्षमता हो । जसले अरुको क्रियाकलापहरूलाई सवैको भलाई हुने गरी निर्देशित गर्दछ । त्यसैले नेतालाई आफ्ना अनुयायीहरूले विश्वास गरि उसको मार्गदर्शनको अनुशरण गर्दछन् । असल नेता जहिले पनि विवेकी, ज्ञानवान् र दुरदर्शी हुनु जरुरी हुन्छ, ताकी निर्धारित साभा लक्ष्य प्राप्त गर्न सकियोस् ।

नेतृत्वका कार्यहरू

- लक्ष्यहरूको निर्धारण
- संगठन कार्य
- समन्वय तथा निर्देशन
- उत्प्रेरणा आदि ।

लक्ष्यहरूको निर्धारण: नेताले विभिन्न कार्यहरू संपादन गर्ने हुनाले व्यावसायिक संस्थाहरूमा नेतृत्वको कार्यहरूलाई निम्नानुसार विश्लेषण गर्न सकिन्छ ।

नेताले विभिन्न सिर्जनात्मक कार्यहरू योजना तथा नीतिहरू बनाउने, लक्ष्यहरूको निर्धारण गराउने, पथप्रदर्शकको रूपमा पनि नेताले कार्य गर्दछ ।

संगठन कार्य: एउटा योग्य नेताले या त आफैले संगठनात्मक संरचना तयार गर्दछ या बैज्ञानिक ढंगबाट संगठनात्मक ढाँचा बनाउनमा सहयोग गर्दछ ।

समन्वय तथा निर्देशन: नेताले व्यक्तिगत लक्ष्यलाई संगठनात्मक लक्ष्यसंग उचित तालमेल मिलाउँछ जसमार्फत सामुहिक हितको सिर्जना हुन्छ । उसले समुहको कार्यहरूको बारेमा सही जानकारी राख्दछ तथा सामुहिक प्रयासहरूको समन्वय गर्नको लागि विचार, विमर्श, छलफल गर्दछ । त्यसैले संगठनमा लक्ष्यहरू र कार्यहरूको समन्वय गर्नमा नेतृत्व ज्यादै महत्वपूर्ण हुन्छ । कर्मचारीहरूलाई उपयुक्त निर्देशन दिने कार्य गर्दछ ।

उत्प्रेरणा: एउटा नेताले आफ्ना अनुयायीहरूमा आत्मविश्वास र उत्प्रेरणा सिर्जना गर्दछ । संगठनात्मक लक्ष्य प्राप्तमा अनुयायीहरूलाई उत्साहित गराउँछ । उनीहरूलाई उत्प्रेरित गरी आफ्नो कार्यमा रुचि, विश्वास एवं निष्ठा जगाउनमा नेताको सर्वोपरि भूमिका रहन्छ । कर्मचारी अनुशासन कायम गराउने र

उच्च मनोबल बढाउने कार्य पनि नेतृत्वको हुन्छ ।

नेतृत्वका शैलीहरू:

निरंकुश शैली: एउटा निरंकुश नेताले तानाशाहले जस्तै व्यवहार गर्दछ । उसले न मातहतका मानिसहरूसँग छलफल गर्दछ न उनीहरूको विचार एवं भावनाको कदर नै गर्दछ । सम्पूर्ण अधिकार एवं उत्तरदायित्व आफैमा केन्द्रित गर्दछ । आफू भन्दा तल्ला कर्मचारीहरूलाई केवल काम गर भनी आदेश एवं निर्देशन प्रदान गर्दछ । अनुयायीहरूको कुरा समेत सुन्दैन । डर एवं त्रासको भ्रमा काम गर्न बाध्य हुन्छन् । नेताले योजना एवं नीतिहरू तर्जुमा गर्दछन् र अनुयायीहरूलाई कार्यान्वयन गर्न आदेश दिने गर्दछन् । मानिससँग केवल मेशिनको रूपमा व्यवहार गर्दछन् । यसले अशान्ति, कलह र द्वन्दको वातावरण सिर्जना गर्दछ । सामान्यतया निरंकुश नेतालाई अनुयायीहरूले मन पराउँदैनन् ।

प्रजातान्त्रिक नेतृत्व शैली: यस अन्तर्गत नेताले आफ्ना मातहतका व्यक्तिहरूलाई विश्वासमा लिएर उनीहरूसँग विचार विमर्श र छलफल गरी अगाडी बढ्दछ । उनीहरूको उचित विचार एवं भावनाको कदर गरेर अनुयायीहरूलाई मार्गदर्शन गर्दछ । प्रजातान्त्रिक नेताले आफ्नो कार्य मातहतका व्यक्तिहरूलाई विश्वासमा लिएर अघि बढ्दछन् । उनीहरूसँग विचार विमर्श र छलफल गरी उनीहरूको उचित विचार एवं भावनाको कदर गर्दछन् । नेतृत्वको यो शैलीमा नीतिहरू तर्जुमा गर्दा सामुहिक छलफल गर्न समुहको स्वीकृति लिने, सामुहिक शक्तिद्वारा नियन्त्रण गर्ने जस्ता विशेषताहरू प्रजातान्त्रिक नेतृत्व शैलीमा पाईन्छ । यसमा दोहोरो संचार हुन्छ र निर्णय प्रक्रियामा तल्लो तहका कर्मचारीहरूको पनि सहभागिता रहन्छ । यसमा अख्तियारको प्रत्यायोजन गरिएको हुन्छ । यस किसिमको नेतृत्व शैलीलाई अनुयायीहरूले मन पराउँछन् । यसले उनीहरूको काम तथा संगठनप्रतिको दृष्टिकोणमा सुधार ल्याउँछ । मनोबलमा बृद्धि गर्दछ । कामदारहरूको पीरमार्का र गुनासोको संख्यामा पनि कमी ल्याउछ । फलस्वरूप संस्थागत उत्पादकत्व वृद्धि गर्न मद्दत पुग्दछ ।

स्वतन्त्र नेतृत्व शैली: स्वतन्त्र नेताले समुहको कार्यमा हस्तक्षेप गर्दैनन् । यो नेतृत्व शैलीले मातहतका सबै व्यक्तिहरू कुशलतापूर्वक कार्य गर्न सक्दछन् भन्ने कुरामा विश्वास राख्दछ । उनीहरूको कार्यमा हस्तक्षेप गरेमा कार्यकुशलतामा

आघात पर्ने हुनाले मातहतका कर्मचारीहरूलाई पूर्ण स्वतन्त्रता प्रदान गरिएको हुन्छ । नेताले केवल सामान्य नेतृत्व एवं निर्देशन प्रदान गर्दछ । स्वतन्त्र नेताले शक्तिको प्रयोग गर्दैन, समुहका सबै सदस्यहरू आफै काम गर्दछन् । उनीहरू स्वनिर्वाह, स्वनिर्देशित र स्वउत्प्रेरित हुन्छन् । यसमा बढी स्वतन्त्रता हुनाले काममा बाधा उत्पन्न हुन सक्दछ ।

यसरी स्वतन्त्र नेतृत्व शैली प्रजातान्त्रिक शैली भन्दा कम प्रभावकारी र निरंकुश शैली भन्दा राम्रो मानिन्छ ।

कुशल नेतृत्वका गुणहरू

कुशल नेतृत्वका केही गुणहरू हुन्छन् जो आममानिसमा नहुन सक्दछ। प्रभावकारी नेताले संगठनात्मक जीवनलाई बढी सार्थक बनाउने मात्र नभई अनुयायीहरूप्रति अधिक मानवीय दृष्टिकोण लिएका हुन्छन्।

नेतृत्वका दृष्टिकोणहरू (Approaches to Leadership)

नेतृत्व सम्बन्धी सिद्धान्तहरूलाई मुख्यतया तीन समुहमा बाँड्न सकिन्छ।

नेतृत्वको गुणमूलक सिद्धान्त

नेतृत्वको व्यवहारात्मक सिद्धान्त

नेतृत्वको सांयोगिक सिद्धान्त

गुणमूलक सिद्धान्त अनुसार “नेता जन्मजात हुन्छ, उसलाई बनाईदैन” भन्ने धारणाबाट प्रभावित भएर प्राचिन ग्रीक व्यक्तिहरूले विगतमा यो विश्वास विकसित गरेका थिए। फलस्वरूप विभिन्न नेताहरूले शारिरीक, मानसिक एवं व्यक्तित्व सम्बन्धि विशेष गुणहरूको अध्ययन गरे। यस सिद्धान्त अनुसार नेतृत्वमा सफलता प्राप्त गर्नको लागि एक नेतामा अनेक व्यक्तिगत गुण हुनु आवश्यक छ। जुन व्यक्तिमा यो गुण हुन्छ उ सदैव एक सफल नेता सिद्ध हुन्छ। नेतृत्वको गुणमूलक सिद्धान्तका प्रमुख प्रवर्द्धकहरू Ordway Tead तथा Chester Bernard हुन्। यी विद्वानहरूको मतअनुसार नेतृत्व वास्तवमा एक कला हो र एक नेताको रूपमा सफलता पाउनुमा केही गुण एवं विशेषताहरू हुनुको परिणाम हो। Tead ले के भन्दछन् भने एक सफल नेता हुनुमा उक्त व्यक्तिमा शारिरीक शक्ति, उद्देश्यप्रति निष्ठावान, अपुर्व साहस र लगन, सिद्ध निर्णय लिन सक्ने क्षमता, योग्यता, सिकाउने क्षमता र विश्वास आदि गुणहरू हुन्छन्। त्यस्तै Chester Bernard ले एक सफल नेतामा निर्णय, उत्तरदायित्व, अनुभूति, बौद्धिक क्षमता, स्फूर्ति एवं सहनशीलता, सामाजिक चेतना असल व्यक्तित्वजस्ता गुणहरू हुनु आवश्यक हुन्छ भनेका छन्। Stogdill ले समूहका औषत सदस्यहरूको भन्दा नेतृत्व तहमा रहेका औषत व्यक्तिका केही बढी विशेषताहरू पत्ता लगाएका छन्। ती हुन् बौद्धिकता, विद्वता, उत्तरदायित्व, मौलिकता, सामाजिक सहभागिता तथा सामाजिक आर्थिक मर्यादा आदि।

नेतृत्वको व्यवहारात्मक सिद्धान्तले कार्य समूहको प्रभावकारिता नेताको व्यवहारात्मक शैलीमा प्रत्यक्ष निर्भर हुन्छ भन्ने विश्वास गरिन्छ। नेतृत्व भन्ने कुरा व्यक्तिको लक्षण वा विशेषताहरूले भन्दा उसको व्यवहार र क्रियाकलापबाट दर्शिन र नेतृत्वलाई कर्मचारी वा कामदारमा केन्द्रित आयाम र उत्पादनमा केन्द्रित आयाम दुवैलाई परिपूरकको रूपमा लिईन्छ। काम, वातावरण, समुह र उपलब्धिको आधारमा नेतृत्व गर्नु पर्ने तथ्य प्रस्तुत गरेको छ। यस सिद्धान्त अनुसार समूहका सबै सदस्यहरूले आफ्नो योग्यता र प्रतिभाको आधारमा नेतृत्वमा जान सक्दछ भन्ने कुरा स्विकार गरेको छ।

यसले अनुसन्धानकर्ताहरूलाई नेताले अरुलाई प्रभावित गर्न सक्ने व्यवहारको ढाँचा पहिचान गर्न सघाउ पुऱ्याउछ। *Ohio State Studies* बाट *Reseachers* यो निष्कर्षमा पुगेकी नेता व्यवहारका केवल दुईवटा स्वतन्त्र आयामहरू हुन्छन् *Considerations tyf Initiating Structure* हुन्।

Considerations यसमा आपसी सम्मान वा विश्वास सिर्जना तथा समुह सदस्यहरूको सरोकारको बिषयमा सम्बन्धित नेताले ध्यान दिन्छ। मित्रवत् तथा आपसी विश्वास, अधिनस्थहरूसंग परामर्श उनीहरूको पहिचान एवं मान्यता, खुला संचार, सहयोगको भावना आदि हुन्। यस सिद्धान्तले *consideration* र *Initiating Structure* लाई नेतृत्वको प्रमुख आचरणको रूपमा प्रस्तुत गरेको छ। यसले सहभागितामूलक व्यवस्थापनको मनोवृत्तिलाई बढावा दिने र मातहतका व्यक्तिहरूले दिएका सुधारका सुझाव प्रतिक्रियाको कदर र दोहोरो संचारमा जोड दिने आवश्यकता औल्याएको छ।

(Initiating Structure) संरचना प्रोत्साहन: संरचना प्रोत्साहन तत्त्वले नेतृत्व बढी से बढी कार्यमूलकता र उपलब्धिद्वारा परिभाषित गर्नु पर्ने तथ्यमा जोड दिईएको छ। यस अनुसार नेतृत्वको आचरण उसको क्षमता र क्रियाकलाप विद्यमान भौतिक साधन र जनशक्तिको अधिकतम उपयोग गर्नुमा केन्द्रित रहन्छ। नेतृत्वले एउटा त्यस्तो कार्यवातावरण सिर्जना गर्नु आवश्यक छ, जुन वातावरणमा कार्यहरू संगठित, समन्वित र संगठनात्मक पक्षबाट सम्वद्ध र क्रमिक हुन गई संगठनको सवैले कुन काम कसरी अघि बढाउने भन्ने जानकारी पाउन सक्दछन्। संगठन संरचनामा प्रत्येक सदस्यको भूमिका परिभाषित गर्ने, यसै अनुसार सदस्यहरूलाई कार्य सुम्पने र उनीहरूलाई संगठनको लक्ष्य महशुस गराई लक्ष्योन्मुख गराउन जोड दिन्छ। प्रभावकारी नेताले उत्पादन र मानव सम्बन्ध दुवैमा ध्यान पुऱ्याई संतुलन कायम गर्ने कुरामा जोड दिन्छ। प्रतिफलमा बढी जोड दिदा सदस्यहरूको नैतिकता र आत्मबल बढ्न जान्छ तर उत्पादन घट्ने संभावना रहन्छ। त्यस्तै संरचनामा बढी जोड दिएमा उत्पादन बढ्छ नैतिकता र आत्मबल घट्छ। यसरी समय र परिस्थितिलाई मध्यनजर गरि प्रतिफल र संरचनामा संतुलन कायम गर्नु पर्दछ। *consideration* र *Initiative Structure* यी दुई आयामलाई समकोणमा राखेर नेतृत्वका चार व्यवहारात्मक शैलीहरू निर्माण गरेका छन्। जुन तलको तालिकाबाट स्पस्ट गर्न सकिन्छ।

<i>High consideration & Low Structure</i>	<i>High Structure & High consideration</i>
<i>Low consideration & Low Structure</i>	<i>High Structure & Low consideration.</i>

Low High Initiative Structure

नेतृत्वको सांयोगिक सिद्धान्त: यो सिद्धान्तले नेतृत्वको गुण वा

विशेषता एवं क्रियाकलापका अतिरिक्त परिस्थिति एवं पर्यावरण पक्षलाई पनि जोड दिएको छ । यस सिद्धान्तको प्रतिपादन प्रसिद्ध विद्वान फ्रेड फाईडलरले गरेका हुन् । उनले आफ्नो अध्ययनमा बताएका छन् नेतृत्वको प्रभावकारिता वरीपरीको वातावरणको संयोगमा निर्भर रहन्छ । आफ्नो सिद्धान्तमा यिनले तीन किसिमका कारक तत्त्वहरू प्रस्तुत गरेका छन् । नेतृत्व सदस्यबीचको सम्बन्ध, कामको संरचना र पदीय शक्ति । उनले परिस्थितिको अनुकूलता निर्धारण गर्ने पहिलो कारक तत्त्व नेता सदस्य सम्बन्धलाई प्रस्तुत गरेका छन् । यो कारक तत्त्वबाट संगठनभित्रका मातहतको कर्मचारी एवं अनुयायीहरूले आफ्नो नेता र उसको नेतृत्व क्षमता सम्बन्धमा के कति हदसम्म कस्तो विश्वास गर्दछन् भन्ने कुरा स्पष्ट हुन्छ । नेता र सदस्यहरूबीच बैचारिक आदान प्रदान र संचार हुन गएमा आफुहरूबीच भएका भ्रम र तनावको यथोचित् व्यवस्थापन गर्न सकिन्छ ।

दोस्रो तत्त्व कामको संरचना संगठनभित्रका कर्मचारीहरूले संपादन गरेको कार्य के कति सही र स्पष्ट ढंगले संपन्न गरिएको छ त्यसको पहिचान र मापन गरिन्छ । यस कारकमा लक्ष्यको स्पष्टता, काम सम्पन्न गर्ने चरणहरूको व्यवस्था, संरचित कामको लागि नीति नियम र कार्यविधिको लिखित व्यवस्था आदि पर्दछन् ।

पदीय शक्ति: नेतृत्व लिने व्यक्तिलाई प्रदान गरिने वैधानिक अधिकारको रूपमा संगठनमा हुने जिम्मेवारी र उत्तरदायीत्व पर्दछ । यस किसिमको अधिकारमा नेतृत्वले साधनको बाँडफाँट सम्बन्धमा गर्ने निर्णयको अधिकार, पुरस्कार र सजाय आदि पर्दछन । यसरी फ्राइडलरले आफ्नो सिद्धान्तमा के कस्तो परिस्थितिमा के कस्तो नेतृत्व शैली अपनाउनु पर्छ भन्ने सम्बन्धमा प्रकाश पारेका छन् । संगठनमा अनुकूल एवं प्रतिकूल अवस्थामा सामान्य/असामान्य नियन्त्रण शैली र कार्य निर्देशित नियन्त्रण शैली आदि परिस्थितिजन्य भूमिका नेतृत्वले निर्वाह गर्नु पर्ने हुन्छ ।

प्रभावकारी नेताले संगठनात्मक जीवनलाई बढी सार्थक बनाउने मात्र नभई यसलाई जीबन्त राख्दै अनुयायीहरूप्रति अधिक मानवीय दृष्टिकोण लिएका हुन्छन् । कुशल नेतृत्व दुरदर्शि, आत्मविश्वासी, अनुयायीहरूलाई उचित मार्गदर्शन गर्न सक्ने र लक्ष्योन्मुख हुनु पर्दछ । नेताले जहिले पनि संगठनले हासिल गर्न खोजेको उद्देश्य बारेमा स्पष्ट हुनु पर्छ । आफ्ना अनुयायीहरूसंग संस्थाको दुरदृष्टि र लक्ष्य बारेमा विचार बिमर्श र परिभाषित गर्ने क्षमता हुनु पर्दछ । असल नेताले सदैव सही निर्णय लिन सक्नु पर्दछ । खास कार्यवाट अन्य कामदार, संस्था, ग्राहक, आपूर्तिकर्ता र समाज अर्थात सरोकारवाला पक्षहरूलाई पर्ने असरप्रति उत्तिकै चनाखो रहनु पर्छ । असल नेताले आफ्ना अनुयायीहरूलाई विश्वासमा लिएर अगाडी बढ्नु पर्दछ । आफ्नो विचारमा सहमत नहुँदैनमा आवेगमा आउनु हुँदैन । नीति निर्णयको कार्यान्वयनमा स्वच्छ, ईमानदार र विश्वासी हुनु पर्दछ । सहयोगी भावनाको अभावमा उ असल

नेता वन्न सक्दैन । लक्ष्य प्राप्तिको लागि समुहसँगको कार्यलाई प्रोत्साहित एवं समन्वय गर्ने खुबी पनि असल नेतामा हुनु पर्दछ । त्यस्तै प्रभावकारी नेतृत्वको लागि परिवर्तित परिस्थिति अनुसार समायोजन हुन सक्ने क्षमता नेतामा हुनु पर्दछ । व्यवस्थापकीय नेतामा योजना, संगठन, उत्प्रेरणा, संचार, नियन्त्रण, निर्णयजस्ता व्यवस्थापकीय कार्यहरूको आत्मसाथ गर्नु पर्छ ।

निष्कर्ष

मुलुकमा वर्तमान नेतृत्वले पनि प्रभावकारी र कुशल नेतृत्व हासिल गर्न उपरोक्त गुण, सिद्धान्त र शैलीहरूलाई खरो किसिमले व्यवहारिकताको कसीमा उताउँ कार्य गर्नु पर्छ । यसले राष्ट्रलाई सही मार्गदर्शन प्रदान गरी सम्मुन्नतिको मार्गमा डोच्याउन मद्दत पुऱ्याउँछ । सविधानतः मुलुक अब एकात्मक शासन व्यवस्थाबाट संघीय संरचनामा प्रवेश गरेको छ । वर्तमानमा ३ वटा तहमा संघ, प्रदेश र स्थानीय तहहरूमा निर्वाचन सम्पन्न भई नयाँ सरकार गठन भै सकेको छ । यसरी राजनीतिक रूपमा मुलुकको पुर्नसंरचना भै सकेको छ । आर्थिक पाटो सशक्त बनाउन कुनै वहानामा अब बिलम्ब गर्न नहुने आम जनमानसको अपेक्षा रहेको छ । नवनिर्वाचित जनप्रतिनिधिहरूले अब मुलुकको श्रीबृद्धिमा ध्यान दिनु आवश्यक रहेको छ । वर्तमान नवनिर्वाचित जनप्रतिनिधिहरू दुरदर्शि भएर उचित नेतृत्व र मार्गदर्शन गरी राष्ट्रिय अर्थतन्त्रलाई सवल र प्रवल बनाउदै आर्थिक सम्वृद्धिको वाटोमा डोच्याउदै लैजान दृढ संकल्प गर्नु आजको आवश्यकता रहेको छ । नेतृत्वमा असल दुरदृष्टि, लक्ष्य, सिद्धान्त, रणनीति र कार्ययोजना हुनु पर्दछ । ती कार्ययोजनाहरूको प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि कुन कुन काम वार्षिक, अर्धवार्षिक, त्रैमासिक, मासिक, पाक्षिक, साप्ताहिक र दैनिक रूपमा सम्पन्न गर्नु पर्ने हुन् ? ती कार्यहरूको प्राथमिकता र आवश्यकता अनुरूप तिनीहरूको फेहरिस्त तयार गर्नु पर्दछ । ती कार्यहरूको चरणवद्ध अनुगमन र मूल्यांकन गर्ने परिपाटी बसाल्नु पर्दछ । आवश्यक परे पुरस्कार र दण्ड सजायको समेत अस्त्रप्रयोग गर्नु पर्दछ । यसले सम्वन्धित पक्षलाई जिम्मेवार, जवाफदेही र पारदर्शी बनाउँछ । अनि मुलुकमा आर्थिक सुशासनको जग मजबुत बन्दछ । आर्थिक सुशासनको दरिलो जगमा टेकेर उपलब्ध स्रोतसाधनहरूको अधिकतम परिचालन गरि तीव्र आर्थिक वृद्धि हासिल गर्दै दीगो आर्थिक विकास गर्न सकिन्छ । आर्थिक वृद्धि बढाउन मुलुकमा लगानी मैत्री वातावरणको निर्माण गरी उत्पादनमा जोड दिनु पर्दछ । यसका लागि आवश्यक दक्ष श्रम, पूजी र प्रविधीको पनि व्यवस्था गर्दै जानु पर्दछ । वर्षेनी हजारौको संख्यामा योग्य दक्ष कामदारहरू निर्यात गरेर मुलुकको अर्थतन्त्रमा टेवा पुगेको यथार्थता हाम्रो सामु छर्लङ्ग छ । यसरी वर्षेनी बाहिरीने कामदारहरूलाई मुलुकमै रोजगारी प्रदान गर्न सकिएमा यसले आन्तरिक उत्पादन, श्रमको उत्पादकत्व र प्रभावकारी माग बढाउन सघाउ पुऱ्याउछ । उत्पादनका साधनहरू पूँजी, श्रम, भूमि, कच्चा पदार्थ आदि क्रियाशील बन्दछन् । यसरी बढेको उत्पादनलाई एकातिर आन्तरिक खपतमा प्रयोग गरि बाँकी

निर्यात गर्न सकिन्छ । फलस्वरुप बढ्दो व्यापार घाटा कम कम गर्न सघाउ पुऱ्याउछ । अर्कोतिर वस्तु निर्यात गरि बिदेशी मुद्रा आर्जन गर्न सकिन्छ । फलस्वरुप शोधनान्तर स्थिति सुदृढ भई बाह्य क्षेत्र स्थिरता कायम गर्न टेवा पुऱ्दछ । मुलुक आर्थिक सम्मृद्धिको बाटोमा लम्कन थाल्छ । फलतः दीगो शान्ति, आर्थिक वृद्धि र आर्थिक सुशासनतर्फ मुलुकलाई डोऱ्याउन सकिन्छ । अन्ततोगत्वा संविधानले परिकल्पना गरेको उच्च र दीगो आर्थिक वृद्धिदर हासिल गर्दै समाजवाद उन्मुख स्वतन्त्र र सम्मृद्ध अर्थतन्त्रको विकास गर्न सकिन्छ । नेतृत्व चाहे घर, परिवार, समाज र राष्ट्रियस्तरमा किन नहोस् । असल नेतृत्व त्यसवेला सार्थक बन्दछ जव उ सक्षम

विश्वासिलो, इमान्दार, प्रतिबद्ध, बौद्धिकता, विद्धता, उत्तरदायी, मौलिकता, सामाजिक सहभागिता तथा सामाजिक आर्थिक मर्यादा कायम राख्ने व्यक्तित्व हुनु पर्दछ । राष्ट्रिय अर्थतन्त्रलाई सही दिशा निर्देश गर्दै आमजनमानसलाई आत्मनिर्भर र मुलुकलाई उन्नतीशील बनाउदै सम्मृद्ध को मार्गमा पथप्रदर्शन गर्न असल नेतृत्वको आवश्यकता पर्दछ ।

Refrences: Google Search ...Meaning, of .leadership\
principles and styles
Organisational Behaviour & Human Resourcr Management
Dhruba Adhikari
Principle of Management Dr. Fatte Bahadur K.C.

विद्यमान नेपाली अर्थतन्त्रको सवल र दुर्बल पक्ष: एक विश्लेषण

डा. टापुसाद कोइराला *

नेपालको राज्य संचालन संघीय संरचनामा प्रवेश गरेको छ । आर्थिक नीति नियमहरू Paradigm Shift हुनेक्रममा छन् । यसको असर आर्थिक एकाइ (Economic Agents) हरूको निर्णय प्रक्रियाहरूमा पर्दछ । नीति निर्माण र कार्यान्वयनमा Credibility कायम गरी सर्वसाधारणको निर्णय प्रक्रियाको अपेक्षा (Expectations) लाई अंकुश (Anchor) गरी सरकारले परिलक्षित गरेका उद्देश्यहरू हासिल गर्न सहयोग सावित हुने सैद्धान्तिक अवधारणा रहेको छ । यस्तो अवस्थामा नियममा आधारित नीतिहरू (Rule-based Policies) ले Dynamic Inconsistency को समस्या समाधान गरी अर्थतन्त्रलाई सवल बनाउन मद्दत गर्दछ । यसै सन्दर्भमा यस लेखमा अर्थतन्त्रका महत्वपूर्ण क्षेत्रहरूको सवल र दुर्बल पक्षको विश्लेषण प्रस्तुत गरिएको छ ।

वास्तविक क्षेत्र

नेपाली अर्थतन्त्र सन् २०७२ को भूकम्पको प्रभावका कारण आ.व. २०७३/७४ मा आर्थिक वृद्धिदर ०.४ प्रतिशतमा खुम्चियो । उक्त आपूर्तिजन्य धक्का (Supply Shock) को पश्चात्संको समाप्तिसँगै आधार वर्ष प्रभावसहित आ.व. २०७४/७५ मा ७.२ प्रतिशतको उच्च आर्थिक वृद्धिदर हासिल हुने लक्ष्य निर्धारण गरिएका छ । यद्यपि, यस आ.व. को नेपाल सरकारको मध्यावधि बजेट समिक्षाले वृद्धिलाई ६ प्रतिशतमा कायम हुने प्रक्षेपण गरेको छ । विगत २० वर्षमा नेपाली अर्थतन्त्र औषट ४.२ प्रतिशतले वृद्धि भएको छ भने देशको सम्भाव्य वृद्धिदर (Potential GDP) पनि सोही दरमा वृद्धि हुनुले नेपाली अर्थतन्त्रमा कुनै ठूलो आपूर्तिजन्य धक्का नआएमा करीव ४ प्रतिशतको हाराहारीमा दिगो (Sustain) हुने विश्लेषण गर्न सकिन्छ । विप्रेषण आप्रवाहका कारण कुल गार्हस्थ्य वचत १२ प्रतिशत रहे तापनि कुल राष्ट्रिय वचत ४० प्रतिशतभन्दा बढी रहेकोले सोही वचतलाई लगानीमा परिणत गरी उच्च आर्थिक वृद्धि हासिल गर्न सकिने सम्भावना छ । अर्थतन्त्रका चलायमान क्षेत्र (Vibrant Sectors) को सही पहिचान गरी नीतिगत हस्तक्षेप (Policy Intervention)

मार्फत अर्थतन्त्रलाई सहि दिशामा डोर्याउन सकिन्छ । ऊर्जा, पर्यटन र कृषि क्षेत्र विद्यमान प्राथमिकतामा परेका क्षेत्रहरू हुन् र समय परिस्थिति अनुसार यस्ता क्षेत्रमा परिवर्तन आउन सक्छ ।

नेपाली अर्थतन्त्र संरचनागत परिवर्तन (Structural Change) को अवस्थाबाट गुज्रिएको छ । कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा कृषि क्षेत्रको योगदान विगत २० वर्षमा ३८.८ बाट २९.४ प्रतिशत र उद्योगको २१.९ बाट १४.६ प्रतिशतमा खुम्चिएको छ । यद्यपि, सेवा क्षेत्रको योगदान भने ३९.३ बाट ५६.० प्रतिशतमा बढेको छ । रोजगारी सृजनामा कृषि क्षेत्रको योगदान ७६ प्रतिशतबाट ६४ प्रतिशतमा सीमित भएको छ भने उद्योग र सेवा क्षेत्रको योगदानहरू क्रमशः ५ र १८ प्रतिशतबाट बढेर १३ र २१ प्रतिशतमा पुगेका छन् । नेपाली अर्थतन्त्र अन्य विकसित तथा उदीयमान मुलुकहरूमा जस्तै कृषि क्षेत्रको विकास पश्चात उद्योग र तत्पश्चात सेवा क्षेत्रको विकास मार्फत संवृद्धि हासिल गर्ने मोडललाई अनुशरण नगरी कृषि पश्चात उद्योग क्षेत्रलाई छाडेर एकैपटक सेवा क्षेत्रको विकास मार्फत समग्र आर्थिक विकास गर्ने मोडेलमा प्रवेश गरेको हुंदा औद्योगिकीकरण बिना मुलुकले दिगो आर्थिक विकास गर्न नसक्ने तथ्यलाई मनन गरी आवश्यक आर्थिक रणनीतिमा स्पष्ट हुनु पर्ने देखिन्छ । अर्थतन्त्रमा व्याजदर परिवर्तनले लगानीलाई प्रभाव पार्न नसकी व्याजदर संवेदनशीलताको अभावले उच्च आर्थिक वृद्धिमा नकारात्मक प्रभाव पारेको छ ।

नेपालको आर्थिक वृद्धिदर उच्च राख्न आर्थिक वृद्धिका कारक तत्वको पहिचान गरी आवश्यक कदम चाल्नु पर्दछ । दिगो आर्थिक विकासका लागि आधारभूत (Fundamental), अन्तरिम (Intermediate) र प्रोक्सिमेट (Proximate) कारक तत्वहरूलाई नीतिगत हस्तक्षेप मार्फत सही दिशा दिन सकिन्छ । भूगोल तथा प्राकृतिक साधन, धर्म तथा संस्कृति, मानव साधन, राजनीतिक प्रणाली, न्याय प्रणाली, कानूनी शासन, सम्पत्ति माथिको अधिकार लगायतका आधारभूत कारकहरू हुन् । यी कारक तत्वहरूले उच्च आर्थिक वृद्धिलाई दीर्घकालसम्म निरन्तरता (Persistence) दिन मद्दत

* सहायक निर्देशक, नेपाल राष्ट्र बैंक ।

गर्दछन् । नेपाल भूगोल तथा प्राकृतिक साधनको दृष्टिले धनी मुलुक हो । मानव संसाधन पर्याप्त छ । पूर्ण वेरोजगारी ४ प्रतिशतको हाराहारीमा रहे तापनि आंशिक वेरोजगारी करीव ३० प्रतिशतको रहेकोले उक्त मानव संसाधनलाई परिचालन गर्न सकिन्छ । राजनीतिक र न्याय प्रणाली राम्रा भए तापनि सन्चालनमा समस्या छ । कानूनी शासन कमजोर छ । अन्तरिम कारक तत्वहरू वित्त नीति, मौद्रिक तथा कर्जा नीति, व्यापार नीति लगायत औद्योगिक नीतिहरू हुन । यस्ता नीतिहरू मार्फत सरकारले निजी क्षेत्रलाई सकारात्मक उत्प्रेरणा (Positive Stimulus) प्रदान गर्नुको साथै लगानीलाई उत्पादनमूलक क्षेत्रतर्फ प्रवाहित गर्न प्रोत्साहित गर्न सक्दछ । आर्थिक वृद्धिका प्रोक्सीमेट कारक तत्वहरू (Proximate Determinants) मा वचत तथा लगानी पर्दछन् । कम उपभोग, अधिक वचत र सोलाई लगानीमा परिणत गर्ने नीति अवलम्बन गर्नु पर्दछ । यी उपरोक्त तीन कारक तत्वको समूचित विकास मार्फत उच्च र दीर्घ आर्थिक विकास गर्न सकिन्छ । यद्यपि, विद्यमानमा नेपाली अर्थतन्त्रमा विविध अवसर तथा चनौतिहरू रहेका छन् ।

ऊर्जा आपूर्ति, कामदार र व्यवस्थापन बीचको सम्बन्ध सुधार, राजनैतिक संक्रमणकालको अन्त्य, स्थानीय तहमा जनप्रतिनिधिको उपस्थिति जस्ता दीर्घकालीन आपूर्तिजन्य कारकहरूले सही दिशा लिएका छन् । यद्यपि, संविधान कार्यान्वयनको क्रम केही जटिल देखिएको छ । संघ, प्रदेश र स्थानीय तहमा कर्मचारी व्यवस्थापन, कर्मचारीको क्षमता अभिवृद्धि, संविधानले मार्गनिर्देशन अनुसारका ऐन, नियमन, कानून अभाव, प्रदेशको खर्च क्षमता बढाउन ऐन, नियमको अभाव तथा विकास निर्माणका लागि प्राविधिक जनशक्तिको अभाव, राजश्वको साँघुरो दायरा लगायतका चुनौतीहरू नेपाली अर्थतन्त्रमा विद्यमान छन् ।

मुद्रास्फीति

नेपालको मुद्रास्फीतिदर विगत २० वर्षमा वार्षिक औषत ८.५ प्रतिशत वरावरको छ । उक्त उच्चदरको मुद्रास्फीतिका कारण लगानी अनिश्चितता तथा वास्तविक वचत दर ऋणात्मक भइ अर्थतन्त्रमा नकारात्मक प्रभाव पारेको छ । यद्यपि, चालु आ.व. को मध्यमदर (Moderate Rate) को मुद्रास्फीति अर्थतन्त्रका लागि सकारात्मक पक्ष हो । यस अवधिमा मुद्रास्फीतिको दीर्घकालीन प्रवृत्ति (८.५ प्रतिशत) र यस आ.व. को संसोधित ५ प्रतिशतभन्दा

कम अर्थात ३.५ प्रतिशतको दर कायम भएको छ । विगत लामो समयदेखि प्रक्षेपित मुद्रास्फीतिदरभन्दा वास्तविक दर बढी हुने प्रवृत्ति यसपटक उल्टिएको छ । करीव ५ देखि ६ प्रतिशतको मुद्रास्फीति नेपाली अर्थतन्त्रका लागि Optimal हुने अध्ययनले देखाएको छ ।

मुद्रास्फीतिको नियन्त्रण गर्न मौद्रिक नीति आंशिक रूपमा सक्षम भएको तथ्य यसको योगदान करीव २० देखि ३० प्रतिशत रहने अध्ययनहरूले देखाएका छन् । नेपाल भारत खुला सीमा तथा स्थिर विनिमय दर प्रणालीका कारण भारतको मुद्रास्फीति नेपालमा आयातीत मुद्रास्फीति (Imported Inflation) का रूपमा देखा पर्नु स्वाभाविकै हो । यद्यपि, विगत पछिल्ला वर्षहरूमा भारतमा न्यून मुद्रास्फीति तथा अन्तर्राष्ट्रिय वजारमा पेट्रोलियम पदार्थको मूल्यमा आएको गिरावट आदि नेपालको मुद्रास्फीति न्यून हुनुमा महत्वपूर्ण कारक बनेका छन् । विगतमा भारत र नेपालको मुद्रास्फीतिको सम्बन्ध One-to-one बाट क्रमशः घट्दै ०.५० देखि ०.६० सम्म भरेको छ । त्यस्तै यु.एस.डलर विनिमयदरले मुद्रास्फीतिमा समेत प्रभाव रहेको तथ्य यसको करीव ०.१५ वरावरको Pass-through Coefficient बाट स्पष्ट गर्दछ । यसका अलावा नेपालको मुद्रास्फीतिको कारक तत्व आपूर्तिजन्य असहजतालाई भने नकार्न सकिँदैन ।

बाह्य क्षेत्र

बाह्य क्षेत्रको अवस्था मिश्रित रहेको छ । नेपाल राष्ट्र बैंकमा करीव १००० अर्वको वैदेशिक विनिमय संचिति रहेको र वैदेशिक विनिमय संचितिको अवस्था मजबुत रहेको तथ्य उक्त संचितिले करीव ११ महिनाको वस्तु तथा सेवा आयात गर्न पुग्ने हुनुले पुष्टि गर्दछ । यस्तो संचिति ६ महिनाभन्दा कम भएमा जोखिमको संकेतको रूपमा लिने अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यास छ । नेपाली अर्थतन्त्रको खुलापनलाई श्रम, वस्तु तथा सेवा र पूँजी गतिशीलता गरी तीन पक्षमा विश्लेषण गर्न सकिन्छ । एउटा सानो अर्थतन्त्र जसको आकार रु.२५०० अर्व रहेको छ, यसको करीव ५० प्रतिशत वैदेशिक व्यापार हुनुले वस्तु व्यापारमा नेपाली अर्थतन्त्र खुला मानिन्छ । त्यस्तै ठूलो संख्यामा युवा जनशक्ति रोजगारीका लागि विदेश गई पठाएको विप्रेषण कुल गार्हस्थ उत्पादनको करीव ३० प्रतिशत हुनुले नेपाल अर्थतन्त्र श्रम वजारका लागि बढी खुला मानिन्छ । यद्यपि, चालु खाता परिवर्तयता रहे तापनि पूँजी खाता पूर्ण परिवर्तयतामा वन्देजले नेपाली अर्थतन्त्र पूर्ण रूपमा खुला

भएको मान्न सकिँदैन ।

बाह्य क्षेत्र अन्तर्गत आयात/निर्यात असन्तुलन ठूलो छ । निर्यातले १० प्रतिशतभन्दा कम आयात धान्ने अवस्था छ । विगत १० वर्षमा कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा आयात र निर्यातको अंश क्रमशः ५ प्रतिशत र ३३ प्रतिशत रहेको तथ्यबाट नेपाली अर्थतन्त्र अयातमुखी रहेको स्पष्ट हुन्छ । त्यस्तै, आयात लोचभन्दा निर्यातलोच न्यून हुनुले व्यापारघाटा निरन्तर बढेको स्पष्ट हुन्छ । एक प्रतिशत विश्वको आय बढ्दा त्यति नै प्रतिशत (unitary elasticity of exports) ले नेपालको निर्यात बढ्ने तर १ प्रतिशतले नेपालको आम्दानी बढ्दा २ देखि ३ प्रतिशतले आयात बढ्ने (i.e. 2 to 3 elasticity of imports) प्रवृत्तिले पनि व्यापार घाटाको निरन्तरतालाई ईंगित गर्दछ ।

विनिमय वजारमा भा.रु. वाहेक अन्य विदेशी मुद्रासंगको विनिमयदरको निर्धारण वजारले गर्ने तर आन्तरिक अर्थतन्त्रलाई स्थायित्व कायम गर्ने उद्देश्य हासिल गर्न सन् १९९३ देखि भा.रु.१ वरावर ने.रु. १.६० को स्थिर नीति अवलम्बन गरिएको छ । यद्यपि, सीमा वजारमा यस्तो कारोवार १.६५ देखि १.७० मा मुद्रा विनिमय हुने गरेकोले नेपाली रुपैयाँको अधिमूल्यन हुनुपर्ने तर्क समेत रहेको पाइन्छ । त्यस्तै विनिमयदर परिवर्तनमार्फत आयात तथा निर्यात प्रभाव पार्ने नीति पनि बढी प्रभावकारी हुन नसकेको तथ्य Marshall Learner Condition (MLC) गणनाले देखाएको छ । तीनवटा नीतिहरूः स्थिर विनिमयदर प्रणाली, स्वतन्त्र पूँजी प्रवाह र स्वतन्त्र मौद्रिक नीति एकैसाथ कायम गर्न नसकिने अवधारणा (Trillima or Unholy/Impossible Trinity) वमोजिम नेपालले हाल अवलम्बन गरिरहेको स्थिर विनिमयदर र नियन्त्रित पूँजीगत खाता प्रवाहका नीतिहरूका कारण आर्थिक वृद्धिका लागि विद्यमान मौद्रिक नीति केही हदसम्म सक्षम रहेको स्पष्ट हुन्छ ।

वित्तीय तथा मौद्रिक क्षेत्र

नेपालको वित्तीय प्रणालीमा बैकिङ क्षेत्रको प्रभुत्व बढी छ । कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा विस्तृत मुद्रा प्रदाय र बैकिङ क्षेत्रबाट निजी क्षेत्रमा जाने कर्जाको अंश क्रमशः ९५ प्रतिशत र ८० प्रतिशतको हाराहारीमा रहेका छन् । पूँजी वजार विकसित हुने क्रममा छ । शेयर कारोवारमा बैकिङ क्षेत्रको प्राधान्यता अधिक देखिन्छ । बोण्ड र डेरिभेटिभ वजारको संस्थागत व्यवस्थाको सम्भावना प्रबल छ । नेपालको शेयर

वजारले सूचीकृत संस्थाहरूको Fundamental Factors को भूमिका भन्दा अन्य तत्त्वहरूका कारण उच्च उतारचढाव वहन गर्नुपरेको स्थापित मान्यता भैसकेको छ । नेपालको कर्पोरेट क्षेत्र पनि पारिवारिक प्रकृतिको रहेकोले उनीहरूले वित्तीय व्यवस्थाका लागि पूँजी वजारभन्दा बैकिङ क्षेत्रलाई विश्वास गर्नुले नेपाली पूँजी वजार पूर्ण विकसित मान्न सकिँदैन ।

बढ्दो अर्थतन्त्रको आकारलाई लगानी अभिवृद्धि सुनिश्चित गर्न, वित्तीय प्रणालीलाई जोखिम हुनबाट जोगाउन, Financial Consolidation लाई अभिप्रति गर्न लगायत अन्य मुलुकहरूको अभ्यासलाई समेत मध्यनजर गरी बैंक तथा वित्तीय संस्थाको पूँजी ४ गुणाले बढाइएको छ । परिणामस्वरूप, नेपालको बैंक तथा वित्तीय क्षेत्रमा विगत ५ वर्षको वित्तीय क्षेत्र एकीकृतीकरण (Consolidation) को नीति अन्तर्गत Merger and Acquisition को नीतिको सफल कार्यान्वयनबाट १११ वटा बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरू मर्ज भएर ४५ वटा भएका छन् । नेपाल राष्ट्र बैंकको नियमन, निरीक्षण तथा सुपरिवेक्षणको दायराभित्र रहेका बैंक तथा वित्तीय संस्थाको संख्या १४९ र शाखा संख्या ४८९४ मा कायम भएको छ ।

नेपाल राष्ट्र बैंकका मौद्रिक, वाह्य, वित्तीय क्षेत्र स्थायित्व कायम गर्ने र आर्थिक वृद्धिलाई तरलता व्यवस्थापन मार्फत सहज तुल्याउने उद्देश्य नेपाल राष्ट्र बैंक ऐन, २०५८ ले प्रदान गरेको छ । तरलता व्यवस्थापन एकातर्फ मौसमी प्रकृतिको रहेको छ भने अर्कोतर्फ साधन तथा स्रोत व्यवस्थापनका लागि बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूले अल्पकालीन व्यवस्थापनमा बढी जोड दिएको कारण तरलतामा समयसमयमा उचारचढाव हुने प्रवृत्ति छ । नेपाल राष्ट्र बैंकले विगत केही वर्षदेखि अन्तर िष्ट्रीय अभ्यासहरूलाई पछ्याउँदै तरलता व्यवस्थापनका लागि परिमाणात्मक (Quantitative) नियन्त्रण बाट मूल्य (Price) नियन्त्रित नीतितर्फ उन्मुख भएको छ । सोही क्रममा Upper (SLF) र Lower Bound (Deposit Auction) का क्रमशः ७ र ३ प्रतिशतको Interest Rate Corridor भित्र ५ प्रतिशतको Repo (Policy Rate) का वरिपरि Interbank Rate मा हिँडाउने गरी व्याजदर कोरिडोरको नीति अवलम्बन गरिएको छ ।

नेपाल राष्ट्र बैंकले परम्परागत (Conventional), अपरम्परागत (unconventional) र Macroprudential मौद्रिक तथा वित्तीय नीतिहरू अवलम्बन गर्दै आएको छ । परम्परागत नीति अन्तर्गत वैधानिक सुविधा (तरलता तथा

निक्षेप) र खुला बजार कारोवार, नगद कोष अनुपात, व्याजदर कोरिडोर लगायतका उपकरणहरू प्रयोगमा आएका छन्। मुद्रा माग तथा आपूर्तिमा विकसित वित्तीय बजारको अभावमा व्याजदर संवेदनशीलताको अभाव रहेको छ। मुद्रा मागका अन्य कारक तत्वहरूको सट्टा कारोवार माग (Transaction demand) बढी प्रभावी देखिने आधारमा मुद्रा प्रदाय प्रक्षेपणका लागि १.५० को Income elasticity of demand for money लाई आधार बनाई प्रक्षेपण गर्ने गरिएको छ।

अर्थतन्त्रको असाधारण अवस्था तथा Liquidity Trap को अवस्थामा प्रयोग हुने अपरम्परागत उपकरणहरू Quantitative, Credit easing, Forward policy guidance (FPG), Negative interest rate policy (NIRP) का रूपमा पुनरकर्जा व्यवस्था, प्राथमिकता प्राप्त क्षेत्र कर्जा (कृषि १० प्रतिशत, उर्जा ५ प्रतिशत, पर्यटन ५ प्रतिशत र अन्य ५ प्रतिशत), पिछडिएको क्षेत्र कर्जा (क वर्ग ५ प्रतिशत, ख वर्ग ४.५ प्रतिशत र ग वर्ग ४ प्रतिशत) र पुनरकर्जा कोष (रु.२० अर्ब) को व्यवस्था गरिएको छ। पुनरकर्जा सुविधामा साधारण, विशेष, निर्यात, साना तथा मझौला उद्यम र भूकम्पपीडित आवास कर्जामा क्रमशः ४ प्रतिशत, १ प्रतिशत, १ प्रतिशत, ४ प्रतिशत र ० प्रतिशत पुनरकर्जा प्राप्त गर्ने र उक्त शीर्षकमा ग्राहकले क्रमशः ९ प्रतिशत, ४ प्रतिशत, ४ प्रतिशत, १० प्रतिशत र २ प्रतिशतमा कर्जा पाउने व्यवस्था छ। Macroprudential नीति अन्तर्गत कर्जा/पूँजी निक्षेप अनुपात ८० प्रतिशत, संस्थागत निक्षेप ५० प्रतिशत, घरजग्गा कर १ करोड, मार्जिन कर्जा ४० प्रतिशत केही महत्त्वपूर्ण व्यवस्था हुन्।

सरकारी वित्त क्षेत्र

नेपालको सरकारी वित्त स्थिति सवल र दुर्बल मिश्रित छ। मुलक संघीय राज्यमा प्रवेशसंगै सरकारी वित्त संचालनमा Paradigm Shift भएको छ। कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा ३१ प्रतिशतको सरकारी खर्च (आ.व. २०७३/७४) सँग अन्य विकसित तथा विकासशील मुलुकको तुलना गर्दा सरकारी खर्च अझ बढाउन सकिने Fiscal Space लाई इंगित गर्दछ। यसैगरी, हाल कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा सार्वजनिक ऋणको अंश २६ प्रतिशतको हाराहारीमा रहनुले समेत ४० प्रतिशतको अन्तर्राष्ट्रिय सीमासम्म घाटा बजेटमार्फत सरकारी खर्च बढाउन सकिने Space रहेको देखिन्छ। कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा बजेट

घाटा (जिडिपिको ५ प्रतिशतभन्दा कम), आन्तरिक ऋण (१.५ प्रतिशतभन्दा कम), सरकारको ओभरड्राफ्ट सुविधा (गत आ.व. को राजश्वको ५ प्रतिशतभन्दा कम), सरकारले आन्तरिक ऋण उठाउन उठाउने सीमा (गत आ.व. को राजश्वको १० प्रतिशत) लगायतका सरकारी वित्तीय नियमहरू (Fiscal Rules) हरू सीमाभित्र छन्। सरकारको आन्तरिक र बाह्य ऋण थपिँदै प्रति नेपाली ऋणभार करीव रु. २८ हजार पुगेको छ। हालसम्म नेपालको वित्तीय दिगोपन (Fiscal Sustainability) कायमै रहेको छ। Countercyclical Fiscal Policy अवलम्बन गरी आर्थिक वृद्धि गर्न सक्ने सम्भावना रहेको छ।

यद्यपि, कुल राजश्वले खर्चलाई धान्ने क्षमता भने क्रमशः घट्दै जानु दुर्बल पक्ष हो। यसको अंश ७७.५ प्रतिशतबाट आ.व. २०७३/७४ मा ५७ प्रतिशतमा भरेको छ। कुल राजश्वमा करीव ४० प्रतिशत आयातसंग सम्बन्धित राजश्व (Import-related Tax) भएकोले आयात प्रतिस्थापन (Import-Substitution) नीतिको प्रत्यक्ष प्रभाव सरकारी राजश्वमा पर्दछ। राजश्वका नीतिहरूको परिवर्तन विना राजश्वको आय लोच ०.६० र सरकारी नीति परिवर्तन सहित राजश्वको आय लोच १.२० रहनुले समेत नेपालको राजश्व अर्थतन्त्रको सुदृढताले भन्दा पनि सरकारी स्वविवेकीय परिवर्तन (Discretionary change) बाट सम्भव हुने गरेको विभिन्न अध्ययनहरूको नतिजा छ।

पूँजीगत लगानी बजेट विनियोजनको केवल ७० देखि ७५ प्रतिशत मात्र हुने विगतको अभ्यास, सरकारले खर्च गर्न नसकी सरकारी खातामा मौज्जात वांकी रहने प्रवृत्तिले सरकारको प्रशोचन क्षमता (Absorption Capacity) सुदृढ हुन नसकेको पुष्टि हुन्छ। सरकारको कुल खर्च र पूँजीगत खर्च प्रत्येकमा रु.१००१- ले वृद्धि हुँदा क्रमशः रु.७७१- र रु.४०१- ले आयात बढ्ने (Responsiveness of government expenditure on Imports) अध्ययनको नतिजाले सरकारी खर्च र आयात बीचको वलियो सम्बन्ध स्पष्ट हुन्छ। तर उक्त आयातमा पूँजीगत सामान आयातको अंश बढी भएमा आर्थिक वृद्धिमा सकारात्मक प्रभाव पर्दछ।

सरकारी खर्च बढ्दा त्यसले निजी लगानीलाई प्रतिस्थापन (Crowd Out) गर्ने सैद्धान्तिक मान्यता छ। तर, सरकारी क्षेत्रले अर्थतन्त्रमा पूर्वाधारमार्फत पूँजी निर्माणको अभावमा निजी पूँजी आकर्षित हुँदैन। सुशासन, पूर्वाधार र

दक्ष जनशक्तिको अवस्था नेपालमा कमजोर रहेकोले यस्ता क्षेत्रमा सरकारी खर्च बढाउँदा निजी लगानी प्रतिस्थापित नभई आकर्षित (Crowd In) हुने देखिन्छ । तर वित्त नीति असन्तुलित भएमा अर्थतन्त्र उच्च मुद्रास्फीति र उच्च ऋणको पासो (Debt Overhang)मा पर्ने जोखिम पनि रहन्छ । अनुत्पादक क्षेत्रमा गरिएको खर्च र उच्च सरकारी ऋणका कारणले युरोपियन मुलुक ग्रीस आर्थिक संकटमा फस्न पुगेको घटनालाई विर्सनु हुँदैन ।

नयाँ सघीय संरचनामा राजश्व तथा खर्च व्यवस्थापनमा धेरै चुनौतीहरू रहेका छन् । साधारण खर्चमा उच्च वृद्धि हुने देखिन्छ । यद्यपि, उक्त खर्चको केही अंश पूँजीगत प्रकृतिको रहेकोले विकास निर्माणमा सकारात्मक प्रभाव परेको धारणा रहेको छ । स्थानीय नियकालाई तीन किस्तामा साधन दिईने हुँदा एकैपटक स्रोतमा दवाव नपर्ने धारणा राखिएको छ । स्थानीय निकाय आफूलाई चाहिने साधन तथा स्रोत जुटाउन कति सक्षम छन् भन्ने चुनौती हो । स्थानीय निकायको क्षमता विस्तार, राजश्वका थप दायराहरूको खोजी, संघ प्रदेश र स्थानीय निकायहरूमा राजश्व वाँडफाँड, आयोजना संरचना निर्माण, स्थानीय निकायका लागि कर उठाउने कानून, अल्पकालीन र

दीर्घकालीन आयोजना छनौट, योजना प्राथमिकीकरण, वित्त व्यवस्थापन Orientation तालिम लगायतका चुनौतीहरू सघीय संरचनाले उब्जाएका छन् ।

निष्कर्ष

मध्यम दरको मुद्रास्फीतिले अर्थतन्त्रको आन्तरिक स्थायित्वलाई प्रतिविम्बित गर्दछ । सरकारी वित्तलाई विस्तारकारी वनाउन हालसम्म केही Fiscal Space हरू रहे तापनि सघीय संरचनामा सरकारी खर्च र राजश्वको सन्तुलन गर्नु चुनौतीपूर्ण छ । पूँजी बजारको विकास कमजोर छ । तरलता व्यवस्थापनमा बैंक तथा वित्तीय संस्थाको दीर्घकालीन सोचको कारण चुनौतीहरू देखा परे तापनि सफल कार्यान्वयन भइरहेको छ । बाह्य क्षेत्रमा घट्टो विप्रेषणदर र बढ्दो व्यापार घाटा दुर्बल पक्ष हुन भने पर्याप्त विदेशी विनिमय सवल पक्ष हो । आर्थिक वृद्धिदरको दीर्घकालीन प्रवृत्तिलाई कायम गर्न आर्थिक वृद्धिका आधारभूत, अन्तरिम र प्रोक्सिमेट कारक तत्वहरूमा सुधार गर्नु आवश्यक छ ।

नेपालमा आर्थिक उदारीकरण र यसको प्रभाव

● दिलिपकुमार श्रीवास्तव *

१. परिचय

अर्थव्यवस्थामा कायम रहेको प्रतिबन्धहरूलाई हटाउने वा त्यसमा केही खुकुलोपन अपनाइ आर्थिक प्रणालीमा निजी क्षेत्रको प्रवेश खुल्ला गर्ने कार्य आर्थिक उदारीकरण हो। अर्को शब्दमा अर्थतन्त्रलाई सरकारी हस्तक्षेपबाट मुक्त गर्नु आर्थिक उदारीकरण हो। वास्तवमा आर्थिक उदारीकरणको भूमण्डलीकरण वा विश्वव्यापीकरणसँग नजिकको अन्तर सम्बन्ध रहेको छ। उदारीकरण यस्तो प्रक्रिया हो, जसअन्तर्गत अत्यन्त नियन्त्रित वा आत्मनिर्भरतामुखी अर्थतन्त्रलाई खुल्ला हुने गरी अर्थव्यवस्थाको स्वरूपमै परिवर्तन गर्दछ। अर्थव्यवस्थाको सञ्चालन, व्यवस्थापन र नियन्त्रणमा राज्यको भूमिका न्यून गरी निजी क्षेत्रका उद्योग, व्यवसायको भूमिका बढाइन्छ। राज्यले नियमनकारी भूमिकाबाट सहज कर्ताको भूमिकामात्र निर्वाह गर्दछ। आर्थिक प्रणालीमा निजीकरणको विधिद्वारा निजीक्षेत्रको उपस्थिति बलियो तुल्याइन्छ। वस्तु तथा सेवाको मूल्यलाई राज्यको नियन्त्रण बिना बजार शक्तिलाई निर्धारण गर्न दिनु, कुनै पेशा, व्यवसाय वा कारोबार सञ्चालन र उत्पादनमा विविधता ल्याउने जस्ता कार्यमा स्वतन्त्रता प्रदान गर्नु आर्थिक उदारीकरणभित्र पर्दछन्। आर्थिक उदारीकरणले देशभित्र अर्थतन्त्रमा सरकारी नियन्त्रण कम गरी निजी क्षेत्रलाई आर्थिक क्रियाकलापमा बढी भन्दा बढी संलग्न गराउनुको साथै वैदेशिक लगानीलाई पनि प्रोत्साहित गर्दछ। बजारको भूमिकालाई बलियो तुल्याइन्छ। मूल्य निर्धारण, बजार आफैले गर्दछ। यस लेख मार्फत आर्थिक उदारीकरणबाट नेपालमा परेको प्रभाव बारेमा केही प्रकाश पार्ने जमर्को गरेको छु।

२. पृष्ठभूमि

आर्थिक उदारीकरणमा सरकार नियन्त्रित अर्थव्यवस्थालाई बजारमुखी अर्थव्यवस्थामा लैजान विभिन्न बन्देजहरू खुल्ला गर्ने वा हटाउने गरिन्छ। विश्व विकास प्रतिवेदन सन् १९९६ मा घरेलु व्यापार मूल्य बजारको साथै वैदेशिक व्यापार र विदेशी मुद्राको स्वतन्त्र विनिमय वा स्वदेशी बजारमा फर्महरूको प्रवेशमा सरकारी नियन्त्रणलाई

कम गर्ने प्रक्रियालाई आर्थिक उदारीकरण भनिन्छ। समग्रमा देशले अपनाउने सम्पूर्ण नीति तथा कार्यक्रमहरू जसको प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष प्रभाव आर्थिक क्रियाकलापमा पर्दछ। ती सम्पूर्ण नीतिहरूमा पुनरावलोकन गर्दै राज्यको नियन्त्रण खुकूलो बनाई निजी क्षेत्रको सहभागितालाई वृद्धि गर्नु हो। आर्थिक उदारीकरण आर्थिक क्षेत्रसँग सम्बन्धीत हुन्छ। जस्तै सार्वजनिक क्षेत्रको खर्चको स्वरूप र आकार, विभिन्न क्षेत्रमा लगाइने करको दर, सरकारले स्वदेशी निजी तथा विदेशी क्षेत्रबाट लिन सक्ने ऋणको स्वरूप तथा आकार, वस्तु तथा सेवाको मूल्यको निर्धारण, विदेशी विनिमयको निर्धारण, निजी सरकार एवं विदेशी लगानी सम्बन्धी व्यवस्था, आयात, निर्यात तथा पूँजीको परिचालन सम्बन्धी कार्य यस भित्र पर्दछन्। सन् १९३० को आर्थिक मन्दीपछि दोस्रो विश्वयुद्धको कारणबाट पनि विश्व आर्थिक क्षेत्रमा पर्न गयो। सुप्रसिद्ध अर्थशास्त्री जे.एम. किन्सले सन् १९३० को आर्थिक मन्दीको समस्या समाधान पूर्ण बजारको आर्थिक नीतिबाट गर्न नसकेपछि आफ्नो विचारमा परिवर्तन गरेर बजारमा पूर्ण रोजगार नहुने हुँदा सरकारले आर्थिक सन्तुलन ल्याउन आर्थिक क्षेत्रमा अल्पकालीन हस्तक्षेप गर्नुपर्ने धारणा राखेका थिए। विश्वमा भएको आर्थिक मन्दीबाट आर्थिक क्षेत्रमा सुधार ल्याउन पूँजीवादी मुलुकहरू आय उपभोग ब्याजदर र मूल्य जस्ता परिसूचकहरूमा सरकारी हस्तक्षेप गरी अर्थव्यवस्थामा सुधार गर्ने प्रयास गरेका थिए। तर पनि राष्ट्रले उच्च आर्थिक वृद्धिदर भने कायम गर्नमा सफलता पाएनन। त्यसको फलस्वरूप सन् १९८० को दशकदेखि आर्थिक नीति गतिविधिमा सरकारी हस्तक्षेप न्यून गर्दै निजी क्षेत्रको सहभागीता गराउने कार्यको थालिनी गरियो।

यसप्रकार विश्व नै उदार आर्थिक नीति, निजी क्षेत्रको सहभागिताको लागि, निजीकरण तथा खुल्ला अर्थव्यवस्थाको लागि सबैको बजार एवं प्रतिस्पर्धाको लागि विश्वव्यापीकरणको अवधारणाबाट आर्थिक वृद्धि हासिल गर्न अघि बढेको देखिन आउँछ। आर्थिक उदारीकरणको प्रमुख उद्देश्य दिगो रूपमा र समष्टिगत रूपमा आर्थिक स्थायीत्व

* प्रशासकीय अधिकृत, नास्ट।

कायम गरी एक आधुनिक तथा बजारोन्मुख अर्थतन्त्रको विकास गर्नु हो । मुलुकमा द्रुततर गतिमा आर्थिक विकास गर्न तथा निजी क्षेत्रलाई सक्षम बनाउनको लागि वित्तीय सुदृढीकरण, व्यापार तथा विनिमयमा उदारीकरण, खुला औद्योगिक तथा लगानी नीतिहरू राष्ट्रले अवलम्बन गरेपछि यसबाट स्वदेशी तथा विदेशी लगानीकर्ताहरू लगानी गर्न आकर्षित भई आर्थिक विकासमा महत्वपूर्ण योगदान पुग्दछ । व्यक्तिगत उत्प्रेरणा मार्फत व्यक्तिहरूले कृषि, उद्यम, व्यवसाय मध्ये जुन सुकैमा पनि जोखिम लिई नाफा आर्जन गर्न सक्ने आर्थिक व्यवस्थालाई पूँजीवाद भनिन्छ । सरकारको भन्सार नीति अथवा आयात-निर्यात नीति होस वा विदेशी विनिमय नीति होस कुनैले पनि बजारमा हस्तक्षेप गरेको हुनु हुँदैन । नेपालमा बहुदलीय व्यवस्थाको पुनर्स्थापना पश्चात आ.व. २०४८/०४९ मा पहिलो जननिर्वाचित सरकारले प्रथम बजेट र आठौँ पञ्चवर्षीय योजना मार्फत आर्थिक उदारवादलाई प्राथमिकता दिई संस्थानहरूको निजीकरण अभियानलाई व्यवस्थित गर्न निजीकरण ऐन, २०५० ल्याएको थियो । निजीकरण ऐन २०५० ले व्याख्या गरे अनुसार निजीकरण भन्नाले प्रतिष्ठानको व्यवस्थापनमा निजी क्षेत्रलाई सहभागी बनाउने, तिनलाई बिक्री गर्ने वा भाडामा दिने, सरकारी स्वामित्वलाई जनसाधारणमा लैजाने वा त्यस्ता प्रतिष्ठानमा कर्मचारी कामदार वा इच्छुक सबै समुदायको आंशिक वा पूर्ण सहभागिता गराउने प्रक्रिया हो भन्ने बुझिन्छ । त्यही ऐन अनुसार नेपालमा महत्वपूर्ण उद्योगहरूको निजीकरण, औद्योगिक नीति १९९२ को उदार प्रश्न्य, विदेशी लगानीप्रतिको उदारता यसका उदाहरणहरू हुन ।

३. नेपालमा आर्थिक उदारीकरण

नेपालमा अर्थतन्त्र बलियो बनाउनका लागि आर्थिक उदारीकरणलाई प्राथमिकता दिनु स्वाभाविकै हो । हाम्रो देशको दुर्भाग्य नै भन्नु पर्ला राजनीतिक नेताहरूले पदीय दायित्वभन्दा बाहिर गएर सत्ता र शक्तिको दुरुपयोग गर्दै आर्थिक उदारीकरणको नाममा आन्तरिक छलफलविना नै अन्तर्राष्ट्रिय सहमतिमा हस्ताक्षर गर्ने प्रवृत्तिले पछिल्लो समयमा यस्ता सहमतिको प्रभावकारिता र विश्वसनीयतामा शंका हुने गरेको छ । सामान्यतया आर्थिक उदारीकरण भनेको अर्थतन्त्रलाई सरकारको नियन्त्रित र संकुचित व्यापार नीतिको चंगुलबाट स्वतन्त्र गर्ने र निजी क्षेत्रको भूमिकालाई महत्वका साथ अगाडि बढाउने नीति हो । त्यसैले अर्थतन्त्रको दायरा

फराकिलो पार्नु अर्थिक उदारीकरणको मूल उद्देश्य हो । आर्थिक उदारीकरणमा सरकारको भूमिका अत्यन्त महत्वपूर्ण हुन्छ । किनभने यसमा सरकारको मुख्य भूमिका भनेको पूर्ण रूपको शासक हुनुभन्दा खुला र प्रतिस्पर्धी बजारमा विभिन्न क्षेत्रका लागि पूर्ण रूपको सहजकर्ताको भूमिका निर्वाह गर्नु हो । नेपालमा आर्थिक उदारीकरणको इतिहास त्यति पुरानो रहेको पाइँदैन । सन् १९८२-८३ को आर्थिक वर्षमा जब भुक्तानी सन्तुलनमा गिरावट आयो त्यसपछि मात्र आर्थिक उदारीकरणको नीति अवलम्बन शुरु गरियो । यसले तत्कालीन समयको अर्थतन्त्रमा ठूलो असर पऱ्यो र समाधानका लागि तत्कालीन नेपाल सरकारले अन्तर्राष्ट्रिय मुद्रा कोष (आईएमएफ) र विश्व बैंकको सहायता एकाइसँग सहयोगको आग्रह गर्‍यो । सन् १९८७ देखि नेपाल सरकारले आईएमएफ र विश्व बैंकका संरचनात्मक समायोजन सुविधा (एसएएफ) र संरचनात्मक समायोजन कार्यक्रम (एसएपी) जस्ता कार्यक्रमहरूमा प्रवेश गरेर आर्थिक उदारीकरणमा बढी चासो देखायो । अतः व्यावहारिक रूपमा यो नै नेपालमा आर्थिक उदारीकरणको शुरुवाती वर्ष थियो । आर्थिक उदारीकरणका दुईओटा अभिन्न पाटाहरू रहेका छन । पहिलो अर्थतन्त्रको आन्तरिक उदारीकरण र दोस्रो अर्थतन्त्रको बाह्य उदारीकरण हो । आन्तरिक उदारीकरण जहिले पनि आन्तरिक रूपमा अर्थतन्त्रको वृद्धिमा केन्द्रित रहेको हुन्छ, जसका लागि आन्तरिक व्यापारमा खुलापन हुनु आवश्यक हुन्छ । यसका साथै आन्तरिक आर्थिक क्षेत्रहरूमा फराकिलो आन्तरिक बजार र उपयुक्त तलब सहितको ठूलो श्रम बजार आन्तरिक उदारीकरणका लागि अपरिहार्य पक्षहरू हुन । त्यसैगरी अर्थतन्त्रको बाह्य उदारीकरण जहिले पनि बाह्य रूपमा अर्थतन्त्रको वृद्धिमा केन्द्रित रहेको हुन्छ जसका लागि बाह्य व्यापार नीति खुला र उदार हुनु आवश्यक हुन्छ । यसका साथै फराकिलो विश्व बजारमा पहुँच, दक्षता र आयात-निर्यात सन्तुलन जस्ता पक्षहरू अपरिहार्य हुन्छन । आर्थिक उदारीकरणको अवस्थामा व्यक्तिगत तथा संस्थागत आर्थिक गतिविधिहरूले स्वतन्त्र बजारमा प्रश्न्य पाउँछन् । विश्लेषकहरू नेपालमा व्यावहारिक रूपले आर्थिक उदारीकरण सन् १९९० को राजनीतिक विकाससँगै भएको बताउँछन् । यद्यपि, नेपालमा यसका सकारात्मक पक्षहरूलाई अभैसम्म पनि अनुभव गर्न सकिएको छैन । राजनीतिक तथा नीतिगत हिसाबले हेर्दा देशमा राजनीतिक पार्टी र नीति-निर्माताहरू आर्थिक उदारीकरणका सवालमा त्यति उदार र प्रतिबद्ध देखिएका छैनन् ।

सन् १९९६ पछि राजनीतिक अस्थिरता र द्वन्द्वको वातावरणले नेपालमा आर्थिक उदारीकरणको क्षेत्रमा नकारात्मक असर परेको अध्ययनहरूले देखाएका छन्। यद्यपि, नेपाल विश्व व्यापार संगठन र दक्षिण एसियाली स्वतन्त्र व्यापार क्षेत्र जस्ता संगठनहरूमा छिरेदेखि आर्थिक उदारीकरणको सम्भावना विस्तारित हुँदै गएको छ। दक्षिण एसियाली क्षेत्रीय सहयोग संगठन (सार्क) को स्थापना सन् १९८५ को डिसेम्बर ८ मा भएको र नेपाल संस्थापक सात राष्ट्र मध्येको एक हो। क्षेत्रीय सहकार्य तथा व्यापारको वातावरण सिर्जना गर्ने हिसाबले सार्कको स्थापना भएको हो। नेपालले सार्कको सदस्य भएपछि केही आर्थिक सफलता हासिल गरेको देखिन्छ। सन् २००३ सेप्टेम्बर १० मा विश्व व्यापार संगठनमा प्रवेश सन् २००६ मा दक्षिण एसियाली स्वतन्त्र व्यापार क्षेत्र (साफ्टा) आदिमा प्रवेश गरेपछि देशको अर्थतन्त्र केही उकालो लागेको देखिन्छ। साफ्टा अन्तर्गत नेपालले प्रमुख दुईटा कुरामा प्राथमिकता दिएको पाइन्छ। पहिलो सूचीमा कम विकसित देशको मुद्दामा र दोस्रो अविकसित देशको मुद्दा, यी सूचीमा पर्ने देशका उत्पादनहरू निर्यात गर्दा वा आवश्यक वस्तु आयात गर्दा गरेको दायरालाई कम गर्नुपर्ने कुरामा नेपालले जोड दिएको थियो। तर नेपालका यी मुद्दाहरूमा कतिपय कुरामा लागू भएका छन् त कतिपय कुरामा लागू भएका छैनन्। जस्तै नेपालले भारतको बाटो हुँदै आयात गर्दा कर छुट हुनुपर्ने सामग्रीहरूमा पनि कर तिर्नुपरेका प्रशस्त प्रमाण रहेका छन्। सन् २०११ को अप्रिल १५ मा नेपाल सरकार र संयुक्त राज्य अमेरिकाबीचको व्यापार तथा लगानी फ्रेमवर्कमा भएको सहमति आर्थिक उदारीकरणको अर्को एउटा महत्वपूर्ण उपलब्धि हो। नेपाल र अमेरिकी सरकारबीच भएको यो सहमति मित्रतालाई बलियो पार्ने, व्यापार अभिवृद्धि गर्ने, लगानीको वातावरण बनाउने र प्राविधिक सहकार्यको वातावरण सिर्जना गर्ने आदि कुरामा केन्द्रित रहेको देखिन्छ। सन् २०११ अक्टोबर २१ को भारत-नेपाल द्विपक्षीय लगानी संवर्द्धन तथा संरक्षण सहमति (बिप्पा) पनि एउटा महत्वपूर्ण उपलब्धिको रूपमा मान्न सकिन्छ।

आर्थिक उदारीकरणले प्रतिस्पर्धाको वातावरण सिर्जना गर्दछ जसले गर्दा बजारमा एकाधिकारको अवस्था आउन पाउँदैन र कुनै पनि क्षेत्रका प्रमुख उत्पादनहरू सहज रूपले बजारसम्म पुग्ने गर्दछ। आर्थिक उदारीकरण नभएको अवस्थामा उत्पादनले सहज बजार प्राप्त नगर्ने हुनाले अन्य क्षेत्रहरूमा भार पर्ने जान्छ। यसको अभावमा आन्तरिक तथा

बाह्य ऋणभारमा वृद्धि भई हुन जान्छ। साथ साथै प्राविधिको विकाससँगै बजारीकरण र उत्पादनको तालमेल मिल्न नगर्ने ठूलो आर्थिक क्षति हुने अवस्था आउन सक्छ। एकल उत्पादनकर्ता, एकल बजार र एकल बिक्री प्रणालीलाई विश्व बजारमा अप्रतिस्पर्धात्मक मान्ने गरिन्छ। नेपालमा अर्थतन्त्र बलियो बनाउनका लागि आर्थिक उदारीकरणलाई प्राथमिकता दिनु जरुरी बनेको छ। त्यसैले आर्थिक उदारीकरणका सहमति तथा नीति-नियमहरूमा समर्थन तथा हस्ताक्षर गर्नुपूर्व विषय वस्तुको विस्तृत अध्ययन अनुसन्धान गर्नुका साथै आन्तरिक छलफल र सहमतिको वातावरण बनाउनु आवश्यक हुन्छ।

४. विकासमा आर्थिक उदारीकरणको भूमिका

नेपालको ग्रामीण विकासमा आर्थिक उदारीकरणको के-कस्तो महत्वपूर्ण भूमिका रहेको छ भने कुरा निम्न शीर्षकहरूमा उल्लेख गर्न सकिन्छ।

क. बेरोजगारीको समस्या समाधान

नेपालमा बेरोजगारी र अर्धबेरोजगारीको समस्या बढ्दै गइरहेको छ। आर्थिक उदारीकरण र निजी क्षेत्रको संलग्नता बढी भएमा नयाँ-नयाँ उद्योग र व्यापारको विकासको सम्भावना हुन्छ, जसले गर्दा धेरै मानिसहरूलाई रोजगारी उपलब्ध गराउन सकिन्छ। उद्योगहरूमा उत्पादकत्व वृद्धि हुने भएकोले मूल्य घटने सम्भावना हुन्छ र लगानीकर्ताहरू लाभान्वित हुन जान्छ भने लगानीमा वृद्धि भएपछि नयाँ रोजगारीहरूको सृजना भई देशमा बेरोजगारीको समस्या समाधान हुन्छ।

ख. साधनहरूको उच्चतम उपयोग

सरकारी उद्योगहरूमा उद्यमशीलता (Enterprerership) को लागि आवश्यक पर्ने नाफाको भावना नरहने हुँदा कर्मचारीहरू उद्योगी कम र जागिरे बढी हुने गर्दछन्। यसले गर्दा संस्था घाटामा जान्छ। यस्तो अवस्था सिर्जना भएमा उपभोक्ताको माग बमोजिमको वस्तु उत्पादन गर्न र उपलब्ध साधनहरूको अधिकतम प्रयोग गरी लागत घटाउन प्रति सरकारी उद्यमहरूको ध्यान जाँदैन। तर निजी क्षेत्रमा यस्तो हुँदैन। निजी क्षेत्रमा नाफाको प्रेरणाले गर्दा वस्तुहरूको उत्पादन गर्न साधनहरूको अनुकूलतम प्रयोग भएको हुन्छ।

ग. उत्पादनमा वृद्धि

निजीकरणले गर्दा सम्बन्धित प्रतिष्ठानको व्यावसायिक दक्षतामा वृद्धि आई उत्पादन उत्पादकत्व नाफा आदिमा वृद्धि हुन जान्छ, जसले अर्थतन्त्रलाई सकारात्मक दिशातिर अघि बढाउन मद्दत गर्छ। उत्पादकत्व बढनाले तुलनात्मक वा सापेक्षिक खर्च घट्छ र उत्पादित वस्तु बजारमा बढी प्रतिस्पर्धा भई माग बढ्छ, जसले नाफामा वृद्धि भई थप लगानी बढाउन प्रोत्साहित गराउँछ।

घ. कार्यदक्षतामा वृद्धि

उदारीकरण नीतिले औद्योगिक वस्तुहरू बीचमा कडा प्रतिस्पर्धात्मक वातावरण सिर्जना गरिदिन्छ। जसले गर्दा उद्योगहरूले सकेसम्म गुणस्तरीय वस्तुको उत्पादन गर्ने हुन्छ। यसबाट उद्योगलाई बढी कार्य सञ्चालन गर्न सहयोग प्रदान गर्दछ र उद्योगमा काम गर्ने कामदारहरूको कार्य दक्षतामा वृद्धि हुन्छ। उद्यमीहरू सधैं आफ्नो वस्तु बढी भन्दा बढी बेच्न रुची लिने हुँदा गुणस्तरीय वस्तुहरू उत्पादन हुन थाल्दछन्।

ङ. विदेशी लगानी बढ्नु

आर्थिक उदारीकरणले गर्दा स्वदेशी र विदेशी पूँजीलाई उत्पादन कार्यमा समान अवसर प्रदान गरिन्छ त्यसका साथै विदेशी पूँजीहरू पनि बजारको माग अनुसार उत्पादन कार्यमा बढी सक्रिय हुने अवसर पाउँछन्। विदेशी पूँजीसँग आधुनिक प्रविधि, स्तरीय मेसिन, दक्ष जनशक्ति समेत मिसिने हुँदा नेपाली उद्योग धन्दामा समेत त्यसको प्रदर्शन प्रभाव पर्न जान्छ। सरकारले केही नियन्त्रण नगर्ने हुँदा विदेशीहरूले पनि आफ्नो पूँजी लगानी गर्नमा प्रोत्साहन र प्रेरणा पाउँछन् जसले गर्दा आर्थिक विकास हुनमा मद्दत पुर्याउँछ।

च. राजस्वमा वृद्धि

निजीकरणले उद्यमीहरूको स्वतन्त्रता बढने, स्वतन्त्रताले प्रतिस्पर्धा बढने र प्रतिस्पर्धाले उद्योगहरूको संख्या, रोजगारी, साधनहरूको प्रयोग र निर्यात समेत बढन जान्छ। यसबाट समाजका रहेका विभिन्न वर्गहरूको आयमा वृद्धि हुन्छ र सरकारलाई विभिन्न करहरूको माध्यमबाट सरकारी राजश्व वृद्धिमा मद्दत पुर्याउने गर्दछ।

छ. उपभोक्ताको हित संरक्षण

आर्थिक उदारीकरण र निजीकरणको नीति कार्यान्वयनबाट निजी उद्यमीहरूले तब मात्र नाफा प्राप्त गर्न सक्छन् जब तिनले उपभोक्ताको माग अनुसार उत्पादन गर्छन्। उद्यमीहरू माग अनुसार उत्पादन गर्न र उपभोक्तालाई आफूतिर आकर्षित गर्न तत्पर रहन्छन्। यसबाट उपभोक्ताहरूको हित संरक्षण र माग अनुसारको उत्पादन हुन्छ। फेरी उत्पादकहरूले पनि उपभोक्ताहरूको मागअनुसार वस्तुहरू उत्पादन गर्दछन्। खुल्ला आर्थिक नीति अथवा आर्थिक उदारीकरण नीतिबाट वैदेशिक व्यापारमा पनि प्रतिस्पर्धा गर्नुपर्ने हुन्छ। विदेशी आयात निर्यातसँग प्रतिस्पर्धा गर्न ज्याला र अन्य लागतमा कम गर्न सकेमा वस्तुको मूल्य कम हुन गई सजिलै प्रतिस्पर्धा गर्न सक्दछन्। आधुनिक प्रविधि र व्यवस्थापन कुशलता आदान प्रदान भएको छ। राजश्व संकलन आधारमा निरन्तर वृद्धि बनेको छ। यसका साथै GDP मा गैर कृषि क्षेत्रको योगदान बढेको छ। शिक्षा, चेतना, औषत आयु र रोजगारीमा समेत वृद्धि भएको छ।

ज. उचित प्रेरणा

आर्थिक उदारीकरणको नीति पालन गरिँदा विभिन्न वस्तुहरूको उत्पादनमा सरकार स्वयं संलग्न हुने स्थितिको अन्त्य गरी सरकारी तवरबाट नीति निर्धारण, कार्यान्वयन, अनुगमन आदिमा सीमित रहने र विभिन्न उत्पादकहरूलाई उचित प्रेरणा प्रदान गर्न सकिन्छ। निजीकरणको प्रत्यक्ष वा परोक्ष प्रभावको रूपमा सबै पक्षको आयमा सकारात्मक असर पर्न जानाले राष्ट्रिय बचत र उपभोग स्तर बढ्न जान्छ जसले पुनः चक्रिय रूपमा उत्पादकत्व र उत्पादनमा वृद्धि ल्याई अर्थतन्त्रमा थप गतिशीलता बढ्छ। यसले गर्दा लगानीकर्ताहरूले आफ्नो पूँजी उद्योगमा लगाउन प्रोत्साहन बढाउने गर्दछ।

५. नेपालमा आर्थिक उदारीकरणका प्रभावहरू

नेपालमा आर्थिक उदारीकरणको प्रारम्भ भएपछि हालसम्म सञ्चालन गरिएका आर्थिक विकास गर्ने प्रक्रियामा वित्तिय उदारीकरण र गरिबी निवारण कार्यक्रम अन्तर्गत निम्न शिर्षक अन्तर्गत यस प्रकार उल्लेख गर्न सकिन्छ।

- सघन बैकिङ्ग कार्यक्रम।
- वाणिज्य बैकहरूको कार्यदिशामा परिवर्तन।
- प्राथमिकता क्षेत्र कर्जा कार्यक्रम।

- नयाँ शाखा खोल्न वित्तीय सम्भावना ।
- साना किसान विकास आयोजना ।
- शिक्षित बेरोजगारलाई ऋण कार्यक्रम ।
- उत्पादनशील क्षेत्र कर्जा कार्यक्रम ।
- ग्रामिण महिलाका लागि उत्पादनशील कर्जा कार्यक्रम ।
- गरिबी निवारण सम्बन्धी कार्यक्रमहरूमा वित्तीय सुधारको प्रारम्भिक प्रभाव ।
- ग्रामिण स्वावलम्बन कोष
- क्षेत्रीय ग्रामिण विकास बैंकहरू
- सहकारी संस्थाहरूको पुनः संरचना
- विपन्न र उपेक्षित वर्गलाई कर्जा कार्यक्रम
- महिलाका लागि लघु कर्जा कार्यक्रम
- गरिबहरूसँग बैकिङ्ग कार्यक्रम आदि
- निजी क्षेत्रका बैंकहरू शहरी क्षेत्रमा मात्र केन्द्रीकृत रहेकोमा विभिन्न क्षेत्रहरूमा विकेन्द्रीत गर्ने ।

यस्ता महत्वपूर्ण कार्यक्रमहरू शहरी क्षेत्र र ग्रामिण क्षेत्रहरूमा सञ्चालन पाइन्छ। यसको कारणले गर्दा केही न केही मात्रामा पहिला भन्दा आर्थिक र सामाजिक क्षेत्रमा परिवर्तन आएको बुझिन सकिन्छ। सरकारी क्षेत्र र निजी क्षेत्रको बीचमा प्रतिस्पर्धाको कारणले गर्दा विकासको कामले महत्व पाएको देखिन्छ। यसको मुख्य कारण आर्थिक उदारीकरणको प्रक्रिया लागू गर्नु हो। विक्रम सम्वत् २०४६ सालको राजनीतिक परिवर्तन पछि आर्थिक उदारीकरणले महत्व पायो र आर्थिक उदारीकरणमा आर्थिक स्थायित्व र संरचनागत समायोजनका कार्यक्रमहरू अघि सारिएको पाइन्छ।

६. आर्थिक उदारीकरणको सकारात्मक प्रभावहरू

आर्थिक उदारीकरणले विश्व बजारमा पहुँच भई विश्व अर्थ व्यवस्थामा अवसरहरू वृद्धि भएको छ। सरकारको भूमिका कानूनी रूपमा परिभाषित गरिएको छ। वैदेशिक रोजगारी र विप्रेषणमा वृद्धि भएको छ। पर्यटकको संख्या र वस्तु व्यापारमा वृद्धि भएको छ। सूचना प्रविधिको व्यापक उपयोग र सस्तो हुन पुगेको छ। भन्सार र करका दरहरू घटेका छन्। सेवा वितरणमा विकेन्द्रित हुँदै गएको छ। वैदेशिक क्षेत्रको व्यापक विस्तार र सक्रियता देखिएको पाइन्छ। वैदेशिक सहायता वर्षेनी बढेको छ। वित्तीय संस्थाहरूको संख्यात्मक वृद्धि भएको छ। पूँजी बजार उदार भएको कानूनी तथा संस्थागत व्यवस्था तयार भएको छ। रोजगारीमा वृद्धि भएको छ। निजी क्षेत्रले उत्पादन मूलक उद्योगमा चासो देखिएका छन्।

७. आर्थिक उदारीकरणको नकारात्मक प्रभावहरू

आर्थिक उदारीकरणले आय र धनका असमानतामा वृद्धि, ग्रामीण क्षेत्रमा र कृषि क्षेत्रमा खासै प्रभाव पर्न नसकेको, स्वदेशी उद्योगहरू अस्वस्थ प्रतिस्पर्धाले गर्दा धरासायीको अवस्था, घरेलु तथा साना उद्योगहरूको अस्तित्व लोप हुन लागेको, उत्पादन क्षेत्रमा भन्दा उपभोग क्षेत्रमा बढी वैदेशिक लगानी आकर्षित, निजीकरणले सोचे अनुरूप गति लिन नसकेको अवस्था, दोहोरो अंकको मुद्रा स्फिति कृत्रिम अभाव र चर्को मूल्य वृद्धि, प्रदर्शन प्रभावले गर्दा विलासी वस्तुहरूको उपायोगमा वृद्धिको अवस्था, अन्तर्राष्ट्रिय गैर सरकारी संस्थाहरू र बहुराष्ट्रिय कम्पनीहरू देशको सरकार भन्दा पनि शक्तिशाली भए नेपालको सर्वाधिक उर्जाशील जनशक्ति विदेश पलायन भइरहेको, खाद्यान्न आयात गर्ने अवस्थामा पुगेको, व्यापार आयात गर्ने अवस्थामा पुगेको व्यापार घाटा थुनै नसक्ने गरी बढेको अवस्था रहेको छ। खुला बजारमा आधारित अर्थतन्त्र आयातमा delicence को नीति, निर्यात मूलक उत्पादन तथा उद्योगलाई व्यापक छुटको अवस्था, स्वदेशी तथा विदेशी निजी लगानी खुल्ला, औद्योगिक नीति, २०६७ बाणिज्य नीति, २०६५ सूचना प्रविधि नीति, २०६७ हवाई नीति, २०६३ पर्यटन नीति २०६५, विदेशी लगानी तथा प्रविधि हस्तान्तरण ऐन, २०६७ निजीकरण ऐन, २०५० पूर्वाधार लगानीमा निजी लगानी सम्बन्धी ऐन, २०६४ र नियमावली, २०६४ Foreign Direct Investment प्रवर्द्धनका लागि ब्याज तथा मुनाफा विदेशी मुद्रामा लैजान पाउने व्यवस्था, नेपाल राष्ट्र बैंकको भूमिका नियमन, अनुगमन परामर्श र सुपरीवेक्षणकर्ताको रूपमा रहेको छ। निजी क्षेत्रमा बैंक खोल्ने कानूनी आधार व्याजदर, मुल्यस्तर, विनिमयदर तथा ज्यालादर खुला बजारको माध्यमबाट नियन्त्रित गरिएको छ। पूँजीबजार क्षेत्रलाई निजीको लगानी खुला रहेको छ। करका दरहरू घटाई करको दायरा फराकिलो बनाएको छ, मौद्रिक व्यवस्थापनमा अप्रत्यक्ष उपकरण तथा खुला बजारलाई बढी महत्व दिएको छ, चालु खाता पूर्ण रूपमा र पूँजीगत खाता आंशिक रूपमा खुला गरिएको छ। यसका साथै निजी शिक्षालय, अस्पताल, खानेपानी क्षेत्रलाई कम्पनी लिमिटेडमा परिणत गरिएको, निजी लगानी खुला गरिएको, मल, बीउ वापत विस्तारै अनुदान कटौती हुँदै आएको छ, सेवा क्षेत्रमा स्वतन्त्र बजारको माध्यमबाट प्रतिस्पर्धात्मक मूल्य निर्धारण हुन्छ, जसमा सरकारको नियन्त्रण छैन।

८. आर्थिक उदारीकरणका चुनौतीहरू

आर्थिक उदारीकरणका कारण सार्वभौमसत्तामा देखिएको अस्थिरता, प्रतिस्पर्धात्मक वातावरणले कमजोर मुलुकहरू टिक्न नसक्ने अवस्था, ठूलो बसाई सराइबाट तीव्र शहरीकरण, अनियन्त्रित विकास, वातावरणीय विनास, सूचना प्रविधिको उपयोग बीच खाडल, विश्व आर्थिक मन्दीका कारण पटक-पटक धक्का, Weak State Capacity भएका कारण आफ्नै भूमिभित्र पनि पकड नहुनु, One Size Fit All नीतिको अवलम्बन, Government Monopoly to Private Monopoly, Cultural Diversity Pillar of Liberalization, Market Institution Legal and Regulatory Framework मा हुनुपर्छ । नेपालमा गरिबी घटनुमा सरकारी नीति र योजनाहरूले काम नगरेको कुरा प्रमाणित भै सकेको छ । गरिबी घटनुका पछाडी रेमिट्यान्सको प्रमुख हात रहेको विश्व बैंक लगायतका मुख्य दाताहरूले प्रमाणित गरेका छन् । खुला बजार अर्थनीति नेपालको आफ्नो उपज होइन भन्ने पनि प्रमाणित भै सकेको छ । आर्थिक सम्वृद्धिका लागि अहिले ढोका खुला भएको कुरा सत्य हो । यसलाई अब निरन्तरता दिनु पर्दछ । जसका लागि विगतका नीतिगत कमजोरीहरूलाई सच्याउनु आवश्यक रहेको छ ।

९. निष्कर्ष

आर्थिक उदारीकरण र विश्वव्यापीकरणवाट आजको समयमा विश्वका कुनै पनि देश अलग रहन सक्ने स्थिति छैन । विश्वका देशहरूमा उदार अर्थतन्त्र अपनाएको र एक देशको अर्थतन्त्र अर्को देशको अर्थतन्त्रसँग सञ्जालीकरण भैसकेको सन्दर्भमा आफ्नो देशको अर्थतन्त्रलाई प्रतिस्पर्धी बनाउनुको विकल्प छैन । प्रतिस्पर्धी अर्थतन्त्र नबनेसम्म विश्व बजारमा हाम्रा उत्पादन प्रतिस्पर्धामा खरो उत्रन सक्दैनन् । नेपाल जस्ता विकासशील देश कच्चा पदार्थको निर्यातकर्ताको रूपमा मात्र रहने परिस्थिति रही रहन्छ । आर्थिक उदारीकरणले अवसरका साथै चुनौतीहरू पनि साथै ल्याएको हुन्छ । यसले विश्वका कुनै पनि देशले आफ्नो देशभित्र अन्य देशका उत्पादनलाई पृथक व्यवहार गर्न मिल्दैन । तर विकसित तथा धनी देशहरूले गरिब देशका उत्पादनलाई गुणस्तर लगायत विभिन्न वहाना

बाजीमा प्रवेश गर्न असजिलो नियम बनाई त्यस्ता देशको बजार भने आफूले लिई राख्ने रणनीति बनाउन सक्ने हुँदा यस तर्फ सचेत हुनु जरुरी छ । नेपाल जस्ता अतिकम विकसित देशको लागि चुनौती बढी देखिन्छ । त्यसैले नेपालले आफ्नो आन्तरिक क्षमताको अभिवृद्धि गर्दै विश्व बजारमा आफ्नो वस्तु तथा सेवाको सहूलियतपूर्ण प्रवेशको लागि दबाब दिनु पर्दछ । यसको साथ साथै राज्यको नियमन क्षमता कमजोर भए आर्थिक उदारीकरणमा निजीक्षेत्रले आम उपभोक्तालाई मनोमानी गर्ने भएकोले राज्यको नियमन क्षमता सवल बनाइनु पर्दछ । उदार र विश्व अर्थतन्त्रसँग सञ्जालीकरण भएको विश्व अर्थतन्त्रका नकारात्मक असरबाट लघु, घरेलु तथा साना उद्योग, देशको विशिष्ट संस्कृति र सांस्कृतिक मूल्य मान्यता तथा राष्ट्रिय पहिचानलाई जोगाउन उपयुक्त रणनीति अपनाउनु आवश्यक रहेको छ । अर्को कुरा आर्थिक उदारीकरण देशको समग्र आर्थिक सामाजिक विकासका लागि अपनाइने साधन मात्र हो । मूल प्रवाहमा हिँड्न नसकेका र यसबाट फाइदा पाउन नसकेका विपन्न तथा निमुखा वर्गको हितको लागि र गरिबी निवारणका लागि राज्यको लगानी केन्द्रित हुनुपर्ने अहिलेको आवश्यकता हो ।

१०. सन्दर्भ सामग्री

- बाल गोबिन्द विष्ट, सार्वजनिक व्यवस्थापनका समकालीन पक्षहरू, पैरवी प्रकाशन, २०६५ पुतलीसडक, काठमाडौं ।
- निजामति सेवा पत्रिका Vol 2 २०७२ लोक सेवा आयोग अनामनगर काठमाडौं ।
- चुडामणि शर्मा सार्वजनिक प्रशासनका मूलभूत पक्षहरू तेस्रो संस्करण २०६५ काठमाडौं ।
- निजामति सेवा पत्रिका विभिन्न अंकहरू ।
- प्रशासन पत्रिकाका विभिन्न अंकहरू ।
- दैनिक रूपमा प्रकाशित पत्रिकाका विभिन्न लेखहरू ।
- सोपान मासिक पत्रिका विभिन्न अंकहरू ।
- सम्बन्धित वेबसाइटहरू ।

dilip.shrivastav71@gmail.com

वातावरणीय तथा सामाजिक जोखिम व्यवस्थापनका लागि दीगो बैकिङ सेवा

नारायणप्रसाद पौडेल*

१. वित्तीय लगानीसँग सम्बन्धित निर्णयहरू प्रमुख रूपमा लगानीको सुनिश्चितता, प्रतिफल र जोखिम जस्ता विशेषताहरूमा आधारित हुन्छन् । समान तहको जोखिमयुक्त विकल्पमध्ये अधिक प्रतिफलजन्य र समान प्रतिफलजन्य विकल्पमध्ये कम जोखिमपूर्ण लगानीको विकल्प छनोट नै वित्तीय लगानीको आधारभूत सिद्धान्त हो । व्यावसायिक एकाइको मुनाफामा बढोत्तरी ल्याई शेयरधनीहरूको हितको संरक्षण गर्ने वित्तीय व्यवस्थापनको परम्परागत सिद्धान्त उपर पछिल्लो समयमा आएर पुनर्विचार हुनुपर्ने तर्कले स्थान पाएको छ । वर्तमानमा गरिने कुनै पनि निर्णयको असर भावी सन्ततीका लागि व्ययभारका रूपमा देखा नपरोस् भनी व्यवसायिक प्रतिष्ठान, नागरिक समाज एवम् सरोकारवाला समुदाय र वर्ग लागिपरेका छन् र यस प्रयासमा थुप्रै अन्तर्राष्ट्रिय संघ-संस्थाहरूले पनि सहकार्य गरिरहेको अवस्था छ ।
२. हरेक व्यवसायिक प्रतिष्ठानको कामकारवाहीले समाज, समुदाय र वातावरणप्रति कुनै न कुनै स्वरूपको संभावित क्षतिको जोखिम लिएको हुन्छ र व्यवसायिक संस्थाहरू यसप्रति सदैव सजग रहनु पर्ने हुन्छ । अतः यस्तो जोखिमको यथोचित व्यवस्थापनका लागि पर्याप्त ध्यान दिनु आवश्यक हुन्छ । वातावरणीय र सामाजिक जोखिमको समुचित व्यवस्थापन हुन नसक्दा यसबाट संस्थाले अन्य वित्तीय, कानूनी तथा प्रतिष्ठा सम्बन्धी जोखिमको समेत सामना गर्नुपर्ने अवस्था रहन्छ । मौद्रिक कारोवार गर्ने बैंक तथा वित्तीय संस्थाको हकमा यस्ता जोखिमहरूको पहिचान गरी प्रभावकारी रूपमा व्यवस्थापन गर्ने कार्य थप महत्वपूर्ण हुन्छ । दीगो बैकिङको अवधारणाले पनि यही मान्यतालाई आत्मसात् गरेको पाइन्छ ।
३. व्यवसायिक संस्थाहरूले लगानी सम्बन्धी एवम् संस्थागत निर्णय गर्दा वातावरणीय, सामाजिक तथा सुशासन (Environmental, social and governance - ESG) पक्षलाई पर्याप्त ध्यान दिनु पर्दछ भन्ने विश्वव्यापी मान्यता रहेको छ । हरितगृह, जैविक विविधता, प्रदुषण, संक्रमण, कार्बन नियमन तथा नवीकरणीय उर्जा वातावरणीय सरोकारका विषयहरू हुन् भने श्रम अभ्यास, मानव अधिकार, स्वास्थ्य, सुरक्षा तथा समावेशीकरण जस्ता मुद्दाहरू सामाजिक विषयको क्षेत्र अन्तर्गत पर्दछन् । सुशासनले भ्रष्टाचार, घुसखोरी, प्रतिष्ठा एवम् व्यवस्थापकीय प्रभाकारिता जस्ता विषयवस्तुहरू समेटेको हुन्छ । वातावरणमा आएको प्रतिकूल परिवर्तन, बढ्दो जनसंख्या एवम् स्रोतको अभाव जस्ता चुनौतीहरूलाई सामना गर्दै निजी तथा सरकारी क्षेत्रले अर्थपूर्ण कार्यहरू अंगाल्नुपर्ने आवश्यकता रहेको छ । दीर्घकालीन आर्थिक र सामाजिक वृद्धि एवम् स्थायित्व कायम गर्नका लागि व्यावसाय, समाज र समग्र अर्थतन्त्रमा यस्ता चुनौतीहरूको असर तिब्र हुने र यसले जोखिम र अवसर दुवै निम्त्याउने हुँदा यो पक्षलाई यथोचित ढंगबाट सम्बोधन गर्नुपर्ने हुन्छ ।
४. वित्तीय मध्यस्थता सम्बन्धी विशेष भूमिका एवम् अर्थतन्त्रमा पूँजीको आपूर्तिकर्ताका रूपमा बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरू रहने हुँदा वातावरण, सामाजिक तथा सुशासनसँग सम्बन्धित चुनौतीहरू एवम् व्यवसायिक अभ्यास, प्रकृया तथा संस्थागत निर्णयहरूबीच यथोचित समन्वयको आवश्यकता पर्दछ । त्यसर्थ, बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूबाट हुने कर्जा सम्बन्धी निर्णय, ग्राहक सम्बन्ध एवम् सल्लाहकार सेवाहरूबाट वातावरण, सामाजिक तथा सुशासन पक्षमा पर्ने वा पर्न सक्ने नकरात्मक

परिणामप्रति सजग र सचेत हुनु आवश्यक छ । यसबाट समुदाय, समाज र समग्र अर्थतन्त्रमा असर पर्छ नै र यसले सम्बन्धित संस्थाको खराब कर्जा बढाउने तथा कानुनी जोखिम समेत निम्त्याउने हुँदा वित्तीय रूपमै पनि संस्थालाई असर पार्ने हुन्छ । विश्वव्यापी दीर्घकालीन वित्तीय स्थायित्व एवम् आर्थिक विकास सुनिश्चित गर्न बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूले उत्तरदायीपूर्ण एवम् दीगो व्यवसायिक अभ्यास प्रवर्द्धनार्थ आफ्नो कार्य-प्रवृत्ति र कार्यशैलीमा आमूल परिवर्तन ल्याउनु आवश्यक हुन्छ । यस अर्थमा दीगो बैंकिङ भन्नाले परम्परागत बैंकिङमा वातावरणीय, सामाजिक तथा सुशासन पक्षहरूलाई एकीकृत गर्नु भन्ने बुझिन्छ । बैंकिङ तथा व्यवसायिक कृयाकलापहरूको संचालनबाट वातावरणीय एवम् सामाजिक रूपमा पर्ने असर सम्बन्धमा गम्भीर हुनुपर्छ भन्ने मान्यता यसमा रहेको हुन्छ ।

५. वित्तीय क्षेत्रले जलवायु परिवर्तन, प्रदुषण र प्राकृतिक सम्पदाको उत्खनन जस्ता वातावरणीय व्यवसायिक चुनौतीहरूको सामना गरिरहनु परिरहेको परिप्रेक्ष्यमा उदीयमान बजारमा हरित अर्थतन्त्र निर्माणार्थ नवीकरणीय उर्जा, उर्जा दक्षता, न्यून कार्बन प्रविधि, हरित भवन, फोहोर व्यवस्थापन, दीगो कृषि तथा दीगो यातायात जस्ता हरित लगानीका क्षेत्रहरू पहिचान गरी लगानी गर्न पहल गर्नुपर्ने आवश्यकता रहन्छ । उदीयमान राष्ट्रहरूमा निजी क्षेत्रका वित्तीय संस्थाहरूले लगानी गर्ने परियोजनाबाट उत्पन्न हुने कमजोर वातावरणीय, सामाजिक एवम् संस्थागत कार्य-सम्पादन जस्ता चुनौतीहरू सामना गर्नुपर्ने स्थिति रहेको छ । महिला आर्थिक सशक्तीकरण, उर्जा तथा फोहोर व्यवस्थापन, सामुदायिक लगानी, वित्तीय समावेशीकरण, मानव तथा श्रम हक, परियोजना लगानी, हरित सुविधा आदिलाई दीगो बैंकिङको उदाहरणको रूपमा प्रस्तुत गर्ने गरिन्छ ।

६. वातावरणीय रूपमा जिम्मेवार तथा सामाजिक रूपले सान्दर्भिक हुने खालको आर्थिक वृद्धि हासिल गर्न बैंकिङ क्षेत्रका लागि छुट्टै सिद्धान्तहरू तय गरी कार्यान्वयनमा ल्याउने गरिन्छ र यस सन्दर्भमा नाइजेरियामा अवलम्बन गरिएको व्यवस्थालाई

उदाहरणका रूपमा प्रस्तुत गर्ने गरिन्छ । दीगो बैंकिङ सम्बन्धी नाइजेरियाको व्यवस्था खासगरी निम्न सिद्धान्तहरूमा आधारित भएको पाइन्छ ।

- नकरात्मक प्रभाव हटाउन वा न्यूनीकरण गर्न व्यवसायिक कृयाकलाप सम्बन्धी निर्णय प्रक्रियामा वातावरणीय एवम् सामाजिक पक्षलाई समायोजन गर्ने ।
 - सम्बन्धित स्थानीय समुदायमा व्यवसायिक कृयाकलापबाट उत्पन्न हुने नकरात्मक प्रभाव हटाएर वा न्यूनीकरण गरेर संभव भएसम्म सकारात्मक प्रभावको प्रवर्द्धन गर्ने ।
 - व्यवसाय संचालन एवम् व्यवसायिक कृयाकलापमा मानव हकलाई आदर गर्ने ।
 - व्यवसायिक कृयाकलाप तथा कार्यस्थलमा लैंगिक समावेशीकरणको माध्यमबाट महिला आर्थिक सशक्तीकरणको प्रवर्द्धन गर्ने ।
 - औपचारिक वित्तीय सेवाको पहुँच विस्तार गरी वित्तीय समावेशीकरणलाई बढावा दिने ।
 - सबल र पारदर्शी वातावरणीय एवम् सामाजिक सुशासन सम्बन्धी अभ्यासहरूको अनुशरण गर्ने ।
 - व्यवसायिक कृयाकलापसँग सम्बन्धित वातावरणीय एवम् सामाजिक जोखिम तथा अवसरहरूको पहिचान, मूल्यांकन तथा व्यवस्थापनका लागि संस्था विशेष र क्षेत्रगत क्षमता अभिवृद्धि गर्ने ।
 - अन्तर्राष्ट्रिय साभेदारसँग सहकार्य गर्दै अन्तर्राष्ट्रिय स्तरको मापदण्ड सुनिश्चित गर्ने ।
 - संस्था विशेष र क्षेत्रगत तहमा प्रगतिको नियमित पुनरावलोकनको व्यवस्था गर्ने ।
७. दीगो बैंकिङ सञ्जाल (Sustainable Banking Network-SBN) अन्तर्राष्ट्रिय असल अभ्याससम्मत हुने गरी दीगो वित्तीय लगानीमा जोड दिन प्रतिबद्ध उदीयमान मुलुकहरूका वित्तीय क्षेत्र नियामक निकाय र बैंकिङ संघ-संगठनहरूको एउटा अनौपचारिक विशेष समुह हो । यो सञ्जालले समुदाय सदस्यहरूबीच सामूहिक ज्ञान आदान-प्रदान गर्ने तथा उपयुक्त नीति तर्जुमा एवम् विकासमा प्रेरणादायक र सहयोगको माध्यमबाट दीगो वित्तका लागि सहजीकरणको कार्य गर्ने गर्दछ । राष्ट्रिय विकास प्राथमिकताका लागि दीगो

वित्तको प्रवर्द्धन गर्ने, वित्तीय बजारको प्रगाढता बढाउने र स्थायित्वमा जोड दिने लक्ष्य रहेको यस समूहमा हाल अर्जेन्टिना, बंगलादेश, ब्राजिल, कम्बोडिया, चिली, चीन, कोलम्बिया, डोमिनिकन रिपब्लिक, ईक्वेडर, ईजिप्ट, फिजी, जर्जिया, घाना, होण्डुरस, भारत, इण्डोनेसिया, जोर्डन, केन्या, लाओस, मेक्सिको, मंगोलिया, मोरक्को, नेपाल, नाइजेरिया, पाकिस्तान, पानामा, पराग्वे, पेरु, फिलीपीन्स, दक्षिण अफ्रिका, श्रीलंका, थाईल्याण्ड, टर्की र भियतनाम गरी ३४ वटा मुलुकहरूबाट ४६ वटा बैकिङ नियामक निकाय र बैकिङ संघ/संगठनहरू संलग्न रहेका छन्। यसका लागि अन्तर्राष्ट्रिय वित्त निगम (International Finance Corporation-IFC) ले आवश्यक सहयोग र समन्वय प्रदान गरिरहेको छ।

८. कर्जा निवेदन प्रशोधन तथा मूल्यांकनको क्रममा बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूले वातावरणीय पक्षहरूलाई विचार गर्नुपर्ने हुन्छ। यस क्रममा बंगलादेश, ब्राजिल, चीन, कोलम्बिया, इण्डोनेसिया, केन्या, मेक्सिको, मंगोलिया, नाइजेरिया, पेरु, दक्षिण अफ्रिका, टर्की र भियतनाम जस्ता मुलुकहरूले दीगो बैकिङका लागि राष्ट्रिय नीति, मार्गदर्शन, सिद्धान्त तथा मार्गचित्रहरू प्रयोगमा ल्याएका छन्। बंगलादेशमा सन् २०११ मा वातावरणीय जोखिम व्यवस्थापन मार्गदर्शन (Environmental Risk Management Guidelines) शुरु गरी अन्य स्थानीय बैंक तथा सरोकारवालाहरूको सहकार्यमा सन् २०१२ मा यसलाई अनिवार्य गरिएको थियो। त्यसैगरी सन् २०११ मा नै हरित बैकिङका लागि नीतिगत मार्गदर्शन (Policy Guidelines for Green Banking) समेत जारी गरिएको थियो। ब्राजिलले सन् २००८ मा यस सम्बन्धी व्यवस्थाहरूको अनुशरण गरी त्यहाँको केन्द्रीय बैंकले बैंक तथा वित्तीय संस्थाका लागि आवश्यक निर्देशन (Resolution on Social and Environmental Responsibility for Financial Institutions) जारी गरेको थियो। त्यस्तै कम्बोडियाले सन् २०१६ मा दीगो वित्त पहल सम्बन्धी नीति (Cambodian Sustainable Finance Initiative) जारी गरेको थियो भने चीनमा China Banking Regulatory Commission (CBRC) ले सन् २०१२ मा हरित कर्जा मार्गदर्शन (Green Credit

Guidelines) प्रयोगमा ल्याएको थियो। यसैगरी कोलम्बिया, मेक्सिको, नाइजेरियाले सन् २०१२ मा, मंगोलिया, इण्डोनेसिया, दक्षिण अफ्रिका, र टर्कीले सन् २०१४ मा, केन्या र पेरुले सन् २०१५ मा, भियतनाम, इक्वेडर र मोरक्कोले सन् २०१६ मा र पाकिस्तानले सन् २०१७ मा दीगो बैकिङ तथा वित्त सम्बन्धी नीति तय गरी कार्यान्वयनमा ल्याएको पाइन्छ।

९. दीगो बैकिङ प्रणालीको पूर्ण कार्यान्वयनका लागि केही निश्चित चरणहरू क्रमिक रूपमा पार गर्नुपर्ने हुन्छ। अतः यो प्रयास चरणबद्ध रूपमा शुरु गरेर मात्र व्यवहारमा उतार्न सकिने हुँदा निम्नानुसारका पाँच चरणहरू उल्लेख गर्न सकिन्छ।
- पहिलो चरण - दीगो बैकिङप्रतिको प्रतिबद्धता
 - दोस्रो चरण - दीगो बैकिङ अवधारणाको विकास
 - तेस्रो चरण - दीगो बैकिङ प्रणालीको विकास
 - चौथो चरण - क्षमता अभिवृद्धि एवम् कार्यान्वयन
 - पाँचौ चरण - दीगो बैकिङ कार्यान्वयन

दीगो बैकिङ सिद्धान्तको अनुशरण गर्ने, व्यवसाय संचालन एवम् व्यवसायिक कृयाकलापमा दीगो बैकिङ डेस्कको स्थापना गर्ने, सञ्चालक समिति स्तरीय क्षमता अभिवृद्धि गर्ने, दीगो बैकिङ समिति स्थापना गर्ने तथा कार्यकारी तहमा क्षमता अभिवृद्धि गर्ने जस्ता कार्यहरू पहिलो चरणमा पर्दछन् भने दीगो बैकिङ अवधारणा सहितको मार्गदर्शन तर्जुमा गर्ने कार्य दोस्रो चरणमा पर्दछ। तेस्रो चरणमा वातावरणीय, सामाजिक तथा सुशासन संरचनाको विकास, कार्यविधि तथा प्रणालीको विकास एवम् योजना सहितको लक्ष्य किटान गर्ने कार्य गरिन्छ। संस्थागत क्षमता अभिवृद्धि, ग्राहक संलग्नता एवम् प्रारम्भिक प्रतिवेदनको तयारी जस्ता कार्यहरू चौथो चरणमा पर्दछन् भने पाँचौ अर्थात् अन्तिम चरणमा दीगो बैकिङको अवधारणा पूर्ण कार्यान्वयनमा आई यस सम्बन्धी पहिलो प्रतिवेदन तयार भएको अवस्था रहन्छ।

१०. नेपालको सन्दर्भमा चालू आर्थिक वर्ष २०७४/७५ को मौद्रिक नीतिमा जोखिम व्यवस्थापनका लागि बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूले अवलम्बन गर्नुपर्ने पद्धति सम्बन्धमा वातावरण तथा सामाजिक जोखिम

व्यवस्थापन (Environmental and Social Risk Management) सम्बन्धी निर्देशिका जारी गरिने उल्लेख भएअनुसार यसको मस्यौदा अन्तर्राष्ट्रिय वित्त निगमबाट प्राप्त भइसकेको छ र यसलाई आवश्यक छलफल गरी अन्तिम रूप दिई मार्गदर्शनका रूपमा जारी गर्ने क्रममा रहेको छ । अन्तर्राष्ट्रिय जगतमा दीगो बैकिङका लागि भए गरेका अनुभव तथा असल अभ्यासहरूको अनुसरण गर्दै व्यवहारमा कार्यान्वयन गर्न नेपालमा पनि आवश्यक देखिएको महशुस गरी यसतर्फको प्रयास अघि बढाइएको छ । नेपालको सन्दर्भमा निश्चित आधारहरूमा साना तथा मझौला उद्यम कर्जा, कार्यशील तथा आवधिक कर्जा, अल्पकालीन कर्जा र परियोजना कर्जा प्रवाह गर्दा वातावरण तथा सामाजिक पक्षको विश्लेषण गरेर मात्र कर्जा प्रवाह गर्नुपर्ने व्यवस्था गर्न खोजिएको छ । अतः नेपालमा पनि यसको आवश्यकता महशुस गरी यसतर्फको प्रयासमा अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिबद्धता जनाइ अघि बढाइ सकिएको अवस्थामा यसबाट बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूलाई समेत निम्नानुसार फाइदा हुने अवस्था देखिन्छ ।

- ग्राहक वा ऋणीको व्यवसायसँग सम्बन्धित वातावरणीय एवम् सामाजिक जोखिमको पहिचान गरी त्यस्ता ग्राहक वा ऋणीलाई कर्जा प्रवाह गर्दा सिर्जना हुन सक्ने संभावित असर वारेको जानकारी लिन ।
- ग्राहक वा ऋणीको व्यवसायसँग सम्बन्धित वातावरणीय एवम् सामाजिक जोखिमको यथोचित मूल्यांकन गर्न ।

- जोखिम व्यवस्थापन प्रणालीको लागि अवलम्बन गर्नुपर्ने उचित कदमहरू अवलम्बन गर्न ।
 - ग्राहक वा ऋणीले वातावरणीय तथा सामाजिक जोखिम सम्बन्धी राष्ट्रिय एवम् अन्तर्राष्ट्रिय मूल्य, मान्यता र असल अभ्यासहरूको पालना गरे नगरेको अनुगमन गर्न ।
 - पहिचान गरिएका वातावरणीय तथा सामाजिक जोखिमहरूको व्यवस्थापनका लागि ग्राहक वा ऋणीले अवलम्बन गर्नुपर्ने उपायहरूका सम्बन्धमा जानकारी लिन ।
 - वातावरणीय तथा सामाजिक अवसरहरू समेतको पहिचान गर्न ।
 - वित्तीय बजारमा ग्राहक, लगानीकर्ता र अन्य सरोकारवालाहरूबीच असल प्रतिष्ठा कायम गर्न ।
११. अतः नेपालको बैकिङ क्षेत्रमा समेत दीगो बैकिङको अवधारणालाई कार्यान्वयनमा ल्याउन खोजिएको छ । यसबाट आउंदा दिनहरूमा बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूले विभिन्न परियोजनाहरूमा कर्जालगानी गर्दा वातावरणीय एवम् सामाजिक जोखिमप्रति बढी सजग हुनु पर्नेछ । हामीले अन्तर्राष्ट्रिय आबद्धता जनाएका कारण मात्र नभएर यो हाम्रो आफ्नै आवश्यकताको लागि पनि हो । कार्यान्वयनका चरणमा शुरुमा केही असहज महशुस भएतापनि दीर्घकालमा यो मुलुक, समुदाय र समग्र समाजको हितमा हुनेछ र यसले वातावरणीय एवम् सामाजिक पक्षलाई यथोचित ढंगबाट संबोधन गर्नेछ ।

पृष्ठभूमि

दीर्घकालीन द्वन्द्वको समाप्तिपछि नेपालमा राजनैतिक स्थिरता कायम हुने, आर्थिक रुपान्तरणतर्फ राज्यको ध्यान केन्द्रित हुने, आर्थिक सुधारका कार्यक्रमहरूबाट लगानीमैत्री वातावरण सृजना हुने, विकास निर्माणका कार्यहरूले गति लिने, मुलुकमा उत्पादन एबम् उत्पादकत्व अभिवृद्धि हुने आदि अपेक्षा गरिएको थियो । नेपाली जनताको सात दशकदेखिको संघर्ष, त्याग र बलिदानको परिणामस्वरूप संविधान सभाबाट संघीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्र नेपालको संविधान निर्माण भएको छ । सोअनुरूप मुलुक संघीय संरचनामा प्रवेश समेत गरेको छ । मुलुकमा स्थानीय, प्रदेश र संघीय तीनै तहको निर्वाचन सम्पन्न भई जनप्रतिनिधिहरूको चयन भइसकेको अवस्था छ । सम्बन्धित संरचनाहरू समेत सोहीअनुसार स्थापित हुनथालेका छन् । नेपाली जनताका लागि यी सम्पूर्ण उपलब्धिहरू ऐतिहासिक रूपले अविस्मरणीय र खुशीको कुरा हो । अब त राजनीतिक रूपले प्राप्त गर्नुपर्ने उपलब्धि पनि पर्याप्त मात्रामा प्राप्त भइसकेको र यसका लागि अब धेरै गर्नुपर्ने केही रहेन । तर मुलुकको समग्र विकास र स्थिरता हासिल गर्ने दिशामा मुलुक कहाँनेर छ ? भन्ने प्रश्न यक्ष प्रश्नको रूपमा आज खडा भएको छ । आर्थिक विकास र स्थिरताका लागि राजनैतिक स्थिरता आवश्यक पर्दछ भन्ने कुराको पूर्वाधार त विकास भएको छ तर राजनैतिक स्थिरता र अमन चैन आर्थिक विकास, आर्थिक स्थायित्व र आर्थिक समानताको सुनिश्चिततामा आधारित हुन्छ भन्ने तथ्यलाई हृदयंगम गरेर अगाडि बढ्न अब ढिलो भइसकेको छ । देशमा नयाँ सरकार आएको छ । नयाँ सरकारसँग नेपाली जनताले ज्यादै ठूलो अपेक्षा गरेका छन् । ती अपेक्षाहरूलाई पूरा गर्न नयाँ सरकारका सामू धेरै चुनौतीहरू छन् । अर्थतन्त्रमा कैयन समस्याहरू रहेका छन्, जसलाई मिहीन ढंगले विश्लेषण गरेर त्यसका समाधानका उपायहरू पहिल्याउनु र तत्काल कार्यान्वयनमा कदम चाल्नु आज अति आवश्यक र सान्दर्भिक देखिएको छ । यही सेरोफेरोमा यो आलेख केन्द्रित रहेको छ ।

आर्थिक वृद्धि

आर्थिक वर्ष २०७१/७२ को बजेटमा आर्थिक वृद्धिदर ६.० प्रतिशत हुने अनुमान गरिएको थियो । तर २०७२ वैशाखको विनाशकारी भूकम्पका कारण आर्थिक वर्षको अन्त्यमा सो वृद्धिदर आधारभूत मूल्यमा ३.३ प्रतिशतमा मात्र सीमित रह्यो । भूकम्पको पीडा सेलाउन नपाउँदै २०७२ असोजमा संविधान आएको विरोधमा तराई क्षेत्रमा चर्किएको बन्द, हडताल र दक्षिणी सीमा क्षेत्रमा देखा परेको असहजताले गर्दा मुलुकमा आर्थिक गतिविधिहरू खुम्चिन थाल्यो । अत्यावश्यक वस्तु, कच्चा पदार्थ, इन्धन आदिको आपूर्ति ठप्प हुने स्थिति आयो । यसको फलस्वरूप उद्योगहरू बन्द हुने, पूर्ण क्षमतामा चलनसक्ने, जसले गर्दा औद्योगिक उत्पादन प्रभावित भयो भने रासायनिक मल, सिचाइका लागि जेनेरेटर चलाउन इन्धनको अभाव आदिले गर्दा कृषि क्षेत्र प्रभावित भई कृषि उत्पादन उल्लेख्य मात्रामा घट्यो । फलस्वरूप आर्थिक वर्ष २०७२/७३ मा ६ प्रतिशत हुने भनिएको आर्थिक वृद्धिदर आर्थिक वर्षको अन्त्यमा ०.४ प्रतिशतमा सीमित रह्यो । अनुकूल मौसमी वर्षा, ऊर्जा आपूर्तिमा सुधार र आपूर्ति व्यवस्थामा सामान्यीकरण भएकोले अघिल्लो वर्षको न्यून आधारबाट आर्थिक वर्ष २०७३/७४ मा आर्थिक वृद्धिदर उच्च रहनगयो । उक्त आर्थिक वृद्धिदर आर्थिक वर्ष २०५०/५१ देखिकै उच्चतम वृद्धिदर भएतापनि यो विशेष परिस्थितिका कारण स्वसिर्जित थियो । आर्थिक वर्ष २०७४/७५ मा बडो उत्साहका साथ आर्थिक वृद्धिदर ७.२ प्रतिशत रहने अनुमान गरिएको भएतापनि यस वर्षको बाढीपहिरो, पुननिर्माणमा हुनेगरेको ढिलाई, युवाहरूको कृषिबाट पलायन र आधारदर नै न्यून रहेको आधारमा बढेको देखिएको आर्थिक वृद्धिदर आधारदर बढदा कायम हुनसक्ने अवस्था आदिका कारण यो वर्ष आर्थिक वृद्धिदर ४.५ प्रतिशत मात्र रहने अनुमान एशियाली विकास बैंक लगायतका अन्तर्राष्ट्रिय संस्थाहरूले गरेका छन् । अन्तर्राष्ट्रिय मुद्रा कोषले यो वर्ष आर्थिक वृद्धिदर ४.९६ प्रतिशत रहने अनुमान गरेको

* कार्यकारी निर्देशक, नेपाल राष्ट्र बैंक ।

छ । भन्नुको अर्थ तोकिएको लक्ष्यअनुरूप आर्थिक वृद्धिदर हासिल गर्नु चुनौतीपूर्ण छ ।

उद्योग

स्वदेशभित्रै अग्र तथा पृष्ठ सम्बन्ध कायम हुनेगरी औद्योगिक कच्चा पदार्थ र तयारी वस्तु उत्पादन गर्ने उद्योग स्थापना गरेर रोजगारी सिर्जना गर्ने कार्य चुनौतीपूर्ण छ । त्यस्तै, औद्योगिक पूर्वाधार, सुमधुर श्रम सम्बन्ध, ऊर्जाको उपलब्धता, प्रतिस्पर्धी र गुणस्तरीय वस्तुको उत्पादनद्वारा आन्तरिक उत्पादनमा वृद्धि गर्ने र उद्योग क्षेत्रमा अपेक्षित रूपमा स्वदेशी एवं विदेशी लगानी वृद्धि गर्न लगानीमैत्री वातावरणको सिर्जना गर्नु चुनौतीपूर्ण छ । विदेशबाट अत्यधिक मात्रामा सस्तो मूल्यका सामानहरूको आगमनले स्वदेशी उद्योगहरू टिकनसक्ने अवस्था छ । जग्गाको मूल्य आकाशिँदा उद्योग कलकारखाना स्थापना गर्न नै नसकिने अवस्था आइरहेको छ । कार्टेलिंग, फितलो अनुगमन, जुनसुकै कुरामा चित्त नबुझे पनि सडक नै बन्द गर्ने परिपाटीले आपूर्ति व्यवस्थामा समस्या देखनु स्वाभाविक जस्तो भएको छ । दण्डहीनताको संस्कार संस्थागत जस्तो नै हुनजाँदा नाजायज मागहरू पूरा गरिदिनुपर्ने माग पनि सामान्य जस्तै लाग्न थालेको छ । आपूर्तिमा अवरोध भएर उत्पादकत्वमा कमी आई औद्योगिक वातावरण बिग्रिरहँदा समग्र व्यावसायिक गतिविधिहरू पनि अवरुद्ध भएका छन् । उद्यमीहरू उद्योगबाट पलायन भएर व्यापारमा रमाउने प्रवृत्ति देखिएको छ । यसले बेरोजगारी, व्यापारघाटा, वित्तीय अस्थिरता समेतलाई मलजल गरेको छ । भूकम्पपछिको क्षतिग्रस्त पर्यटकीय सम्पदाहरूको पुननिर्माणमा भएको विलम्बले पर्यटन उद्योगको विकास र विस्तारमा चुनौती थपेको छ ।

जलविद्युत

जलविद्युत विकासमा पनि मुलुकमा धेरै समस्याहरू छन् । जलविद्युतको निर्माण अनुमति लिएर निर्माण कार्य नगर्ने समस्या छ । अर्कातिर जग्गा प्राप्ति, वन कटान, मुआब्जा वितरण चुनौतीपूर्ण छ । स्थानीय जनताका मागहरू उचितकै चुनौतीपूर्ण छन् । जलविद्युतको उल्लेख्य शेयर स्थानीयलाई दिनुपर्ने, खानेपानी, बाटोघाटो, कृषि, सडक, स्कूल भवन लगायतका पूर्वाधारहरू निर्माण गर्नका लागि दबाब सिर्जना हुने गरेबाट जलविद्युत विकासमा जटिलता थपिएको छ ।

नेपालका अधिकांश जलविद्युत आयोजनाहरू नदीप्रवाहमा आधारित छन्, जुन दीर्घकालमा दिगो नहुनसक्छन् । जलवायु परिवर्तनको प्रभावले गर्दा नेपालमा पनि नदीहरूमा पानीको बहाव कम हुनथालेको छ । अतः यसबाट भविष्यमा निरन्तर जलविद्युत उत्पादन गर्न जलाशययुक्त ठूला जलविद्युत आयोजनाको निर्माण गर्नु जरुरी छ, जुन निकै चुनौतीपूर्ण छ । उत्पादन भएको विद्युत देशभित्रै खपत गर्ने र त्यसबाट उर्बिएको विद्युत मात्र निर्यात गर्ने दीर्घकालीन स्पष्ट योजनाको अभाव छ । जलविद्युतको अन्य आर्थिक क्षेत्रसँगको अग्र तथा पृष्ठ सम्बन्धको विश्लेषण हुन बाँकी नै छ ।

कृषि

कृषि क्षेत्र मनसुनमा आधारित हुनु र सिँचाई सुविधा न्यून रहनु, कृषिमा अपर्याप्त बजेट विनियोजन हुनु, कृषिको व्यावसायीकरण र आधुनिकीकरण हुननसक्नु आदि कारणले कृषि क्षेत्रको उत्पादन अपेक्षाअनुरूप भएको छैन । कृषि क्षेत्रको विकासका लागि आवश्यक सडक, विद्युत, वाली भण्डारण, शीत भण्डारण जस्ता पूर्वाधारको निर्माण र कृषि उत्पादकत्व वृद्धिका लागि आवश्यक मल, विउविजन, सिँचाई, सरकारी सहूलियत, सुलभ कर्जाको सहज पहुँचको पर्याप्त व्यवस्था चुनौतीपूर्ण छ । भूमिको अविवेकशील प्रयोग, सार्वजनिक भूमिको अतिक्रमण, भूमिको भोगचलनमा देखापर्ने अन्योल आदि रोक्नका लागि कडा एवम् वैज्ञानिक भूउपयोग नीतिको अभाव छ । कृषि क्षेत्रमा जलवायु परिवर्तनको असर र त्यसको निरोपणसम्बन्धी बहस चलन नै बाँकी छ । निर्वाहमुखी कृषि क्षेत्रमा आम्दानी धेरै नहुने कारण देशका पाखुरामा दम भएका लाखौँ युवा शक्ति विदेश पलायन हुनाले कृषि क्षेत्र महिला र वृद्धवृद्धाको काँधमा छ भन्दा अतिशयोक्ति नहोला । अन्य सबै सुविधा र सहूलियत भए पनि काम गर्ने बलियो कामदारको अभावले गाउँघरका धेरै जमिन बाँझै रहेको अवस्था छ । यस्तो अवस्थामा बाँझै जग्गा राख्नेलाई जरिवाना लगाउने, कारवाही गर्ने भन्ने कुराहरू उठेका छन् । तर मूल समस्या भनेको जग्गामा काम गर्ने जनशक्ति स्वदेशमा रहने वातावरण बनाउन ढिलो भइसकेको छ । कृषि कामदारको ज्याला अति बढेको छ । यसले कृषि उत्पादनको लागत मूल्य अति नै बढाएको छ । तर उता भारतमा अत्यधिक सहूलियतपूर्ण कर्जाका कारण सस्तो मूल्यमा उत्पादित कृषि उपजहरू नेपाल भित्रिँदा त्यसले नेपाली कृषकहरूलाई टिक्नै मुश्कील परेको

छ । उत्पादनभन्दा किनै खान सस्तो पर्ने भएपछि पनि जमीन बाँभो हुने प्रवृत्ति बढेको हो । वर्षेनि आउने बाढी, पहिरोले पनि कृषियोग्य जमीन कटान गरेर उत्पादन सखाप पार्ने गरेको छ । कृषि क्षेत्रबाट उत्पादित उत्पादनहरू उद्योगको कच्चा पदार्थको रूपमा प्रयोग गर्नसकिन्छ । तर सो उत्पादन उचित मूल्यमा किनिदिने सुनिश्चितता सहितको उपयुक्त संयन्त्रको अभाव छ ।

तसर्थ, कृषि क्षेत्रको उत्पादन वृद्धि गर्न सिँचाई सुविधाको विस्तार, कृषिमा पर्याप्त बजेट विनियोजन, (कुल बजेटको १० प्रतिशतभन्दा बढी), कृषिको व्यावसायीकरण, आधुनिकीकरण, कृषि अनुदानमा विस्तार, आधुनिक शीतभण्डार, उन्नत विउविजनको व्यवस्था, रासायनिक, प्रांगारिक मल कारखानाको स्थापना, कृषि सडक, कृषि बजारको व्यवस्था, सहज कृषि कर्जा, न्यूनतम समर्थन मूल्य, वैज्ञानिक भूउपयोग नीति, युवाहरूलाई स्वदेशमै प्रोत्साहन, जलवायु परिवर्तनको प्रभाव निरोपण, बाढी, पहिरो नियन्त्रण आदि सम्बन्धमा पर्याप्त गृहकार्य र त्यसको प्रभावकारी कार्यान्वयन हुनु अपरिहार्य छ ।

मुद्रास्फीति

नेपालको मुद्रास्फीति ज्यादातर भारतीय मुद्रास्फीतिमा निर्भर छ । भारतले अहिले मुद्रास्फीतिको लक्ष्यमा आधारित मौद्रिक नीति अवलम्बन गरी मुद्रास्फीतिलाई ४ प्रतिशतको हाराहारीमा राख्ने नीति लिएको छ । यसले नेपालको मुद्रास्फीति नियन्त्रणमा सघाऊ पुगेको छ । यसका साथसाथै, आपूर्ति व्यवस्थामा आएको सुधार र कुशल मौद्रिक व्यवस्थापनका कारण अघिल्लो वर्षको ज्यादा मुद्रास्फीतिको आधार आदिका कारण अघिल्लो वर्षको ९.९ प्रतिशतको तुलनामा आर्थिक वर्ष २०७३/७४ मा नेपालमा वार्षिक औसत मुद्रास्फीति ४.५ प्रतिशत मात्र रहनसक्यो । तर यो वर्षविभिन्न चरणका निर्वाचनहरू सम्पन्न भएका, स्थानीय, प्रदेश स्तरमा रकम विनियोजन भएको, त्यहाँका प्रशासनिक संरचनाहरू निर्माणमा पनि खर्च भएको, तिनीहरूको तलव भत्ता वितरण हुन शुरु भएको, यो वर्षको बाढीले कृषि उत्पादन उत्साहजनक रूपमा वृद्धि हुने नदेखिएको, अन्तर्राष्ट्रिय बजारमा पेट्रोलियम पदार्थको मूल्य वृद्धि भइरहेको लगायतका कारणहरूले आउँदा दिनहरूमा मुद्रास्फीति नियन्त्रण गर्ने कार्य चुनौतीपूर्ण छ । तथापि लक्षित ७ प्रतिशतभित्रै चाहिँ रहनसक्छ । चालू

वर्षको छ महिनामा मुद्रास्फीति दर ४ प्रतिशत छ । अन्तर्राष्ट्रिय मुद्राकोषले यो वर्ष नेपालको औसत वार्षिक मूल्य वृद्धि ६ प्रतिशत रहने प्रक्षेपण गरेको छ ।

नेपाल राष्ट्र बैंकको मौद्रिक व्यवस्थापन मार्फत मुद्राप्रदायको नियन्त्रण गरी मुद्रास्फीति नियन्त्रण गर्ने प्रयासले मात्र मुद्रास्फीति पूर्ण रूपमा नियन्त्रण गर्न सम्भव छैन । आपूर्तिजन्य अवरोध, व्यापारीहरूको मिलेमतो, कृत्रिम अभाव, सिण्डिकेटिङ्ग, बन्द, हडताल, नाकाबन्दी आदिका कारण बढेको मूल्यवृद्धिको नियन्त्रण गर्न सरकार र सरोकारवाला सबैको गहन पहलको आवश्यकता छ । बजार अनुगमनमा प्रभावकारिता, आपूर्ति सुनिश्चितता र नाकाबन्दी र बन्द हडतालको व्यवस्थापनमा सरकार सम्बेदनशील हुनु आवश्यक छ ।

त्यस्तै, मुद्रास्फीतिलाई वाञ्छित स्तरमा राख्ने र मूल्य संकलन गरी मुद्रास्फीति दर प्रकाशन गर्ने दुवै कार्य नेपाल राष्ट्र बैंकले नै गर्दैआइरहेको छ । यस्तो मूल्य संकलन र मुद्रास्फीति गणना गर्ने कार्यलाई मौद्रिक अधिकारी (जसले मूल्य नियन्त्रणको जिम्मा पाएको हुन्छ) बाट अलग गरी अन्य निकायलाई दिनु आवश्यक छ, जुन निकै चुनौतीपूर्ण छ ।

भौतिक पूर्वाधार

मुलुकमा लगानी आकर्षित हुन, भौतिक पूर्वाधार हरूको विकास हुनु जरुरी छ । तर मुलुकमा नयाँ भौतिक पूर्वाधारहरूको निर्माण हुनसक्नु त छँदैछ, द्वन्द्वकालमा क्षतिग्रस्त भौतिक पूर्वाधारहरूको पुनर्निर्माण समेत अपेक्षाभन्दा निकै न्यून रहेको छ । त्यसमाथि निरन्तरको बन्द हडताल र बन्द हडतालको मुख्य तारो नै भौतिक पूर्वाधार हुने भएकोले भएका भौतिक पूर्वाधारहरू पनि आगजनी र विनाशको शिकार हुँदैगएका छन् । यसमा २०७२ सालको महाभूकम्प समेत भौतिक पूर्वाधारहरूको क्षति गर्नमा कारक बनेको छ । यसबाट सरकारले पुनर्निर्माण र पुनरुद्धारमा उल्लेख्य भूमिका खेल्नुपर्ने आवश्यकता खड्किएको छ । मुलुकमा सरकारको उपस्थिति नै भौतिक पूर्वाधारको अवस्थाबाट प्रष्ट हुने भएकोले यस क्षेत्रको विकासमा सरकार संवेदनशील हुनु आवश्यक छ । सडक, सञ्चार, खानेपानी, विद्युत, सिँचाई, विद्यालय, अस्पताल जस्ता क्षेत्रमा गरिएको लगानीले आर्थिक विकासको द्वार खुला गर्ने, रोजगारी बढाउने, कुल

माग बढाउने, गरिबी घट्टने, राजनीतिक स्थिरता हासिल हुने हुन्छ। तसर्थ सरकारले स्थानीय निकायमा जनप्रतिनिधिहरूको व्यवस्था गरेर, आयोजना स्थलका जनताहरूसँग समझदारी गरेर, विदेशी, स्वदेशी लगानीकर्ताहरूसँग सहकार्य गरेर उर्जा आपूर्तिमा सुनिश्चितता कायम गरेर, विदेशी सहायता एवं राजस्व परिचालनमा वृद्धि गरी आयोजनाहरूको श्रोत सुनिश्चित गरेर भौतिक पूर्वाधारहरूको विकास गर्नसक्छ।

व्यापारघाटा

आयात अधिक र निर्यात न्यून हुनाले व्यापार घाटा मुलुकको अर्थतन्त्रको एउटा मुख्य समस्या हो। आर्थिक वर्ष २०७४/७५ को पहिलो छ महिनासम्ममा कुल वस्तु व्यापार घाटा १५.१ प्रतिशतले बढी रु. ४९३ अर्ब २ करोड पुगेको छ। उक्त अवधिमा कुल वस्तु आयात १५.० प्रतिशतले बढेर रु. ५३४ अर्ब १६ करोड पुगेको छ। निर्यात भने सो अवधिमा १३.४ प्रतिशतले वृद्धि भई रु. ४१ अर्ब १४ करोड पुगेको छ। निर्यातबाट प्राप्त रकमले पेट्रोलियम पदार्थको आयातसम्म पनि धान्न सकिने देखिँदैन। निर्यात आयात अनुपात ७.७ प्रतिशत रहेको छ।

तसर्थ व्यापार घाटा सुधार गर्न यथाशीघ्र पहल हुनु आवश्यक छ। यसका लागि अल्पकालीन र दीर्घकालीन उपायहरू अवलम्बन गर्नसकिन्छ। अल्पकालीन उपायहरूमा विलासी एवं अनुत्पादक वस्तुहरूको आयातमा नियन्त्रण, कृषि क्षेत्रको उत्पादनमा जोड, कृषिमा आधारित घरेलु तथा साना उद्योग, साना विद्युत, प्राविधिक शिक्षामा जोड, आर्थिक कुटनीतिको प्रभावकारी रूपमा परिचालनमार्फत निर्यात प्रवर्द्धनमा जोड आदि उपायहरू अवलम्बन गर्नसकिन्छ भने दीर्घकालीन उपायहरूमा ठूला उद्योग स्थापनामार्फत प्रशोधित र उत्कृष्ट वस्तुहरूको निर्यात, ठूला जलविद्युत आयोजनाहरू सञ्चालन गरी विद्युत निर्यात गर्न सकिन्छ। सबैभन्दा पहिले हामी आन्तरिक उपभोगका लागि आत्मनिर्भर हुनुपर्छो। तत्पश्चात निर्यात प्रवर्द्धनमा लाग्नुपर्छो। थप एक गेडा भए पनि अन्न देशभित्रै उत्पादन गर्नुपर्छो। आर्थिक र उत्पादनशील क्रियाकलाप देशभित्र हुने वातावरण हुनुपर्छो। विश्व व्यापार संगठनको सदस्य भइसकेको नेपालले यस सदस्यताबाट फाइदा लिन निर्यात क्षेत्रको विविधीकरण, आधुनिकीकरण, औद्योगिकीकरण, तुलनात्मक लाभ भएको नयाँ निर्यातजन्य वस्तुहरूको अन्वेषण, विकास एवं उत्पादनमा वृद्धि गरेर निर्यात वृद्धि गर्नु अति आवश्यक छ।

७०/नेपाल राष्ट्र बैंक समाचार

शोधनान्तर स्थिति

मुलुकमा हाल विप्रेषण आप्रवाह घट्टन थालेको (आर्थिक वर्ष २०७४/७५ को पहिलो छ महिनामा ०.५ प्रतिशतले घटेको), चालू खाता समेत सो अवधिमा रु. ७५ अर्ब ७१ करोडले घाटामा गएको, निर्यातको तुलनामा आयातको आयतन ठूलो भएको लगायतका कारणले शोधनान्तर घाटा रु ६ अर्ब ६६ करोड भएको छ। यसले गर्दा विदेशी विनिमय सञ्चित पनि १.१ प्रतिशतले घटी रु. १०६७ अर्ब ३४ करोड कायम भएको छ।

सरकारी खर्च

मुलुकमा विगत केही वर्षदेखि पूँजीगत खर्चको प्रवृत्ति हेर्दा यसको प्रगति सन्तोषजनक रहेको छैन। सार्वजनिक खरीद प्रक्रियामा रहेका कमीकमजोरीहरू, ठेक्कापट्टा प्रक्रियामा ढिलाई, स्थानीय निकायहरूमा जनप्रतिनिधिहरूको अनुपस्थिति, स्थानीय जनताबाट अति महत्वाकांक्षी मागहरूको प्रस्ताव, सो प्राप्त नहुँदाको अवस्थामा गरिने बन्द, हडताल, तालाबन्दी, उर्जा संकट आदि विभिन्न कारणहरूले पूँजीगत खर्चमा अपेक्षित उपलब्धि हासिल हुनसकेको कारण यी पक्षहरूमा यथाशीघ्र सुधारको आवश्यकता छ।

आर्थिक वर्ष २०७४/७५ का लागि रु १२७९ अर्बको बजेट अनुमान गरिएकोमा छ महिनासम्ममा नगद प्रवाहमा आधारित कुल खर्च २८.५३ प्रतिशत मात्र हुनसकेको छ। त्यस्तै, चालू खर्च बजेटमा अनुमानित रकम रु ८०३.५ अर्बको ३७.७५ प्रतिशत, पूँजीगत खर्च बजेटमा अनुमानित रकम रु ३३५.२ अर्बको १२.७५ प्रतिशत र वितीय व्यवस्था खर्च बजेटमा अनुमानित रकम रु. १४०.३ अर्बको १३.४७ प्रतिशत मात्र खर्च भएको छ।

राजस्व परिचालन

भारततर्फको भन्सार नाकामा भारतीय जी.एस.टी.को प्रभावका कारण उत्पन्न भएको अन्योल र अवरोधका कारण आयातको वृद्धिदरमा संकुचन, न्यून विजकीकरण, कर प्रशासनमा रहेका कमीकमजोरीका कारण उच्च भन्सार शुल्क सम्बन्धित आयातसँग सम्बन्धित नेपाल सरकारको राजस्व संकलनको वृद्धिदरमा शिथिलता आएको छ। आर्थिक वर्ष २०७४/७५ को छ महिनासम्ममा कुल राजस्व बजेट लक्ष्य रु. ७३०.१ अर्बको ४५.९० प्रतिशत राजस्व परिचालन

भएको छ । यस अवधिमा राजस्व १९.३ प्रतिशतले मात्र बढेको छ । अघिल्लो वर्षको सोही अवधिमा यस्तो राजस्व ६८.९ प्रतिशतले वृद्धि भएको थियो । राजस्व परिचालनको वृद्धिदर न्यून भएकोले चालू आर्थिक वर्षको पहिलो छ महिनामा सरकारको बजेट रु ३५ अर्ब ४७ करोडले घाटामा गएको छ । अघिल्लो वर्ष सरकारी बजेट रु ४० अर्ब २२ करोडले बचतमा थियो ।

विप्रेषणको उपयोग

मुलुकबाट वैदेशिक रोजगारीमा गएका नेपालीहरूले पठाएको विप्रेषण आय घरजगा, घरायसी खर्च, औषधोपचार र बालबच्चाको शिक्षादीक्षामै सकिने गरेको छ । आर्थिक वर्ष २०७३/७४ मा रु ६९५ अर्ब ४५ करोडको विप्रेषण आएको थियो भने आर्थिक वर्ष २०७४/७५ को छ महिनासम्म रु ३४० अर्ब ५४ करोड विप्रेषण आएको छ, जुन गत वर्षको भन्दा ०.५ प्रतिशतले कम हो । यसको आधा घरायसी प्रयोजनमा लगाए पनि आधा जति देश विकासमा लगाउन सकिन्छ । मुलुकमा उपयुक्त वातावरण सिर्जना हुनसकेमा मुलुकको आर्थिक विकासमा विप्रेषणले उल्लेख्य टेवा पुऱ्याउने अपेक्षा गर्नसकिन्छ । सधैंभरि विप्रेषणलाई विदेशी मुद्राको स्रोत बनाएर बस्नु पनि हुँदैन । यसलाई आत्मनिर्भरता बढाउने कडीको रूपमा उत्पादनशील क्षेत्रमा लगाउने, भविष्यमा निर्यात, पर्यटनबाट नै विदेशी मुद्रा आर्जन गर्नेतर्फ लाग्नुपर्दछ । विप्रेषण आयमा कमी आउन थालेबाट मुलुकमा बैंकिंग क्षेत्रको तरलतामा कमी, विदेशी विनिमय सञ्चितिमा कमी, शोधनान्तर घाटा आदि असरहरू अर्थतन्त्रमा देखिन थालिसकेका छन् ।

वित्तीय समावेशीकरण

मुलुकमा वित्तीय समावेशीकरणको कमी अर्को चुनौती हो । विभिन्न अध्ययनहरूले देखाएअनुसार अर्थतन्त्रमा अहिले पनि वित्तीय साधनको आवश्यकता हुने कुल जनसंख्यामध्ये करीब ७० प्रतिशतले अनौपचारिक क्षेत्रबाट कर्जा लिने प्रवृत्ति कायमै छ । ग्रामीण विपन्न वर्ग अहिले पनि संस्थागत कर्जाको पहुँचबाट बञ्चित छ । यसले गर्दा एकातिर ग्रामीण क्षेत्रमा आर्थिक गतिविधिहरू प्रस्फुटन हुनसकिरहेका छैनन् भने अर्कातिर कृषि क्षेत्रको आय र विप्रेषणबाट प्राप्त आय पूर्ण रूपमा बैंकिङ्ग क्षेत्रमा आउनसकेको छैन । यसले

अर्थतन्त्रको मौद्रिकीकरणमा समेत अवरोध सिर्जना गरेको छ । वित्तीय संस्थाहरूको शाखा सञ्जालमा भएको वृद्धिसँगै वित्तीय सेवाको पहुँच विस्तार हुँदै गएकोले समग्र वित्तीय पहुँच अभिवृद्धिमा सघाउ पुगेको भनिँएतापनि त्यो अद्यपि पर्याप्त छैन ।

निक्षेप तथा कर्जा प्रवाह

नेपालका बैंक वित्तीय संस्थाहरूको निक्षेप विप्रेषणमा आधारित भएको पाइन्छ । तसर्थ हाल विप्रेषणमा कमी आउँदा निक्षेपको वृद्धिदरमा पनि कमी आएको छ । आर्थिक वर्ष २०७४/७५ को छ महिनामा बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूको निक्षेप ६.९ प्रतिशतले बढेको छ भने बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूबाट निजी क्षेत्रमा प्रवाहित कर्जा ११.९ प्रतिशतले बढेको छ । बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूले कर्जा निक्षेप अनुपात सीमाको हाराहारीमा कर्जा प्रवाह गरिसकेको अवस्थाले गर्दा थप कर्जा प्रवाह गर्न कठिनाई पर्न थालेको छ । फलस्वरूप, निक्षेप आकर्षित गर्नमा प्रतिस्पर्धा, बचतको व्याजदरमा समेत वृद्धि, फलस्वरूप कर्जाको व्याजदरमा समेत वृद्धि भएको र ऋणी, उद्यमी व्यवसायीहरूको विरोधका स्वरहरू सुनिन थालेको अवस्था छ । बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूको निष्क्रिय कर्जाका अनुपात बढ्न सक्ने सम्भावना देखिन्छ ।

बेरोजगारी

बेरोजगारी अहिले नेपालको मुख्य समस्याको रूपमा रहेको छ । सबै समस्याको जड पनि यही नै भएको छ । कुनै सरकारी संस्थान तथा निजामति सेवाको सीमित स्थानको विज्ञापनमा सयौँ गुणा बढी आवेदन पर्ने गरेको देखिन्छ । तल्लो तहको पदमा पनि त्यसभन्दा माथिल्लो स्तरको शैक्षिक योग्यता भएका व्यक्तिहरूले आवेदन दिनु सामान्य भइसकेको छ । रोजगारीका लागि ठूलाबडा हाकिम, मन्त्रीकहाँ धाउने र सोर्सफोर्स लगाउनेको संख्या पनि ठूलै छ ।

बेरोजगारी समस्याको परिणाम भयावह हुन्छ । सामाजिक, आर्थिक र राजनीतिक गरी मुख्य रूपमा तीन किसिमका परिणामहरू देखिने गरेका छन् । बेरोजगारीले गरिबी र गरिबीले चोरी, डकैती, अपहरण, हत्या र अन्य सामाजिक अपराधहरू जन्माउँछ भने, मुलुकको उत्पादनको एउटा मुख्य आर्थिक साधन जनशक्ति बेरोजगार हुँदा उत्पादनमा कमी हुन्छ । त्यस्तै, बेरोजगार व्यक्ति नै कुनै राजनैतिक दल

विशेषको दवावमा सडकमा टायर बाल्न उद्यत हुन्छ । काम पाएको व्यक्ति निश्चय नै सडकमा ढुंगामुढा गर्न जाँदैन । यी तीनै किसिमका कारणहरूले मुलुकलाई अधोगतितर्फ लैजाँछन्, जुन कुरा अहिले नेपालले भोगिरहेको छ ।

बेरोजगारी समस्याको समाधान नेपालमा छैन त ? विकासोन्मुख मुलुक भएको कारण नेपालमा धेरै क्षेत्रमा विकास गर्न बाँकी छ । उत्पादनका साधनहरूको पूर्ण क्षमतामा उपयोग भएको छैन । प्रशस्त प्राकृतिक सम्पदा पनि छ । तसर्थ माथि उल्लेखित वातावरण अनुकूल हुने हो भने नेपालमा कामको अभाव हुँदैन । तर त्यसका लागि आवश्यक छ, दह्रो प्रतिवद्धता र मेहनतको । नेपालमा सानो कामलाई हेय दृष्टिले हेर्ने चलन छ । हजाम, डकर्मी, सिकर्मी, मोटरसाइकल/साइकल मर्मत, प्लम्बर, विजुली मिस्त्री, साइकलमा तरकारी बेच्ने, चटपटेवाला, टेलर, पेण्टर आदि भारतबाट आएर हाप्रो काम चलेको छ, जसवापत् एकातिर ठूलो धनराशि भारत गइरहेको छ भने नेपाली जनशक्ति बेरोजगार छ । यसका लागि श्रमको सम्मान गर्ने प्रथाको विकास भई यी पेशाहरूमा नेपालीहरूले आफूलाई सहज रूपमा प्रवेश गराउने वानी बसाउनु आवश्यक छ । प्राविधिक सीपको विकास सरकारले गरिदिनसके भन्नु सुनमा सुगन्ध नै हुनेथियो । कामका लागि अरुमा भर पर्ने प्रवृत्तिको अन्त्य गरी स्वरोजगारीतर्फ पनि युवाहरू आकर्षित हुनु जरुरी छ । पशुपालन, च्याउ खेती, जडीबुटी खेती, तरकारी खेती, चिया खेती, जस्ता कामहरूबाट पनि आफू लगायत अरु धेरैलाई रोजगारी दिनसकिन्छ । घरेलु उद्योग, चिया प्रशोधन, तयारी पोशाक उद्योगलाई पर्याप्त प्रोत्साहन दिनसके केही हदसम्म आयात प्रतिस्थापन र निर्यात प्रवर्द्धन पनि गर्नसकिन्छ । विकास भनेको सानो कुराबाटै शुरु हुन्छ । अर्को कुरा आयातमुखी उपभोग प्रवृत्तिको अन्त्य भई मुलुकभित्र उत्पादनमुखी उपभोग बढेमा रोजगारी पनि बढ्छ । यसको अलावा शान्तिसुरक्षा, लगानीमैत्री वातावरण, पूँजीगत खर्चमा वृद्धि, क्षेत्रीय संतुलित विकास, जनसंख्या नियन्त्रण, व्यवस्थित वैदेशिक रोजगारी (तर अल्पकालका लागि मात्र, दीर्घकालमा त देशभित्रै रोजगारी बढ्नुपर्छ, तबमात्र देश बन्दछ) आदिले बेरोजगारी समस्या घटाउन मद्दत गर्दछन् ।

गरिबी

हुन त विप्रेषण आप्रवाहमा भएको वृद्धि, गरिबी न्यूनीकरणका कार्यक्रमहरू, सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रम र कृषि

क्षेत्रका मजदूरहरूको ज्यालादरमा भएको वृद्धिलगायतका कारणहरूले नेपालमा गरिबी घटेर २१.६ प्रतिशतमा भरेको भन्ने भनाई रहेको छ । तथापि भूकम्पले घर भत्काइदिँदा लाखौं जनताको पालमुनिको बास भएको छ । घरखेत पहिरोले लगिदिँदा लाखौं जनता अनायासै गरीब हुनपुगेका छन् । भूकम्पपीडितहरूमध्ये कतिपय वाल श्रमिक भएका छन् भने कतिपय चेलीबेटीहरू बेचिन पुगेका छन् । बढ्दो व्यापारघाटा, जलवायु परिवर्तनका नकारात्मक असरहरू, ऊर्जा संकट, पूर्वाधारको कमी, समग्र आर्थिक सामाजिक सूचकहरू उकासनका लागि आवश्यक पर्ने आर्थिक वृद्धिदर न्यून रहनु जस्ता अवस्थामा गरिबी निवारण गर्ने कार्य थप पेचिलो बन्न पुगेको छ । विभिन्न सरकारी निकायहरू, विकास साभेदार, स्वदेशी एवं विदेशी गैरसरकारी संस्थाहरूमा गरिबी र गरिबी निवारणको बुझाई फरक फरक रहेको र तथ्यांक पनि फरक फरक भएको अवस्थामा गरिबी निवारणको कार्यक्रममा समन्वय र अनुगमनलाई प्रभावकारी बनाउने कार्य उक्तिकै चुनौतीपूर्ण रहेको छ ।

युवा पलायन

युवा जनशक्तिको पलायन नेपालको अहिलेको भयावह चुनौती हो । हामी कृषिको विकास गर्ने कुरा गर्छौं । कृषि कार्यमा युवा जनशक्तिको आवश्यकता पर्दछ । राज्यले रोजगारीको सुनिश्चितता गर्न नसक्दा, युवामैत्री वातावरण मुलुकमा नहुँदा पाखुरामा बल र शरीरमा उर्जा भएका तनेरी जनशक्ति अधिकांश या त अध्ययनको बहानामा अमेरिका, अष्ट्रेलिया, बेलायतलगायत विकसित राष्ट्रतिर या त कामको खोजीमा खाडी मुलुकतिर पलायन भइरहेका छन् । यसले कृषि क्षेत्रमा आवश्यक ऊर्जावान् जनशक्तिको अभाव छ । ग्रामीण क्षेत्रमा toothless र youthless जनसंख्याको मात्र बाहुल्यता छ । भएको जमीनमा कृषि खेती नगरी विप्रेषणबाट आएको पैसाले किनेर खाने प्रवृत्ति समेत बढेर गएको छ । अतः युवा पलायन कसरी रोक्ने ? भन्ने बारेमा समयमै बहस हुनु जरुरी छ । मुलुकमा शान्तिसुरक्षा, सामाजिक सुरक्षा, अनुशासन, सिष्टम, अवसरको अभाव, सज्जन नागरिक मूर्ख मानिने, कसैगरी कुनै तरहले पैसा कमाउने मात्र समाजको नजरमा सफल ठानिने अनौठो परम्पराले आजित भई विदेशमा प्रतिभा पलायन, वौद्धिक पलायन हुनेको संख्या पनि उल्लेखनीय छ । दश जोड दुई अध्ययन सक्नासाथ योग्य र जेहन्दार तथा केही

आर्थिक हैसियत भएका विद्यार्थीहरू विदेशितरै लागिहाल्छन् । तिनीहरू फर्किएर आउने कुनै सम्भावना देखिदैन । गाउँ सहरमा अवको केही वर्षभित्र त बुढाबुढीको जमात मात्र बाँकी रहन्छ । तिनीहरूको हेरचाह र सामाजिक सुरक्षाको प्रश्न नयाँ नेपाली समाजको सबभन्दा कहाली लाग्दो चुनौती भएर रहेको छ । यसका अतिरिक्त महिला विभेद, नाम मात्रको समावेशी धारणा, चेलीबेटी बेचबिखन, घरेलु हिंसा, बालश्रम, गरिबी, हत्या, अपहरण जस्ता समस्याहरू ज्यूँ का त्यूँ छन् ।

कुरा बढी, काम कम

नेपालमा कुरा चाहिँ ज्यादै ठूला ठूला हुनेगर्छन् । जस्तै: कोही नेपाललाई सिंगापुर बनाउने, कोही स्वीटजरल्याण्ड बनाउने कोही मेलम्चीको पानीले सडक पखाल्ने त कोही सर्प जस्तो घम्सने होइन, भ्यागुतो जस्तो उफ्रिने आर्थिक वृद्धिदर हासिल गर्ने, कोही आगामी १० वर्षभित्र १०००० मेघावाट विद्युत उत्पादन गर्ने भनेर । तर त्यसका लागि मार्गहरू के के हुन्, कसरी व्यावहारिक रूपमा कार्यान्वयन गर्ने भनी खरो उत्रिन सक्ने वातावरण, कर्मठ नेता, कुशल कर्मचारीतन्त्र, पूँजी, प्रविधि अभाव, उचितकै खड्किंदो विषय छ । मुलुकमा पर्यटन, जलम्रोत, होटेल व्यवसाय, आदिको पर्याप्त सम्भावना हुँदाहुँदै पनि तिनीहरूको पर्याप्त विकास हुन सकेको देखिदैन । जम्मा ९६१ मेघावाट मात्र विद्युत उत्पादन हुन सकेको छ, जबकि क्षमता ८३००० मेघावाटको छ भनिन्छ । मुलुकको औद्योगिक क्षेत्र शिथिल छ । उद्योग सम्बन्धी सरकारी नीति नियममा अस्थिरता, शान्ति सुरक्षाको कमी, व्यवस्थापन-मजदूर सम्बन्ध सुमधुर हुन नसक्नु, लोडसेडिङ्ग, इन्धन आपूर्तिमा कमी, विदेशी सामानको ओइरो नेपालमा लाग्नु, भारततर्फको निर्यातमा विभिन्न व्यवधान हुन, आदि विभिन्न समस्याहरूले गर्दा औद्योगिक क्षेत्र समस्याग्रस्त छ । भूकम्प पश्चातको पुननिर्माणले गति लिननसक्दा अधिकांश भूकम्प पीडितको पाल मुनिकै दयनीय बासको स्थिति छ ।

बैंक तथा वित्तीय क्षेत्रमा विद्यमान विसंगति

नेपालमा फस्टाउँदै गएको एउटा क्षेत्र भनेको बैंकिङ्ग तथा वित्तीय क्षेत्र हो । मुलुकको अर्थतन्त्र खस्कँदै गर्दा, भूकम्पले अन्य क्षेत्रलाई ध्वस्त पार्दा पनि वित्तीय क्षेत्र भने फस्टाउँदै गएको छ । हाल नेपालमा २८ वाणिज्य बैंक, ४० विकास बैंक, ५३ लघु विकास बैंक, २८ वित्त कम्पनीहरू

कार्यरत छन् । मुलुकको केन्द्रीय बैंकको रूपमा रहेको नेपाल राष्ट्र बैंकले अन्तर्राष्ट्रिय स्तरको नियमन र निर्देशन प्रभावकारी रूपमा लागू गरेको र मुलुकको अर्थतन्त्र आर्थिक क्रियाकलापमुखीभन्दा पनि आयातमुखी भएको कारण यी बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरू तीव्रतर रूपमा फस्टाएका हुन् ।

वित्तीय संस्थाहरूको संख्यात्मक एवम् गुणात्मक विकासबाट वित्तीय क्षेत्रमा स्वस्थ प्रतिस्पर्धा हुने, वित्तीय प्रगढता बढ्ने, वित्तीय मध्यस्थता लागत घट्ने, प्रतिस्पर्धात्मक व्याजदरमा कर्जा पाइने, निक्षेपकर्ताले आफ्नो निक्षेपमा आकर्षक प्रतिफल पाउने, उत्पादनशील क्षेत्रमा कर्जा प्रवाह हुने, मुलुकको समग्र आर्थिक विकास हुने, रोजगारी अभिवृद्धि हुने, राजस्व वृद्धि हुने आदि अपेक्षा गरिएको थियो । केही हदसम्म ती अपेक्षाहरू पूरा नभएका पनि होइनन् । तर वित्तीय क्षेत्रका हालसम्मका उपलब्धिहरू अपेक्षाअनुरूप पाइएका छैनन् । बरु वित्तीय क्षेत्र अहिले आफैँ विभिन्न समस्यामा रुमल्लिरहेको अवस्था छ ।

मुख्यतः वित्तीय संस्थाहरूबीच अस्वस्थ प्रतिस्पर्धा बढ्नाले विभिन्न विसंगतिहरू भाँगिएका छन् । निक्षेप संकलन गर्दा नै विभिन्न पुरस्कार (जस्तै, कमिशन, ऋण दिनुपर्ने शर्त, वा बढी व्याजदरको आकर्षण आदि) दिनुपर्ने प्रथाको अघोषित विकास भएको भन्ने सुन्नमा आएको पाइन्छ । कर्जा प्रवाह गर्दा त यस्ता विसंगतिहरू भन्ने धेरै देखिन्छ । संस्थापकहरूले आफ्नो संस्थापक शेर धितो राखी एकअर्काको वित्तीय संस्थाहरूबाट कर्जा लिनाले पूँजीको वास्तविक कुशन नै कमजोर हुनगएको छ । त्यस्तै कतिपय वित्तीय संस्थाहरूमा नक्कली ऋणी सृजना गरेर करोडौँ रकम कर्जा प्रवाह भएको देखिन्छ । नयाँ वित्तीय संस्थाहरूमा यस्ता समस्याहरू भन्ने भाँगिएका छन् । कर्जाको माग गर्ने व्यावसायिक घरानाहरू नै बैंक खोली कर्जा प्रवाह गर्ने कार्यमा संलग्न हुनुले संस्थागत सुशासन कमजोर भएको आभास मिल्दछ । यसमा बैंक वित्तीय संस्था मात्र होइन, ऐन, नीति नियममा भएका कमजोरीहरू र विगतको अति उदार इजाजत प्रक्रिया पनि केही हदसम्म जिम्मेवार छन् । तर मुख्य रूपमा जोखिम व्यवस्थापन र संस्थागत सुशासन कायम गर्न जिम्मेवार चाहिँ वित्तीय क्षेत्र नै हुनुपर्दछ ।

बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूको नियमन, सुपरिवेक्षण नेपाल राष्ट्र बैंकले गर्ने भए तापनि मुलुकमा च्याउसरी

खुलेका बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाहरूको नियमन तथा सुपरिवेक्षण प्रभावकारी रूपमा (बैंकिंग संस्थालाई आवश्यक पर्ने नियमन सुपरिवेक्षण जस्तै) हुनसक्दा सहकारी संस्थाहरूको छाया बैंकिंग कारोवारले नेपाल राष्ट्र बैंकको नियमन तथा सुपरिवेक्षण तथा बैंक वित्तीय संस्थाहरूको प्रभावकारितामा नै चुनौती दिइरहेको आभास मिलेको छ । आर्थिक विकासको एक स्तम्भ, समूह सदस्यको जीवनस्तर उकास्न सामूहिक भावना लिई सदस्यहरूमात्र मात्र बचत तथा ऋण कारोवार गरिने भनिँएतापनि कतिपय सहकारी संस्थाहरू वित्तीय अनुशासनमा नचलनाले र बैंकिंग नियममा नरहनाले निक्षेपकर्ताहरूको निक्षेप नै धरासायी बनेको र त्यसको गुहार गर्ने संयन्त्र समेत प्रष्ट नभएको अवस्था छ ।

वातावरण प्रदूषण

काठमाण्डौको वातावरण प्रदूषित छ भन्ने कुरामा दुविधा रहेन । हरियो स्टीकर लगाएको गाडी मात्र चलन पाउने भन्ने कहावत छ । तर हरियो स्टीकर गाडीमा लगाउन जाँदा गाडी नलिई पैसा मात्र लिएर सम्बन्धित सरकारी निकायमा गए हुन्छ । त्यहाँ हरियो स्टीकरको दर रेट अनौपचारिक रूपमा तोकिएको हुन्छ । पैसा बुझाये, हरियो स्टीकर लियो, गाडीमा टाँस्यो, सडकमा त्यो गाडीले मुस्लो धुवाँ फालेको कसैलाई चासो नै छैन । वाग्मती नदीका प्लास्टिक, फोहर सफा गर्नमा केही महानुभावहरू र संस्थाले ठूलै कसरत गरेको देखिन्छ, यो सराहनीय पनि छ । तथापि नदीमा शहरको ढल भर्न रोकिएको छैन । ढलको वैज्ञानिक व्यवस्था नहुञ्जेल वाग्मती सफा बन्ने चिताउन गाह्रै छ । शहरका गल्ली गल्लीमा प्लास्टिक र फोहोरको डंगुर थुप्रिएको हुन्छ । त्यसलाई लिन नगरपालिका वा निजी सरसफाई संस्थाको गाडी समयमा आउँदैन । कतिपय मानिसहरू गरिबी र चेतनाको कमीका कारण फोहोर पैसा तिरेर त्यस्ता संस्थामार्फत आउने गाडीमा नहाली बाटैमा अरुले नदेख्ने गरी फाल्छन् । त्यो फोहोरमा रातीको बेला पारेर आगो लगाउँछन् । विहानै त्यही विषाक्त र भयानक धुँवाको गन्धले निद्रा खुल्दा हामी कति प्रदूषणयुक्त वातावरणमा बाँच्न बाध्य छौं भन्ने कुरा प्रष्ट हुन्छ । हामीलाई डाक्टरले दिनको ४५ मिनेट कस्सिएर हिँडेमा मात्र ब्लड प्रेसर, सुगर नियन्त्रणमा राख्नसकिन्छ भनी सल्लाह दिन्छन् । तर हामीले हिँड्ने कहाँ हो ? न पार्क छ, न पैदल यात्री हिँड्ने सुरक्षित बाटो । आफ्नै घर वरिपरिको बाटो हिँडदा सवारी साधनको धुवाँ,

फोहोर बालेको धुवाँ र बाटोको धूलोको मुस्लोबाट जोगाउन हामीले लगाएको मास्कलाई पनि धौ धौ हुन्छ । हाम्रो देशमा बाटोमा चुरोट खानेलाई जरिवाना लगाउने भन्ने नियम त छ । तर बाटोमा चुरोटको धुवाँ उडाउँदै मानिसहरू हिँडिरहेका छन् । उनीहरूलाई केही भन्ने आँट जनताको छैन । कारवाही कसले गर्ने हो ? जरिवाना कसले लगाउने हो ? मुलुकमै कतिपय स्थानमा अझ शौचालय छैन । शौचालय बनाउनुपर्छ भन्ने चेतना पनि छैन । जसका कारण, कतिपय किशोरीहरू विद्यालय नै जाँदैनन् । महिलाका समस्या त अझ कति छन् कति । भारतमा मोदी सरकारले साना साना कुराहरूबाट नै देश विकास हुन्छ भनेर शौचालय बनाऊ अभियान, गृहणी ग्यास चुल्हो अभियान आदि चलाएको पाइन्छ । हाम्रो देशमा कुराहरू मात्र ठूला हुन्छन्, काम माखो पनि मर्दैन । वातावरण सफा बनाई नागरिकलाई स्वस्थ बनाउन सके मात्र आर्थिक विकासका कुरा सार्थक हुन्छन् ।

राजनैतिक भागबण्डा

हाम्रो मुलुकमा जति राजनैतिक भागबण्डा शायदै अन्य मुलुकमा होला । सरकारी संयन्त्रका कुनै पनि निकाय यसबाट अछुतो छैन । राम्राभन्दा हाम्रा भन्ने परिपाटी छ । जसले गर्दा प्रोफेशनल ढंगले काम गर्नुपर्ने, अति सम्वेदनशील, शीघ्रताशीघ्र निर्णयहरू गर्नुपर्ने ठाउँहरूमा सही व्यक्तिहरू नियुक्त हुनपाउँदैनन् । ती कामहरू पंगु भएर जान्छन् । यसमा कर्मचारी युनियनहरूको पनि योगदान रहेको पाइन्छ । विदेश तालिम, सेमिनारमा चयन गर्ने काम कार्यालयको आवश्यकताको आधारमा नभई पहुँच, राजनैतिक आस्था, अति लोभ, र घर जाने बेला भएको आधारमा तय गरिने गर्नाले त्यस्ता तालिम सेमिनारबाट कार्यालय र मुलुकले नै समग्रमा के कस्तो उपलब्धि हासिल गर्नसक्छ सहजै अनुमान लगाउन सकिन्छ ।

उल्लेखित चुनौतीहरूको अतिरिक्त सुशासनको कमी, गरिबी, तीव्र आर्थिक असमानता, बढ्दो बेरोजगारी, भारतसँगको खुला सीमाना, भा.रु.सँगको स्थिर विनिमय दर, जलवायु परिवर्तन, सरकारको गैरबजेटरी खर्चमा वृद्धि, पूँजी पलायन, जनशक्ति पलायन, अव्यवस्थित वैदेशिक रोजगारी, नीति, नियमको प्रभावकारी कार्यान्वयनको अभाव आदि अर्थतन्त्रका केही जल्दाबल्दा चुनौतीहरू हुन्, जसको शीघ्र समाधानको लागि उपयुक्त भावी मार्ग तय गर्न आर्थिक, राजनीतिक, सामाजिक, सरकारी, वित्तीय

सबै सरोकारवालाहरूको सामूहिक र प्रतिवद्ध सहकार्यको आवश्यकता छ ।

संघीयता कार्यान्वयन

नेपाल संघीय राज्य व्यवस्थामा गइसकेको छ । संघ, प्रदेश र स्थानीय तह गरी तीन तहका प्रशासनिक संरचनाहरू पनि थोरबहुत बनिसकेका छन् । सोहीबमोजिम जनप्रतिनिधिहरूको चयन पनि भइसकेको छ । तर यो संघीय व्यवस्थालाई सफल बनाउनका लागि गर्नुपर्ने कार्यहरू धेरै छन् । ४०० भन्दा बढी संघीय कानूनहरू बनाउनु पर्ने चुनौती त छँदैछ । कर्मचारीहरूको समायोजन अर्को भण्डारिलो कार्य छ । राजस्व र खर्चको बाँडफाँडमा पनि अलमल हुने देखिन्छ । स्थानीय, प्रदेश र संघका करहरूमा दोहोरोपना भएको भन्ने सुनिन थालेको छ । स्थानीय र प्रदेश तहका ठूलो संख्याका जनप्रतिनिधिहरू र कर्मचारीहरूको तलबभत्ता लगायत प्रशासनिक खर्च राज्यले कसरी जुटाउने भन्ने समस्या सबैभन्दा कहाली लाग्दो समस्याको रूपमा रहेको छ । सरकारले चालू आर्थिक वर्षको प्रारम्भिक समयमा नै वर्षभरि लगाएर लिनुपर्ने आन्तरिक ऋण उठाइसक्न लागेको छ । आफूले पाउनुपर्ने लाभांश पनि सबै लिइसकेको छ । अब अधिविकर्ष समेत लिनुपर्ने अवस्था नआउला भन्न सकिन्न ।

निष्कर्ष

दीर्घकालीन द्वन्द्वको समाप्तपछि नेपालमा राजनैतिक स्थिरता कायम हुने, आर्थिक रूपान्तरणतर्फ राज्यको ध्यान केन्द्रित हुने, आर्थिक सुधारका कार्यक्रमहरूबाट लगानीमैत्री वातावरण सृजना हुने, विकास निर्माणका कार्यहरूले गति लिने, मुलुकमा उत्पादन एबम् उत्पादकत्व अभिवृद्धि हुने आदि अपेक्षा गरिएको थियो । नेपाली जनताको सात दशकदेखिको संघर्ष, त्याग र बलिदानको परिणामस्वरूप संविधान सभाबाट संघीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्र नेपालको संविधान निर्माण भएको छ । सोअनुरूप मुलुक संघीय संरचनामा प्रवेश समेत गरेको छ । मुलुकमा स्थानीय, प्रदेश र संघीय तीनै तहको निर्वाचन सम्पन्न भई जनप्रतिनिधिहरूको चयन भइसकेको अवस्था छ । सम्बन्धित संरचनाहरू समेत सोहीअनुसार स्थापित हुनथालेका छन् । नेपाली जनताका

लागि यी सम्पूर्ण उपलब्धिहरू ऐतिहासिक रूपले अविस्मरणीय र खुशीको कुरा हो । अब त राजनीतिक रूपले प्राप्त गर्नुपर्ने उपलब्धि पनि पर्याप्त मात्रामा प्राप्त भइसकेको र यसका लागि अब धेरै गर्नुपर्ने केही रहेन । तर मुलुकको समग्र विकास र स्थिरता हासिल गर्ने दिशामा मुलुक कहाँनेर छ ? भन्ने प्रश्न यक्ष प्रश्नको रूपमा आज खडा भएको छ । आर्थिक विकास र स्थिरताका लागि राजनैतिक स्थिरता आवश्यक पर्दछ भन्ने कुराको पूर्वाधार त विकास भएको छ तर राजनैतिक स्थिरता र अमन चैन आर्थिक विकास, आर्थिक स्थायित्व र आर्थिक समानताको सुनिश्चिततामा आधारित हुन्छ भन्ने तथ्यलाई हृदयंगम गरेर अगाडि बढ्न अब ढिलो भइसकेको छ । देशमा नयाँ सरकार आएको छ । नयाँ सरकारसँग नेपाली जनताले ज्यादै ठूलो अपेक्षा गरेका छन् । ती अपेक्षाहरूलाई पूरा गर्न नयाँ सरकारका सामू धेरै चुनौतीहरू छन् ।

न्यून आर्थिक वृद्धिदर, कृषि उत्पादन प्रणाली एवं उत्पादकत्वमा सुधार हुनसक्नु, उद्योग क्षेत्र अझै पनि पूर्वाधारजन्य अवरोधहरूबाट समस्यामा रहनु, पूर्ण क्षमतामा चलन नसक्नु, उद्योगमा भन्दा व्यापारमा रमाउने प्रवृत्ति हावी रहनु, कृषिमा बजेट पर्याप्त विनियोजन नहुनु, युवा पलायन हुनु, कृषिका लागि आवश्यक मल, विउ, औजार, सिँचाई, सुलभ कर्जा आदिको अभाव हुनु, वैज्ञानिक भूव्यवस्थापन नीति नहुनु, संघीयता कार्यान्वयन गर्ने क्रममा खर्च बढ्ने तर राजस्व धेरै नबढ्ने स्थितिले बजेटघाटा बढ्नु, विप्रेषणको कमी, आयातको वृद्धि र निर्यातको शिथिलताले शोधनान्तर घाटा बढ्दै जानु, विदेशी विनिमय सञ्चितिमा कमी आउन थाल्नु, बैंक वित्तीय क्षेत्रको निक्षेप कम, कर्जा बढी भई सन्तुलन हुनसक्नु, तरलता अभाव हुनु, व्याजदरमा तीब्र वृद्धि हुनु, छाया बैंकिंग नियन्त्रण हुनसक्नु, गरिबी, बेरोजगारी, विप्रेषणको अनुत्पादक प्रयोग, राजनैतिक भागबण्डा, संस्थागत सुशासनको अभाव, वातावरण प्रदूषण र संघीयता कार्यान्वयन आदि नेपाली अर्थतन्त्रका जल्दाबल्दा चुनौतीहरू हुन् । यी समस्याहरूको समाधान नै छैन भन्ने होइन । तर आवश्यकता छ, दण्डहीनताको अन्त्य, दीगो अनुशासन, प्रतिबद्धता, सुशासन, सहभागितामूलक व्यवस्थापन, नीति निर्माण र कार्यान्वयनमा होमिइहाल्ने जाँगर, अठोट र लगावको ।

नेपालको बजेट र यसका विशेषताहरू

(सन्दर्भ आर्थिक वर्ष २०७४/७५ को बजेट)

प्रेमप्रसाद आचार्य*

१. पृष्ठभूमि

आर्थिक विकास नै देशको समग्र विकासको मेरुदण्ड हो भन्ने मान्यता हाल सर्वमान्य भइसकेको छ । यसैलाई आत्मसाथ गर्दै पछिल्लो समय नेपालले पनि आर्थिक विकासलाई प्राथमिकतामा राख्ने प्रयासको थालनी गरेको छ । आर्थिक अनुशासनलाई पालना गर्न सबैभन्दा पहिला आर्थिक नीतिलाई पारदर्शी र व्यवस्थित पार्नुपर्ने हुन्छ । आर्थिक विषयलाई उच्च महत्व दिने र व्यवस्थित तरिकाले आर्थिक पद्धतिलाई चलयमान बनाउने अभिप्रायका साथ नयाँ संविधानमा बजेट हरेक वर्षको जेठ १५ गते नै घोषणा गर्ने गरी किटान गरिएको छ । विगतमा असारको अन्तिम साता बजेट ल्याई साउनबाट कार्यान्वयनमा जाँदा बजेट पास गर्न, निकास दिन र कार्यान्वयन गर्दा असोज कार्तिक सम्म लाग्ने परिपाटीका कारण बजेटलाई प्रभावकारी रूपले लागू गर्न तथा कार्यान्वयनमा ल्याउन नसकिएको निष्कर्ष सहित नेपालको संविधान २०७२ मा बजेट प्रस्तुत गर्ने समयलाई निश्चित एउटा दिन नै किटान गरिएको हो । देश संघीयतामा गइसकेको वर्तमान परिवेशमा आर्थिक पारदर्शिता र योजनाहरू थप मजबुत र व्यवस्थित हुनु अपरिहार्य नै हुन्छ । यसैका लागि नयाँ संविधानमा बजेट घोषणा गर्ने दिनलाई स्पष्ट पारिएको र यसबाट आगामी समयमा आर्थिक सुव्यवस्था कायम हुने र बजेट कार्यान्वयनमा थप तिव्रता आउने अपेक्षा रहेको छ । संविधानले परिलक्षित गरेको स्थानीय तह, प्रादेशिक संरचना र संघीय व्यवस्थालाई मजबुत पार्ने दिशामा आर्थिक वर्ष २०७४/७५ को बजेट केन्द्रित रहेको थियो ।

२. बजेटको संरचना

सामान्यतया बजेटलाई तीन भागमा वर्गीकरण गरी तयार गर्ने गरिन्छ । चालु खर्च, पूँजीगत खर्च र वित्तीय व्यवस्था बजेटका प्रमुख शीर्षकहरू हुने गर्दछन् । त्यसभित्र पनि चालु खर्चले देशको नियमित काम कार्यवाही लगायत

प्रशासनिक खर्चलाई समेटेको हुन्छ । पूँजीगत खर्चलाई विकास खर्च पनि भन्ने गरिन्छ । यसमा विशेष गरी आर्थिक पूर्वाधारका क्षेत्रहरूमा हुने खर्चलाई समाविष्ट गरिन्छ । वित्तीय व्यवस्था अन्तरगत सरकारले लिएको ऋणको साँवा तथा व्याज भुक्तानीको लागि छुट्ट्याइने खर्चलाई बुझिन्छ । यी मुख्य तीन शीर्षक भित्र पनि विभिन्न उप शीर्षकहरू राखेर बजेटलाई अभि विशिष्टीकृत बनाउँदै लैजाने गरिन्छ । तर सामान्य रूपमा केन्द्रीकृत अवधारणामा धेरै उपशीर्षक राखेर बजेटलाई सामूहीकृत गर्नुभन्दा सर्वमान्य सिद्धान्तका आधारमा बजेट तर्जुमा गर्ने र सोही अनुसारका शीर्षकगत बजेट विनियोजन गर्ने कार्य सबैभन्दा उत्तम हुन्छ ।

यसै प्रावधानलाई अंगिकार गर्दै नेपाल सरकारले आर्थिक वर्ष २०७४/७५ का लागि २०७४ जेठ १५ गते बजेट प्रस्तुत गरेको थियो । घोषित बजेट रु. १२ खर्ब ७९ अर्बको रहेको थियो । जसमा चालु खर्च रु. ८ खर्ब ३ अर्ब ५३ करोड (६२.८ प्रतिशत), पूँजीगत खर्च ३ खर्ब ३५ अर्ब १७ करोड (२६.२ प्रतिशत) र वित्तीय व्यवस्थातर्फ रु. १ खर्ब ४० अर्ब (११ प्रतिशत) बजेट विनियोजन भएको थियो ।

स्रोत व्यवस्थातर्फ राजश्वको अनुमान रु. ७ खर्ब ३० अर्ब (५७ प्रतिशत), वैदेशिक अनुदान/सहायता रु. ७२ अर्ब १६ करोड (६ प्रतिशत), सावाँ फिर्ताबाट रु. १५ अर्ब (१ प्रतिशत), वैदेशिक ऋण रु. २ खर्ब १४ अर्ब (१७ प्रतिशत), आन्तरिक ऋण रु. १ खर्ब ४५ अर्ब (११ प्रतिशत) र नगद मोज्दात रु. १ खर्ब २ अर्ब (८ प्रतिशत) रहेको थियो ।

३. बजेटको लक्ष्य

बजेट सरकारको वित्तीय व्यवस्थापन र आर्थिक क्रियाकलाप चलयमान गर्ने महत्वपूर्ण औजार हो । बजेटले विभिन्न उद्देश्यहरू राखेको हुन्छ । विशेष गरी आर्थिक बृद्धि

* सहायक निर्देशक, नेपाल राष्ट्र बैंक

गर्नु, रोजगारी बृद्धि गर्नु, आन्तरिक उत्पादनलाई प्रश्रय दिनु, निर्यात अभिवृद्धि तथा आयात प्रतिस्थापन मार्फत व्यापार सन्तुलनलाई अनुकूल बनाउनु, मुद्रास्फीतिलाई वाञ्छित सीमाभित्र राख्ने वातावरणका लागि आपूर्ति व्यवस्थालाई सहजीकरण गर्नु, देशको विकासका लागि पूर्वाधार विकासको उपयुक्त मोडेल प्रस्तुत गर्नु तथा अर्थतन्त्रका विभिन्न आयामहरूलाई समेटी सरकारको राजश्वको स्थितिलाई मजबुत पार्नु लगायतका उद्देश्यहरू रहेका हुन्छन् । यी उद्देश्यहरूमध्ये कुनै समयमा कुनै र कुनै समयमा कुनै उद्देश्यलाई बढी महत्व दिई बजेट तर्जुमा र कार्यान्वयन गर्ने परिपाटी रहन्छ । यी विषयहरू खासगरी देशगत रूपमा पनि केही फरक फरक हुन सक्दछन् ।

नेपालको सन्दर्भमा बृहत आर्थिक आयामहरूलाई चलायमान बनाई उच्च दरको आर्थिक बृद्धि गर्नु नै विगत केही वर्षदेखिको बजेटको मुख्य लक्ष्य हुने गरेको छ । यसका अलवा आर्थिक वर्ष २०७४/७५ को बजेटले आर्थिक वृद्धिदरलाई ७.२ प्रतिशत पुऱ्याउने र मुद्रास्फीतिलाई ७ प्रतिशतमा सीमित राख्ने लक्ष्य राखेको थियो । यो समाष्टिगत लक्ष्यका अतिरिक्त, संघीयता कार्यान्वयन गर्ने, देशमा स्थानीय, प्रादेशिक र संघीय संसदको चुनाव गर्ने र अन्य विकास निर्माणका कार्यहरूमार्फत आन्तरिक अर्थतन्त्रलाई चलयमान बनाउँदै, रोजगारी सिर्जना, आय आर्जन, बचत तथा लगानी अभिवृद्धि गर्ने पनि बजेटको लक्ष्य रहेको थियो ।

४. बजेटमा उल्लेख गरिएका मुख्य मुख्य विषयहरू

- क. **पूर्वाधार विकासमा जोड:** बजेटले आर्थिक विकासका लागि पूर्वाधार विकासलाई उच्च महत्व दिएको देखिन्छ । वास्तवमा नेपालको आर्थिक विकासको गति न्यून हुनुमा पूर्वाधारहरूको कमजोर अवस्था र ठूला र राष्ट्रिय अर्थतन्त्रमा योगदान पुऱ्याउन सक्ने पूर्वाधारको कमी मुख्य रूपमा रहेको देखिन्छ । २०७४/७५ को बजेटमा पूर्वाधारतर्फका विभिन्न शीर्षकहरूमा यथोचित बजेट विनियोजन गरिएको थियो । जसमध्ये निम्नानुसारका शीर्षकहरूमा बढी महत्वका साथ बजेट विनियोजन भएको थियो ।
- भूकम्पपछिको पुनरनिर्माण १ खर्ब ४६ अर्ब
 - स्थानीय तहलाई सोभै अनुदान रु.७६ अर्ब
 - फास्ट ट्रयाकका लागि रु. १० अर्ब १४ करोड

- तीनवटा अन्तर्राष्ट्रिय विमानस्थलका लागि रु. १३ अर्ब ७२ करोड
- उत्तर दक्षिण करिडोरका लागि रु. ३ अर्ब
- मध्यपहाडी लोकमार्गका लागि रु. ४ अर्ब ३ करोड
- रेलमार्गका लागि रु. ४ अर्ब २ करोड
- मेलम्ची आयोजनाका लागि रु. ६ अर्ब ५७ करोड
- थानकोट नौविसे सुरुङ्गाका लागि रु.५ अर्ब

ख. **कृषि, उद्योग र उत्पादनजन्य क्षेत्र:** नेपाल कृषिप्रधान देश हो । कृषि क्षेत्रले कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा ३० प्रतिशत र कुल रोजगारीमा करीब ६५ प्रतिशत योगदान दिएको अवस्था छ । त्यसकारण कृषिको प्राथमिककरण नेपाल सरकारको पहिलो कार्य हुने गर्दछ । त्यस्तै उद्योगको विकासविना आयात प्रतिस्थापन र निर्यात अभिवृद्धि गर्न नसकिने हुँदा उद्योग क्षेत्रलाई पनि महत्वका साथ लिनुपर्ने आवश्यकता छ । उत्पादनजन्य क्षेत्रका रूपमा कृषि, पशुपंक्षी, बनपैदावार, मौरीपालन, नगदे वाली आदिलाई लिन सकिन्छ । यस प्रकारका क्षेत्रको विकासका लागि पनि बजेटमा विशेष चासो दिने गरिएको छ । नेपाल सरकारले २०७४/७५ को बजेटमा कृषि, उद्योग र उत्पादनजन्य क्षेत्रको विकासका लागि निम्नानुसारका प्रावधानहरू किटान गरेको थियो ।

- किसानलाई पेन्सन दिनका लागि अनुसन्धान गर्ने, कृषि बीमा सहकारी मार्फत गर्न सकिने
- कृषिका सबै अनुदानको निरन्तरता, किसानको अनुदान बैंक मार्फत
- भू-उपयोग नीतिको कानून बनाउने, प्लटिङ्ग कार्यलाई रोक्ने
- निकासीलाई प्राथमिकता, वातावरण मैत्री उद्योगलाई थप प्रोत्साहन
- विशेष आर्थिक क्षेत्र र थप औद्योगिक क्षेत्र सञ्चालन गर्ने,
- सार्वजनिक संस्थानहरूको स्तरोन्नति गर्ने,

ग. **बैंकिङ विकास तथा पहुँच अभिवृद्धि:** अर्थतन्त्रका सबै क्रियाकलापहरूलाई बैंकिङ प्रणालीभित्र ल्याई औपचारिक अर्थतन्त्रलाई मजबुत पार्नु नै

अहिलेको आवश्यकता हो । यसो गर्न सकिएको खण्डमा मात्र देशको वास्तविक क्षेत्रले लाभ लिन सक्ने र अनौपचारिक अर्थतन्त्रका क्रियाकलापहरू निरुत्साहित हुने वातावरण बन्दछ । यसका लागि नेपाल सरकारले हरेक वर्ष उच्च प्राथमिकता तोक्यो बैंकिङ पहुँच अभिवृद्धिका कार्यक्रमहरू ल्याइरहेको हुन्छ । जसलाई व्यवस्थित र कार्यान्वयनमा समन्वय गर्ने जिम्मेवारी नेपाल राष्ट्र बैंकले निर्वाह गर्नुपर्ने हुन्छ । यस सन्दर्भमा २०७४/७५ को बजेटमा निम्नानुसारका प्रावधानहरू राखिएका थिए ।

- प्रत्येक स्थानीय तहमा वाणिज्य बैंकको शाखा खोल्ने व्यवस्था,
- हुन्डी तथा विदेशी मुद्राको अपचलन दर नियन्त्रण गर्ने,
- राज्यकोषबाट हुने तलब भुक्तानी लगायतका कार्य बैंक मार्फत मात्र गर्ने

घ. **शहरी विकास:** आधुनिक र व्यवस्थित शहरी विकास नेपालको सन्दर्भमा अत्यावश्यक जस्तै देखिन्छ । नेपाल संघीयतामा गइसकेको र स्थानीय तहमा साधन स्रोतको समुचित उपयोगको वातावरण बन्नुपर्ने आवश्यकता देखिएको सन्दर्भमा देशका विभिन्न भागमा शहरीकरण अभि तिब्र गतिले हुने संभावना प्रवल देखिन्छ । त्यसकारण यसका लागि पनि आवश्यक मात्रामा बजेटमा प्रावधान राखिनुपर्ने र राष्ट्रिय गौरवका विषयलाई केन्द्रीय सरकारले पहल लिई सम्पन्न गर्नुपर्ने विषयलाई बजेटमा नै समेट्ने प्रयास गर्नु मनासिबै देखिन्छ । बजेटमा यस सम्बन्धमा निम्नानुसारका प्रावधान तथा कार्यक्रमहरू समेटिएको थियो ।

- सातवटा प्रदेशमा एक/एक वटा मेघा सिटी बनाउने
- काठमाडौँलाई सेटलाईट सिटीको रूपमा विकास गर्ने
- काठमाडौँको कोटेश्वरदेखि भक्तपुरसम्मको सडकको सट्टामा सुरुङ्गमार्ग बनाउने र माथिपट्टि विमानस्थलको धावनमार्ग विस्तार गर्ने

ङ. **स्वास्थ्य, शिक्षा र सामाजिक सुरक्षा:** मानव विकासको सूचकका रूपमा आर्थिक वृद्धिका साथमा प्राप्त हुने प्रतिव्यक्ति आय, स्वास्थ्यमा पहुँच, शिक्षा

र सामाजिक सुरक्षाको अवस्थालाई लिइन्छ । यी विषयहरूमा जति व्यवस्थित र गुणस्तरीय रूपमा आम मानिसको पहुँच बृद्धि हुन्छ त्यही मात्रामा देशको प्रगति भएको मानिन्छ । यी र यस्ता विषयहरूमा मानिसको पहुँचले विशेष गरी मानिसको जीवनस्तर उकास्न महत्वपूर्ण योगदान दिएका हुन्छन् । सरकारले यी आधारभूत विषयहरू भएको हुँदा आम जनमानसको तहसम्म यस किसिमका विषयहरू पुग्नुपर्छ भनेर प्राथमिकतामा राख्ने प्रचलन रहेको हुन्छ । २०७४/७५ को बजेटमा स्वास्थ्य, शिक्षा र सामाजिक सुरक्षातर्फ निम्न अनुसारको व्यवस्था राखिएको थियो ।

- मेरो देश स्वस्थ म स्वस्थ कार्यक्रमलाई प्राथमिकता,
- क्यान्सर, मुटु र कलेजो रोगको उपचार निःशुल्क गर्ने
- २० वर्ष पुराना गाडीलाई हटाउने व्यवस्था गर्ने
- शिक्षामा कुल बजेट ६६ अर्ब १२ करोड, नयाँ कार्यक्रम खासै नभएको
- कक्षा १० सम्मका शिक्षकको तलब स्थानीय तहबाट दिने व्यवस्था गर्ने
- २०७४ साउन १ देखि सरकारी कर्मचारीले योगदानमा आधारित पेन्सन पाउने,

च. **राजस्व तथा आय:** खर्चका लागि बजेट विनियोजन गर्दा आम्दानीलाई पनि सोही अनुरूपले व्यवस्थित गर्नुपर्ने र दीर्घकालीन रूपमा राजश्व र आयको सुनिश्चितता गर्नुपर्ने हुन्छ । यो सरकारको दायित्व पनि हो । आर्थिक वर्ष २०७४/७५ को बजेटमा राजश्व र आयका सम्बन्धमा निम्नानुसारको व्यवस्था उल्लेख गरिएको थियो ।

- संघीय प्रणाली अन्तर्गत राजश्व प्रणालीलाई कार्यान्वयन गर्ने, मदिरा तथा सुर्तीजन्य पदार्थको भन्सार राजश्व शुल्क बढाउने ।
- कलाकार, खेलाडी लगायतलाई स्थायी लेखा नं. प्रदान गरी करको दायरा विस्तार गर्ने

५. **बजेटको समीक्षा तथा विश्लेषण:** सामान्यतया बजेट बनाउँदा सीमित स्रोत र साधनले असीमित क्षेत्रहरूलाई सम्बोधन गर्नुपर्ने आवश्यकता रहन्छ । कार्यान्वयन पक्षमा पनि उपलब्ध जनशक्ति र देशको नीति नियमको परिधिभित्र

रही काम गर्नुपर्ने बाध्यता रहन्छ । अन्यथा आर्थिक अराजकता सिर्जना हुन्छ । नेपालको परिवेशमा बजेट बनाउने वेलामा सीमित स्रोत र साधनको ख्याल नगरी विविध क्षेत्रलाई एकैचोटी सम्बोधन गर्न खोज्ने परिपाटी रहेको भएतापनि पछिल्ला वर्षहरूमा स्रोत र साधनको अपर्याप्तता भन्दा पनि कार्यान्वयन पक्ष कमजोर भएको स्थिति विद्यमान रहेको छ । आर्थिक वर्ष २०७४/७५ को बजेटलाई हेर्दा निम्नानुसारका सकारात्मक पक्ष, त्रुटीहरू र सुधार गर्नुपर्ने पक्षहरू रहेको देखिन्छ ।

क. सकारात्मक पक्ष

- संविधानमा रहेको व्यवस्था बमोजिम समयमै बजेट आएको
- निर्वाचन आचारसंहिता लगायतका कारण नयाँ कार्यक्रम नभएपनि ठूला आयोजनाका लागि प्रयाप्त बजेट विनियोजन गरिएको
- बजेटको आकार ठूलो भएतापनि अर्थतन्त्रको आकार वृद्धिसँगै उपयुक्त नै रहेको
- पूर्वाधार क्षेत्रका लागि उचित बजेटको व्यवस्था गरिएको
- सातवटै प्रदेशमा एक एक वटा मेघा सिटी र मध्यपहाडी राजमार्गमा २० वटा सहर बनाउने कुरा उपयुक्त रहेको
- निकासीमा दिइदै आएको प्रोत्साहन अनुदान पुनरावलोकन गर्ने र निकासीजन्य वस्तुको गुणस्तर प्रमाणीकरण गर्न सुविधा सम्पन्न प्रयोगशाला निर्माण गर्ने
- सार्वजनिक निजी साभेदारीमा प्रसारण लाइन विस्तार गर्ने नीति र शहरी क्षेत्रमा भूमिगत विद्युत वितरण प्रणाली निर्माण गर्ने
- सबै सरकारी भुक्तानी बैंक खाताबाट मात्र गर्ने, अन्तर्राष्ट्रिय व्यापारको भुक्तानी इ-पेमेन्टको माध्यमबाट गराउने र बील पेश भएको १५ दिनभित्र भुक्तानी दिने प्रतिबद्धता गरिएको

ख. कमी कमजोरीहरू

- निजी क्षेत्र लगायतको माग उचित तरिकाले सम्बोधन हुन नसकेको,
- खासै नयाँपनको आभाष दिन नसकेको
- विगतमा बजेट बक्तव्यमा घोषणा गरिएका धेरै व्यवस्थाहरू पुरा नहुने प्रवृत्ति रहेको

- ७ वर्षमा १७ हजार मेगावाट विद्युत उत्पादन गर्ने लक्ष्यका लागि योजना तथा पूर्वाधार आवश्यक
- पर्यटन क्षेत्रको विकास ओभरलमा
- लगानीकर्तालाई उच्च मनोवल बनाउने ठोस कार्यक्रम नभएको
- कृषियोग्य जमिन र उद्योग स्थापनाका लागि जग्गा प्राप्त तथा बर्गिकरण सम्बोधन नभएको
- औद्योगिक विकास, लगानी तथा निर्यात प्रवर्द्धन, व्याजदर स्थायित्व र रोजगारी सिर्जना आदिको सम्बोधन हुन नसकेको
- स्थानीय सरकार गठनकै प्रक्रियामा रहेको, पूर्वाधार नभएको, जनशक्ति र कानून तयार भई नसकेको समयमा ठूलो रकम खर्च गर्दा सदुपयोग नहुने, अपारदर्शी ढंगले अनुत्पादक क्षेत्रमा खर्च हुने, लक्षित वर्गमा नपुग्ने जस्ता समस्या हुने

ग. सुधार गर्नुपर्ने पक्षहरू

- सबै क्षेत्रमा छुटेका विषयहरूलाई उचित तरिकाले सम्बोधन हुने खालको वातावरण बनाउन पहल हुनुपर्ने
- खर्च गर्ने स्पष्ट खाका, स्थानीय तहको क्षमता अभिवृद्धिमा पहल, कानून निर्माण लगायतका कार्य आवश्यक
- अनुगमन तथा बजेटको प्रभावकारी कार्यान्वयनमा विशेष जोड दिनुपर्ने
- अर्थतन्त्रको आकार वृद्धिसँगै बजेटको आकार बढ्नु स्वाभाविक नै भएतापनि खर्च गर्ने प्रणालीमा सुधार नगरिकन बजेटको आकार मात्र बढ्दा अर्थतन्त्रमा मुद्रास्फीति लगायतका समस्या सिर्जना हुने र यसको लागि आवश्यक पहल आवश्यक
- भ्याट, आयकर, भन्सार लगायतका करहरूमा रहेका व्यवहारिक समस्या सम्बोधन आवश्यक
- व्यापार सहजीकरण गर्ने कार्यहरू आवश्यक रहेको

६. निष्कर्ष

बजेट सामान्य रूपमा सरकारको आय-व्ययको खाका मात्र नभएर देश विकासको मार्गचित्र तथा राजनैतिक दस्तावेज पनि हो । सरकारका पनि आफ्नै खालका

बाधा व्यवधान र बाध्यताहरु रहेका हुन्छन् । बजेटले परिलक्षित गरेका विभिन्न लक्ष्यहरुको प्राप्त विगतका बजेट कार्यान्वयनको क्रममा नदेखिएको सन्दर्भमा आर्थिक वर्ष २०७४/७५ को बजेटबाट के कति मात्रामा पुरा होलान् भन्ने विषय शंकाको घेराभन्दा बाहिर छैन । तथापि, आर्थिक अनुशासनको हिसावले हेर्दा पूँजीगत खर्च अथवा विकास खर्चमा पनि बजेटले आवश्यक मात्रामा ध्यान दिएको भने भन्न मिल्छ । साथै, यो बजेटले विशेष गरी पुराना कार्यक्रमहरुलाई निरन्तरता दिएको, कार्यान्वयनका लागि आवश्यक स्पष्ट खाका प्रस्तुत गर्न नसकेको, क्षेत्रगत रूपमा उच्च प्राथमिकीकरण लगायतका नीतिगत विषयमा मौन रहेको देखिन्छ । बजेटमा रहेका कमी कमजोरीहरुलाई कार्यान्वयन तहमा प्रतिविम्बित नहुने गरी उच्च सजगताका साथ काम गर्न सकिएमा बजेटको सफल कार्यान्वयन र आर्थिक अनुशासनको परिपालनाको अपेक्षा भने राख्न सकिन्छ । पछिल्लो

समयसम्मको बजेट कार्यान्वयनको गतिलाई हेर्दा सरकारी कार्यशैलीले भने यो बजेट पनि विगत वर्षहरुका जस्तै पूँजीगत खर्च गर्नमा असक्षम र अन्य नीतिगत विषयहरुको कार्यान्वयनमा पनि कमजोर नै रहने देखिन्छ ।

तसर्थ, आगामी वर्षका बजेटहरु निर्माण गर्दा नीति तथा कार्यक्रम, बजेट विनियोजन र कार्यान्वयनको खाका पनि समन्वयात्मक रूपमा विकास गरी प्रत्येक चरण-चरणमा बजेटको कार्यान्वयन पक्षलाई सवलीकरण गर्नेतर्फ ध्यान जान/दिन जरुरी देखिन्छ । आगामी समयमा देशको संघीय संरचना बमोजिमका प्रत्येक स्थानीय तहहरुले र प्रदेशका सरकारहरुले बजेट बनाउने र केन्द्र सरकारको पनि बजेट बनाई कार्यान्वयन गर्ने जिम्मेवारी रहेको परिप्रेक्ष्यमा आर्थिक पारदर्शिता, जवाफदेहिता र उच्च अनुशासन पालना गर्नुपर्ने विषयमा विशेष सजग रहनुपर्ने र कार्यान्वयन पक्षको सुदृढीकरणलाई पनि प्राथमिकतामा राख्नुपर्ने देखिन्छ ।

विश्वमा खाद्य सुरक्षणवारे बहस सन् १९८० देखि हुँदै आएको छ । विशेष गरी विकासोन्मुख तथा अल्पविकसित मुलुकहरूमा खाद्य उत्पादन स्थिति केहि दशक यताबाट अस्थिर हुँदै गएबाट खाद्य सुरक्षणको अवस्था खस्कँदै गएको छ । वास्तवमा खाद्य सुरक्षणभन्दा खाद्यान्नको न्यून उत्पादन र पहुँचभन्दा बहुआयामिक पक्षहरू अथवा खाद्यान्न उत्पादन, वितरण, उपभोग, सञ्चय र खाद्यान्नको न्यूनताले मानिसहरूमा लाग्ने रोगहरू तथा कुपोषणको स्थितिलाई समेत जनाउँदछ । विश्वका विकासोन्मुख तथा अल्पविकसित मुलुकहरूमा हुँदै गएको अनियन्त्रित जनसंख्या वृद्धि तथा आप्रवासले यी मुलुकहरूका खाद्य उत्पादन र उपभोग स्थितिलाई खलल पुऱ्याएको छ । यसका अलावा, अतिवृष्टि, अनावृष्टि जस्ता प्राकृतिक प्रकोपको स्थितिले पनि विकासोन्मुख र अल्पविकसित मुलुकहरूमा खाद्य सुरक्षणको अवस्थालाई अस्थिर तुल्याएको छ । केही वर्षयता कृषि खाद्य वस्तुहरूमा भएको लगातारको मूल्यवृद्धिले पनि विकासोन्मुख तथा अल्पविकसित मुलुकहरूको खाद्य सुरक्षण स्थितिलाई कमजोर तुल्याएको छ । कृषि सामग्रीहरू र मलखादको मूल्यमा भएको वृद्धि संगै भन्सार महसुलमा भएको वृद्धिले पनि खाद्यान्न उत्पादन लागत बढ्ने गरेकोले खाद्य सुरक्षण प्रणालीलाई प्रभावित तुल्याएको छ ।

दक्षिण एसियाली मुलुकहरूमध्ये भारत र श्रीलंका तुलनात्मक रूपमा विकसित मुलुकको पंक्तिमा पर्दछन् भने पाकिस्तान र बंगलादेश समृद्धितर्फ उन्मुख हुन थालेका मुलुकहरू हुन । माल्दिभ्स, भुटान, अफगानिस्तान र नेपाल भौगोलिक हिसावले साना, तर आर्थिक रूपले समृद्धितर्फ उन्मुख हुँदै गरेको मुलुकहरू हुन् । विद्यमान भारतको अर्थराजनीतिले दक्षिण एसियाका प्रायः सबै मुलुकहरूको आर्थिक तथा सामाजिक विकास र त्यसको गतिलाई प्रभाव पारिरहेको छ । सन् १९६०-२००३ बीच समग्रमा दक्षिण एसियाको प्रतिव्यक्ति आम्दानी वृद्धि २.४ प्रतिशत रह्यो भने यस अवधिमा एसिया प्यासिफिक मुलुकहरूको प्रतिव्यक्ति आम्दानी ४.७ प्रतिशतले वृद्धि भयो । यस अवधिमा श्रीलंकाको प्रतिव्यक्ति कूल गार्हस्थ्य उत्पादनको वृद्धि २८ प्रतिशत रह्यो । यसै अवधिमा भारत र पाकिस्तानको प्रतिव्यक्ति कूल गार्हस्थ्य आम्दानी वृद्धि २.५ प्रतिशत रह्यो भने बंगलादेश र नेपालको यो वृद्धि क्रमशः २.० प्रतिशत र

१.३ प्रतिशत रह्यो । समग्रमा, दक्षिण एसियाको प्रतिव्यक्ति कूल गार्हस्थ्य आम्दानी सन् २००६-०७ मा उत्साहप्रद रूपमा वृद्धि भई ७.० प्रतिशतको हाराहारीमा पुग्यो । यस अवधिमा एसिया प्यासिफिक मुलुकहरूको प्रतिव्यक्ति कूल गार्हस्थ्य आम्दानी ९.६ प्रतिशत पुग्यो । सन् २००७ मा भारतको प्रतिव्यक्ति आम्दानी वृद्धि ७ प्रतिशतभन्दा माथि रहन पुग्यो भने यस अवधिमा बंगलादेश र पाकिस्तानको प्रतिव्यक्ति आम्दानी वृद्धि ४ प्रतिशतभन्दा माथि रह्यो । सन् २०१४ मा भारत र बंगलादेशको आर्थिक वृद्धि क्रमशः ७.२ र ६.३ याने उच्च रहन पुग्यो भने यस अवधिमा माल्दिभ्स र नेपालको वार्षिक आर्थिक वृद्धि ६.० प्रतिशत रह्यो । त्यस्तै गरि श्रीलंकाको ५ प्रतिशत तथा भुटानको ४ प्रतिशत आर्थिक वृद्धि कायम रहन पुग्यो । सन् २०१६ मा आईपुदा भुटान, बंगलादेश र भारतको आर्थिक वृद्धि वार्षिक ६ प्रतिशत माथि उक्लियो भने यस अवधिमा श्रीलंका र माल्दिभ्सको आर्थिक वृद्धि ४ प्रतिशत को हाराहारीमा रहन पुग्यो । नेपालको वार्षिक वृद्धिदर न्यून याने ०.८ प्रतिशत मात्र रहन पुग्यो । भारत, पाकिस्तान, बंगलादेश र श्रीलंकाको चित्तबुझ्दो आर्थिक विकासको पछाडि यिनीहरूको अर्थतन्त्र क्रमिक रूपले कृषि क्षेत्रबाट संक्रमित भै उद्योग र सेवा क्षेत्रतर्फ उन्मुख हुँदै जानु, वैदेशिक व्यापारमा निर्यात व्यापारको विस्तार द्रुत गतिमा हुँदै जानु, कृषि क्षेत्रलाई व्यापारीकरण गरिदै लैजानु र विदेशी निवेशको आप्रवाहमा उत्साहप्रद रूपले बढोत्तरी हुँदै जानु हो । यसका अलावा सन् १९९० को दशकयता यी मुलुकहरूमा रेमिट्यान्सको आप्रवाह पनि उत्साहप्रद रूपमा आप्रवाहित हुन जानाले यी मुलुकको आर्थिक तथा सामाजिक स्थितिमा सुधार आउन सक्यो । दक्षिण एसियाली मुलुकहरूमध्ये भारत, श्रीलंका, बंगलादेश, पाकिस्तानको आर्थिक तथा सामाजिक स्थितिमा विगत २५ वर्षयता धेरै परिवर्तन आउनुको पछाडि यिनीहरूले आफ्नो समष्टिगत आर्थिक स्थितिलाई मजबुत तुल्याउनु हो भने विश्व अर्थतन्त्रमा क्रमिक रूपले आफ्नो अर्थतन्त्रलाई समाहित गराउँदै लागि निर्यातको वृद्धि र विदेशी निवेशको स्वदेशमा आप्रवाहलाई बढोत्तरी गर्दै लैजानु पनि हो । त्यसैगरी, कृषि क्षेत्रमा टेवा, खाद्य सुरक्षाको ग्यारेन्टी, गरिबी न्यूनीकरणमा लगानी र मानवीय संसाधनको क्षेत्रमा भएको अत्यधिक लगानीले पनि यी मुलुकहरूको आर्थिक तथा सामाजिक रूपान्तरणमा यथेष्ट टेवा मिल्न

* पूर्व कार्यकारी निर्देशक, नेपाल राष्ट्र बैंक ।

गयो । साथै, ज्ञान अर्थतन्त्र तर्फ उन्मुख हुँदै प्रविधिको उपयोग आफ्नो उत्पादनशील क्षेत्रमा गर्दै जानुले पनि दक्षिण एसियाका भारत, श्रीलंका र माल्दिभ्सले धेरै आर्थिक सफलताहरू प्राप्त गर्दै गए ।

विगत दुई दशकयता दक्षिण एसियाली मुलुकहरूको आर्थिक विकासमा तिब्रता आए पनि यस क्षेत्रमा गरिबीको सघनता यद्यपि छ । दक्षिण एसियाको कूल जनसंख्यामा भण्डै ४२३ मिलियन जनसंख्या दैनिक १ डलरभन्दा न्यून आयमा बाँचिरहेका छन् । त्यसैगरी दक्षिण एसियामा भण्डै २ ९९ मिलियन जनसंख्या खाद्य सुरक्षणको हिसाबले अत्यन्तै संवेदनशील स्थितिमा छन् । सन् २००७ यता विश्वमा तेलको मूल्यमा आएको उतारचढाव तथा खाद्यवस्तुको मूल्यमा भएको लगातारको वृद्धिले दक्षिण एसियामा बसोबास गर्दै आएका गरिब घरपरिवारको आर्थिक स्थिति खस्किन पुगेको छ । त्यसैगरी विश्व आर्थिक मन्दी यता रेमिट्यान्सको आप्रवाहमा भएको कटौती, निर्यात क्षेत्रमा आएको संकुचन, औद्योगिक उत्पादनमा भएको हास तथा पर्यटन र सेवा क्षेत्रमा आएको संकुचन आदिले पनि दक्षिण एसियाली मुलुकहरूलाई आघातित तुल्यायो । यस प्रक्रियाले दक्षिण एसियाली मुलुकहरूमा गरिबीमुखी कार्यक्रमहरूमा समेत संकुचन आई गरिबी र असमानता बृद्धिमा थप पृष्ठपोषण मिल्न पुगेको छ । यसका अलावा केही दशक यता विश्वमा आएको जलवायु परिवर्तनको कारण दक्षिण एसियामा सक्रिय हुने मनसुनी वायुको प्रभावमा पनि केही परिवर्तन हुन गएबाट एकातिर खाद्यान्न उत्पादन र अर्कोतिर मानवीय स्वास्थ्यको क्षेत्रमा नकारात्मक असर पर्दै जान थालेको छ ।

देशको गरिबी र सहस्राब्दी लक्ष्यलाई आत्मसात् गर्दै बंगलादेशले सन् २०१२ सम्ममा खाद्य वस्तुहरूको उत्पादनमा आत्मनिर्भर हुने उद्घोष गरेको थियो । बंगलादेश सरकारले कृषि Input हरूको प्रत्याभूति आम कृषकहरूलाई दिई उत्पादन वृद्धि गर्ने र यी प्रत्याभूतिहरू विशेष गरी गरिब तथा विपन्न कृषकहरूलाई लक्षित गरी प्रदत्त गर्ने जमर्को गरेको छ । त्यस्तै गरी केन्द्रीय बैंकलाई ग्रामीणमुखी तुल्याएर बाह्य सुरक्षणमार्फत् गरिबी न्यूनीकरणलाई टेवा दिँदै जान बंगलादेश सरकारको खाद्य सुरक्षण रणनीति दिगो र दुरगामी देखिन आएको छ । खाद्य सुरक्षाको मामिलामा भारतको स्थिति दक्षिण एसियामा मजबुत देखिन आएको छ । भारतले सन् १९६० यता सुरु गरेको हरित क्रान्ति पश्चात् खाद्यान्न उत्पादनमा उत्साहजनक तवरले वृद्धि हुँदै आएको छ । खाद्यान्न उत्पादनमा भारतले गरेको प्रगति पछाडि उत्पादनको क्रममा उन्नत वीऊ विजनको प्रयोग, मलखादको उपयोगमा वृद्धि, प्रगतिशील भूमिसुधार

कार्यक्रमहरूको कार्यान्वयन, खेतीयोग्य जमीनमा बृद्धि, सिंचाईको विस्तार, कृषि ऋणको सूलभ पहुँच वृद्धि, केन्द्रीय बैंकले गरिबमुखी कार्यक्रममा देखाएको चासो, कृषि क्षेत्रमा सहकारीकरण आदि नै हुन् ।

पाकिस्तानको अर्थतन्त्रमा पनि कृषिको अहं भूमिका रहेको छ । कृषि क्षेत्रको कूल गार्हस्थ्य उत्पादनमा एक चौथाई योगदान रहेको र यस क्षेत्रले करिब ४४ प्रतिशत जनसंख्यालाई रोजगारी दिएबाट पाकिस्तानको अर्थतन्त्रमा कृषि क्षेत्रको प्रभुत्व अहं रहेको प्रष्टिन्छ । पाकिस्तानमा उत्पादन हुने मुख्य खाद्य वालीमा गहुँ र धान नै हो । वार्षिक २.२३ प्रतिशतले बढिरहेको पाकिस्तानको जनसंख्यालाई खाद्यान्न उत्पादनले केही वर्षयतादेखि नथेगेबाट खाद्य सङ्कटको अवस्थाबाट पनि गुञ्जनु परेको छ । बढ्दो खाद्यान्नको मागलाई मध्यनजर गरी पाकिस्तान सरकारले वर्षेनी गहुँ, चिनी लगायत अन्य खाद्य वस्तुहरूको आयात गर्दै आएको छ । पाकिस्तानी सरकारले सन् २००८ मै खाद्य असुरक्षणको अवस्थालाई मध्यनजर गरी खाद्य सुरक्षणको लागि Special Task Force गठन गरेको थियो । उक्त Task Force ले निम्नानुसारको सुझावहरू समेत दिएको थियो :

- सन् २०१०-२० भित्र कृषि उत्पादनलाई ४ प्रतिशतले वृद्धि गरी खाद्यान्न आपूर्तिलाई सहज तुल्याउने ।
- खाद्यान्न ढुवानी, भण्डारण र वितरणलाई सहज तुल्याई उचित मोलमा खाद्यवस्तु जनतालाई उपलब्ध गराउने ।
- गरिब घरपरिवारलाई टेवामूलक कार्यक्रमद्वारा खाद्यान्न आपूर्ति र खाद्य सुरक्षणतर्फ उन्मुख गराउने ।

पाकिस्तानको केन्द्रीय बैंक, स्टेट बैंक अफ पाकिस्तानले कृषि उद्यम र कृषि उत्पादकत्व वृद्धिका लागि मौद्रिक तथा कृषि कर्जा नीतिमार्फत समेत प्रत्यक्ष वा परोक्ष रुपमा खाद्य सुरक्षण कार्यलाई टेवा दिँदै आएको छ । केन्द्रीय बैंकले आफ्नो मौद्रिक नीति मार्फत् उत्पादन वृद्धिको लागि कृषि कर्जा वितरणमा जोड दिँदै आएको छ । त्यसैगरी निजी र सरकारी क्षेत्रलाई कृषि उपजहरूको भण्डारण र खरिदको लागि विशेष कोषको समेत व्यवस्था गरेको छ ।

नेपालमा गरिबीको स्थिति संरचनात्मक प्रवृत्तिको छ । रेमिट्यान्सको आप्रवाहको कारण गरिबी २१ प्रतिशतमा ओर्लिएको भनिँएता पनि धन र आयको असमान वितरणको खाडल भने गहिरिँदै गएको छ । शहरीकरण, बजारीकरण र भौतिक पूर्वाधारको राम्रो विस्तार भएका ठाउँहरूमा तुलनात्मक रुपले गरिबी न्यून छ । विशेष गरी दुर्गम पहाडी र हिमाली भेगहरूमा गरिबीको आघात सघन र तराई भेकमा तुलनात्मक रुपले न्यून देखिन्छ । चरम गरिबीकै कारण जीवन निर्वाहको लागि

पहाडबाट उपत्यका र तराईतर्फ बसाइसराई तिब्र हुँदै गएको छ । भारत र तेस्रो मुलुकतर्फ कामको लागि युवाजनशक्ति बाहिरिनुको पछाडि देशमा व्याप्त राजनैतिक उतार चढाव र आर्थिक-सामाजिक शोषणको कारणबाट उत्पन्न बेरोजगारी समस्या हो । गरिबीको स्थिति ब्राह्मण र क्षेत्री जातिको तुलनामा पहाडी तथा मधेशी जनजातिहरूमा बढी व्याप्त छ । पुरुषको तुलनामा महिलाहरू बढी मात्रामा गरिबी र बेरोजगारीद्वारा प्रताडित छन् । विकास खर्चको विनियोजन असुन्तुलित, अवैज्ञानिक र असमानुपातिक भएबाट अपेक्षाकृत रूपमा नेपालमा गरिबी न्यूनीकरण हुन सकेन । विगतमा विशेष गरी मध्यपश्चिमाञ्चल र सुदूरपश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्र विकासमा तुलनात्मक रूपले पछि परेबाट यी क्षेत्रहरूमा बसोबास गर्ने बहुसंख्यक जनताहरू गरिबी, बेरोजगारी र खाद्य असुरक्षणको स्थितिबाट गुञ्जिरहेका हुन । यी विकास क्षेत्रहरूमा मनसुनी प्रभाव प्रायः तुलनात्मक रूपमा न्यून हुने हुँदा पनि कृषि उत्पादन न्यून रहेको छ । नेपालको कर्णाली क्षेत्र चरम खाद्यान्न अभाव रहने क्षेत्र हो । यस क्षेत्रको खाद्यान्न उत्पादनले कर्णालीबासीका लागि ३ महिना पनि धान्न नसक्ने स्थिति रहेको छ ।

नेपाल यद्यपी कृषि कार्यको लागि मनसुनमा नै बढी आश्रित भएबाट खाद्य उत्पादन र सुरक्षणको दृष्टिकोणले संवेदनशील देखिन्छ । खेतीयोग्य जमीनमा सिंचाईको उचित व्यवस्था नभएबाट थप खाद्य असुरक्षणको स्थितमा रहनु परेको छ । यसका अलावा नेपालको धेरै भू-भाग भौतिक पूर्वाधारबाट

वञ्चित रहनु र त्यसमा पनि दुर्गम हुनुले पनि खाद्य वितरण प्रणालीमा थप जटिलता थपेको छ । केही समययतादेखि भारतमा खाद्य वस्तुको मूल्यमा भएको वृद्धि, खाद्यान्नको निर्यातमा लगाइएको रोक र आर्थिक मन्दीले खाद्य सुरक्षाको अवस्थालाई थप खलल तुल्याएको छ । यसको अलावा जनसंख्या वृद्धि, आप्रवास, बढ्दो शहरीकरण, खाद्य वस्तुमा भएको मूल्य वृद्धिले नेपालको खाद्य सुरक्षण स्थितिलाई मजबुत नराखिएबाट वर्षेनी विशेषगरि नेपालका पहाडी र हिमाली भेकहरूमा खाद्य अभावको कारण भोकमरी एवं महामारीको स्थिति देखा परेको छ ।

तालिका नं. १ ले नेपालमा प्रमुख खाद्यान्न बालिहरूः जस्तो धान, मकै, गहुँ, कोदो, जौ, फापर आदिको कुल वार्षिक उत्पादन स्थिति र खाद्यान्न संतुलन/ असंतुलन अवस्था देखाएको छ । सन् १९९१/९२ मा यी खाद्य वस्तुहरू ३३७३,४४८ मेट्रिक टन उत्पादन भएको थियो । यस अवधिमा नेपाललाई यी खाद्य वस्तुहरूको आवश्यकता ३,५६१,८३८ मेट्रिक टन थियो । यस मानेमा ३४१,५९८ मेट्रिक टन खाद्यान्न अपुग रहेको थियो । सन् २०१५/१६मा आईपुदा नेपालमा धान, मकै, जौ, फापर लगायतका प्रमुख खाद्यान्न बालिहरूको उत्पादन वार्षिक ५,३५५,२३२ मेट्रिक टन रहेको अनुमान छ भने यस अवधिमा यी खाद्य वस्तुहरूको कुल आवश्यकता ५,४२६,६३१ मेट्रिक टन रहेको छ । यस अवधिमा, नेपाललाई ७१,३९९ मेट्रिक टन खाद्यान्न अपुग रहेको तथ्याङ्कले प्रष्ट्याएको छ ।

तालिका नं. १

नेपालमा प्रमुख खाद्य वस्तुहरूको उत्पादन स्थिति र आवश्यकता

(मेट्रिक टनमा)

वर्षहरू	धान	मकै	गहुँ	कोदो	जौ	फापर	कुल उत्पादन	कुल आवश्यकता	पुग / नपुग
१९९१/९२	१,७३८,०१३	८३६,५६४	६०३,५९२	१८७,७००	७,५७९	०	३,३७३,४४८	३,५६१,८३८	-१८८,३९०
१९९५/९६	१,९४९,७६१	९२९,५१३	७८६,९३६	२३६,४७८	११,१९०	०	३,९१३,८७८	३,९४८,२२९	-३४,३५१
१९९९/२०००	२,२५९,३९३	१,००७,१७८	९३४,५५९	२४२,३३१	८,४७८	०	४,४४९,९३९	४,३८३,४४३	+६६,४९६
२००३/०४	२,४५५,९७१	१,०८२,४५५	१,१०५,०८७	२३२,३७३	८,४८५	०	४,८८४,३७९	४,६७९,३४४	+२०५,०२७
२००७/०८	२,३३६,६९४	१,३४८,१४०	१,२६३,९१२	२३८,७११	७,७५४	०	५,१९५,२११	५,१७२,८४४	+२२,३६७
२०११/१२	२,८२०,९१५	१,४६९,२३६	१,४५२,१२२	२५८,५३९	११,२८८	८,१९५	६,०२०,२९५	५,०७७,१३४	+९४३,१६१
२०१५/१६	२,३७४,३८९	१,४३६,१८४	१,३०२,७५०	२२३,५४८	८,८२०	९,५४१	५,३५५,२३२	५,४२६,६३१	-७१,३९९

श्रोतः कृ.वि.म.; स्टाटिस्टिकल इनफरमेसन अन नेपालीज एग्रिकल्चर (२०१५/२०१६), कृषि विकास मन्त्राल, सिंहदरवार, काठमाडौं, २०१७।

विकास क्षेत्रहरूको आधारमा तुलनात्मक रूपले मध्यपश्चिमाञ्चल र सुदूरपश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्रका पहाडी जिल्लाहरू खाद्य सुरक्षणका हिसाबले संवेदनशील देखिएका छन् भने तुलनात्मक रूपले पूर्वाञ्चल, मध्यमाञ्चल र पश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्र न्यून संवेदनशील देखिन्छ । हिमाली तथा पहाडी क्षेत्रहरूमा खाद्य असुरक्षणको अवस्थामा छ भने

तराई क्षेत्र खाद्य बचतकै अवस्थामा छ । विशेष गरी मनसुनको गडबडीले बर्खै खाद्यान्न वाली धान र मकैको उत्पादन न्यून हुन जाने र हिउँदे मनसुनी प्रभाव अधिकांश पश्चिमी भेकहरूमा न्यून रहन गएबाट गहुँ, जौ आदिको समेत उत्पादन प्रभावित रहन गई खाद्यान्नको सङ्कट देखिदै आएको हो । खाद्य अपुग जिल्लाहरूको संख्या हाल लगभग ४५ पुगिसकेको छ र

बाँकी जिल्लाहरूमा खाद्य सुरक्षणको अवस्था सामान्य रहेको पाइएको छ । मध्यपश्चिमाञ्चल र सुदूरपश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्रमा भण्डै ४० लाखको हाराहारीमा जनताहरू खाद्य सङ्कटको अवस्थामा रहेको तथ्याङ्कहरू पनि सार्वजनिक भएबाट खाद्यान्नको सङ्कट नेपालको पश्चिमी भेकहरूमा भयावह रहेको पुष्टि हुन आउँदछ ।

सन् १९८० को दशकको आधाआधीसम्म नेपाल खाद्य वस्तु निर्यात गर्ने मुलुकको रूपमा चिनिएकोमा सन् १९९० को दशकबाट खाद्य वस्तुहरूको आयातक मुलुकमा रूपान्तरित हुँदै गयो । जनसंख्या बृद्धि, सहरीकरण र विशेषगरि नेपाली युवा/युवतीहरू कामको लागि भारत लगायत तेश्रो मुलुकहरू तर्फ वहिर्गमन हुन जाँदा नेपालमा खाद्यान्नको उत्पादनमा ह्रास हुन गयो । यस अलावा प्राकृतिक जन्य प्रकोपहरू जस्तो; बाढी, पहिरो, अनाबृष्टी/अतिबृष्टी आदिको कारण पनि खाद्यान्नको उत्पादन नेपालमा संतुलनमा रहन गएन । यसले खाद्य संकटलाई अझै पृष्टपोषण गर्न पुग्यो । पहाडी, हिमाली भेगहरूमा खाद्यान्नको उत्पादन घट्दै गएको स्थिति छ भने यो स्थिति मध्यमाञ्चल, मध्य पश्चिमाञ्चल तथा सुदूर पश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्रहरूमा विकराल बन्दै गएको छ ।^१ केहि अध्ययनहरूले नेपालका ७५ प्रतिशत गरिब घरपरिवारहरूको पर्याप्त खाद्यान्न नभएको र आत्यधिक गरिब ९५ प्रतिशत घरपरिवारहरूमा अपर्याप्त खाद्यान्न स्थितिको अवस्था रहेको पाइएको छ ।

नेपालको तराई भू-भाग खाद्यान्न उत्पादनमा उर्वर माटो, विउ विजन र प्रविधिको पहुँच, संस्थागत कर्जाको पहुँच, सिंचाईको प्राप्यता आदिको कारण खाद्य सुरक्षणमा अग्रणी रहेता पनि खाद्यान्न वचत न्यून हुँदै गएको स्थिति छ । नेपालका ७५ जिल्लाहरू मध्ये ३३ जिल्लाहरू खाद्य सुरक्षणको हिसावले धेरै संवेदनशील छन् ।^२ बढ्दो शहरिकरण, वातावरणमा आएको उतार चढाव र नेपाली युवा युवतीहरू कामको लागि बाहिर जाने प्रवृत्तिले खाद्य असुरक्षणलाई थप पृष्टपोषण गरेको स्थिति छ । खाद्यान्नको विश्वव्यापी मूल्य बृद्धि र यसको प्रभावबाट नेपाल पनि अछुतो छैन । रेमिटेन्सको आप्रवाह भए यता उपभोगमुखी संस्कृतिमौलाउँदै जाँदा भन् देशमै उत्पादन हुन सक्ने खाद्य वस्तुहरू समेत उत्पादन नगर्ने र वरु आयात गरेर भएपनि उपभोग गर्ने आदतले हुने वर्गहरू खानपीनलाई आयातबाट टार्ने र नहुने गरिब वर्गहरू एक छाक टार्न या त भारत जाने या नेपालका शहरहरूमा कामको लागि आप्रवासित हुने प्रवृत्ति

वढ्दै गएको छ । ग्रामीण भेगका जनताहरू परम्परागत रूपमा उत्पादन हुने पौष्टिक खाद्यवस्तुहरू उत्पादन गर्ने भन्दा दाताहरू वा एन.जी.ओ.मा खाद्यान्नको लागि भर पर्ने प्रवृत्ति बढ्दै जाँदा यो प्रवृत्तिले भन्ने खाद्यान्न संकट बढ्दै गएको अवस्था छ । केहि वर्षयता तरकारी, मासु, अण्डा आदि खाद्यान्नको उत्पादन बृद्धि हुँदै जाने क्रम रहेता पनि यसको भण्डारण, बजारीकरण र उत्पादकबाट क्रेतासम्म सिधै पहुँच हुने वातावरण नभएबाट कृतिम खाद्य अभावको स्थिति देखा पर्दै गएको छ । पहाडी तथा हिमाली जिल्लाहरूमा खाद्यान्न ढुवानी प्रकृया चुस्त नभएवाट यी जिल्लाहरूमा बस्ने आम नेपालीहरूले थप खाद्य अभावको स्थिति भेल्लु परेको छ ।

नेपालको कर्णाली क्षेत्र (डोल्पा, मुगु, कालिकोट, जुम्ला र हुम्ला) खाद्य सुरक्षणको दृष्टिकोणले अझ बढी संवेदनशील देखिन आएको छ । भू-धरातलीय र विकासको हिसाबले विगतमा यो क्षेत्र निकै पछि परेको छ । यस क्षेत्रमा कूल कृषियोग्य जमीन बढेको देखिए पनि उत्पादकत्व घटेको र कृषि Input को अभाव देखिन्छ । यस भेकमा उत्पादन हुने कोदो, फापर, जौको खेतीतर्फ घरपरिवारहरू आकर्षित हुनेभन्दा खाद्य संस्थान र दाताहरूले दिएको चामल र अन्य खाद्यान्न उपभोग प्रति बढि आश्रित हुन गएबाट परम्परागत रूपमा उत्पादन हुने खाद्यान्नको उत्पादनमा गिरावट आएर खाद्यान्नको सङ्कट देखिए गएको हो । कामको लागि कमसल चामल बाँड्नु भन्दा परम्परागत खाद्य वस्तुहरूको उत्पादनलाई स्थानीय स्तरमा टेवा/प्रश्रय मिल्ने कार्यक्रमहरू सघनताका साथ संचालन गर्दै लैजान सके कर्णाली भेकको खाद्य सङ्कटलाई न्यूनीकरण गर्न सघाऊ पुग्ने अनुमान गर्न सकिन्छ । कम गुणस्तरको खाद्यान्न ढुवानी र वितरण पक्षभन्दा खाद्य सङ्कटमा परेका जिल्लाहरू तथा त्यस्ता भेकहरूमा उन्नत बीउविजन, कृषि आधुनिक औजार, प्रविधिलाई स्थानीयस्तरको कृषि उपजहरू जस्तो आलु, मकै, कोदो, फलफूल आदि उत्पादन गर्नेतर्फ अभिमुख गराइने हो भने क्रमिक रूपमा खाद्य सङ्कटको अवस्थालाई क्रमशः न्यूनीकरण गर्दै जान सकिने देखिन्छ ।

खाद्य सुरक्षणको लागि नीतिगत रूपमा टेवा दिने कार्यहरूमा नेपाल सरकार र नेपाल राष्ट्र बैंक आ-आफ्ना वित्तीय तथा मौद्रिक नीतिमार्फत लागिपर्दै आएका छन् । नेपाल सरकारले परम्परागत कृषिलाई व्यावसायिकरण गरी खाद्यान्न उत्पादन बृद्धि गर्ने प्रतिबद्धता जाहेर गर्दै तद्अनुरूप कार्यहरू गर्दै आएको छ । ग्रामीण भेकहरूमा बसोबास गर्ने लक्षित

१. रा.यो.आ.; फुड सेक्युरिटी एटलास, राष्ट्रिय योजना आयोग, काठमाडौं, २०१० ।

२. पौड्याल, सुर्य पि; र सिवाकोटी, सवनम; इनर्जी वेस फुड सेक्युरिटी असिस्मेण्ट ईन नेपाल, द जर्नल अफ एग्रीकल्चर एण्ड इन्भाइरोमेण्ट, भोलुम १२, जुन ११, २०११, पृ. १२८-१३१ ।

समूहहरूलाई र खाद्यान्न अभाव हुने क्षेत्रहरूलाई उत्पादनमूलक आय आर्जनका आर्थिक कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्दै जाने कार्यक्रमहरू नेपाल सरकारले कार्यान्वयन गर्दै आएको छ । त्यस्तैगरी समयमै खाद्य भण्डारण गरी खाद्यान्नको सहज आपूर्ति गर्ने कुरालाई पनि यसले जोड दिएको छ । यसै परिप्रेक्ष्यमा बजेटले पनि खाद्य उत्पादन बृद्धि गरी खाद्य सुरक्षणको स्थितिलाई चुस्त राख्न कृषकहरूलाई सिंचाई, मल र वीउविजन उपलब्ध गराउने र खाद्यान्न उत्पादन स्थिति कमजोर रहेका जिल्लाहरूमा खाद्यान्न भण्डारण व्यवस्थालाई चुस्त तुल्याउने प्रतिबद्धता जाहेर गरेको छ । एघारौँ त्रिवर्षीय योजनाले पनि आम जनमानसलाई आवश्यक खाद्य वस्तुको प्रत्याभूति दिने, खाद्यान्न भण्डारण व्यवस्था अन्तर्गत ४२००० मेट्रिक टन खाद्यान्न भण्डारण गर्ने र विपन्न घरपरिवारलाई खाद्य सुरक्षण कार्यक्रममा सरिक गराई रोजगारीको प्रत्याभूति दिने कुरा उल्लेख छ । कृषि क्षेत्रअन्तर्गत बाह्रौँ योजनाले खाद्यान्न उत्पादनमा आत्मनिर्भर हुँदै खाद्य सुरक्षण प्राप्त गर्ने उद्देश्य राखेको थियो । नेपालको तेस्रो त्रिवर्षीय योजनाले सघन रूपले खाद्यान्न उत्पादन बृद्धि मार्फत खाद्य उत्पादनमा आत्मनिर्भरता तर्फ उन्मुख हुने, खाद्य भण्डारण तथा सुरक्षण कार्यमा लाडै जाने लक्षहरू तय गरेको थियो । Agriculture Perspective Plan (1996-2015) ले नेपालको कृषि क्षेत्रलाई आधुनिकीकरण गर्दै लैजाने लक्ष लिएको थियो । अन्ततः ठोस उपलब्धी विनानै यो योजना समाप्त भयो । नीतिगत कमजोरीहरू र युवा/युवतीहरूको बाह्य पलायनलाई यस योजनाले सम्बोधन गर्न सकेन । कृषिलाई पेशाको रूपमा यस योजनाले काम गर्ने कृषक परिवारहरूलाई अपेक्षा गरिए अनुरूप आकर्षण गर्न सकेन । खाद्य सुरक्षणको स्थिति अपेक्षा गरिए अनुरूप सुधार हुन सकेन । त्यस्तै गरी APP ले गरिब कृषक घरपरिवारहरूको लागि श्रोत पहुँच अभिवृद्धि गर्न र बालबालिकाहरूलाई पोषणयुक्त खाद्यान्नको प्रत्याभूति दिन सकेन । विपन्न घरपरिवार, महिला र जनजातिहरूलाई कृषि पेशामा यस योजनाले आकर्षण गर्न असफल नै रह्यो । नेपाल सरकारले केही वर्षअघि APP को निरन्तरताको रूपमा बीस वर्षे Agricultural Development Strategy (ADS) अख्तियार गरेको छ; यसको प्रगतिको मूल्यांकन कार्यान्वयन पश्चात नै हुने छ ।^३ नेपालमा खाद्य सुरक्षण अवस्था मजबुत हुँदै जाने स्थिति श्रृजित गरिँदै गए स्वतः गरिबी न्यूनीकरण तथा थप रोजगारीको अवस्था श्रृजित हुँदै जाने मामिलामा समेत सफलता मिल्ने हुन्छ ।

नेपाल राष्ट्र बैंक नेपालमा खाद्य सुरक्षणको मामिलामा सिधै संलग्न नभए तापनि सन् १९८० को दशकदेखि नै आफ्ना लघु वित्तीय कृषापकलापहरू तथा मौद्रिक नीतिहरूमार्फत यसमा सहजकर्ताको भूमिका खेल्दै आएको छ । केन्द्रीय बैंकले सन् १९९० को दशकमा नेपालको ५ विकास क्षेत्रमा ग्रामीण विकास बैंकहरूको स्थापना गरी सो मार्फत् उत्पादन वृद्धि, रोजगार र वित्तको पहुँचको प्रत्याभूति दिँदै आएको छ । त्यस्तैगरी, सन् १९९० को दशमा RMDC र RSRF को स्थापनामा राष्ट्र बैंकको अगुवाइले खाद्य सुरक्षण, रोजगार र गरिबी न्यूनीकरणमा उसले खेलेको भूमिकालाई प्रष्ट्याएको छ । लघु वित्त नीतिको तर्जुमामा राष्ट्र बैंकले खेलेको भूमिका वास्तवमा उसको गरिबी न्यूनीकरण, वित्तको पहुँच र परोक्ष रूपमा खाद्य सुरक्षणप्रतिको लगाव हो । नेपाल राष्ट्र बैंकले विगतमा प्राथमिकता क्षेत्र कर्जा, विपन्न कर्जा कार्यक्रम लगायत हाल आएर पुनरकर्जा कार्यक्रम आदिको निरन्तरता तथा प्रत्याभूति वास्तवमा गरिबी न्यूनीकरण र खाद्य सुरक्षणमा परोक्ष रूपमा उसको नीतिगत समर्थन हो । यसका अलावा राष्ट्र बैंकले प्रत्येक वर्ष आफ्नो मौद्रिक नीतिमार्फत् ग्रामीण वित्तको पहुँच अभिवृद्धिका लागि तय गरिएका लघु वित्तीय कार्यक्रमहरूले गरिबी न्यूनीकरण, खाद्य सुरक्षण र स्वरोजगारको अवसरहरू सृजनामा उसले खेल्दै आएको भूमिकाको स्पष्ट उजागर हुन्छ ।

दक्षिण एसियाली मुलुकहरूमा र नेपालमा खाद्य सुरक्षण स्थितिमा सुधार गरिनु पर्ने स्थिति छ । खाद्य वस्तुमा भएको मूल्यबृद्धि, विश्व आर्थिक मन्दी र उर्जा सङ्कटले खाद्य सुरक्षण र गरिबी न्यूनीकरण प्रक्रियालाई प्रभावित तुल्याएको छ । यसका अलावा दक्षिण एसियाली मुलुकहरूबीच बेरोकटोक हुने खाद्यान्नको आयात निर्यातमा बेलाबखतमा अवरोध सृजना हुन गएबाट खाद्य सुरक्षण स्थितिलाई आँच तुल्याउने गरेको छ । भारत बाहेक अन्य दक्षिण एसियाली मुलुकहरूमा मनसुनी प्रभावमा आएको उतारचढाव, विश्व जलवायु परिवर्तन, कृषि क्षेत्रमा भएको न्यून लगानी, कृषि बजारको संकुचन, सुदुरता, पूर्वाधारहरूको अपर्याप्तता, खाद्य भण्डारणको अवैज्ञानिक र अपर्याप्त स्थिति आदि कारणहरूले नेपाल लगायत दक्षिण एसियाली मुलुकहरूमा खाद्यान्न सङ्कट टड्कारो रूपमा देखिँदै गएको छ । दक्षिण एसियाली मुलुकहरूबीच अपनाई आइएको खाद्य उत्पादन प्रविधि तथा ज्ञान आदानप्रदान र सह-कार्यहरूद्वारा खाद्यान्न सङ्कटलाई न्यूनीकरण गर्दै कृषि विकास तथा गरिबी न्यूनीकरण कार्यक्रमहरूमा संलग्न हुँदै जान सकिन्छ ।

३. तामाङ, सुजीता र साथीहरू; फेमिनाइजेसन इन एग्रिकल्चर एण्ड इटस, इम्प्लीकेसन फर फूड सेक्युरेटी इन रुल एरिया, जर्नल अफ फोरेष्ट एण्ड लिभ्लीहुड, १२, अक्टुबर, २०१४ ।

वैदेशिक रोजगार बचतपत्रको परिचय तथा बिक्री प्रवर्द्धनका उपायहरू

● मञ्जु पौड्याल*

१. विषय प्रवेश

नेपाल सरकारको तर्फबाट नेपाल राष्ट्र बैंकले ट्रेजरी बिल्स, विकास ऋणपत्र, राष्ट्रिय बचतपत्र, नागरिक बचतपत्र र वैदेशिक रोजगार बचतपत्र जस्ता ऋणपत्र निष्कासन गरी आन्तरिक ऋण उठाउने कार्य गर्दै आएको छ। उपर्युक्त ऋणपत्रहरू मध्ये ट्रेजरी बिल्स तथा विकास ऋणपत्र बोलकबोलको माध्यमबाट निष्काशन गरिन्छ भने अन्य ऋणपत्रहरू निश्चित ब्याजदर तोकी निष्काशन गरिन्छ। सरकारले बोलकबोलबाट निष्काशन गरिने ऋणपत्रहरू मार्फत् कम ब्याजदरमा आवश्यक ऋण प्राप्त गर्न सक्ने भएतापनि सरकारको सामाजिक उत्तरदायित्व वहन गर्नको निमित्त केही बढी ब्याजदर तोकी राष्ट्रिय बचतपत्र, नागरिक बचतपत्र तथा वैदेशिक रोजगार बचतपत्र निष्काशन गर्ने गर्दछ। यी उपकरणहरूमध्ये वैदेशिक रोजगारीमा संलग्न नेपाली नागरिक तथा गैर आवासीय नेपालीलाई लक्षित गरी निष्काशन गरिने वैदेशिक रोजगार बचतपत्रको ब्याजदर अन्य उपकरणहरूको तुलनामा निकै आकर्षक रहेतापनि यस बचतपत्रको बिक्री अपेक्षा गरिएको भन्दा न्यून रहदै आएको छ। यस सन्दर्भमा वैदेशिक रोजगार बचतपत्रको बिक्री नहुनुका कारणहरू पहिचान गरी सो को न्यूनीकरणका लागि आवश्यक पहल गरिनु अत्यावश्यक देखिएको छ। यस लेख तयार गर्नुको प्रमुख उद्देश्य पनि यही रहेको छ।

२. ऐतिहासिक पृष्ठभूमि

नेपाल सरकारले आर्थिक वर्ष २०६६/६७ को बजेट वक्तव्य मार्फत् विदेशमा काम गर्ने नेपालीहरूलाई लक्षित गरी वैदेशिक रोजगार बचतपत्र मार्फत रु.७ अर्बको आन्तरिक ऋण उठाउने व्यवस्था गरेबमोजिम सोही आर्थिक वर्षमा नेपाल राष्ट्र बैंकले वैदेशिक रोजगार बचतपत्र निष्काशन गरेको हो। वैदेशिक रोजगार बचतपत्र जारी गर्ने कार्यविधि, २०६७

अनुरूप सर्वप्रथम वि.सं.२०६७ असार ३२ गते रु.१ अर्बको वैदेशिक रोजगार बचतपत्र “वैदेशिक रोजगार बचतपत्र २०७२” जारी गरिएको थियो। ९.७५ प्रतिशत वार्षिक ब्याजदर कायम गरिएको ५ वर्षे उक्त बचतपत्रको भुक्तानी मिति २०७२ असार ३१ गते रहेको थियो। उक्त कार्यविधि अनुसार यो बचतपत्र निष्काशनको प्रमुख उद्देश्य विदेशमा गई काम गर्ने नेपाली कामदारहरूले आर्जन गरेको रकमबाट राष्ट्र निर्माणका लागि पूँजी परिचालन गरी पुर्वाधार निर्माणमा खर्च गर्ने रहेको थियो भने यो बचतपत्र सोही वर्षको बजेट वक्तव्यमा किटान गरिएका ५ वटा मुलुकहरू दक्षिण कोरिया, मलेशिया, संयुक्त अरब इमिरेट्स, साउदी अरेबिया र कतारमा कार्यरत नेपालीहरूलाई बिक्री गरिएको थियो। सोही कार्यविधि अन्तर्गत २०६८ असार १२ गते रु. ५ अर्बको १०.५० प्रतिशत ब्याजदरको “वैदेशिक रोजगार बचतपत्र २०७३” निष्काशन गरिएको थियो।

वैदेशिक रोजगार बचतपत्रको बिक्री प्रक्रियालाई अभि सरलीकृत एवम् प्रभावकारी बनाउनको निमित्त नेपाल सरकारले मिति २०६९/२/१४ देखि वैदेशिक रोजगार बचतपत्र सम्बन्धी कार्यविधि, २०६९ जारी गरी लागु गरेको छ। यस कार्यविधि लागु भएपश्चात् निष्काशित सम्पूर्ण वैदेशिक रोजगार बचतपत्रहरू सोही कार्यविधि अनुरूप वैदेशिक रोजगारीका लागि मुलुक बाहिर गएका नेपाली नागरिक तथा विदेशमा बसोबास गर्ने गैर-आवासीय नेपालीहरूले लगानी गर्न सक्ने गरी निष्काशन गर्ने गरिएका छन्।

३. वैदेशिक रोजगार बचतपत्रको परिचय

मुलुक बाहिर रोजगारीमा संलग्न नेपाली नागरिक तथा विदेशमा बसोबास गर्ने गैर-आवासीय नेपालीले

* सहायक निर्देशक, नेपाल राष्ट्र बैंक

आर्जन गरेको विदेशी मुद्रालाई वैधानिक माध्यमबाट स्वदेशमा भित्र्याउने तथा उनीहरूले आर्जन गरेको रकम विदेशमै बसी वा स्वदेशमा आई सरकारी बचतपत्रमा लगानी गर्ने उपयुक्त अवसर प्राप्त होस् भनी नेपाल सरकारले निश्चित ब्याजदर (सामान्यतः अन्य बचतपत्रको भन्दा केही बढी) तोक्यो नेपाली रूपैयाँमा जारी हुने मध्यमकालीन अवधिको बचतपत्र “वैदेशिक रोजगार बचतपत्र” हो । यो बचतपत्र निष्काशनको प्रमुख उद्देश्य मुलुक बाहिर रोजगारीमा संलग्न नेपाली नागरिक वा गैर-आवासीय नेपालीले विदेशमा आर्जन गरेको रकम लगानी गर्न प्रोत्साहित गर्ने, वैधानिक माध्यमबाट विदेशी मुद्रा भित्र्याउने र देश विकासको निमित्त वित्तीय साधन जुटाउने रहेको छ । यो बचतपत्र मुलुक बाहिर रोजगारीमा संलग्न नेपाली नागरिक र विदेशमा बसोबास गर्ने गैर-आवासीय नेपालीले आफू वा आफ्नो एकाघर परिवारका सदस्य (बुवा, आमा, श्रीमान्, श्रीमती, छोरा, छोरी) को नाममा खरिद गर्न सक्दछन् । साथै, मुलुक बाहिरको रोजगारीमा संलग्न भई फर्केकाले पनि फर्केको चार महिनाभित्र यो बचतपत्र खरिद गर्न सक्ने व्यवस्था छ ।

वैदेशिक रोजगार बचतपत्रको अवधि र यसमा पाउने निश्चित ब्याज दर (Coupon Rate) नेपाल सरकारले तोकिदिए बमोजिम हुने गर्दछ । प्राथमिक निष्काशनको समयमा बिक्री एजेण्ट मार्फत यो बचतपत्र खरिद गर्न सकिन्छ भने नेपाल राष्ट्र बैंकका उपत्यका बाहिरका कार्यालय वा बजार निर्माताका कार्यालयहरू मार्फत दोस्रो बजार कारोबार गर्न अर्थात् आफूसँग रहेको बचतपत्र कुनै पनि समयमा बिक्री गर्न सकिन्छ ।

४. अन्तर्राष्ट्रिय अनुभव

विश्वका विभिन्न मुलुकहरूले परम्परागत वित्तीय उपकरणहरूबाट आवश्यक पूँजी प्राप्त गर्न कठिनाई सामना गर्ने क्रममा विदेशमा रहेका आफ्ना देशका नागरिकहरूबाट वित्तीय साधन जुटाउनको निमित्त Diaspora bonds जारी गरेको पाइन्छ । विशेषतः कम विकशित मुलुकहरूले प्राप्त गर्ने आन्तरिक तथा

बाह्य सहायतामा विभिन्न कारणवश कमी आएको अवस्थामा यस किसिमको उपकरणको प्रयोग गरी देश विकासको निमित्त आवश्यक पूँजी उठाउने गर्दछन् । आप्रवासी नागरिकहरूलाई लक्षित गरी जारी गरिने Diaspora bonds ती मुलुकहरूले फरक फरक किसिमका आवश्यकताहरू पूरा गर्नका निमित्त जारी गर्ने गर्दछन् । विभिन्न देशमा भिन्दा भिन्दै नामले परिचित यस किसिमको उपकरणलाई नेपालमा वैदेशिक रोजगार बचतपत्रको नामबाट निष्काशन गर्ने गरिएको पाइन्छ ।

आप्रवासी नागरिकहरू देशभक्तिले उत्प्रेरित हुने तथा उनीहरूले आफ्नो देशमा लगानीको अवसर समेत खोज्ने गरेको अवस्थामा यस किसिमको उपकरणबाट सजिलैसँग वित्तीय साधन जुटाउन सकिन्छ भन्ने मान्यता रहेको छ । यसका साथै विदेशमा रहेका नागरिकहरूले आफ्नो देशमा गरिने लगानीलाई कम जोखिमयुक्त ठान्ने गरेको पाइन्छ भने उनीहरूमा आफ्नो देशमा राम्रो कामको लागि केही योगदान गरौं भन्ने भावना रहेको हुन्छ । यी लगायत अन्य विविध कारणहरूबाट प्रेरित भइ Diaspora bonds जारी गर्ने गरिन्छ ।

आप्रवासी नागरिकहरूबाट वित्तीय साधन जुटाउन सफल उदाहरणको रूपमा भारत र इजरायलले जारी गरेका वित्तीय उपकरणलाई लिन सकिन्छ । इजरायलले सन् १९५१ देखि नियमित रूपमा Diaspora bonds सफलतापूर्वक जारी गर्दै आएको छ । यस प्रकारको उपकरणबाट जुटेको रकम इजरायलले त्यहाँको आर्थिक विकासको निमित्त जस्तै उर्जा, यातायात, खानेपानी लगायतका अन्य पूर्वाधारहरूमा लगानी गरेको पाइन्छ । भारतले भने समय समयमा आवश्यकता अनुसार यस किसिमको वण्ड जारी गर्ने गरेको छ । भारतले सन् १९९१ मा “इण्डिया डेभलपमेन्ट वण्डस्” सन् १९९८ मा “रीसर्जेन्ट इण्डिया वण्डस्” र सन् २००० मा “इण्डिया मिलेनियम डिपोजिटस्” मार्फत विकास निर्माणका कार्यका लागि आप्रवासी नागरिकहरूबाट वित्तीय साधन जुटाएको पाइन्छ । यी मुलुकका अतिरिक्त लेबनान, इथियोपिया, नाइजेरिया,

इन्डोनेसिया लगायत अन्य मुलुकहरूले यस किसिमका उपकरणहरू जारी गरेको पाइन्छ तर सबै मुलुकहरू यस्ता उपकरणहरूबाट वित्तीय साधन जुटाउन सफल भने रहेको पाइँदैन जसको उदाहरणको रूपमा इथियोपिया र नेपालको प्रयासलाई लिन सकिन्छ ।

Diaspora bonds को निष्काशन सफल हुनुमा सर्वप्रथम देशमा सुशासन कायम हुनु जरूरी देखिन्छ । विधिको शासन नभएको मुलुकद्वारा जारी गरिने उपकरण प्रति आम नागरिकको विश्वास रहदैन । अर्को पक्ष भनेको आप्रवासी नागरिकहरूसँग सम्बन्धित देशका अधिकारीहरूको निरन्तर अन्तरक्रिया हुनु आवश्यक छ जसले गर्दा आफ्नो देशको अवस्था एवम् आवश्यकता प्रति उनीहरू जानकार हुन्छन् । यसका साथै संकलित पूँजी लगानी गर्ने ठोस योजना तयार गर्नका साथै जारी गरिने उपकरणहरू प्रति जनविश्वास कायम गर्नु पर्दछ । यसरी संकलित रकम परिणाम देखिने किसिमका

पूर्वाधारहरूमा लगानी गर्न सकियो भने यसले थप लगानी आकर्षित गर्न मद्दत पुऱ्याउँदछ ।

५. वैदेशिक रोजगार बचतपत्र निष्काशनमा नेपालको अवस्था

नेपालमा वैदेशिक रोजगार बचतपत्र निष्काशन गर्नुको प्रमुख उद्देश्य विदेशमा रहेका नेपाली तथा गैर आवासीय नेपालीलाई लगानीको उचित अवसर प्रदान गर्नुका साथै विदेशमा आर्जित रकम वैधानिक माध्यमबाट नेपाल भित्र्याउनु रहेको छ । आ.व. २०६६/६७ देखि निरन्तर रूपमा विभिन्न परिमाणमा वैदेशिक रोजगार बचतपत्रको निष्काशन गरिँदै आएको भएतापनि यसको बिक्री सन्तोषजनक रहेको पाइँदैन । यस बैंकले नेपाल सरकारको तर्फबाट निष्काशन गरेका विभिन्न सिरिजका वैदेशिक रोजगार बचतपत्रहरूको बिक्री विवरण देहायबमोजिम रहेको छ :

तालिका १: वैदेशिक रोजगार बचतपत्रको बिक्री विवरण

क्र.सं.	सिरिज नं.	निष्काशन मिति	ब्याजदर	आह्वान रकम (रु.करोड)	निष्काशित रकम (रु.करोड)	बिक्री प्रतिशत
१.	२०७२	२०६७/३/३२	९.७५	१००	०.४०	०.४०
२.	२०७३	२०६८/३/१२	१०.५०	५००	१०.५०	०.०७
३.	२०७४	२०६९/३/२८	१०.००	१००	०.८७	०.८७
४.	२०७५	२०७०/३/३०	१०.५०	१००	४.२९	४.२९
५.	२०७५क	२०७०/९/२८	९.००	२५	२.६४	१०.५६
६.	२०७५ख	२०७०/१२/३०	९.००	२५	५	२०.००
७.	२०७७	२०७२/३/२४	९.००	२५	८.३७	३३.४९
८.	२०७७क	२०७२/१२/२९	९.००	२५	८.२१	३२.८३
९.	२०७८	२०७३/१/२९	९.००	२५	८.००	३२.००
१०.	२०७८क	२०७३/३/२९	९.००	३३.७९	११.२४	३३.२७
११.	२०७८ख	२०७३/११/२३	१०.००	५०	४.२३	८.४५
१२.	२०७८ग	२०७३/१२/३०	१०.००	२५	०.७४	२.९८
१३.	२०७९	२०७४/१/२९	१०.००	२५	०.२४	०.९७
१४.	२०७९क	२०७४/९/५	१०.००	५०	२.८२	५.६४

स्रोत: नेपाल राष्ट्र बैंक, राष्ट्रकृण व्यवस्थापन विभाग

उपर्युक्त तालिका अनुसार हालसम्म निष्काशन गरिएका वैदेशिक रोजगार बचतपत्रको बिक्री रकम आह्वान रकम भन्दा निकै कम रहेको देखिन्छ । प्रस्तुत परिदृश्यले नेपाल सरकारले जुन

उद्देश्य अनुरूप उक्त बचतपत्र बिक्री गर्न खोजेको हो सो उद्देश्य पूरा नभएको जनाउँछ । यसरी लक्ष्य अनुरूप वैदेशिक रोजगार बचतपत्र बिक्री नहुनुको मुख्य कारण बजारमा चलनचल्तीमा रहेको ब्याजभन्दा

बचतपत्रको ब्याजदर कम हुनुलाई लिइएको भएतापनि बचत गर्ने प्रवृत्तिको विकास नहुनु, बचतपत्र सम्बन्धी जानकारी नहुनु, चाहेको बखत बचतपत्र खरीद गर्न नपाउनु, खरीद गर्ने प्रक्रिया केही भन्भटिलो हुनु, प्राप्त रकम अनुत्पादक क्षेत्रमा लगानी हुनु लगायत अन्य कारणहरू पनि यसको लागि जिम्मेवार रहेको पाइन्छ ।

६. वैदेशिक रोजगार बचतपत्रको बिक्री कम हुनका कारणहरू

वैदेशिक रोजगार बचतपत्र बिक्री कम हुनुमा लक्षित वर्गमा पुग्ने गरी देश तथा विदेशमा व्यापक रूपमा यसको प्रचार/प्रसार पर्याप्त मात्रामा हुन नसक्नुलाई लिन सकिन्छ । वैदेशिक रोजगारमा गएका नागरिकहरू विशेषतः अदक्ष कामदारको रूपमा जाने गरेको र शहरभन्दा टाढा बस्ने गरेको अवस्थाले गर्दा पनि यसको जानकारी नभएको मान्न सकिन्छ । नेपाल जस्तो अति कम विकसित देशका नागरिकहरू वैदेशिक रोजगारीमा जानुको मुख्य उद्देश्य भनेको हालसम्म दैनिक आवश्यकता पूर्ति गर्ने रहेको छ । विप्रेषणबाट प्राप्त हुने रकम निजका घरपरिवारले सर्वप्रथम वैदेशिक रोजगारीमा जाँदाको ऋण तिर्न र त्यस पश्चात् दैनिक खर्चमा नै उपभोग गर्ने भएको हुँदा बचत कम हुने र वैदेशिक रोजगारबाट प्राप्त रकम दैनिक घर खर्चमै खर्च हुने गरेको पाइन्छ ।

नेपाल राष्ट्र बैंक, अनुसन्धान विभागले वि.सं २०७३ मा गरेको एक अध्ययन अनुसार वैदेशिक रोजगारीका लागि लाग्ने खर्चमध्ये ५२.१ प्रतिशत साहु-महाजन/व्यापारीबाट र ६.३ प्रतिशत बैंक तथा वित्तीय संस्थाबाट प्राप्त हुने देखिएको छ । यसबाट वैदेशिक रोजगारमा जाने व्यक्तिहरूमा वित्तीय जानकारी तथा वित्तीय पहुँच नपुगेको ब्यहोरा अवगत हुन्छ जसका कारण यस्ता नागरिकले विदेशबाट रकम पठाउनका निमित्त अनौपचारिक माध्यम प्रयोग गर्न सहज मान्ने प्रवृत्ति रहेको हुन्छ । साथै अनौपचारिक माध्यमबाट देशमा पैसा पठाउँदा कम शुल्क लाग्ने तथा कम भन्भटिलो हुने हुँदा पनि यस बचतपत्र प्रतिको आकर्षण कम भएको पाइन्छ । सोही अध्ययनले विप्रेषण आयको प्रयोग

ऋण तिर्न २५.३ प्रतिशत, दैनिक उपयोगको लागि २३.५ प्रतिशत, शिक्षा, स्वास्थ्यमा ९.७ प्रतिशत, सामाजिक कार्यको लागि ३ प्रतिशत, उत्पादनमूलक कार्यहरूमा १.१ प्रतिशत र बचत कार्यको लागि २८ प्रतिशत हुने देखाएको छ । सोही प्रतिवेदनका अनुसार वैदेशिक रोजगारीमा गएका घरपरिवारका सदस्यहरू मध्ये ९९.४ प्रतिशतले हालसम्म वैदेशिक रोजगार बचतपत्रमा लगानी गरेको देखिएको छैन । यस्तो बचतपत्र सम्बन्धी जानकारी नभएर लगानी नगर्नेको अंश ७३.४ प्रतिशत रहेको छ भने बचत नभएर/न्यून रहेकोले लगानी गर्न नसक्नेको अंश २५ प्रतिशत रहेको छ । साथै विप्रेषण आय प्राप्त गर्ने घर परिवारले काम भन्दा फुर्सद रोज्ने कारणले पनि विप्रेषण आय थोरै मात्रामा मात्र लगानी हुने गरेको पाइन्छ । मुलतः वैदेशिक रोजगारमा गएका नागरिक गाउँले परिवेशका हुने र गाउँघरमा प्रचलित कर्जा एवम् निक्षेपको ब्याजदर बैदेशिक रोजगार बचतपत्रको भन्दा उच्च रहेको भएको हुँदा वैदेशिक रोजगार बचतपत्र प्रति खासै आकर्षण नरहेको पाइन्छ । यसका अतिरिक्त बचतपत्रमा गरेको लगानी project based नहुनु र त्यसमा लगानीकर्ताको शेयरको ग्यारेण्टी नहुनाले पनि यसप्रति लगानीकर्ताहरू आकर्षित नभएको पाइन्छ ।

देशको आर्थिक अवस्था र अन्य आर्थिक परिसूचकहरूलाई अध्ययन गर्दा वैदेशिक रोजगार बचतपत्रमा दिइँदै आइएको ९-१० प्रतिशत उच्च ब्याजदर हो । नेपालको वित्तीय क्षेत्रमा उतार चढाव धेरै भइरहने हुँदा सो ब्याजदर यदाकदा बैंक तथा वित्तीय संस्थाले दिने ब्याजदरभन्दा कम हुन जाने भएकोले बैदेशिक रोजगार बचतपत्रको बिक्री कम भएको मान्न सकिन्छ । वैदेशिक रोजगार बचतपत्रको प्राथमिक निष्काशनमा संलग्न सेल्स एजेण्ट मुलतः बैंक तथा वित्तीय संस्था रहेकोले विप्रेषणको बचत गर्ने सन्दर्भमा स्वार्थ बाँधिँएको हुन सक्ने अवस्था समेत रहन सक्छ । वित्तीय संस्थाले विप्रेषणलाई बचतको रूपमा बैंकमा राख्न खोज्ने प्रवृत्तिले समेत वैदेशिक रोजगार बचतपत्रको बिक्री कम भएको मान्न सकिन्छ ।

७. वैदेशिक रोजगार बचतपत्रको बिक्री प्रवर्द्धनका उपायहरू

नेपालको अर्थतन्त्रको ठुलो हिस्सा विप्रेषण आप्रवाहले धान्ने गरेको छ । वर्षेनी हजारौ नेपालीहरू वैदेशिक रोजगारीको सिलसिलामा विश्वका विभिन्न मुलुकहरूमा जाने गर्दछन् भने गैर आवासीय नेपालीहरूको संख्या पनि बढ्दो क्रममा रहेको छ । आर्थिक वर्ष २०७३/७४ को तथ्याङ्क अनुसार ३,९८,९७८ जना कामदार वैधानिक रूपमा वैदेशिक रोजगारीमा गएका छन् भने सोही अवधिमा रु.६९५ अर्ब ४५ करोड विप्रेषण रकम वैधानिक माध्यमबाट नेपाल भित्रिएको छ जसको कुल गार्हस्थ उत्पादनसँगको अनुपात २६.८ प्रतिशत रहेको छ । यसरी प्राप्त रकमको सानो हिस्सा मात्र उत्पादनशील क्षेत्रमा लगानी भएको पाइन्छ ।

विदेशमा आर्जित रकमलाई वैधानिक रूपमा नेपाल भित्र्याउने एउटा उपायको रूपमा वैदेशिक रोजगार बचतपत्र पनि हो । तर लक्षित वर्गसम्म यसको उपयोगिता र फाइदाका बारेमा जानकारी नभएर हो वा अन्य कारणले यसको बिक्री सन्तोषजनक रहेको छैन । तसर्थ वैदेशिक रोजगार बचतपत्र जारी गरिरहने हो भने यसको बिक्री बढाउनको निमित्त समयमा नै आवश्यक कदम चाल्नु जरुरी भइसकेको छ जसको निमित्त केही उपायहरू निम्न बमोजिम रहेका छन् :

१. वैदेशिक रोजगार बचतपत्रको विशेषता फाइदा एवम् बिक्री प्रक्रिया सम्बन्धी जानकारी विदेशका सञ्चार माध्यमबाट समेत प्रसारण गर्नु उपयुक्त हुने ।
२. वैदेशिक रोजगारमा जाने कामदारहरूलाई प्रस्थान पूर्व वैदेशिक रोजगार विभाग र वैदेशिक रोजगार प्रवर्द्धन बोर्डको समन्वयमा नेपाल सरकारको वैदेशिक रोजगार विभागबाट इजाजत प्राप्त अभिमुखिकरण तालिम दिने संस्थाहरू मार्फत् वैदेशिक रोजगार बचतपत्रको बारेमा संक्षिप्त जानकारी र तालिम दिन उपयुक्त हुने । (जस्तै बंगलादेशमा Bureau of Manpower Employment & Training ले यस्तो तालिम उपलब्ध गराउने गरेको ।)
३. वैदेशिक रोजगारीमा गएका कामदारहरूलाई

सम्बन्धित देशका राजदूतावास मार्फत जानकारी उपलब्ध गराउने व्यवस्था गर्नुपर्ने । यसका साथै नेपालमा रहेका लक्षित घरपरिवारमा सूचना तथा जानकारी प्रवाह गर्नुपर्ने ।

४. वैदेशिक रोजगारीमा जाने नेपाल स्थित घर परिवारका सदस्यहरूलाई समेत बचतपत्रको फाइदा, विशेषता तथा खरिद/बिक्री प्रक्रियाका बारेमा अभिमुखिकरण तालिम दिनु उपयुक्त हुने ।
 ५. वैदेशिक रोजगार बचतपत्र खरिद गरेका नागरिकहरूले स्वदेश फर्केपछि कुनै व्यापार/व्यवसाय गर्ने योजना भए सरकारबाट छुट्ट्याएका क्षेत्र (कृषि, उर्जा आदि) मा बचतपत्र धितो राखी निश्चित प्रतिशतसम्म निर्व्याजी ऋण दिने व्यवस्था हुनुपर्ने ।
 ६. वैदेशिक रोजगार बचतपत्र मार्फत उठाइएको रकम नेपाल सरकारले जलविद्युत, शिक्षा, स्वास्थ्य, ग्रामीण विकाश लगायत विशेष क्षेत्रमा लगानी गर्नको निमित्त स्पष्ट खाका तयार गर्नुपर्ने ।
 ७. वैदेशिक रोजगारमा जाने व्यक्तिहरूको संख्या, शैक्षिक स्तर, आमदानी, लगानी प्रवृत्ति आदिका सम्बन्धमा सम्पूर्ण सूचना एवम् तथ्याङ्क अद्यावधिक गर्नुपर्ने साथै लक्षित वर्गहरूमा देशभक्तिको भावना उजागर गर्नको निमित्त प्रयास गर्नुपर्ने ।
 ८. वैदेशिक रोजगार बचतपत्र सम्बन्धी कार्यविधि (संशोधन सहित, २०६९) मा बिक्री एजेण्ट, विदेश स्थित नेपाली कुटनैतिक नियोग तथा नेपाल राष्ट्र बैंक, राष्ट्र ऋण व्यवस्थापन विभागले गर्नु पर्ने कार्यहरूमा स्पष्ट रूपमा उल्लेख भएको । यस्ता कार्यहरू सम्बन्धित निकायहरूबाट समन्वयात्मक रूपमा पालना भएको हुनुपर्ने ।
- वैदेशिक रोजगार बचतपत्र नेपाल सरकारले आफ्नो सामाजिक उत्तरदायित्व पूरा गर्न निष्काशन गर्ने हुँदा यसको फाइदा, विशेषता आदिका बारेमा व्यापक प्रचार प्रसार गरी बिक्री प्रवर्द्धन गर्नका लागि सम्बन्धित संस्थाले समन्वयात्मक रूपमा आ-आफ्नो भूमिका निर्वाह गर्नुपर्दछ । साथै सबै निकायहरूले यसलाई आफ्नो सामाजिक उत्तरदायित्व सम्भन सक्नु पर्दछ ।

नेपालका सहकारी संस्थाहरूमा सम्पत्ति शुद्धीकरण

रमेशप्रसाद चौलागाई *

गैरकानुनी तरिका र श्रोतबाट आर्जित सम्पत्तिलाई कानुनी वा वैध गराउने प्रक्रियालाई सम्पत्ति शुद्धीकरण भनिन्छ। यसरी शुद्धीकरण गरिएको सम्पत्ति कानुनी श्रोतबाट आर्जन गरे सरह मान्यताप्राप्त हुनजान्छ। खासगरी, आतंककारी गतिविधि, मानव बेचबिखन तथा तस्करी, मानव अपहरण एवं फिरौती, लागुऔषध कारोवार, अवैध हातहतियार, भ्रष्टाचार, चोरी तथा डकैती, राजस्व छली एवं अन्य कुनै पनि प्रकारको गैरकानुनी क्रियाकलापबाट प्राप्त नगद वा जिन्सी सम्पत्तिलाई अवैध वा गैरकानुनी भनि बुझ्ने गरिन्छ। यस्ता क्रियाकलापले ब्यक्ति, समाज तथा राष्ट्रकै अहित गर्ने हुँदा यी क्रियाकलापमा नियन्त्रण र यसमा संलग्न ब्यक्तिहरूलाई कानुन वमोजिम सजाएँ हुनु एक सभ्य समाज निर्माणका लागि अति आवश्यक हुने गर्दछ। गैरकानुनी तरिका र श्रोतबाट आर्जित सम्पत्तिमा नगद नै प्रमुख हो जसलाई कानुनी रूपले वैध बनाउन बैंक वित्तीय संस्था वा सहकारी संस्थाको प्रयोग हुनसक्ने देखिन्छ। अन्य देशका उदाहरणबाट पनि यस्तो भएको देखिएको छ।

विभिन्न आपराधिक क्रियाकलापमा संलग्न ब्यक्तिहरूले गैरकानुनी श्रोतबाट आर्जित आयलाई वैध बनाउन वा मुद्रा निर्मूलकरण गर्न अधिकतम रूपमा बैंकिङ संस्थाहरूको उपयोग गर्ने सम्भावना हुने हुँदा यी संस्थाहरूमा त्यस्ता गैरकानुनी रकम भित्रिन नदिन यससँग संलग्न ब्यक्तिहरू सदैव चनाखो र सजग रहनुपर्दछ। यस कार्यमा संस्थाका सञ्चालक, कार्यकारी प्रमुख र कर्मचारीहरूका साथै यस्ता संस्थाका नियामक निकायको जिम्मेवारी बढिरहने गर्दछ। सूचना प्रविधि सहितको बढ्दोलँदो परिवेश बीच समेत पर्याप्त पूर्वाधार, तयारी र कानुनको परिपालना गर्ने संस्कारप्रतिको उदासिनता र आपराधिक क्रियाकलापहरूलाई केही राजनैतिक र ब्यवसायिक शक्तिकेन्द्रबाट समेत देखिने प्रोत्साहन र संरक्षणका कारण नेपाल त्यस्ता अवैध सम्पत्ति शुद्धीकरण वा मुद्रा निर्मूलकरण गर्नेमध्ये एसियाकै दोश्रो मुलुकका रूपमा चिनिनु दुखद कुरा हो। यद्यपी, यसप्रकारका अवैध क्रियाकलापहरूलाई रोक लगाउन सम्पत्ति शुद्धीकरण (मनि लाउण्डरिङ) निवारण ऐन २०६४ (२०७० को संशोधन सहित), सँगठित अपराध निवारण ऐन २०७०, पारस्परिक

कानुनी सहायता ऐन २०७०, सुपुर्दगी ऐन २०७०, कसुर जन्म सम्पत्ति तथा साधन (रोक्का, नियन्त्रण र जफ्त) ऐन २०७०, भ्रष्टाचार निवारण ऐन २०५९, सम्पत्ति शुद्धीकरण नियमावली २०७३ र नेपाल राष्ट्र बैंकबाट सम्पत्ति शुद्धीकरण तथा आतंकवादी कार्यमा वित्तीय लगानी निवारण सम्बन्धी निर्देशन जस्ता कानुनी संरचनाहरू जारी भएको परिप्रेक्ष्यमा सहकारी क्षेत्रमा समेत त्यस्ता गतिविधि हुनसक्ने कुरालाई मध्यनजर राख्दै सम्पत्ति शुद्धीकरण निवारणसम्बन्धी सहकारी संघसंस्थालाई जारी गरिएको निर्देशन, २०७४ आजभोलि चर्चाको शिखरमा रहेको देखिन्छ।

पछिल्लो समयमा बैंक वित्तीय संस्थाहरूको दाँजोमा सहकारी क्षेत्रमा सम्पत्ति शुद्धीकरणको सम्भावना बढि देखिएको बताईन्छ। सहकारी क्षेत्रमा देखा परेको सुशासनको संकट र वित्तीय कारोवारमा रहने गरेको अपारदर्शिता नै यसको प्रमुख कारणहरू रहेको महशुस भएको छ। सहकारी क्षेत्रमा बढ्दै गएको बिक्रिती र कतिपय सहकारी संस्थाहरूले सदस्यहरूको बचत फीर्ता गर्न नसकेको उजुरी तथा गुनासो बढ्दै गएको परिप्रेक्ष्यमा सहकारीमा देखा परेको विभिन्न प्रकारका विक्रितीहरूको छानविन गर्न नेपाल सरकारले २०७० मा गठन गरेको उच्च स्तरीय आयोगको प्रतिवेदन अनुसार पनि सहकारीहरूमा संकट आउनुका प्रमुख कारणहरूमा बढ्दै गएको कुशासन, पारदर्शिताको अभाव र दण्डहीनता हो भनी औँल्याएको देखिन्छ। यसप्रकारको विक्रितीहरूले सहकारी क्षेत्रलाई सम्पत्ति शुद्धीकरणको उर्बर धरातल बनाउनसक्ने सम्भावनालाई नकार्न सकिदैन। तसर्थ, समय सन्दर्भ अनुसार सहकारी क्षेत्रलाई समेत सम्पत्ति शुद्धीकरणको सम्भावित अखडा बनाउनबाट रोक्न र यस क्षेत्रलाई स्वच्छ, पारदर्शी र सदस्यहरूप्रति उत्तरदायी बनाउन नेपाल राष्ट्र बैंक, सहकारी तथा गरिबी निवारण मन्त्रालय र सहकारी विभागको पहलमा सम्पत्ति शुद्धीकरण निवारण सम्बन्धी सहकारी सङ्घसंस्थालाई जारी गरिएको निर्देशन, २०७४ निर्माण गरी लागु गरिएको छ। यस निर्देशिकाको उद्देश्य सहकारी संस्थाहरूमा हुने वित्तीय कारोबारको स्वच्छता एवम् पारदर्शिता कायम गर्दै सहकारी वित्तीय प्रणालीलाई संरक्षण गर्ने रहेको पाईन्छ।

* सहायक निर्देशक, नेपाल राष्ट्र बैंक।

सहकारीका सदस्यहरूले संस्थामा गर्ने शेयर, बचत तथा ऋण कारोबारको श्रोत खुलाउनुपर्ने, संस्थाका सबै सदस्यहरूको पहिचान सहितको विवरणको अभिलेख राख्नुपर्ने, सदस्यहरूले तोकिएको सीमा भन्दा बढि रकमको कारोवारको प्रतिवेदन तोके वमोजिम बुझाउनुपर्ने, उक्त निर्देशिकामा उल्लेखित निर्देशनहरूको पालना गर्ने गराउने जिम्मेवारी मुलतः संचालक समिति र प्रमुख कार्यकारी अधिकृतको हुने, निर्देशिकाको पालनाको अनुगमन गरिने, यस निर्देशिकाको पालना नभएमा रु.५ करोडसम्म जरिवाना हुने र संस्था खारेजसम्मको कारवाही हुने कानुनी ब्यवस्था यो निर्देशिकामा उल्लेखित भएको देखिन्छ । उक्त निर्देशिकाका अन्य प्रमुख विशेषताहरू यसप्रकार रहेका छन् ।

- १) हालसम्मका अन्य कुनै पनि कानुनी संरचनाले सहकारी संस्थाहरूलाई वित्तीय संस्थाका रूपमा ब्याख्या गरेको नपाईएता पनि सम्पत्ति शुद्धीकरण (मनी लाउन्डरिङ्ग) निवारण ऐन, २०६४ (पहिलो संशोधन २०६८)ले सहकारी संस्थालाई वित्तीय संस्था अन्तर्गत परिभाषित गरेको देखिन्छ । यसले सहकारी संस्थाहरू वित्तीय कारोबार गर्न अधिकार प्राप्त संरचना हुनु भन्ने देखाएको छ । साथै, यो ब्यवस्थाले सहकारी क्षेत्रमा देखापर्ने विक्रितीहलाई अन्य वित्तीय संस्थाहरू सरह समाधान गर्न सहज गराउन सक्ने देखिन्छ । यही ऐन अन्तर्गत सहकारी क्षेत्रमा देखिन सक्ने सम्पत्ति शुद्धीकरणलाई निरुत्साहित गर्न एउटा छुट्टै निर्देशिका बनाई लागु गरिएको हो ।
- २) सम्पत्ति शुद्धीकरण निवारणसम्बन्धी सहकारी सङ्घसंस्थालाई जारी गरिएको निर्देशन, २०७४ सहकारी संस्थाहरूमा हुने वित्तीय कारोबारको स्वच्छता एवम् पारदर्शिता कायम गर्दै सहकारी वित्तीय प्रणालीलाई संरक्षण गर्न जारी गरिएको बताईएको छ । सम्पत्ति शुद्धीकरण (मनी लाउन्डरिङ्ग) निवारण ऐन, २०६४ (पहिलो संशोधन २०६८) ले सहकारी संस्थालाई वित्तीय संस्था अन्तर्गत परिभाषित गरेपछि यस क्षेत्रमा भित्रिन सक्ने अवैध मुद्रा निर्मलीकरणको प्रयासलाई स्पष्ट कानुनी परिधिभित्र ल्याउन आवश्यक देखिएकोले सो निर्देशिका तयार पारी लागु गरेको वताईएको छ ।
- ३) उक्त निर्देशिकाको निर्देशन नम्बर ३ मा रहेको सदस्य पहिचान सम्बन्धी ब्यवस्था अन्तर्गत बचत तथा ऋणको मुख्य कारोबार गर्ने/नगर्ने संस्था र विभिन्न संघहरूको दर्ताको आवेदन दिने व्यक्ति र सदस्यका लागि तोकिएको कागजात र विवरणको सूची उल्लेख

गरी निबेदन पेश गर्नुपर्ने, संस्थाले सदस्यको पहिचान तथा सम्पुष्टि गर्दा वास्तविक धनी तथा हिताधिकारी भए सोको समेत पहिचान गर्नुपर्ने, संस्थाले सदस्यको पहिचान गर्दा प्राक्रितिक व्यक्तिको हकमा निजको ल्याप्चे छाप र अप्राक्रितिक व्यक्ति सदस्यको हकमा आधिकारिक छाप र खाता सञ्चालकको ल्याप्चे छापसमेत लिनुपर्ने ब्यवस्था रहेको छ । सहकारी संस्थाहरूमा शेयर, बचत र ऋण सम्बन्धि आधार नै संस्थाको सदस्यताको प्रमुख आधार हो । यस्तो सदस्य बन्न कुनै पनि व्यक्ति तोकिएको कार्यक्षेत्रभित्र वसोबार गर्ने र तोकिएको उमेर पुगेको व्यक्ति हुनुपर्नेछ । कतिपय सहकारी संस्थाहरूमा सदस्य सम्बन्धी विवरण, संस्थामा सदस्यहरूको पहुँच, सदस्यहरूलाई दिनुपर्ने न्यूनतम सूचना र संस्थाका विभिन्न गतिविधिहरूमा सदस्यहरूको सहभागिता जहिले पनि प्रश्नवाचक रहने गरेको देखिन्छ । सुशासन र पारदर्शिताका लागि सदस्यहरूको पहिचान र विवरण न्यूनतम शर्त हुन आउँछ । तर कतिपय संस्थाका सञ्चालकहरू समेत संस्थाको कार्यक्षेत्रभित्र वसोबास गर्ने व्यक्तिहरू मात्र हुनु भन्ने कुरामा शंका गर्ने प्रशस्त आधारहरू देखिएको अवस्थामा ती संस्थाहरूका सबै सदस्यहरू तोकिएको कार्यक्षेत्रमै वसोबास गर्ने व्यक्ति हुनु भन्न भन्नु कठिन हुने नै भयो । तसर्थ, उक्त निर्देशिका लागु गर्न सहकारी संस्थाका सदस्यहरूको पहिचान पहिलो चुनौती बन्ने देखिन्छ ।

- ४) सदस्यता दिन नहुने : संस्थाले सम्पत्ति शुद्धीकरण (मनी लाउन्डरिङ्ग) निवारण ऐनमा उल्लिखित उपाय समेतबाट ब्यक्तिको नाम, ठेगाना, पेसा, परिवार र रहनसहन लगायतको जानकारी नभई कसैलाई पनि सदस्यता दिनुहुँदैन । विगतमा नेपालको कुनै पनि जिल्लाको नागरिकता मात्रका आधारमा र केही क्षेत्रमा त गैर नेपाली नागरिक समेतलाई कारोवारमा संलग्न गरिरहेका कतिपय सहकारीहरूमा यो प्रावधान लागु गर्न पक्कै कठिन हुने देखिन्छ । यस सन्दर्भमा, संस्थाको सदस्यता नै नलिएका कतिपय कारोबारी ब्यक्तिहरूसँग गरिएको वित्तीय कारोबार भन्न संबेदनशिल हुने भयो । सहकारीको बिश्वब्यापी मान्यता अनुरूप यस्ता संस्थाहरूमा सदस्यमुखि कारोबार मात्र हुने गर्दछन् भन्ने कुरा नेपालका कतिपय शहरीया सहकारी संस्थाहरूका हकमा यकीन गर्न नसकिएको परिप्रेक्ष्यमा सदस्य पहिचान पहिलो चुनौती हुने देखिन्छ । यो चुनौतीले गुणाङ्क प्रभाव पार्ने देखिन्छ ।

- ५) विद्यमान सदस्यको पहिचान तथा सम्पुष्टि सम्बन्धी व्यवस्था : (१) संस्थाले ऐन, नियमावली र यो निर्देशनबमोजिम विद्यमान सदस्यको पहिचान तथा सम्पुष्टि वि.सं. २०७५ चैत्र मसान्तभित्र, उच्च जोखिमको हकमा यो निर्देशन जारी भएको मितिले ९ महिनाभित्र र अन्य जोखिमको हकमा संस्थाले तय गरेको प्राथमिकता अनुसार गर्नुपर्नेछ। संस्थाले सदस्यको पहिचान उच्च जोखिम भएका सदस्यको हकमा कम्तीमा वर्षमा १ पटक, मध्यम जोखिम भएका सदस्यको हकमा कम्तीमा २ वर्षमा १ पटक, र न्यून जोखिम भएका सदस्यको हकमा कम्तीमा ३ वर्षमा १ पटक अद्यावधिक गर्नुपर्नेछ। संस्थाले सदस्यता पहिचानका आधार पूरा नभएका व्यक्तिसँग कारोबार गर्नुहुँदैन। निर्देशिकाले संस्थामा कारोबार गरिरहेका सदस्यहरू/गैर सदस्यहरू समेतलाई पहिचान र सम्पुष्टिका लागि बढिमा ३ वर्षभित्र तोके बमोजिमको विवरण अद्यावधिक गर्ने समय दिएको देखिन्छ। यसको प्रभावकारी अनुगमन हुनुपर्ने देखिन्छ।
- ६) सदस्यको बृहत् पहिचान सम्बन्धी व्यवस्था: (१) संस्थाले विद्युतीय माध्यमबाट कारोबार गर्ने सदस्य, भ्रष्टाचार, कर छलीलगायत अन्य अपराधिक कार्यका दृष्टिले उच्च जोखिममा रहेको सदस्य, र उच्च आर्थिक कारोबार गर्ने सदस्य र संस्थाले बृहत् पहिचान गर्न आवश्यक देखेको अन्य सदस्यको बृहत् पद्धतिबाट पहिचान गर्नुपर्नेछ। यस प्रयोजनका लागि उच्च आर्थिक कारोबार गर्ने सदस्य भन्नाले रु. ३० लाखभन्दा बढी बचत गरेको वा सेयर खरिद गरेको वा ऋण लिएको सदस्य सम्भन्नुपर्छ। निर्देशिकाले सहकारी संस्थामा ठूलो कारोबार गर्ने सदस्यहरूको पहिचानमा विशेष जोड दिएको देखिन्छ। संस्थामा सम्पत्ति शुद्धीकरणको जोखिमका दृष्टिकोणले तुलनात्मक रूपमा बढि र ठूला कारोबार गर्ने सदस्यहरूको कारोबार बढि संबेदनशिल र जोखिमपूर्ण हुनसक्ने कुरामा दुईमत छैन।
- ७) असामान्य कारोबार मान्नुपर्ने : संस्थाले चित्तबुझ्दो आधार भएको बाहेक एकैपल्ट वा पटक-पटक गरी वार्षिक रु. ३० लाखभन्दा बढीको बचत जम्मा वा कर्जा भुक्तानी, एकैपल्ट वा पटक-पटक गरी वार्षिक रु. ३० लाखभन्दा बढीको विप्रेषण (रेमिट्यान्स) वा रकम स्थानान्तरण (मनी ट्रान्सफर), एकैपल्ट वा पटक-पटक गरी वार्षिक रु. ३० लाखभन्दा बढीको सेयर

खरिद, र सीमा कारोबार प्रतिवेदन छल्ने मनसायले हुने कारोबारलाई असामान्य कारोबार मान्नुपर्नेछ। संस्थामा सम्पत्ति शुद्धीकरणको जोखिमका दृष्टिकोणले यसप्रकारका असामान्य कारोबार गर्ने सदस्यहरूको कारोवारमा पनि बढि जोखिम हुनसक्ने सम्भावना रहने हुँदा यसप्रकारका असामान्य कारोबारमा संस्थाले विशेष निगरानि राख्नुपर्ने देखिन्छ।

- ८) सहकारी संस्थाले संस्थाका हरेक सदस्यले रु. १० लाख वा सोभन्दा बढीको सेयर खरिद, बचत जम्मा, लिएको ऋणको साँवा, व्याज भुक्तानी गर्दा र विप्रेषण (रेमिट्यान्स) वा स्थानान्तरण (ट्रान्सफर) को रकम भुक्तानी लिँदा, खातामा जम्मा वा खातासार गर्दा सम्बन्धित सदस्य वा व्यक्तिबाट स्रोत खुलासा लिनुपर्नेछ। साथै, सहकारी संस्थाले सम्पत्ति शुद्धीकरण (मनी लाउन्डरिङ्ग) निवारण ऐन, २०६४ बमोजिमको कुनै सदस्यले एकै पटक वा पटक पटक गरी एक दिनमा गरेको रु. १० लाख वा सोभन्दा बढी रकमको कारोबार र कुनै सदस्य वा व्यक्तिलाई एकै पटक वा पटक-पटक गरी एक दिनमा गरेको रु. १० लाख वा सोभन्दा बढी रकम बराबरको विद्युतीय वा अन्य स्थानान्तरण तथा भुक्तानी सीमा कारोबार (थ्रेसहोल्ड ट्रान्जेक्सन) सम्बन्धी प्रतिवेदन त्यस्तो कारोबार सम्पन्न भएको मितिले १५ दिनीभित्र नेपाल राष्ट्र बैंकको वित्तीय जानकारी इकाईले तोके बमोजिमको ढाँचामा वित्तीय जानकारी एकाइमा उपलब्ध गराउनुपर्नेछ। अवैध माध्यम र क्रियाकलापबाट आर्जित कुनै पनि रकमको वैध स्रोत नहुने हुँदा संस्थाका सदस्यहरू अवैध क्रियाकलापमा संलग्न हुनसक्ने सम्भावनालाई यो प्रावधानले नियन्त्रण गर्नसक्ने देखिन्छ। यसले सम्भावित बल्याक इकोनोमीबाट अर्थतन्त्रलाई बच्न सघाउ पुऱ्याउने विश्वास लिईएको पाईन्छ।
- ९) संस्थाले सम्पत्ति शुद्धीकरण (मनी लाउन्डरिङ्ग) निवारण ऐन, नियमावली र यो निर्देशन बमोजिम संस्थाले पुरा गर्नुपर्ने दायित्व प्रभावकारी रूपमा पुरा गर्न, गराउन आवश्यक नीति, कार्यविधि, नियन्त्रण प्रणाली, जनशक्ति, साधन, स्रोतसमेतको समुचित व्यवस्था मिलाउने जिम्मेवारी सञ्चालक समितिको हुनेछ। त्यसैगरी संस्थाले पुरा गर्नुपर्ने दायित्व पुरा गर्न आवश्यक व्यवस्थापकीय जिम्मेवारी प्रमुख कार्यकारी अधिकृतको हुनेछ। संस्थाको सञ्चालक समितिले उक्त व्यवस्था

बमोजिम ऐन, नियमावली र सोअन्तर्गत जारी निर्देशिका बमोजिमको दायित्व पूरा गर्न व्यवस्थापन स्तरको कार्यान्वयन अधिकारी (कम्प्लायन्स अफिसर) नियुक्त गर्नुपर्नेछ । सहकारी संस्थाको कार्यकारिणी अधिकार मौजुदा कानुन र संस्थाको साधारण सभाबाट पारित विधि र मापदण्डका आधारमा संचालक समितिमा रहने र सो समितिले दिएको अधिकार प्रयोग गरी कार्यकारी प्रमुखले दैनिक क्रियाकलापको ब्यवस्थापनको नेतृत्व लिने हुँदा सम्पत्ति शुद्धीकरण सम्बन्धी जिम्मेवारी सोही पक्षको हुने गर्दछ । यस सन्दर्भमा, सम्पत्ति शुद्धीकरण सम्बन्धी प्रचलित कानुनी ब्यवस्थाको पालना नभएमा यो निर्देशिका बमोजिम सोही पक्षहरू दोषि ठहरिने ब्यवस्था रहेको देखिन्छ ।

- १०) कारबाही तथा सजाय : (१) सम्पत्ति शुद्धीकरण (मनी लाउन्डरिङ्ग) निवारण ऐन, नियमावली तथा यो निर्देशनको ब्यवस्थाको प्रभावकारी कार्यान्वयन नगर्ने संस्था र त्यस्तो संस्थाका कर्मचारी तथा पदाधिकारीलाई ऐन बमोजिमको कारबाही हुनेछ ।
- ११) नीति तथा कार्यविधि नभएमा, उच्च पदस्थ व्यक्तिको पहिचान हुने प्रणालीको ब्यवस्था नभएमा, वास्तविक धनीको पहिचान गर्ने, बृहत् पहिचान गर्ने तथा पहिचान अद्यावधिक गर्ने ब्यवस्था नभएमा, जोखिम ब्यवस्थापन भएको नपाइएमा, सीमा कारोबारको पहिचान गर्ने प्रणाली नभएमा, शङ्कास्पद कारोबारको पहिचान गर्ने प्रणाली नभएमा, तोकिएका विवरणहरूको अभिलेख नराखेमा वा तोकिएको समयसम्म सुरक्षित नराखेमा र सदस्य पहिचान सम्बन्धी ब्यवस्था कार्यान्वयन नभएमा: पहिलो पटक लिखित रूपमा सचेत गराउने, दोस्रो पटक बचत सङ्कलनमा सीमा तोक्ने, तेस्रो पटक कर्जा प्रवाहमा सीमा तोक्ने, चौथो पटक रु. १० लाख वा गाम्भीर्यको आधारमा रु. ३० लाखसम्म जरिवाना गर्ने र सोपश्चात् संस्थाको दर्ता खारेजसम्मको कारबाही गर्ने ब्यवस्था उक्त निर्देशिकाले गरेको पाईन्छ । त्यस्तै, बेनामी वा काल्पनिक नाममा कारोबार गरेको पाइएमा रु. ३० लाखदेखि गाम्भीर्यका आधारमा रु. ५ करोडसम्म जरिवाना वा थप सजाय गर्ने प्रावधान समेत उक्त निर्देशिकामा गरिएको देखिन्छ ।

नेपालका प्राय शहरी र शहरोन्मुख क्षेत्रमा रहेका अधिकांश सहकारीहरूमा हुने सबै वित्तीय कारोबारहरूको

स्वच्छता, कानुनको परिपालना, र पारदर्शिता बारे कुनै न कुनै रूपमा बारम्बार प्रश्नहरू उठ्ने गरेकै छन् । करीब ७० लाख जनताको ३५० अर्बभन्दा बढि रकमको कारोबार भईरहेको यस क्षेत्रमा जनताको थप विश्वास आर्जन हुनुपर्ने, संस्थाका सदस्यहरूको निक्षेप सुरक्षाको प्रत्याभूति हुनुपर्ने, संस्थामा कानुन बमोजिमका स्वच्छ कारोबार मात्र हुनुपर्ने र सरकार वा नियामक निकाय र संस्थाका सबै सदस्यहरूमा यसवारे विश्वासको प्रत्याभूति हुनुपर्ने कुरामा विवाद नहुनुपर्ने हो । करीब ६ दशकको सहकारी ईतिहासमा सहकारीहरूको संख्यात्मक वृद्धिसँगै यसको गुणस्तर वृद्धि समेत प्रमुख विषय हुनुपर्दछ । यसबीच, नेपालका वित्तीय कारोबार गर्ने सबै संस्थाहरू अवैध कारोबारको अखाडा बन्नु हुँदैन भन्ने कुरालाई समेत विशेष चनाखो भई हेर्नुपर्ने देखिएको छ । यस काममा सहकारी क्षेत्रका सबै सरोकारवालाहरूले सघाउ पुऱ्याउनुपर्ने समेत देखिन्छ ।

नेपालमा मात्र नभई विश्व अर्थतन्त्रमा गैरकानुनी आर्थिक कारोबारको अंश कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको ४ प्रतिशतको हाराहारीमा रहेको अनुमानका आधारमा अवैध आर्थिक क्रियाकलापले विश्व अर्थतन्त्रलाई गाँजिसकेको बताइन्छ, यद्यपि नेपालमा समेत हुनेगरेको अनुमान गरिएको यस्ता कारोबारको आँकडा आउन बाँकी छ । त्यसमध्ये पनि पछिल्ला समयमा नेपाल दक्षिण एसियामै लागुऔषध, अवैध हातहतियार, सुन तस्करी, मानव बेचबिखन जस्ता गैर कानुनी क्रियाकलापको 'ट्रान्जिट' प्वाइन्ट बन्दै गइरहेको बताइन्छ । नेपालमा सन् ८० को दशकको आर्थिक उदारीकरणसँगै बढ्दै गएको बैकिङ सञ्जाल, सेवा विस्तार र बैकिङ पहुँचमा नयाँ प्रविधि समेतको प्रयोगले विभिन्न आर्थिक कारोवारहरूमा अपराधको जोखिम समेत बढ्न थालेको देखिन्छ: जस्तै एटीएम ह्याकिङ, स्वीफ्ट ह्याकिङ, विद्युतीय ट्रान्सफर ह्याकिङ, आदि । नेपाल जस्तो बहुभाषिक, बहुधार्मिक र धर्मनिरपेक्ष मुलुकमा विभिन्न धर्म, भाषा र जातिका नाममा अन्य मुलुकमा रहेका ब्यक्ति तथा समूहबाट विभिन्न सहयोग र दान दातब्यका नाममा अवैध विदेशी मुद्रा भित्रिन सक्ने समेत सम्भावनाबीच यसको कारोवार बैंक वित्तीय संस्था र सहकारीहरूबाट समेत हुनसक्ने कुरामा सबै पक्षहरू चनाखो हुनुपर्ने देखिन्छ । सन् ९० को दशकपछि नेपाल समेत सम्पत्ति शुद्धीकरण निवारणको क्षेत्रमा संवेदनशिल बन्दै गएको सन्दर्भमा नेपालमा रहेका वित्तीय कारोबार गर्ने सबै संस्थाहरू गैरकानुनी सम्पत्तिको निर्मूलिकरण गर्ने अखाडाका रूपमा विकास नभएको भनि सबै नेपालीहरू र विश्वसामु यथार्थ सन्देश दिनसक्नु एउटा ठूलै चुनौती बनेको देखिन्छ ।

बैंकिङ व्यवसायमा सञ्चालन जोखिम पूर्वसावधानीका उपायहरू

● राजनविक्रम थापा *

विषय प्रवेश

बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूले सम्पादन गर्ने हरेक क्रियाकलापहरूमा विभिन्न प्रकारका जोखिमहरू जोडिएका हुन्छन्। त्यस्ता जोखिमहरूलाई समयमा नै पहिचान गरी उचित व्यवस्थापन गर्न नसक्दा वित्तीय नोक्सानी बेहोर्नु पर्ने मात्र हैन कि संस्थाको अस्तित्व नै पनि संकटमा पर्न सक्छ। बैंकिङ व्यवसायमा हुने जोखिमलाई अन्तराष्ट्रिय सुपरीवेक्षकीय निकाय वासेल कमिटीले कर्जा जोखिम, सञ्चालन जोखिम र बजार जोखिम गरी तीन वर्गमा बर्गिकरण गर्नुका साथै सोको न्यूनीकरणका लागि विभिन्न मार्गदर्शन एवम् उपायहरू प्रस्तुत गरेको पाइन्छ। बैंक तथा वित्तीय संस्थाको कारोवारमा हुने कर्जा जोखिम र बजार जोखिम पूर्वानुमान गर्न सकिने, वास्तविक क्षतिको मापन गरी पूँजीगत जगेडा तथा व्यवस्था रकमलाई सुरक्षा कवचको रूपमा प्रयोग गर्न सकिने प्रकृतिको हुने हुँदा व्यवस्थापनका लागि सहज हुने गर्दछ। तर सञ्चालन जोखिमको दायरा निकै फराकिलो र पूर्व अनुमान गर्न नसकिने प्रकृतिको हुने भएकोले यसलाई प्रभावकारी रूपमा व्यवस्थापन गर्न निकै चुनौतीपूर्ण मानिन्छ। पछिल्लो समयमा नेपालमा बैंक तथा वित्तीय संस्थाको संख्यामा उल्लेख्य कटौति भए तापनि शाखा सञ्जालमा भएको विस्तार, सूचना र प्रविधिको व्यापक प्रयोग, कर्मचारीमा बैंकिङ कारोवार सम्बन्धी पर्याप्त ज्ञान र अनुभवका कमी, ग्राहक तथा प्रविधि प्रयोगकर्ताको लापरवाही आदिका कारण बैंकिङ कारोवारमा अत्यधिक ठगी र जालसाजीको घटनाहरू बढ्दै गएको पाइन्छ। परम्परागत जोखिम व्यवस्थापन पद्धतिमा विशेष गरी कर्जा जोखिम र बजार जोखिमलाई बढी संवेदनशील मानी प्राथमिकतामा राख्ने प्रचलन रहेका कारण बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूले सञ्चालन जोखिमलाई खासै महत्व दिने गरेको देखिँदैन। यस अन्तर्गत सामान्य मानवीय त्रुटि, यान्त्रिक गडबडी, प्राकृतिक प्रकोप एवम् भवितव्यका कारण सृजना हुन सक्ने नोक्सानीमा मात्र केन्द्रित रही व्यवस्थापन गर्ने गरेको पाइन्छ। तर पछिल्लो समयमा संस्थामा अधिकारप्राप्त निकायबाट हुने संस्थागत सुशासन उल्लंघनका घटनाहरू, ठूला परियोजनामा विना

विश्लेषण र प्रकृया पूरा नगरी गरिएको लगानी हुने जोखिम, कानुनी प्रकृया पूरा नगर्दा त्यसले निम्ताएको जोखिम, सम्बन्धित विषयमा पर्याप्त ज्ञान र अनुभव नहुँदा त्यसबाट बेहोर्नु परेको नोक्सानी, कर्मचारी वा व्यवस्थापनमा संलग्न पक्षको लोभ र बदनीयत, बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरू बीच मुनाफाका लागि हुने अस्वस्थ प्रतिस्पर्धाका कारण ग्राहक लोभ्याउन तय गरिने कमजोर नीति नियम लगायतका पक्षहरूले पनि बैंकिङ क्षेत्रमा जोखिम बढाउँदै लगेको देखिन्छ। उदाहरणका लागि नेपालका बैंकहरूद्वारा मेलाम्ची खानेपानी परियोजनामा विदेशी ठेकेदारका लागि जारी गरिएको वित्तीय जमानतको दावीबाट ती बैंकहरूले बेहोर्नु परेको जोखिमलाई सैद्धान्तिक रूपमा कर्जा जोखिमको रूपमा प्रस्तुत गरिए तापनि यसमा सम्बन्धित विषयको ज्ञान र आवश्यक प्रकृयागत पक्षमा सञ्चालन जोखिमको पक्षलाई पनि नजर अन्दाज गर्न सकिँदैन।

उल्लिखित पृष्ठभूमिमा बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूको कारोवारमा निहित सञ्चालन जोखिमका विभिन्न पक्षहरू मध्ये विद्युतीय माध्यमबाट हुने कारोवारमा नियमित रूपमा सामना गर्नुपर्ने जोखिम तथा त्यसबाट बैंक तथा वित्तीय संस्था स्वयम र आवद्ध सरोकारवालाहरूले बेहोर्ने पर्ने वित्तीय नोक्सानी तथा समस्यालाई न्यूनीकरण गर्न अपनाउनु पर्ने सावधानीका सम्बन्धमा यस लेखमा चर्चा गर्ने प्रयास गरिएको छ।

सञ्चालन जोखिम के हो र कसरी उत्पन्न हुन्छ ?

सञ्चालन जोखिम भन्नाले व्यवसाय सञ्चालनमा संलग्न मानवीय पक्षहरूको कमी कमजारी, प्रविधिमा हुने गडबडी, नीतिगत विचलन, सुशासन सम्बन्धी व्यवस्थाको अवहेलना, प्राकृतिक प्रकोप तथा अकल्पनीय घटना आदिका कारण संस्थाले बेहोर्नु पर्ने नोक्सानीलाई बुझिन्छ। बैंकिङ व्यवसायमा हुने सञ्चालन जोखिमका सम्बन्धमा वासेल कमिटीले कुनै पनि वित्तीय संस्थाको कमजोर र अपर्याप्त आन्तरिक प्रणाली, संलग्न मानिसहरूको कमजोरी तथा बाह्य घटनाहरूको कारणबाट सृजित नोक्सानीलाई

* उपनिर्देशक, नेपाल राष्ट्र बैंक।

सञ्चालन जोखिम (अप्रेसनल रिस्क)^१ को रूपमा परिभाषित गरेको छ। सञ्चालन जोखिमको परिभाषामा समेटिए जस्तै बैंकले नियमित कार्यसञ्चालनको लागि कार्यान्वयनमा ल्याएको आन्तरिक प्रणाली, सञ्चालन नीति तथा प्रक्रिया, कार्यसञ्चालनका लागि प्रयोगमा ल्याइएका यन्त्र, सफ्टवेयर, बैंकमा कार्यरत कर्मचारी, बैंक सञ्चालनमा संलग्न पक्षहरूको नियत, बैंकले विकास गरेको कर्जा तथा निक्षेपका प्रोडक्ट, प्राकृतिक प्रकोप, आकस्मिक घटना, दुर्घटना आदिका कारण बैंकले नोक्सानी बहोर्नु पर्दा सञ्चालन जोखिम सृजना हुन्छ। सञ्चालन जोखिम बैंकले गर्ने प्रायः सबैजसो कारोवारमा रहेकै हुन्छ तर पछिल्लो समयमा आधुनिक बैंकिङको अवधारणा र तीव्र प्रतिस्पर्धात्मक वातावरणमा प्रयोगमा ल्याइएका सफ्टवेयर, ईलेक्ट्रोनिक बैंकिङ, मोवाइल बैंकिङ, कार्ड बैंकिङ लगायतका विद्युतीय माध्यमबाट हुने प्राविधिमैत्री कारोवारमा यसको मात्रा बढ्दै गएको देखिन्छ। नेपालमा विभिन्न समयमा नविल बैंक, हिमालय बैंक लगायतका पुराना र स्थापित बैंकमा भएका कार्ड र एटिएम ठगीको घटना, कृषि विकास बैंकमा भएको रेमिटयान्सको रकम हिनामिना सम्बन्धी घटना एवम् पछिल्लो समयमा एनआइसी एशिया बैंकमा स्विफ्टबाट हुने कारोवारमा भएको ह्याकिङ आदि सार्वजनिक भैसकेका घटनाहरू मुख्यतः सम्बन्धित बैंककै आन्तरिक प्रणालीमा भएको कमजोरी र त्रुटिका कारण भएको पाइन्छ। वित्तीय प्रणालीलाई नै नियमन गर्ने जिम्मेवारी पाएको बंगलादेशको केन्द्रिय बैंकबाट ह्याकरले त्यहाँको आन्तरिक प्रणालीमा साइबर आक्रमण गरी फिलिपिन्सको रिजाल बैंक मार्फत भण्डै रु. ९ अर्ब रुपैयाँ फुत्काएको घटना पनि सबैका दिमागमा ताजै रहेको छ। नेपालको सन्दर्भमा बैंकिङ अपराधका कतिपय घटनाहरूमा बाहिरबाट हेर्दा कर्जा जोखिमको कारण बैंकले नोक्सानी बहोर्नु परेको देखिए तापनि वास्तविक रूपमा प्रभावकारी नियन्त्रण प्रणालीको विकास गर्न नसकिएका कारण र सीमित सञ्चालक र कर्मचारीको मिलिमतोमा भए/गरेका पाइएकाले यस्ता प्रकारका नोक्सानीलाई समेत सञ्चालन जोखिमकै दायारामा बुझ्नु पर्ने देखिन्छ। केही वर्ष अघि साविकको एच एण्ड वी बैंकमा भएको चेक पर्चेज सम्बन्धी घोटला, क्यापिटल मर्चेन्ट, नेपाल शेयर मार्केट लि. लगायत दर्जनौं समस्याग्रस्त वित्तीय संस्थामा देखिएको अपचलनका घटनाहरूलाई यसको उदाहरणको रूपमा लिन सकिन्छ।

बैंकको तर्फबाट ध्यान दिनु पर्ने पक्षहरू

सञ्चालन जोखिमको स्रोत नै बैंक तथा वित्तीय संस्थाका कर्मचारी, प्रयोगमा आएको सफ्टवेयर, नीति, कार्यविधि, यन्त्र, उपकरण आदि नै हुने भएकोले यसको समुचित व्यवस्थापनको जिम्मेवारी लिने, पूर्वसावधानी अपनाउने एवम् आवश्यकता अनुसार नियन्त्रण गर्ने प्रमुख जिम्मेवारी पनि सम्बन्धित संस्थाको नै हो। यस्तो जोखिमले वित्तीय नोक्सानी मात्र सृजना नगरी वित्तीय संस्थाको प्रतिष्ठामा नै आँच पुऱ्याउने र व्यावसायिक निरन्तरतामा समेत समस्या सृजना गर्न सक्छ। सञ्चालन जोखिम न्युनीकरण गर्नका लागि सम्बन्धित वित्तीय संस्थाहरूले देहायका पक्षहरूमा विशेष ध्यान पुऱ्याउनु आवश्यक देखिन्छ।

- बैंक तथा संस्थाको सम्पूर्ण आर्थिक एवम् वित्तीय कारोवार एवम् अभिलेख व्यवस्थापनको अधिकांश कार्यहरू सफ्टवेयरमा नै निर्भर पर्नु हुन्छ। अतः बैंकको सञ्चालक समितिले सो सम्बन्धमा दीगो र सुदृढ नीतिगत संरचना तयार गर्नु पर्दछ।
- संस्थाको कारोवारको प्रकृति र संवेदनशीलतालाई दृष्टिगत गरी तुलनात्मक रूपमा सुरक्षित र भरपर्दो सफ्टवेयरको खरिद गर्नु पर्छ।
- कारोवारको परिणाम र संवेदनशीलतालाई हेरेर व्यावसायिक, स्थापित र प्रतिष्ठित आइटी कम्पनीहरू तथा सेवाप्रदायकसँग सम्भौता गर्नु पर्दछ।
- नियमित रूपमा सिस्टम अडिट गरेर प्रयोगमा रहेका सफ्टवेयर एवम् प्रोग्रामहरूले विश्वासनीय रूपमा काम गरे नगरेको निक्कैल गर्नु पर्दछ। सूचना प्रविधिको सञ्चालनमा संलग्न कर्मचारीहरूको छनौट र जिम्मेवारी बाँडफाँडमा विशेष ध्यान दिनु पर्दछ।
- प्रयोगमा रहेका यन्त्र उपकरणको नियमित मर्मत सम्भार, प्रतिस्थापन एवम् बैकल्पिक व्यवस्थाप्रति सजग हुनु पर्दछ।
- सूचना प्रविधिको सञ्चालन वा मर्मतका लागि एक वा सीमित कर्मचारीमा मात्र निर्भर नभई Successor को विकास गर्दै लैजानु पर्दछ। संवेदनशील कारोवारका लागि धेरै तहमा Cross verification एवम् संयुक्त पासवर्डबाट मात्र

1. Risk of loss resulting from inadequate or failed internal processes, people and systems or from external events.

कारोवार सम्पन्न हुने व्यवस्था गर्नु पर्दछ ।

- बैंकमा आवश्यकता अनुसार सिसि टिभीको व्यवस्था र नियमित अनुगमन गर्ने व्यवस्था गर्नु पर्दछ ।
- बैंक ठगी तथा बैंकको स्रोत हिनामिनाका घटनामा बैंक तथा वित्तीय संस्थाका कर्मचारीको ज्ञान र अनुभवको कमी, गलत नियत लगायतका तत्त्वहरू जिम्मेवार रहने गरेको सन्दर्भमा वैज्ञानिक र पारदर्शी प्रणालीबाट कर्मचारीको छनौट गर्ने नियमित तालिम र अभिमुखीकरणको व्यवस्था गर्ने र उचित व्यक्तिलाई उचित कामको जिम्मेवारी प्रदान गर्ने संस्कार विकास गर्नु पर्दछ ।
- कर्मचारीको कार्यालय समय, कार्यालयमा पालना गर्नु पर्ने अनुशासन, उनीहरूको बदलिंदो आचरण, आर्थिक अवस्थामा आएको परिवर्तन, अन्य व्यक्तिको संलग्नता आदिको सम्बन्धमा समेत बैंक तथा वित्तीय संस्था जानकार हुनु पर्ने तथ्यतर्फ पछिल्ला घटनाहरूले संकेत गरेका छन् ।
- कर्मचारीहरू बीच भएका गल्ती, कमीकमजोरीलाई लुकाउने, बदामासीका घटनाहरूमा छुट दिँदै जाने र कतिपय अवस्थामा बैंक सञ्चालनको प्रभावशाली पक्षको प्रभाव र दबाबमा अनुचित र संस्थागत सुशासन पालना नभएको अवस्थालाई समेत नजरअन्दाज गरी बस्दा ठूलै समस्याहरू सृजना हुने गरेको पाइन्छ ।
- बैंक तथा वित्तीय संस्थाको सञ्चालन पक्षमा देखिएको कमजोरी र घटेका घटनाहरूको अभिलेख राख्ने, ग्राहक तथा अन्य सरोकारवालाले औँल्याएका कमी कमजोरी एवम् प्राप्त गुनासोलाई प्राथमिकता दिई उचित समयमा सुधार वा व्यवस्थापन गर्नु पर्दछ ।
- वित्तीय बजारमा सञ्चालन जोखिमका कारण जति पनि घटनाहरू सार्वजनिक हुन्छन् तिनको बारेमा समयमै संस्थाभिन्न छलफल गरी सोबाट जोगिने उपायहरू अवलम्बन गर्नु पर्दछ ।
- आफ्नो संस्थाको अवस्थामात्र ठीक र सुरक्षित भएर हुँदैन । बाह्य वातावरण वा अन्य समकक्षीहरूको अवस्थाप्रति संवेदनशील र सतर्क हुनु आवश्यक हुन्छ ।

ग्राहकको तर्फबाट ध्यान दिनुपर्ने पक्षहरू

बैंक तथा वित्तीय संस्थासँग कारोवार गर्दा उत्पन्न हुने सञ्चालन जोखिमबाट प्रत्यक्ष रूपमा ग्राहकहरू समेत पीडित हुने गरेका घटनाहरू सार्वजनिक भैरहेको देखिन्छ । कार्डको माध्यमबाट हुने कारोवारमा असावधानी वा त्रुटिवस रकम गुमाउनु पर्ने, तेस्रो पक्षबाट ठगी हुन सक्ने, खाताबाट रकम हिनामिना हुने, कानुनी उपचारमा कठिनाई उत्पन्न हुने लगायतका समस्याहरू बेहोर्नु पर्ने अवस्था सृजना हुन सक्छ । अतः बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूले यस्ता समस्याबाट जोगिन देहायका विषयमा जानकारी राख्दै पूर्वासावधानी अपनाउनु आवश्यक हुन्छ ।

- ग्राहकहरूले बैंक तथा वित्तीय संस्थामा खाता खोल्दाकै वखतदेखि विशेष होसियारी अपनाउनु आवश्यक हुन्छ । खाता खोल्दा आफू स्वयम् उपस्थित हुने, हस्ताक्षरको नमुना अरुले नक्कल गर्न नसक्ने तवरले गर्ने तथा ग्राहक पहिचान (Know Your Customer) सम्बन्धी प्रावधानको पालना गर्नु आवश्यक छ ।
- आफ्नो खातामा रहेको मौज्जात रकमको नियमित परीक्षण तथा हिसाब मिलान गरी आवश्यकता अनुसार प्रमाणित गरी राख्नु आवश्यक हुन्छ ।
- विद्युतीय माध्यमबाट गरिने कारोवारमा बैंक र कारोवार गर्ने पक्षको प्रत्यक्ष संवाद एवम् डिलिड नभै विभिन्न विद्युतीय यन्त्र र सफ्टवेयर मार्फत मात्र सम्पर्क हुन्छ । जसले गर्दा बैंकले अवलम्बन गरेको सुरक्षा उपाय र त्यो प्रोडक्ट प्रयोग गर्ने प्रयोगकर्ताको सावधानीमा जोखिमको मात्रा निर्भर हुने गर्दछ । यसका बारेमा समेत जानकारी राख्न सके आर्थिक नोक्सानी र तनावबाट बच्न मद्दत पुग्दछ ।
- बैंक तथा वित्तीय संस्थासँग कुनै पनि सेवाको सम्भौता गर्नु अघि त्यसमा लेखिएका शर्तहरू राम्रोसँग अध्ययन गर्नु पर्दछ । अव्यावहारिक र चलाखीवस आफूमा दायित्व सृजना हुने शर्तहरूप्रति विशेष चासो राख्नु पर्दछ ।
- खास गरी बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूले विद्युतीय कारोवारका लागि ग्राहकसँग गरिने सम्भौता निकै मसिना अक्षरमा अंग्रेजी भाषामा छाप्ने र ग्राहकहरूलाई

त्यसको अर्थ र प्रभावका बारेमा केहि नबताउने गरेका कारण पछि विवाद समेत सृजना हुने गरेको घटनाप्रति ग्राहक आफैँ सजग हुनु आवश्यक हुन्छ ।

- खातावालाले कारोवारको संवेदनशीलता नबुझी कार्डको जतन गर्न नसक्दा निजका विश्वासिलो र नजिकका नातेदारहरूले एटिएमका पिन न पत्ता लगाएर रकम हिनामिना गरिदिने, अनाधिकृत पक्षलाई खाताको सूचना एवम् मोवाईल, कार्ड सञ्चालन गर्न दिने लगायतका लापरवाहीका कारण पनि बैंक तथा ग्राहकले नोक्सानी वेहोर्नु पर्ने हुन्छ । अतः यस्तो घटनातर्फ वेलेमा सावधानी अपनाउनु पर्छ ।
- यसका लागि आफ्नो नाममा रहेको कार्डको भौतिक सुरक्षादेखि समय समयमा पासवर्ड परिवर्तन गर्ने, कार्ड प्रयोगको लागि सीमित रकम मात्र खुलाउने वा अलग्गै खाता सञ्चालन गर्ने लगायतका सुरक्षा उपायहरू अवलम्बन गर्न सकिन्छ ।

निष्कर्ष

बैंक तथा वित्तीय सस्थाको कारोवारमा कर्जा जोखिम र बजार जोखिमको अतिरिक्त सञ्चालन जोखिम पनि उल्लेख्य मात्रामा रहेको हुन्छ । यस्ता जोखिमलाई न्यूनीकरण गर्ने र ग्राहक तथा सरोकारवालाहरूलाई समस्या हुनबाट जोगाउने प्रमुख जिम्मेवारी सेवा प्रदायक अर्थात् बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूकै हो । यस्तो जोखिम खासगरी मानिस र मानिसबाट सञ्चालन हुने उपकरण, अनिश्चित घटनाका कारण उत्पन्न हुने भएकोले पहिले नै नाफाबाट कुनै रकम व्यवस्था गरी राख्नु व्यावहारिक देखिँदैन । अतः

सञ्चालन जोखिमबाट बच्नको लागि व्यवसायको परिणाम समेतलाई दृष्टिगत गरी संभावित घटनाहरूको आँकलन गर्दै सोको लागि आवश्यक पूँजीको व्यवस्था गरिएको हुन्छ । नेपालका बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूको हकमा सञ्चालन जोखिमका लागि वासेल कमिटिले प्रदान गरेको विकल्प मध्येबाटै तीन वर्षको कुल आम्दानीको औषतका आधारमा पन्ध्र प्रतिशत पूँजी व्यवस्था गर्नु पर्ने प्रावधान रहेको छ । तर यो रकम घटी वा बढी भन्न सकिन्न । कतिपय कर्जा जोखिम र बजार जोखिमका परिघटनाहरूमा समेत सञ्चालन जोखिम कारक रहेको भेटिन्छ । संस्थाका सवै प्रकृतिका जोखिमलाई यकिनसाथ पूर्वअनुमान गरी नोक्सानीको प्रक्षेपण गर्न भने सकिँदैन । प्रविधिको प्रयोग गर्दा त्यसमा गडबडी उत्पन्न भई जुनसुकै वेला पनि सेवा अवरुद्ध हुनसक्छ । जसबाट बैंकले बहोर्नु पर्ने नोक्सानी भैहाल्छ, अर्कोतिर, त्यसले बैंकको प्रतिष्ठा र दीर्घकालीन अस्तित्व माथि पनि प्रश्न उठ्न सक्छ । बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूले उपलब्ध गराएका प्रविधिमैत्री सुविधाहरूमा उपकरण वा अन्य प्रविधिमा गडबडी उत्पन्न हुँदा अवरुद्ध हुँदा उपयुक्त विकल्पको विकास गर्ने नगरेका कारण कतिपय अवस्थामा ग्राहकले आफ्ना खातामा रहेको रकम समेत निकाल्न नपाएको गुनासो सार्वजनिक भैरहेको हुन्छ । यो वित्तीय प्रणालीकै लागि नकारात्मक पक्ष हो । अतः बैंकले ग्राहकका यस्ता गुनासोलाई समयमै सम्बोधन गर्ने संयन्त्र विकास गर्नु पर्छ । महाभूकम्प वा प्राकृतिक विपत्तिको कारण हुने क्षतिहरू न्यूनीकरण गर्न जटिल भए पनि कुनै पनि घटना पश्चात व्यवसाय निरन्तर गर्ने सक्ने योजना (बिजनेस कन्टिन्युटी प्लान) भने सबै बैंक तथा वित्तीय संस्थाले तयार गर्ने पर्छ ।

असीमित रूपमा मुद्रा आपूर्ति गर्न किन सकिँदैन ?

● रामेश्वरी पन्त *

१. विषय प्रवेश

विश्वका सबै देशका केन्द्रीय बैंक वा मौद्रिक अधिकारीलाई सम्बन्धित देशका चलन चल्तीमा ल्याउन सकिने मुद्रा निष्काशन गर्ने एकाधिकार दिएको हुन्छ । ती संस्थाले सम्बन्धित देशको ऐन र नीति नियमको अधीनमा रही नोट तथा सिक्का निष्कासन गर्दछन् । यसै सन्दर्भमा नेपालको केन्द्रीय बैंक नेपाल राष्ट्र बैंकले पनि नेपाल भित्र बैंक नोट तथा सिक्का निष्कासन गर्ने एकाधिकार पाएको छ र बैंकले निष्कासन गरेको नोट तथा सिक्का नेपाल मा कानूनी ग्राह्य हुन्छ र बैंकद्वारा कानूनी ग्राह्य बनाई निष्कासन गरिएका बैंक नोट तथा सिक्का नेपाल भित्र सबै किसिमको सार्वजनिक तथा व्यक्तिगत ऋण चुक्ता गर्न त्यस्तो नोट वा सिक्कामा अर्थात् रकम सम्मको निमित्त सर्वस्वीकार्य हुन्छ । बैंकले नोट निष्कासन गर्दा सुरक्षण राखेर मात्र निष्कासन गर्दछ र यस्तो निष्कासित नोटको दायित्व सुरक्षण बापत राखिएको सम्पत्तिको मूल्य बराबर हुन्छ । यसरी बैंकलाई मुद्रा निष्काशन गर्ने अधिकार दिइए तापनि कतिसम्म मुद्रा निष्काशन गर्न सक्छ भन्ने सीमा तोकेको छैन र सुरक्षण राखेर मात्र निष्कासन गर्न सक्ने उल्लेख छ । यसबाट बैंकले सुरक्षण राखेमा जति पनि मुद्रा निष्काशन गर्न सक्ने भन्ने बुझिन्छ । यो तथ्य नबझे पनि राष्ट्र बैंकले नोट निष्काशन गरेर गरिब जनतालाई वितरण गरीदिएमा सबै गरिब जनता धनी भइहाल्छन् नि भनेर धेरै जनाले भन्ने गर्दछन् र यसको नकारात्मक असर थाहा नपाउने जो कोहीले पनि गरिबी निवारण गर्ने औजारको रूपमा यस्तो विधि अपनाउन सकिन्छ भन्ने भनाइ राख्नु स्वाभाविक नै हो । विशेष गरी केन्द्रीय बैंकमा काम गर्ने कर्मचारीहरूसँग समाधानको यो उपाय भन्ने गरेको सुनिन्छ । मानिस गरिब हुनुको कारण अत्यावश्यक वस्तु र सेवाको उपभोग गर्न नपाउने र नसक्ने अवस्था हो । वस्तु भन्नाले देख्न र छुन सकिने वस्तुलाई भनिन्छ भने अन्यलाई सेवा भनिन्छ । गरिब

परिवारसँग खेतिपाती गर्न जग्गा जमिन नहुने हुनाले अन्न उब्जाउन सक्दैनन र खरिद गर्नको लागि नगद नहुने हुनाले पौष्टिक आहारको त कल्पनै हुँदैन । पेटभर समेत खान पाउँदैनन, राम्रो कपडा लगाउन पाउँदैनन । घर बनाउन रकम नहुने हुनाले र घर बनाउने सीप पनि नहुने हुनाले राम्रो घरमा बस्न पाउँदैनन् । यसैगरी उनीहरू स्वयं अशिक्षित भएको कारण चेतनाको अभाव हुने हुनाले र विद्यालयको शुल्क तिर्न नसक्ने हुनाले बच्चाहरूलाई विद्यालय पठाउन सक्दैनन्, बिरामी भएको अवस्थामा उपचार गराउन सक्दैनन, यातायात र संचारका शुल्क तिर्न नसक्ने हुनाले यी सेवा उपयोग गर्न सक्दैनन् । यदि उनीहरू सबैलाई रुपैयाँ छापेर वितरण गरीदिने हो भने उनीहरूले यी वस्तु र सेवाको उपयोग गर्न सक्तछन र गरिबी घटछ । उनीहरूको पक्षबाट हेर्दा यो ठिक पनि हो ।

२. मुद्रा चलन चल्तीमा ल्याउने सिद्धान्त

साधारणतया अन्य वस्तु र सेवाको जस्तो मुद्राको मात्रा पनि यसको माग र आपूर्तिले निर्धारण गर्दछ । समष्टिगत अर्थशास्त्रको सिद्धान्त अनुसार अर्थव्यवस्थामा मुद्राको माग तीन कारणको लागि हुन्छ । यिनीहरूमा दैनिक जीवनको लागि आवश्यक पर्ने वस्तुहरू र सेवा खरिद गर्नको लागि गरिने माग, भविष्यमा भैपरी आउने कामका लागि गरिने माग र व्याजदरको उतार चढावको फाइदा लिने उद्देश्यले गरिने माग आदि छन् । कुनै देशको मुद्राको माग घरायसी क्षेत्र, व्यावसायिक क्षेत्र, सरकारी क्षेत्र र बाह्य क्षेत्रबाट समेत हुन्छ र यी सबै क्षेत्रको मागलाई समष्टिगत माग भनिन्छ । तर यसले कुनै वर्ष अर्थव्यवस्थामा कति प्रतिशतले मुद्राको माग बढ्छ भन्ने जानकारी भने दिँदैन । अर्थव्यवस्थामा कुनै वर्ष कति प्रतिशतले मुद्राको आपूर्ति गर्नुपर्दछ भन्ने तथ्य भने त्यस अर्थव्यवस्थामा वास्तविक रूपमा कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा कति प्रतिशतले वृद्धि भयो र वस्तु र सेवाको मूल्यस्तरमा अर्थात् मुद्रास्फीतिको दरमा कति प्रतिशतले

* पूर्व कार्यकारी निर्देशक, नेपाल राष्ट्र बैंक ।

वृद्धि भयो भन्नेमा भर पर्दछ । कुल गार्हस्थ्य उत्पादन भन्नाले कुनै अर्थव्यवस्थामा एक वर्षभरि अन्तिम रूपमा उत्पादन भएका वस्तु र सेवाहरूको मौद्रिक एकाइमा हुने मूल्य भन्ने बुझिन्छ । यसलाई दुई किसिमसंग व्याख्या गरिन्छ । प्रचलित मूल्यमा गणना गरिने कुल गार्हस्थ्य उत्पादनले अर्थव्यवस्थामा एक वर्षभरि अन्तिम रूपमा उत्पादन भएका वस्तुहरू र सेवाहरूको त्यस वर्षमा भएको मौद्रिक मूल्यमा गणना गरिन्छ । यसले उपभोक्ताले वास्तविक रूपमा कति वस्तु र सेवाको उपभोग गर्न सके भन्ने जानकारी दिँदैन । वास्तविक रूपमा गरिने कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको गणनाले भने आधारवर्षको मूल्यमा त्यस वर्षको उत्पादनलाई समायोजन गर्ने भएकोले उपभोक्ताले वास्तविक रूपमा कति वस्तु र सेवाको उपभोग गर्न सके अर्थात् अर्थव्यवस्थामा वास्तविक रूपमा कति उत्पादन भयो भन्ने जानकारी दिन्छ । मानौं यदि वास्तविक रूपमा कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा ६ प्रतिशतले वृद्धि भयो भने उत्पादित वस्तु र सेवा खरिद गर्नको लागि समेत ६ प्रतिशतले मुद्राको परिमाणमा वृद्धि गर्नु पर्दछ किनकि वस्तु र सेवाको उत्पादनले गर्दा यसमा संलग्न हुने धरायसी क्षेत्र, व्यावसायिक क्षेत्र, सरकारी क्षेत्र र बाह्य क्षेत्रलाई उत्पादन प्रक्रियामा संलग्न भए वापत मुद्रा दिनु पर्ने हुनाले मुद्राको माग बढ्छ र त्यसै अनुसार मुद्राको आपूर्ति गर्नु पर्दछ, आयमा वृद्धि हुने हुनाले उनीहरूको समाष्टित माग बढ्छ । कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा भएको वृद्धिलाई कुनै देशको सम्पन्नताको आधार मान्ने गरिन्छ । यसैले यसलाई अन्य देशको कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको वृद्धिसँग तुलना गरिन्छ अर्थात् जुन देशको वृद्धि बढी हुन्छ त्यही देशले विकाश गरेको मानिन्छ । यसै गरी देशमा उत्पादित वा बाह्य क्षेत्रबाट आयातित वस्तु र सेवाको मूल्यमा वृद्धि भएको अवस्था (जसलाई मुद्रास्फीतिमा भएको वृद्धि पनि भनिन्छ) मा पनि मुद्राको माग मा वृद्धि हुन्छ । मुद्रास्फीति भन्नाले लगातार रूपमा मूल्य बढ्दै जाने प्रक्रिया वा लगातार रूपमा मुद्राको क्रयशक्ति घट्दै जाने प्रक्रिया भन्ने बुझिन्छ । मुद्रास्फीतिमा वृद्धि भएको अवस्थामा पहिलेकै परिमाणमा र पहिलेकै स्तरको वस्तु र सेवाको उपभोग गर्नको लागि अर्थात् गत वर्षको स्तरमा जीवनस्तर कायम राख्ने मुद्राको आपूर्ति पनि सोही अनुपातमा नै बढाउनु पर्दछ । अर्थव्यवस्थाका

समाष्टित आर्थिक क्षेत्रले अर्थव्यवस्थाको उत्पादन क्षमता भन्दा बढी वस्तु र सेवा खरिद गर्न खोजेमा वस्तु र सेवाको माग बढ्छ र मुद्रास्फीति देखापर्दछ । उत्पादनमा वृद्धि भएको कारणले समाष्टित माग बढेमा अर्थव्यवस्थामा नकारात्मक असर पर्दैन तर उपभोक्ताले अर्थव्यवस्थाले उत्पादन गर्न सक्ने भन्दा बढी वस्तु र सेवाको माग बढेमा मुद्रास्फीतिमा वृद्धि हुन्छ । यस बाहेक कतिपय विकासशील देशहरूमा देशको दुर्गम क्षेत्रमा मौद्रिकीकरण नभएमा यसको लागि समेत न्यूनतम प्रतिशत मुद्राको आपूर्ति बढाउनु पर्ने हुन्छ । यसरी कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा भएको वृद्धि, मुद्रास्फीतिको वृद्धिको अवस्था र अमौद्रिकीकरण को अवस्थालाई हेरेर अर्को वर्षको मुद्राको आपूर्तिको परिकल्पना गरिन्छ ।

३. असीमित रूपमा मुद्रा आपूर्ति गर्दा हुने परिणाम

माथि उल्लेख भए बमोजिम देशको गरिबी घटाउनको लागि सबै गरिबहरूलाई मुद्रा छापेर वितरण गरेमा निश्चय नै उनीहरूको हातमा नगद हुने हुनाले तुरुन्त वस्तु र सेवा खरिद गर्न सक्तछन् । उदाहरणको लागि सरकारले सवै विपन्न वर्गका समुदायका व्यक्तिहरूलाई रु. १ लाखका दरले मुद्रा वितरण गर्दा उनीहरूको हातमा नगद पर्ने हुनाले क्रयशक्ति बढ्छ । हुन त सामाजिक सुरक्षा भत्ता अन्तर्गत पनि सरकारले विना कुनै काम रकम वितरण गर्दछ । तर यसको निश्चित आधार हुन्छ र यो भत्ता प्राप्त गर्नको लागि त्यो आधार पूरा गर्नु पर्दछ । जस्तो भत्ता प्राप्त गर्ने व्यक्ति तोकिएको उमेर पूरा गरेको हुनु पर्दछ र विरामी व्यक्तिलाई सरकारले दिने अनुदानमा पनि व्यक्तिलाई त्यही रोग लागेर उपचार गराइ रहेको हुनु पर्दछ । यसै गरी अत्यावश्यक वस्तु र सेवाको उपभोगमा पाउने सहूलियत अन्तर्गत पनि विपन्न वर्गलाई पहिचान पत्र दिइन्छ र त्यसैको आधारमा उनीहरूले दैनिक रूपमा उपभोग गर्ने वस्तु तोकिएको पसलबाट सहूलियत दरमा उपलब्ध गराइन्छ र यसबापत सरकारले अनुदान दिन्छ । तर यहाँ उल्लेख गर्न खोजेको विषय भनेको कुनै आधार विना रूपैयाँ वितरण गर्ने हो । अर्थव्यवस्थामा वस्तु र सेवाको उत्पादन नबढेको अवस्थामा वितरण गरिएको सम्पूर्ण रकम उपलब्ध वस्तु र सेवाको खरिदमा खर्च हुने हुनाले मूल्य बढ्छ । गरिब घर परिवारहरूले आफूसँग भएको सम्पूर्ण रकम उपभोगमा खर्च गर्दछन् वा केही

समयपछि उपभोगमा नै खर्च गर्नको लागि वचत गर्दछन् । यसैले यस्तो रकमवाट लगानी नबढ्ने हुनाले रोजगारी सिर्जना हुँदैन । अर्कोतर्फ विना परिश्रम आएको रकमको महत्व पनि नहुने हुनाले अल्छीपना बढ्नुका साथै अनावश्यक वस्तु र सेवामा खर्च गर्ने प्रवृत्ति वढ्छ र समाजमा विभिन्न प्रकारको विकृति देखा पर्दछ । यसैले अर्थव्यवस्थामा थप मुद्रा कुन श्रोतबाट प्राप्त भएको हो र अर्थव्यवस्थाको अवस्था कस्तो छ भन्ने कुराले ठूलो महत्व राख्दछ । यदि अर्थव्यवस्था मन्दीको अवस्थामा छ भने थप आमदानीले मूल्य नबढाए तापनि त्यो आमदानी रोजगारीबाट प्राप्त भएको हुनु पर्दछ र सरकारले रोजगारी बढाउन तर्फ लाग्नु पर्दछ । सन् १९३० को दशकमा पश्चिमी देशहरूमा देखा परेको ठूलो आर्थिक मन्दीको समस्या समाधान गर्ने विकल्पको रूपमा पनि त्यस वेलाका प्रसिद्ध बेलायती अर्थशास्त्री किन्सले रोजगारीमा वृद्धि गरेर मात्र मन्दीको समस्या समाधान गर्न सकिने सुझाव दिएका थिए । मन्दीको समयमा वस्तु र सेवाको बिक्री नहुने र यिनीहरूको उत्पादनबाट नाफा नहुने हुनाले निजी क्षेत्र उत्पादन बढाउन सक्रिय हुँदैनन् । यसैले सरकारले नै रोजगारी बढाउने क्रियाकलाप गर्नु पर्ने र जसको कारणले गर्दा रोजगारीमा वृद्धि भई रोजगारी पाउने व्यक्तिहरूको आमदानीमा वृद्धि हुनाले क्रयशक्ति बढ्ने र वस्तु र सेवाको माग बढ्ने हुनाले आर्थिक गतिविधिको विस्तार हुन्छ । उत्पादनमा वृद्धि भएको कारणले गर्दा आमदानीमा वृद्धि भएमा यसले वस्तु र सेवाको उत्पादन बढ्ने हुनाले प्रवाह भएको मुद्राले मुद्रास्फीति देखा पर्दैन । वस्तु र सेवाको उत्पादनमा वृद्धि नभई अत्यधिक मुद्रा आपूर्ति भएमा यसले अर्थव्यवस्थामा कतिसम्म भयावह रूप देखाउँछ अर्थात् कतिसम्म उच्च मुद्रास्फीति देखापर्दछ भन्ने उदाहरण सन् १९२० को दशकमा पूर्वी युरोपका देशहरू जर्मनी, अष्ट्रिया र हंगेरीमा देखापरेको मुद्रास्फीतिको उदाहरणबाट जान्न सकिन्छ । त्यस अवधिमा जर्मनीमा इन्धनको प्रयोग गरेर खाना बनाउनु भन्दा नोट बालेर खाना बनाउन सस्तो पर्दथ्यो । बच्चाहरू नोटलाई खेलौना बनाएर खेल्दथे । मुद्रास्फीतिको सबैभन्दा नराम्रो असर त्यस देशको मुद्रा प्रति नै सर्वसाधारणको अविश्वास हुनु हो जुन जर्मनीमा देखियो । जर्मनीमा आफ्नो देशको मुद्रा प्रति सर्वसाधारणको यतिसम्म अविश्वास

बढेको थियो कि यसको लागि नयाँ केन्द्रीय बैंकको स्थापना भयो, सर्वसाधारणलाई विश्वास दिलाउन नयाँ नोट निष्काशन भयो र पुरानो नोट विस्थापन भयो । यसपछि मात्र विस्तारै अर्थव्यवस्थामा स्थायित्व आउन सुरु भयो । यसैगरी सन् १९८० को दशकमा ल्याटिन अमेरिकी देशहरू अर्जेन्टिना र ब्राजिलमा देखापरेको उच्च मुद्रास्फीति र त्यसपछि पनि युरोपका देशहरूमा देखापरेको मुद्रास्फीति यसका उदाहरण हुन् । हालका वर्षहरूमा अफ्रिकी देश जिम्बाब्वेमा पनि मुद्रास्फीति यति विकराल छ कि त्यहाँ करौडौं जिम्बाब्वे डलर अंकित नोट निष्काशन गरिन्छ ।

हुन त खुला, उदार अर्थव्यवस्था र विश्वव्यापीकरणको हालको अवस्थामा वस्तु र सेवाको विश्व बजार एकीकृत भइसकेको छ । यसैले कुनै देशले आफ्नो देशमा उत्पादन हुन नसक्ने वा उत्पादन गरे पनि महङ्गो पर्ने वस्तु र सेवा अन्य देशबाट आयात गर्न सकिने हुनाले कुनै पनि देशले वस्तु र सेवाको थप माग पूरा गर्न सक्तछ । तर अन्य देशबाट आयात गर्नको लागि त्यही देशको मुद्रा वा अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा नै कारोबार गर्न सक्ने मुद्राको आवश्यकता पर्दछ र यसको लागि देशमा ती मुद्रा हुनु आवश्यक हुन्छ । तर देशमा उत्पादन हुने वस्तु र सेवा भन्दा त्यसको उपभोग बढी भएको अवस्थामा देशले निर्यात गर्न नसक्ने हुनाले विदेशी मुद्रा कमाउन सक्तैन भने अर्को तर्फ उच्च मुद्रास्फीतिको कारणले गर्दा निर्यात गर्न सकिने वस्तुहरूको पनि मूल्य बढी हुने हुनाले ती वस्तुहरूको माग अन्तर्राष्ट्रिय बजारमा हुन सक्तैन । यसैले आयात बढाउनको लागि देशमा भएको विदेशी मुद्रा संचिति उपयोग गर्नु पर्दछ र जसले गर्दा विदेशी मुद्रा संचितिमा चाप पर्दछ र फलस्वरूप शोधनान्तर स्थितिमा चाप पर्दछ । विकासशील देशहरूमा हालका दशकहरूमा शोधनान्तर स्थितिमा नाफा बढाउने मुख्य स्रोत विप्रेषणबाट प्राप्त रकम हुने प्रवृत्ति देखिएको छ । तर यसलाई दिगो आय स्रोतको रूपमा लिनु हुँदैन । यदि विदेशबाट श्रमिकहरूको माग घटेको अवस्थामा विदेशी मुद्रा प्राप्त नहुने हुनाले शोधनान्तर घाटा हुन सक्तछ ।

विश्वभर नै मुद्राको माग र आपूर्तिमा सन्तुलन कायम गर्ने गरी मौद्रिक नीति निर्माण गर्ने अधिकार त्यस देशको मौद्रिक अधिकारी वा केन्द्रीय बैंकलाई दिइएको हुन्छ ।

अर्थव्यवस्थामा समष्टिगत माग र आपूर्तिमा असन्तुलन भएमा मुद्रास्फीति वा मुद्रासंकुचन देखा पर्दछ । जसको असर अर्थव्यवस्थामा अत्यन्त नराम्रो पर्दछ । यसले मुद्रास्फीतिकारी अपेक्षा बढाउँछ । मुद्रास्फीतिकारी अपेक्षा भन्नाले अर्थव्यवस्थाका विभिन्न क्षेत्रहरूले भविष्यमा मुद्रास्फीतिको दर बढ्छ वा घट्छ भन्ने धारणा बनाउनु हो । यसले गर्दा समष्टिगत मागमा असर गर्दछ । यसैले हालका वर्षहरूमा मौद्रिक नीतिको प्रमुख उद्देश्य मुद्रास्फीतिकारी अपेक्षालाई कम गर्नु रहेको छ किनकि मुद्रास्फीतिको दर कम गर्न सर्वप्रथम अपेक्षा कम गर्नु पर्दछ । मुद्रास्फीतिकारी अपेक्षाले वास्तविक मुद्रास्फीतिमा असर गर्ने हुनाले मूल्यमा स्थायित्व कायम गर्ने केन्द्रीय बैंकको उद्देश्यमा नकारात्मक वा सकारात्मक असर गर्दछ । मौद्रिक नीतिको अन्तिम उद्देश्य मूल्यमा स्थायित्व कायम राख्नु भए तापनि मूल्यमा स्थायित्व विना यसका अन्य उद्देश्यहरू जस्तो आर्थिक वृद्धि र रोजगारीको लक्ष्य पूरा हुँदैन । वास्तवमा दीगो र कमदरको मुद्रास्फीति र मुद्रास्फीतिकारी अपेक्षा कम भएमा मौद्रिक अधिकारीहरूलाई मौद्रिक नीतिका अन्य उद्देश्यहरू जस्तो आर्थिक वृद्धि र वित्तीय स्थायित्व कायम गर्न मद्दत पुग्दछ । यसैले केन्द्रीय बैंकले मौद्रिक नीतिका उपकरणको प्रयोग गरेर तरलता प्रशोचन गर्ने वा विस्तार गर्ने कार्य गर्दछ । बैंकदर, स्थायी तरलता सुविधामा वृद्धि वा यसको दर घटाउनुका अतिरिक्त अति

अल्पकालीन अवधिको लागि रिपो र रिभर्स रिपोको माध्यमबाट, अल्पकालीन अवधिको लागि ट्रेजरी बिल्स र दीर्घकालीन अवधिको लागि विकास बण्ड, वचत पत्र निष्काशन वा खरिद गरेर तरलता प्रशोचन वा प्रवाह गर्दछ ।

४. उपसंहार

मुद्राको मूल्य भन्नाले त्यसको विनिमय मूल्य हुने हुनाले मुद्राको मात्रा भन्दा त्यसले कति वस्तु र सेवा खरिद गर्न सक्छ त्यसमा भर पर्दछ । जस्तो गत वर्ष रु. १०० ले खरिद गर्न सकिने वस्तु र उपयोग गर्न सकिने सेवालार्थ यो वर्ष र आगामी वर्ष त्यतिले नै खरिद गर्न र सेवा लिन सकियो भने मुद्राको मूल्य स्थिर भएको भन्ने बुझिन्छ । मुद्रास्फीतिको कारणले गर्दा न्यूनतम प्रतिशत मूल्य वृद्धिलाई सामान्य लिन सकिन्छ । विकसित देशहरू मुद्राको मूल्य अर्थात् क्रयशक्ति स्थिर राख्न प्रयास गर्दछन् यसले गर्दा विश्वभर नै उनीहरूको मुद्रा प्रति विश्वास हुन्छ । संचित मुद्राको रूपमा ती देशका मुद्रालाई प्रयोग गरिन्छ । मुद्राको मूल्य स्थिर नभएमा वस्तु र सेवाको खरिद गर्न धेरै मुद्रा आवश्यक पर्ने हुनाले केन्द्रीय बैंकले ठुलो परिमाणमा नोट छान्नु पर्दछ र यसको लागि सरकारले बढी खर्च गर्नु पर्दछ । यसैले मुद्राको क्रयशक्ति स्थिर राख्ने गरी केन्द्रीय बैंकहरूले मौद्रिक नीति निर्माण गर्दछन् ।

सार्वजनिक निजी साभेदारी: एक समीक्षा

डा. विनोद आत्रेय *

विषय प्रवेश

सार्वजनिक क्षेत्र भन्नाले सरकारद्वारा नियन्त्रित क्षेत्रलाई बुझाउँदछ। नेपाल सरकारबाट लगानी गरेका संघ संस्था अथवा सार्वजनिक संस्थाहरू सार्वजनिक क्षेत्रका दायराभित्र पर्दछन्। नेपालको आर्थिक तथा समाजिक विकासका लागि सार्वजनिक क्षेत्रको महत्वपूर्ण भूमिका रहन्छ। देशभरि सार्वजनिक प्रशासनको संयन्त्र स्थापना गरी विकासका लागि श्रोत-साधन परिचालन गर्नु र जनतालाई विकास अभियानमा सरिक गराउने जस्ता काम सार्वजनिक क्षेत्रले गर्ने गर्दछ। सार्वजनिक क्षेत्रका आफ्नै विशेषताहरू रहन्छन्। सरकारप्रति जनताको ठूलो विश्वास रहन्छ। देशको सन्तुलित विकासका लागि सरकारले योजना तथा रणनीति तयार गरी सोही अनुरूप कार्यक्रमहरू संचालन गर्दछ। राष्ट्रको सामाजिक तथा आर्थिक विकासलाई दिगो बनाउन तथा निजी क्षेत्रलाई समेत विकास अभियानमा आकर्षण गर्न आवश्यक पर्ने कानून, नीति तथा कानुनी आधारशीला सरकारले निर्माण गर्दछ। सरकारको कार्य संचालनमा पारदर्शिता रहन्छ। तर आर्थिक तथा सामाजिक विकासका लागि आवश्यक पर्ने पूँजी, ज्ञान, सिप तथा क्षमताको साथै आवश्यक सूचना तथा प्रविधि अभावका कारण सार्वजनिक क्षेत्रले एकलै राष्ट्रको विकास गर्न सक्दैन। साथै, सार्वजनिक क्षेत्र ऐन, नियम, कानूनको आधारमा संचालन हुने भएकाले कार्य सञ्चालन बढी प्रक्रियामुखी (process oriented) हुने र छिटो निर्णय लिन नसक्ने कारणबाट निजी क्षेत्रको तुलनामा व्यवस्थापन प्रणाली नतिजामुखी हुन सकेको देखिँदैन।

निजी क्षेत्र भन्नाले सरकारबाट नियन्त्रण नगरिएको क्षेत्रलाई जनाउँदछ। मुनाफाको उद्देश्य लिएर संचालन गरिएका व्यक्तिगत अथवा समूहगत व्यवसायहरू निजी क्षेत्रको दायरा भित्र पर्दछन्। सञ्चालित व्यवसायमा आफ्नो पूर्ण लगानी रहनु, व्यवसायको व्यवस्थापनमा आफ्नो नियन्त्रण रहनु, सरकारी हस्तक्षेप नहुनु र आफ्नो पूँजी लगानी गरी मुनाफा आर्जन गर्नु निजी क्षेत्रका विशेषताहरू हुन। निजी क्षेत्रमा

प्रतिस्पर्धाको वातावरण रहन्छ। प्रतिस्पर्धाको कारणबाट कार्य कुशलता अभिवृद्धि हुनु, आधुनिक प्रविधिको प्रयोग गरिनु, व्यवस्थापन नतिजामुखी हुनु तथा कार्य सम्पादन नतिजा अनुसार सेवा सुविधा प्रदान गर्नु, नयाँ सोच, जाँगर र कार्य दक्षता भएका उत्प्रेरित कर्मचारी रहनु जस्ता विशेषताहरू निजी क्षेत्रमा रहेको हुन्छ।

सार्वजनिक र निजी क्षेत्रका सकारात्मक पक्षहरूलाई उपयोग गरी देशको आर्थिक विकासमा परिचालन गर्नका लागि सार्वजनिक-निजी साभेदारीको सिद्धान्तहरू उपज भएको देखिन्छ। सरकारलाई राष्ट्रको सम्पूर्ण विकास अगाडि बढाउन पूँजीको अभाव हुन्छ। सरकार आफै सम्पूर्ण कार्य गर्न पनि सफल हुन सक्दैन। सरकारबाट नियन्त्रित विकास प्रणालीबाट राष्ट्रको दिगो विकास सम्भव नहुने देखिएकोले निजी क्षेत्रको सहभागिता आवश्यक भएको छ। निजी क्षेत्रको लगानी, सीप, प्रविधि तथा कार्यकुशलताको सदुपयोग गरी पूर्वाधार विकास गर्नका लागि सार्वजनिक-निजी साभेदारीको अवधारणा विकास भएको देखिन्छ।

सार्वजनिक-निजी साभेदारीको परिभाषा

सार्वजनिक-निजी साभेदारी भन्नाले सार्वजनिक र निजी संस्था बीच करारनामा गरी कुनै महत्वपूर्ण आयोजना सम्पादन गर्ने बुझिन्छ। दुवै पक्षको ज्ञान तथा श्रोत साधनको उच्चतम प्रयोग गर्नु, जोखिम तथा लाभको यथोचित वितरण गरी जनतालाई स्तरीय सेवा प्रवाह गर्नु तथा निजी क्षेत्रमा उपलब्ध आर्थिक श्रोत साधन, व्यवसायिक कुशलता, उद्यमशीलता, दक्षता, क्षमता एवं नवीनतम प्रविधिको प्रयोग बाट गुणस्तरयुक्त पूर्वाधार तथा सेवाहरूको निर्माण, स्तरोन्नति, आधुनिकीकरण तथा संचालन गर्नु सार्वजनिक-निजी साभेदारीको उद्देश्य रहेको देखिन्छ।

सार्वजनिक-निजी साभेदारीको आवश्यकता

पूर्वाधार विकासमा नेपाल अत्यन्त कमजोर रहेको अवस्था छ। विश्व बैंकको अध्ययन अनुसार पूर्वाधार

* प्रमुख कार्यकारी अधिकृत, इमर्जिङ्ग नेपाल लिमिटेड तथा पूर्व कार्यकारी निर्देशक, नेपाल राष्ट्र बैंक।

विकासमा नेपाल १४० देशमध्ये ११९औं राष्ट्रमा पर्दछ । काठमाण्डौं शहर बसोबास गर्ने दृष्टिकोणबाट पनि विश्वका १४०औं राष्ट्र मध्ये १२४औं शहरमा गणना गरिन्छ । Business Doing Index 2017-18 अनुसार नेपाल ९८औं राष्ट्रमा पर्दछ । यस अध्ययनले स्वदेशी तथा विदेशी लगानीकर्ताहरूलाई नेपालमा व्यवसाय गर्न त्यति सजिलो नभएको देखाएको छ । नेपालका नीति नियम, कानून तथा विदेशी विनिमय नीति स्वदेशी तथा विदेशी लगानीकर्ताहरूका लागि सहयोगी नभएको उपरोक्त अध्ययनले देखाउँदछ । एक अध्ययन अनुसार कुनै ठूलो जलविद्युत परियोजनामा लगानी गर्न व्यवसायीलाई ३६ वटा विभाग तथा कार्यलयमा इजाजत तथा प्रकृया पूरा गर्नका लागि धाउन पर्ने उल्लेख गरिएको छ । यसले नेपालमा वैदेशिक लगानी भित्र्याउन र विकास निर्माणका जटिलता बारे प्रस्ट पार्दछ ।

China ले पूर्वाधार विकासका लागि कुल उत्पादनको २० प्रतिशत लगानी गरेको देखिएको छ भने मलेसियाले १० प्रतिशत । तर नेपालले पूर्वाधार विकासमा मात्र कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको ४ प्रतिशत लगानी गरेको अवस्था छ । विश्व बैंकले यदि नेपाल सन् २०२२ सम्ममा विकासोन्मुख राष्ट्रमा स्तरोन्नति हुने हो भने प्रति वर्ष कुल उत्पादनको करिब ८-१२ प्रतिशत पूर्वाधार विकासमा लगानी गर्नुपर्ने आवश्यकता औल्याएको छ । अतः सरकारको एकल लगानी राष्ट्रको आवश्यकता अनुसारको पूर्वाधार तथा सेवाहरू उपलब्ध गराउन पर्याप्त नहुने हुँदा निजी क्षेत्रको लगानी आकर्षित गरी सार्वजनिक हितका लागि उपयोग गर्न सार्वजनिक-निजी साभेदारीको महत्व अत्यधिक रहेको छ ।

सार्वजनिक-निजी साभेदारी स्वरूप

सार्वजनिक-निजी साभेदारीका स्वरूप सम्बन्धमा मुख्यगरी सेवा करार, व्यवस्थापन करार, पूर्वाधार निर्माण, संचालन तथा हस्तान्तरण (BOOT) र सार्वजनिक-निजी साभेदारी (Partnership) को माध्यमबाट पूर्वाधार विकासका आयोजना संचालन गर्न सकिने हुन्छ ।

नेपालमा सार्वजनिक-निजी साभेदारीको अवधारणा नौलो अभ्यास भएकोले ठूला आयोजनालाई भन्दा साना आयोजनाको अनुभव वटुल्न वढी सान्दर्भिक देखिन्छ । काठमाण्डौं तराई दुर्त मार्ग, काठमाण्डौं हेटौडा सुरुङ मार्ग जस्ता ठूला आयोजनामा देखिएका समस्याहरूलाई दृष्टिगत

गर्दा साना-साना आयोजना कार्यान्वयन गर्दै जाँदा व्यावसायिक जनशक्ति विकास हुँदै जाने, परियोजना तर्जुमा तथा लेखाजोखाको अनुभव तथा दक्षता अभिवृद्धि हुने र कार्यान्वयन पक्षमा देखिएका जटिलताको बोध हुन गई यसले ठूला आयोजना संचालनका लागि ऊर्जा तथा आत्मविश्वास बढ्न सक्ने हुनाले स-सानो आयोजनाबाट अनुभव लिन सान्दर्भिक देखिन्छ ।

नेपालमा धेरै जसो सार्वजनिक संस्थाहरू समस्याग्रस्त छन् । नेपाल सरकारको ढुकुटीबाट कर्मचारीको तलव तथा संचालन खर्च व्यहोर्न पर्ने अवस्थामा कतिपय संस्थाहरू रहेका छन् । नेपाल सरकारले यी सार्वजनिक संस्थाहरूलाई सार्वजनिक-निजी साभेदारी अर्न्तगत व्यवस्थापन करारमा दिई सुधार गरेमा यसले सकारात्मक परिणाम दिन सक्नेछ । यस तर्फ नेपाल सरकारको ध्यान जान आवश्यक छ ।

सार्वजनिक-निजी साभेदारीका कार्यान्वयन पक्षहरू

सार्वजनिक-निजी साभेदारी सफलताका साथ कार्यान्वयन गर्नका लागि (क) सरकारको प्रतिवद्धता तथा क्षमता (ख) संगठनात्मक संरचना (ग) कानुनी आधारशीला (घ) व्यावसायिक आयोजना तर्जुमा लेखाजोखा तथा कार्यान्वयनका पक्षहरू (ङ) करार व्यवस्थापन (च) जोखिम तथा लाभ वितरण व्यवस्थापन (छ) सरोकारवाला पक्षहरूको सहभागिता (ज) उपयुक्त साभेदारको छनोट जस्ता विषयहरू महत्वपूर्ण रहन्छन् । यी विषयहरू उपर संक्षिप्तमा यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ ।

(क) सरकारको प्रतिवद्धता तथा क्षमता

सार्वजनिक-निजी साभेदारीको महत्वपूर्ण पात्र भनेको नै नेपाल सरकार हो । जबसम्म नेपाल सरकारले देश विकासको लागि सार्वजनिक-निजी साभेदारीको अवधारणा प्रति विश्वास गर्दैन तबसम्म यो प्रणाली सफल हुन सक्दैन । नेपाल सरकारले विकासको लागि सार्वजनिक-निजी साभेदारी एउटा उत्तम विकल्प हो भनी स्वीकार्नु आवश्यक छ । दोस्रो, सरकारले निजी क्षेत्रलाई विकासको लागि प्रमुख साभेदारको रूपमा व्यवहारमा उतार्न तथा स्वीकार्नु पनि त्यतिकै आवश्यक छ । सरकारले निजी क्षेत्रसंग रहेको पूँजी, सीप, दक्षता तथा प्रविधिको उच्चतम प्रयोगद्वारा देशको आर्थिक

विकास गर्न सहयोग हुने नीति तथा कार्यक्रम संचालन गर्न आवश्यक छ। सरकारले पूर्वाधार विकासका लागि विस्तृत गुरुयोजना तयार गरी प्राथमिकताका आधारमा आयोजना संचालन गर्न आवश्यक छ। सरकारको निजी क्षेत्र प्रतिको दृष्टिकोण सकारात्मक हुन आवश्यक छ। सरकारले निजी क्षेत्रमैत्री आवश्यक ऐन, नीति, नियम तथा संगठनात्मक संरचना तयार गर्नु पनि त्यत्तिकै आवश्यक छ।

नेपालको लागि सार्वजनिक-निजी साभेदारीको अवधारणा नौलो भएकोले हालसम्म कुनै महत्वपूर्ण आयोजना सफलतापूर्वक संचालन भएको पाइँदैन। राजनैतिक नेतृत्वले सार्वजनिक-निजी साभेदारीका विषयप्रति केही चासो देखाएको भए तापनि कुनै ठोस कार्यक्रम तथा प्रतिवद्धता आउन सकेको देखिँदैन। आर्थिक वर्ष २०७४/७५ को बजेटमा पनि सार्वजनिक-निजी साभेदारीमा संचालन गर्न कुनै ठोस आयोजना देखिँदैन। राजनैतिक अस्थिरता, ज्ञान तथा अनुभवको अभाव, निजी क्षेत्रप्रति विश्वासको संकट, पूर्वाधार विकासका लागि गुरुयोजनाको अभाव, पूँजी तथा व्यवसायिक दक्षताको अभाव, हालसम्म ऐन संसदबाट पास हुन नसक्नु, राजनैतिक स्वार्थ जस्ता कारणले सार्वजनिक-निजी साभेदारी कार्यान्वयन कार्य चुनौतीपूर्ण रहेको देखिन्छ।

(ख) संगठनात्मक संरचना

सार्वजनिक-निजी साभेदारीमा संचालन गरिने आयोजनाहरूको पहिचान, प्राथमिकीकरण तथा स्वीकृतिका लागि प्रभावकारी संगठनात्मक संरचना हुन अत्यन्तै आवश्यक हुन्छ।

नेपालको सन्दर्भमा सार्वजनिक-निजी साभेदारी सम्बन्धी नीतिगत व्यवस्था तथा निर्णयका लागि नेपाल सरकार, राष्ट्रिय योजना आयोग, अर्थ मन्त्रालय र सम्बन्धित मन्त्रालयहरू जिम्मेवारी रहेको देखिन्छ। नेपाल सरकार अर्थ मन्त्रालयबाट स्विकृत सार्वजनिक-निजी साभेदारी नीति अनुसार निम्न अनुसारको संगठनात्मक प्रारूप रहेको छ।

(१) सार्वजनिक-निजी साभेदारी निर्देशक समिति

रु. ५० करोड भन्दा बढीका आयोजना तथा

नेपाल सरकारबाट श्रोत/अनुदान व्यहोर्ने परियोजनाको मूल्याङ्कन तथा स्वीकृति तथा नीतिगत समन्वय तथा मार्गदर्शन प्रदान गर्नका लागि यो समितिको गठन गरिएको छ। यस समितिको अध्यक्षता सचिव, अर्थ मन्त्रालयले गर्ने उल्लेख छ।

(२) सार्वजनिक-निजी साभेदारी नियमन समिति

सार्वजनिक-निजी साभेदारी केन्द्रलाई व्यवस्थित बनाउने, विभिन्न मन्त्रालयसंग समन्वय गरी आयोजना कार्यान्वयनका लागि सहजीकरण गर्नका लागि राष्ट्रिय योजना आयोगका सचिवको अध्यक्षता यस समितिको गठन गरिएको छ।

(३) सार्वजनिक-निजी साभेदारी केन्द्र

सार्वजनिक-निजी साभेदारी अवधारणा अन्तर्गत स्थापना हुने आयोजनाको सम्भाव्यता अध्ययन तथा मूल्याङ्कन, समिति तथा कार्यान्वयन निकायहरू बीच सहजीकरण तथा आयोजना कार्यान्वयन सम्बन्धी सम्पूर्ण कार्य गर्ने गरी राष्ट्रिय योजना आयोगमा सार्वजनिक-निजी साभेदारी केन्द्र स्थापना भएको छ।

(४) आयोजना कार्यान्वयन निकाय तथा सो अन्तर्गत एकाइको गठन

प्रत्येक मन्त्रालय तथा विभाग अथवा क्षेत्रीय स्तरका कार्यलयहरू आयोजना कार्यान्वयन निकायको रूपमा रहेका छन्। यसका साथै यी सबै आयोजना कार्यान्वयन निकायहरूले सार्वजनिक-निजी साभेदारी आयोजना कार्यान्वयन गर्नका लागि आ-आफ्नो मन्त्रालय/विभागमा छुट्टै एकाइ गठन गर्नु पर्ने उल्लेख गरिएको छ।

उपर्युक्त बमोजिमको संगठनात्मक प्रारूपबाट कति प्रभावकारी रूपमा सार्वजनिक-निजी साभेदारीका परियोजनाहरू संचालनमा ल्याउन सकिन्छ भन्ने सन्दर्भमा यकिन गर्न सर्वप्रथम परियोजना कार्यान्वयन हुन आवश्यक छ। परियोजना कार्यान्वयनबाट नै संगठनात्मक स्वरूपको कमी कमजोरी, व्यावहारिक समस्याहरू तथा सुधार गर्नुपर्ने बिषयहरूको ज्ञान आर्जन हुन सक्दछ।

(ग) कानुनी आधारशीला

सार्वजनिक-निजी साभेदारी सफल बनाउनका लागि कानुनी आधारशीला बलियो हुनु पर्दछ । “सार्वजनिक पूर्वाधार संरचना निर्माण, संचालन तथा हस्तान्तरण सम्बन्धी नीति २०५७” तथा “पूर्वाधार संरचनाको निर्माण तथा संचालनमा निजी लगानी सम्बन्धी ऐन २०६३” र सो सम्बन्धी नियमावली २०६३ जारी गरे पश्चात सन् २०१५ मा सार्वजनिक-निजी साभेदारी नीति २०७२ तर्जुमा भएको छ ।

नेपाल सरकारले सार्वजनिक-निजी साभेदारी ऐन तर्जुमा गर्नुपर्ने कार्य बाँकी छ । यसै गरी विभिन्न ऐनहरू विभिन्न समयमा जारी भएको कारणले यी ऐनहरू बीच सामन्जस्यता कायम गर्नु पर्ने अर्को चुनौती छ । सार्वजनिक-निजी साभेदारी नीति जारी भए तापनि नीतिले उल्लेख गरिएका विभिन्न निर्देशिका तयार गर्नुपर्ने कार्य बाँकी नै छ । आयोजना लेखाजोखा तथा उपयुक्तता मापन गर्ने मार्ग निर्देशन (Appraisal Guidelines), आयोजना तयार गर्दा आयोजनामा समावेश गर्नुपर्ने विषयवस्तुको ढाँचा, सम्भाव्यता अध्ययन मार्ग निर्देशन, आयोजना खरिद सम्झौताको ढाँचा (Contract Document), आसय पत्र (RFP) योग्यताका लागि दरखास्त (RFQ), कार्यान्वयन गर्ने निकायले सार्वजनिक-निजी साभेदारी आयोजनामा स्वपूँजी लगानी गर्ने बारे निर्देशिका, नेपाल सरकारबाट सार्वजनिक-निजी साभेदारी आयोजनामा गर्ने भनिएको छुटको व्यवस्था तथा घोषणा जस्ता कार्यहरू सम्पादन गर्नुपर्ने चुनौतीहरू देखिएका छन् ।

(घ) व्यवसायिक आयोजनाको तर्जुमा

सार्वजनिक-निजी साभेदारीमा संचालन गरिने आयोजनाको पहिचान, तर्जुमा, सम्भाव्यता अध्ययन सम्बन्धित कार्यान्वयन निकायले गर्नु पर्ने हुन्छ । क्षेत्रीय स्तरका निकायहरूले नेपाल सरकारबाट कुनै किसिमको अनुदान अथवा वित्तीय सहयोग माग नगरेमा जति रकमको आयोजना भए पनि आफै स्वीकृत गर्न सक्ने व्यवस्था गरिएको छ । यसै गरी १० करोड वा सो भन्दा बढी लागत भएका आयोजना र सरकारबाट वित्तीय सहयोग प्राप्त गर्न आवश्यक भएका आयोजनाहरू

सार्वजनिक-निजी साभेदारी केन्द्रमा मूल्याङ्कन, लेखाजोखा तथा स्वीकृतिका लागि पठाउनु पर्ने प्रावधान रहेको छ । १० करोड भन्दा कम लागत भएका आयोजनाहरूको सम्भाव्यता अध्ययन तथा स्वीकृति आयोजना कार्यान्वयन निकाय आफै गर्न सक्ने व्यवस्था मिलाइएको छ ।

व्यावसायिक आयोजनाको पहिचान, तर्जुमा, लेखाजोखा तथा मूल्याङ्कन अत्यन्त जटिल विषयहरू हुन् । सरकारले पूर्वाधार विकासको लागि गुरुयोजना तयार गरी प्राथमिकताका आधारमा त्यस्ता परियोजनाहरू संचालन गर्नु पर्नेमा नेपालमा पूर्वाधार विकासका लागि गौरवमय परियोजनाहरूको पहिचान गरी सम्भाव्यता अध्ययन गरिएका परियोजनाहरू छैनन् । हालै सम्पन्न लगानी सम्मेलनमा लगानी बोर्डले केही आयोजनाको सम्भाव्यता प्रस्तुत गरेको भए तापनि वैदेशिक लगानीकर्तालाई आकर्षण गर्न नसकेको अवस्था छ । कार्यान्वयन निकायहरूले लगानी योग्य आयोजना पहिचान गर्न नसक्नु पूर्वाधार विकासको लागि समस्या देखिएको छ ।

अर्को जटिल समस्या भनेको कर्मचारीको दक्षता हो । ठुला ठुला आयोजना पहिचान गर्ने, आयोजना तर्जुमा गर्ने, मूल्याङ्कन तथा लेखाजोखा गर्ने, करारनामा गर्ने तथा आयोजनाको कार्यान्वयन पक्षलाई जोड दिन दक्ष कर्मचारीको आवश्यकता पर्दछ । जवसम्म ठूला आयोजनाको मूल्याङ्कन तथा लेखाजोखा गर्न कार्यान्वयन निकायका कर्मचारी सिपयुक्त हुँदैनन् तवसम्म यो अवधारणाको कार्यान्वयन पक्ष कमजोर रहने छ । तसर्थ, कसरी दक्ष जनशक्ति विकास गर्ने, कसरी आयोजनाको लेखाजोखा गर्ने, कसरी आयोजना तर्जुमा गर्ने भन्ने बारे ज्ञान प्रदान गर्नु जस्ता विषयहरू चुनौतीका रूपमा देखिएका छन् ।

करार व्यवस्थापन, जोखिम तथा लाभको वितरण, सरोकार पक्षहरूको सहभागिता तथा उपयुक्त साभेदारको छनौट सार्वजनिक साभेदारी परियोजना कार्यान्वयनका लागि अभिन्न अंगको रूपमा रहन्छन् । करारनामामा उल्लेख गरिने विषयवस्तुहरू, सार्वजनिक तथा निजी क्षेत्रको जिम्मेवारी तथा काम कर्तव्य अधिकार, करारनामा

भंग हुने अवस्था आदि सम्बन्धमा करारनामामा प्रष्ट हुन आवश्यक छ । यसैगरी करारनामा तर्जुमा गर्दा लाभ र जोखिमको बाँडफाँड प्रष्ट हुन आवश्यक छ । लाभ र जोखिम सम्बन्धमा दुबै पक्षबीच समझदारी भएमा मात्र निजी क्षेत्रलाई आकर्षण गर्न सकिने हुन्छ । यसका साथै ठुला आयोजनाहरूको सफल कार्यान्वयनका लागि जनसहभागिता ठुलो महत्व रहन्छ । जग्गा खरिद तथा अधिग्रहण, सेवा शुल्क निर्धारण, भाडादर तथा परियोजनामा जनसहभागिताको सहयोग तथा संलग्नता बारे सम्बन्धित उपभोक्ता तथा सरोकारवाला पक्षहरू बीच परियोजना पहिचान तथा तर्जुमाको अवस्था देखिने सुमधुर सम्बन्ध विस्तार हुनु आवश्यक छ । सार्वजनिक-निजी साभेदारी अर्न्तगत कार्यान्वयनमा आउने परियोजनाको निर्णय गर्दा निजी क्षेत्रका साभेदारको बारेमा समेत पूर्ण जानकारी लिन आवश्यक छ । उपयुक्त साभेदार छनौट हुन नसकेमा परियोजना कार्यान्वयनमा गम्भिर समस्या आउन सक्दछ । करारनामालाई पूर्ण रूपमा पालना नगरिएमा कानुनी समस्याहरू उत्पन्न हुन सक्दछ । प्रभावकारी अनुगमन तथा मूल्याङ्कन समयमा गरिने व्यवस्था भएमा व्यावहारिक कठिनाई तथा सुधार गर्नुपर्ने बिषय ज्ञात हुन गई भविष्यमा परियोजनाहरूलाई नतिजामुखी बनाउन मद्दत गर्दछ । अतः उपर्युक्त बमोजिमका आधारहरूलाई मूल्याङ्कन गरी परियोजना संचालन गरिएमा सार्वजनिक निजी साभेदारी सफल हुन सक्दछ ।

निष्कर्ष

सार्वजनिक-निजी साभेदारीको माध्यमबाट नेपाल सरकारलाई निजी क्षेत्रबाट राष्ट्रको विकासको लागि श्रोत साधन जुटाउन अवसर प्राप्त हुन्छ भने निजी क्षेत्रलाई लगानीका नयाँ क्षेत्र सृजना हुन्छ । नेपाली समाजले आवश्यक सेवाहरू प्राप्त गर्दछन् र रोजगारीको अवसरबाट आर्थिक स्तरमा सकारात्मक नतिजा प्राप्त गर्दछन् । अतः यस अर्थमा नेपालको विकासको लागि सार्वजनिक-निजी साभेदारी अत्यन्तै महत्वपूर्ण हुन सक्दछ ।

सार्वजनिक-निजी साभेदारी अर्न्तगत संचालन गरिने परियोजनाहरू जटिल हुने, बढी लागत लाग्ने, समय अधिक लाग्ने, धेरै सरोकारवालाहरूको सहभागिता तथा सहयोग आवश्यक पर्ने र यस्ता योजनाहरूमा जोखिम पनि अत्यधिक रहने भएको हुनाले यस्ता आयोजनाको व्यवस्थापन अत्यन्तै संवेदनशील हुने गर्दछ । परियोजनाको निर्माण, प्रविधिको छनौट, वातावरणीय प्रभाव, बजार व्यवस्थापन, करार तथा संचालन व्यवस्थापन, कानुनी आधार तथा बाधा अड्चन र सरोकारवालाहरू संगको सम्बन्ध बारे राम्ररी अध्ययन गरी कार्यान्वयन गरिएमा सार्वजनिक-निजी साभेदारी पूर्वाधार विकासका लागि मार्गनिर्देश हुनसक्ने देखिन्छ । संस्थागत आधार बलियो बनाउँदै निजी क्षेत्रलाई विश्वासमा लिन सकिएमा र सार्वजनिक-निजी साभेदारी प्रतिको सकारात्मक सोचका साथ सम्पूर्ण निकायहरूले आ-आफ्नो भूमिका जिम्मेवारीपूर्वक निर्वाह गर्दै गएमा निजी क्षेत्रको सहभागितामा पूर्वाधार विकास गर्न सक्ने विश्वास लिन सकिन्छ ।

नेपालमा योजना : समस्या, सम्भावना र अपेक्षा

विनोदकुमार नेपाल

आर्थिक विकास त्यो प्रक्रिया हो जसले कुनै पनि मुलुकका जनताको सुख सुविधा र सम्पन्नताका लागि मुलुकको क्षमता अभिवृद्धि गर्छ । राजनीतिक प्रणाली र आर्थिक प्रणाली अन्तरसम्बन्धित हुन्छन् । लोकतान्त्रिक प्रणालीमा राज्यको उद्देश्य सुशासन र समृद्धि हुने गर्छ । यस्तो प्रणालीमा आम जनताको जीवनस्तरमा सुधार ल्याउनु र समृद्ध तथा समुन्नत राज्यको निर्माणलाई प्राथमिकता दिने गरिन्छ । यसका लागि योजनाबद्ध विकास प्रयास गरिन्छ ।

नेपालमा योजनाबद्धको इतिहास तर्फ दृष्टिगत गर्दा वि.सं २०१३ सालबाट मात्र यस्तो प्रयास भएको पाइन्छ । बार्षिक बजेट जारी गर्ने प्रचलन वि.सं २००८ सालबाटै प्रारम्भ भएपनि योजनाबद्ध विकास प्रयास त्यसको आधा दशक पछि मात्र थालिएको हो । यस क्रममा सर्वप्रथम विसं २०१३ सालमा 'योजना आयोग'को नामबाट प्रधानमन्त्रीको अध्यक्षतामा योजना निर्माण गर्ने निकायको गठन भएको थियो । यसपछि 'योजना मण्डल' 'राष्ट्रिय योजना परिषद' हुँदै 'राष्ट्रिय योजना आयोग'को अवधारणा आएको देखिन्छ । संरचनागत सुधारका क्रममा २०४४ सालमा राष्ट्रिय योजना आयोगको स्वरूपमा केही परिवर्तन गरियो । २०४६ सालको राजनीतिक परिवर्तन पछि यसमा अभै परिवर्तन गरियो ।

आयोग 'राष्ट्रिय योजना आयोग गठन तथा कार्य सञ्चालन आदेश, २०६७' को अधीन सञ्चालनमा रहेको छ । यसमा २०७२ सालमा सामान्य संशोधन भएको छ । आयोगको गठन राष्ट्रिय विकासको नीति तथा योजनाको तर्जुमा, कार्यान्वयन, अनुगमन तथा मुल्यांकन गर्न भएको र यसमा अध्यक्ष, उपाध्यक्ष र सदस्यहरू रहने व्यवस्था छ । जसअनुसार प्रधानमन्त्री अध्यक्ष हुन्छन् भने नेपाल सरकारबाट नियुक्त एकजना उपाध्यक्ष र बढीमा सातजना सदस्य रहन्छन् । नेपाल सरकारका मुख्य सचिव र अर्थसचिव यसका पदेन सदस्य हुन्छन् । राष्ट्रिय योजना आयोगको सचिवालयको नेतृत्व नेपाल सरकारका एकजना सचिवले गर्छन् जो आयोगका सदस्य सचिव हुन्छन् ।

नेपालमा योजना

कुनै पनि मुलुकको विकासको लागि योजनाको आवश्यकता पर्छ । यही यथार्थ महसुस गरेपछि विश्वले योजनाबद्ध विकाशको अभ्यास थालेको हो । नेपालमा वि.सं. २०१३ सालमा प्रथम योजना जारी भएसँगै योजनाबद्ध विकासको क्रम सुरु भएको हो । मुलुकमा हालसम्म १३ ओटा आवधिक योजनाहरू कार्यान्वयन गरिएका छन् भने हाल चौधौं योजना जारी छ । चौधवटा योजना मध्ये पछिल्ला चार र दोस्रो योजना त्रिवर्षीय हुन् भने अन्य सबै पञ्चवर्षीय थिए ।

प्रथम योजना (पञ्चवर्षीय, २०१३-२०१८)

उत्पादन र रोजगारी वृद्धि गर्ने, भविष्यका योजनाहरूका लागि पूर्वाधारहरू तयार गर्ने र आवश्यक सर्वेक्षणहरू गर्ने, जनताको जीवनस्तरमा सुधार, यातायात र सञ्चार प्राथमिकतामा थिए । यस योजनामा रु. ३३ करोड बजेट छुट्याइएको थियो जसमध्ये २१.४४ करोड खर्च भएको थियो । यस योजना पछिको आर्थिक वर्ष २०१८/१९ भने राजनीतिक कारण योजनाविहीन रह्यो ।

दोस्रो योजना (त्रिवर्षीय, वि.सं. २०१९-२०२२)

यो योजना निर्दलीय पञ्चायती व्यवस्थाको सुरुवात सँगै २०१९ साल देखि ३ वर्षको लागि लागू गरिएको थियो । यस योजनामा प्रथम पञ्चवर्षीय योजनामै प्राथमिकतामा परेका यातायात र सञ्चार क्षेत्रको विकास नै प्राथमिकतामा परेका थिए । दोस्रो तथा तेस्रो प्राथमिकता सामाजिक सेवा तथा उद्योग, खानी र पर्यटनले पाएका थिए । बढ्दो जनसंख्याको आवश्यकता पूरा गर्न कृषि तथा औद्योगिक क्षेत्रको उत्पादन वृद्धि गर्ने, न्यायोचित सामाजिक व्यवस्था कायम गर्ने, मूल्य स्थिरता कायम गरी विकासको वातावरण सिर्जना गर्ने जस्ता उद्देश्य लिएको थियो । यसको बजेट रु. ६० करोड थियो जसमध्ये ५९.६८ करोड खर्च भएको थियो ।

तेस्रो योजना (पञ्चवर्षीय, २०२२-२०२७)

विकासका पूर्वाधारका रूपमा यातायात र सञ्चार

क्षेत्रलाई नै पहिलो प्राथमिकता दिइएको यस योजनामा कृषि क्षेत्रलाई दोस्रो प्राथमिकता प्रदान गरिएको थियो । कूल गार्हस्थ्य उत्पादन र प्रतिव्यक्ति आय वृद्धिदरका लक्ष्यहरु निर्धारित गरिएको यस योजनामा आगामी १५ वर्ष अर्थात् वि.सं. २०३७ सम्ममा राष्ट्रिय आयमा दोब्बर वृद्धि गर्ने दीर्घकालीन लक्ष्य समेत लिइएको थियो । विद्युत विकासका योजनालाई पनि यसै अवधिमा अघि सारिएको थियो । यस योजनाको रु. २५० करोड खर्च लक्ष्य थियो जसमध्ये रु. १७८ करोडमा मात्र खर्च भयो ।

चौथो योजना (पञ्चवर्षीय, २०२७- २०३२)

भण्डै तेस्रो आवधिक योजनाकै निरन्तरताको रूपमा देखा परेको चौथो पञ्चवर्षीय योजनामा पहिलो प्राथमिकता यातायातलाई नै तोकिएको थियो भने दोस्रो प्राथमिकतामा कृषि नै थियो । उत्पादन वृद्धिमा जोड दिने, विकासका आधारभूत आवश्यकताहरु पूरा गर्दै लैजाने, आर्थिक स्थिरता र विकास गतिमा गतिशीलता ल्याउने, शोषणरहित समाज सिर्जनाको आधार तयार पार्ने, व्यापार विविधिकरण र विस्तारमा अधिक महत्व प्रदान गर्ने, एवं अन्तर्राष्ट्रिय व्यापार, स्वदेशी श्रमको अधिक उपयोग, आन्तरिक स्रोत साधनको प्रभावकारी उपयोग समेतलाई लक्ष्य बनाइएको थियो ।

पाँचौं योजना (पञ्चवर्षीय, २०३२-२०३७)

चौथो योजनासम्म यातायात र सञ्चार प्राथमिकतामा थिए भने पाँचौं पञ्चवर्षीय योजनामा कृषि क्षेत्रलाई पहिलो प्राथमिकतामा राखिएको थियो । यसपछि यातायात र सञ्चार थिए । उद्योग, वाणिज्य, विद्युत तथा खानी र सामाजिक सेवा अन्य प्राथमिकताका क्षेत्र थिए । क्षेत्रीय, प्रादेशिक सन्तुलनको अवधारणा, आन्तरिक साधन स्रोतको परिचालन जस्ता विषयलाई प्राथमिकता दिइएको थियो । जनसाधारणका लागि आवश्यक पर्ने सामग्री उत्पादनमा वृद्धि गर्ने, श्रमशक्तिको अधिकतम उपयोग गर्ने, भूमिसुधारलाई प्रभावशाली र उपलब्धमूलक बनाउने नीति योजनाको थियो ।

छैटौं योजना (पञ्चवर्षीय, २०३७-२०४२)

यो योजना मुलुकमा राजनैतिक असन्तोष, पञ्चायती व्यवस्थाको विकल्पको खोजी, जनमत संग्रह जस्ता विभिन्न ऐतिहासिक घटनाहरु संग जोडिएको थियो । छैठौं पञ्चवर्षीय योजनाले जनताका आधारभूत आवश्यकता, खाद्यान्न, पिउने पानी, शिक्षा, स्वास्थ्य सेवा जस्ता क्षेत्रमा विशेष जोड

दिएको थियो । यस योजनामा कृषिक्षेत्रलाई सबैभन्दा उच्च प्राथमिकता दिइएको थियो ।

सातौं योजना (पञ्चवर्षीय, वि.सं. २०४२-२०४७)

वि.सं. २०४२ देखि आरम्भ गरिएको सातौं पञ्चवर्षीय योजनाको उद्देश्य उत्पादन दरमा वृद्धि ल्याउने, उत्पादनशील रोजगारीका अवसरहरु सिर्जना गर्ने तथा जनताको आधारभूत आवश्यकताहरु पूरा गर्ने आदि थियो । यस योजनामा आइपुग्दा मुलुकले स्थानीय राजनैतिक निकायहरुलाई सक्षम बनाउँदै, आर्थिक व्यवस्थापनमा विकेन्द्रीकरण गर्ने नीति लियो । गरीब मुलुकमा साभा सहकारी भावनाले वृहत्तर हित हुने सोच, जनताका न्यूनतम आधारभूत आवश्यकताको पूर्ति, क्षेत्रगत लक्ष्यहरुको किटान आदि मुख्य विषयहरु लिएको यस योजना अवधिको अन्त्यतिर प्रथम ऐतिहासिक जनआन्दोलन भयो । जन आन्दोलनले पञ्चायती व्यवस्थाको अन्त्य तथा बहुदलीय व्यवस्थाको प्रारम्भ भयो । यो योजना नै पञ्चायती व्यवस्थाको अन्तिम योजना बन्यो । यसरी यस योजनाकै अन्त्यतिर उदार, खुल्ला र प्रतिस्पर्धी आर्थिक वातावरण सिर्जना भयो । आन्दोलन पछिको तरल राजनीतिक अवस्थाले गर्दा वि. सं. २०४८ र २०४९ योजना विहीन वर्षका रूपमा रहे ।

आठौं योजना (पञ्चवर्षीय, वि.सं. २०४९-२०५४)

यस योजनाले सामाजिक क्षेत्रलाई विशेष प्राथमिकता दिएको थियो । शिक्षा, स्वास्थ्य, खानेपानी जस्ता क्षेत्रको विकासमा जोड दिएको यस योजनाको खर्च मध्ये ६५ प्रतिशत वैदेशिक सहयोगमा निर्भर थियो भने योजनामा गरिबी न्यूनीकरणदेखि क्षेत्रीय असन्तुलन घटाउने जस्ता विषयलाई जोड दिइएको थियो । कृषिक्षेत्र दोस्रो प्राथमिकता र विद्युत तेस्रो प्राथमिकतामा परेको यो योजना भित्रै मसूर्याङ्गदी र काली गण्डकी योजना कार्यान्वयनमा आएका थिए । यसै योजना अवधिमा वि.सं. २०५२ फागुन १ देखि नेकपा माओवादीले सशस्त्र संघर्षको प्रारम्भ गरेको थियो ।

नवौं योजना (पञ्चवर्षीय २०५४-२०५९)

गरिबीको रेखामुनि रहेका जनसंख्याको प्रतिशत ३२ मा झार्ने तथा गरिबी निवारणका अतिरिक्त कृषि, जलस्रोत, उद्योग, पर्यटनको विकासद्वारा समष्टिगत आर्थिक वृद्धि ६ प्रतिशतमा पुऱ्याउने मूल लक्ष्य सहित वि.सं. २०५४ मा आरम्भ भएको नवौं पञ्चवर्षीय योजनामा कूल ३४४.९

अर्ब खर्च गर्ने लक्ष्य राखिएको थियो तर आन्तरिक कारणमा सशस्त्र द्वन्द्वको प्रभाव, नारायणहिटी राजदरबार हत्याकाण्ड तथा बाह्य प्रभावमा सन् २००१ सेप्टेम्बर ११ को अमेरिकामा भएको आतंककारी आक्रमणको नकारात्मक असर नेपालको नवौं योजनालाई पच्यो । यसैकारण आर्थिक वृद्धिदर ३.६ प्रतिशतमा सीमित रह्यो भने गरिबीको रेखामुनिको जनसंख्या ३८ प्रतिशतवाट तल भर्न सकेन ।

दशौं योजना (पञ्चवर्षीय, २०५९-२०६४)

गरिबीको रेखामुनिको जनसंख्या ३० प्रतिशतमा भर्ने,साक्षरता ७०प्रतिशत पुऱ्याउने,औसत आयु ६२ वर्ष पुऱ्याउने, आर्थिक वृद्धिदर ६.२ प्रतिशत हासिल गर्ने,सबै गाविसमा टेलिफोन सेवा पुऱ्याउने,८ देखि १० जिल्ला सदरमुकाममा मोटरबाटो पुऱ्याउने जस्ता लक्ष्य यस योजनाका थिए । यसै योजनाकालमा सशस्त्र द्वन्द्व उत्कर्षमा पुग्यो । दोस्रो ऐतिहासिक जनआन्दोलन भयो । १९ दिन लामो आन्दोलनपछि विघटित संसदको पुनर्स्थापनाको घोषणासंगै मुलुक युगान्तकारी राजनीतिक परिवर्तन तर्फ उन्मुख भयो । संविधानसभाको निर्वाचन, अन्तरिम संविधान जस्ता घटनाक्रमले आर्थिक एजेण्डा र विकास निर्माणलाई प्रभावित गर्‍यो । तथापि यस योजना अवधिमा गरिबीको रेखामुनिको जनसंख्या ३१ प्रतिशतमा भरेको अनुमान गरियो । ७ जिल्ला सदरमुकाम सडक सञ्जालमा जोडिए । मानव विकास सूचकांकमा केही सुधार भयो तर योजना अवधिको आर्थिक वृद्धिदर केवल ३.४ प्रतिशतमै सीमित रह्यो ।

एघारौं योजना (त्रिवर्षीय, २०६४/६५-२०६६/६७)

देशमा विद्यमान बेरोजगारी,गरिबी र असमानता घटाई दिगो शान्ति स्थापनामा सघाउ पुऱ्याउदै आम जनताको जीवनस्तरमा परिवर्तनको प्रत्यक्ष अनुभूति दिलाउनु यस योजनाको प्रमुख उद्देश्य थियो । रणनीति अन्तर्गत राहत,पुनःनिर्माण र पुनःएकीकरणमा विशेष जोड दिने,रोजगार मूलक, गरिबी निवारण उन्मुख र फराकिलो आर्थिक वृद्धि गर्ने, सुशासन प्रबर्द्धन तथा सेवा प्रवाहमा प्रभावकारिता बढाउने,सामाजिक तथा समावेशी विकास लक्षित कार्यक्रमहरु सञ्चालन गर्ने,आर्थिक वृद्धि ५.५ प्रतिशत तथा प्रतिव्यक्ति आयमा ३.३ प्रतिशत वृद्धि गर्ने रहेको थियो । योजना अवधिमा गरिबी ३१बाट २५.४प्रतिशतमा भरेको तथा आर्थिक वृद्धि ४.५ प्रतिशत भएको अनुमान गरियो ।

बाह्रौं योजना (त्रिवर्षीय, २०६७/६८-२०६९/७०)

रोजगारी केन्द्रित समावेशी तथा समन्यायिक आर्थिक वृद्धि गरी गरिबी निवारण र शान्ति स्थापनामा सघाउ पुऱ्याउदै आम जनताको जीवनमा परिवर्तनको प्रत्यक्ष अनुभूति दिलाउने योजनाको प्रमुख उद्देश्य थियो । रणनीति अन्तर्गत सरकार ी,निजी तथा सामुदायिक/सहकारी क्षेत्रको संयुक्त प्रयासमा रोजगारीमूलक तथा गरिबी निवारण उन्मुख दिगो र फराकिलो आर्थिक वृद्धि हासिल गर्ने,देशको भावी संघीय स्वरूपलाई टेवा पुऱ्याउने प्रादेशिक आर्थिक वृद्धि समेतलाई सहयोग पुनेगरी भौतिक पूर्वाधार तयार गर्ने,दिगो शान्ति हासिल गर्न समावेशी तथा समन्यायिक विकासलाई जोड दिने, आर्थिक तथा सामाजिक सेवा सुदृढ गरी सेवा प्रवाहलाई प्रभावकारी तुल्याउदै विकास कार्यक्रम नतिजामुखी बनाउने आदि योजनाको लक्ष्य थियो । गरिबी २५.४प्रतिशतबाट २१मा भर्ने लक्ष्य रहेको यस योजनामा यो २३.८मा ओर्लियो । आर्थिक वृद्धिको हकमा सरदर ५.५ प्रतिशतको लक्ष्य रहेकोमा केवल ४ प्रतिशत मात्र हासिल हुन सक्यो ।

तेह्रौं योजना (त्रिवर्षीय, २०७०/७१-२०७२/७३)

त्रिवर्षीय योजनाको रूपमा कार्यान्वयनमा ल्याइएको तेह्रौं योजनाले सन् २०२२ सम्ममा नेपाललाई अतिकम विकसित राष्ट्रको तहबाट विकासशील राष्ट्रमा स्तरोन्नती गर्ने दीर्घकालीन सोचका साथ देशमा व्याप्त आर्थिक एवम् मानवीय गरिबीलाई घटाई आम जनताको जीवनस्तरमा परिवर्तनको अनुभूति दिलाउने उद्देश्य राखेको थियो । योजनाको आधार वर्ष २०६९/७० मा २३.८ प्रतिशत जनसंख्या गरिबीको रेखामुनि रहेकोमा योजनाको अन्त्यसम्ममा १८ प्रतिशतमा भर्ने लक्ष्य लिइएको थियो । यी उद्देश्य प्राप्त गर्न ऊर्जा, कृषि, पर्यटन,उद्योग र व्यापार, आधारभूत शिक्षा, स्वास्थ्य, खानेपानी, भौतिक पूर्वाधार लगायतका क्षेत्रहरु योजनाको प्राथमिकतामा थिए । यसैगरी विकास प्रक्रियामा सरकारी,निजी र सहकारी क्षेत्रको योगदानमा अभिवृद्धि गर्ने, भौतिक पूर्वाधारमा जोड दिने, शिक्षा,स्वास्थ्य तथा खानेपानीजस्ता सामाजिक सेवाहरुमा पहुँच,उपयोग र गुणस्तर वृद्धि गर्ने, सुशासन अभिवृद्धि गर्ने,लक्षित वर्ग, क्षेत्र तथा समूहको आर्थिक र सामाजिक सशक्तीकरणमा अभिवृद्धि गर्ने तथा जलवायु परिवर्तनसंग अनुकूलित विकास कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने रणनीतिहरु अवलम्बन गरिएका थिए । तेह्रौं योजनाको समीक्षा गर्दा आर्थिक क्षेत्र त्यति सन्तोषप्रद नभएपनि सामाजिक तथा

पूर्वाधारका क्षेत्रमा केही सन्तोषजनक उपलब्धि भए ।

यस अवधिमा यातायात, विद्युत, सञ्चार, सिचाईजस्ता पूर्वाधारका क्षेत्रमा केही प्रगति भयो भने सामाजिक तथा प्रशासनिक एवम् कानुनी सुधारका क्षेत्रमा पनि उल्लेखनीय काम भए । शान्ति प्रक्रियालाई टुंगो लगाई नयाँ संविधान जारी हुनु यस अवधिको प्रमुख उपलब्धि थियो । पिछडिएका क्षेत्र तथा विपन्न एवम् सीमान्तकृत जातजाति, वर्ग र समुदायलाई मुलुकको मूलधारमा ल्याउन समानुपातिक, समावेशी सिद्धान्तका आधारमा राज्यका सबै तहमा प्रतिनिधित्व गर्नसक्ने व्यवस्था संविधानमै भयो । गरिबीका रेखामुनि रहेका विपन्न तथा पिछडिएका क्षेत्र, वर्ग र समुदायको उत्थानका लागि लक्षित कार्यक्रम सञ्चालन गरिए । सामाजिक सुरक्षा र संरक्षणको दायरा बढ्यो । यस प्रकारका कार्यक्रमहरूबाट अर्थतन्त्रको क्षमता अभिवृद्धि, समावेशी विकास र गरिबी न्यूनीकरणमा मद्दत पुग्यो भने योजना अवधिमा गरिबी २.२ प्रतिशत विन्दुले घटी २१.६ प्रतिशतमा ओर्लियो ।

चौधौँ योजना (त्रिवर्षीय, २०७३/७४-२०७५/७६)

चौधौँ योजना संघीय स्वरूपको शासकीय व्यवस्थासहितको संविधान जारी भई त्यसमा अन्तर्निहित आर्थिक-सामाजिक सिद्धान्त कार्यान्वयन गर्ने पहिलो योजना हो । २०७२ सालको विनाशकारी भूकम्पले पुऱ्याएको क्षतिको पुनर्निर्माण गर्दै उत्थानशील नेपालको निर्माण गर्ने र दक्षिणी सीमा क्षेत्रमा भएको अबरोधबाट राष्ट्रिय आपूर्ति व्यवस्था अस्तव्यस्त भई अर्थतन्त्रका विभिन्न पक्षहरूमा पर्न गएको असरबाट पाठ सिक्दै आगामी दिनहरूमा स्वाधीन र आत्मनिर्भर अर्थतन्त्र निर्माण गर्नेतर्फ यो योजना मुखरित छ । यस अतिरिक्त सन् २०१५को संयुक्त राष्ट्रसंघको महासभाबाट सन् २०३० सम्म हासिल गरिसक्ने प्रतिबद्धतासहित स्वीकार गरिएका दिगो विकासका लक्ष्यहरू र नेपालको त्यस बेलासम्म मध्यम आयवर्गको मुलुकहरूको स्तरमा पुग्ने लक्ष्यसमेत हासिल हुने गरी योजना र वार्षिक कार्यक्रम तय गर्ने पनि यो पहिलो अवसर हो । नयाँ संविधान निर्माणसंगै विकासप्रति जनआकांक्षा उच्च रूपमा बढेको सन्दर्भमा समेत योजनाले ती अपेक्षाहरूलाई सम्बोधन गर्दै जानुपर्ने स्थिति छ । चौधौँ योजना तयार गर्दा यिनै कुराहरूलाई ध्यानमा राखिएको योजनामै उल्लेख छ ।

नेपालको संविधानबाट परिलक्षित राष्ट्रिय अर्थतन्त्रलाई समाजवाद उन्मुख, आत्मनिर्भर, स्वतन्त्र तथा उन्नतिशील बनाउने सोचलाई कार्यान्वयन गर्दै राष्ट्रलाई

दिगोपनसहितको समृद्धिको मार्गमा अगाडि बढाउनेतर्फ यो योजना उन्मुख छ । दिगो विकासका लक्ष्यहरू हासिल गर्दै वि.सं. २०८७ सम्ममा मुलुकलाई मध्यम वर्गको आमदानी भएको मुलुकमा स्तरोन्नति गर्नेगरी यो योजना तर्जुमा गरिएको छ । त्यसैगरी रोजगारमुखी र न्यायोचित वितरण सहितको आर्थिक वृद्धि हासिल गर्न सरकारी साथै निजी तथा सहकारी क्षेत्रलाई परिपूरकका रूपमा परिचालन गर्नु आवश्यक छ । यी तीनओटै क्षेत्रबाट थप लगानी गर्ने र लगानीको उत्पादकत्व वृद्धिको माध्यमबाट उच्च आर्थिक वृद्धि हासिल गर्ने, प्रतिव्यक्ति आयलाई छिटै मध्यम आमदानी भएको मुलुकमा स्तरोन्नति हुने स्तरमा पुऱ्याउने र अन्ततः दिगो आर्थिक समृद्धि हासिल गर्नेतर्फ चौधौँ योजना केन्द्रित छ ।

आर्थिक रूपले सक्रिय जनसंख्याको आधाआधी सहकारी तथा सामुदायिक प्रणालीमा आबद्ध रहेको तथा यसबाट सहभागितामूलक विकासका लागि आधारशीला बनिसकेको अवस्था विद्यमान छ । निजी तथा सहकारी दुवै क्षेत्र प्रबर्द्धन गर्ने सरकारी नीतिबाट प्राप्त अवसरको उपयोग गर्दै मुलुकलाई आर्थिक रूपले समृद्ध बनाउन सरकारसँग परिपूरकको भूमिका निर्वाह गर्न उक्त क्षेत्रहरू तत्पर रहेको तथा भूकम्पबाट भएको विनाश र दक्षिणी सीमा क्षेत्रमा भएको अवरोधको कारणबाट भोग्नुपरेको पीडा र क्षतिले सन्तुलित अन्तरनिर्भरताको आधारमा आत्मनिर्भरता र दिगो विकास अगाडि बढाउन अवसर प्रदान गरेका छन् । अन्तरसरकारी मञ्च, अन्तर्राष्ट्रिय तथा क्षेत्रीय संघ संस्था मार्फत विकासमा साभेदारी र उच्च वैदेशिक सहायताका लागि प्रतिबद्धता प्राप्त छ । गैरआवासीय नेपालीलगायतबाट मुलुकमा वैदेशिक लगानी क्रमशः आकर्षित भइरहेको छ । छिमेकी मुलुकमा द्रुत विस्तार भइरहेको मध्यमवर्गीय जनहिस्साबाट नेपालको पर्यटन, वैदेशिक लगानी, निर्यात एवं कतिपय सेवा क्षेत्रको विकास गर्ने अवसर प्राप्त छ । वैदेशिक रोजगारीबाट प्राप्त सीप, पूँजी र उद्यमशीलताको उपयोगमार्फत नेपालमा बाह्य जगतबाट ज्ञान, प्रविधि र पूँजी परिचालन गर्न थप अवसर प्राप्त भएको छ । यसबाट लाभ लिनका लागि योजनामा सोही बमोजिमको सोच, लक्ष्य, उद्देश्य र रणनीतिहरू अवलम्बन गरिएको छ ।

योजनाको सोच स्वाधीन, समुन्नत तथा समाजवाद उन्मुख राष्ट्रिय अर्थतन्त्र एवम् समृद्ध नेपाली भन्ने रहेको छ । यसैगरी सामाजिक न्यायसहितको लोककल्याणकारी राज्य हुँदै मध्यम आय भएका मुलुकको स्तरमा पुग्ने योजनाको

लक्ष्य छ । योजनाको उद्देश्य उत्पादनशील,रोजगारी उन्मुख र न्यायपूर्ण वितरणसहितको उच्च आर्थिक वृद्धिद्वारा द्रुत गरिबी न्यूनीकरण गर्दै आर्थिक सामाजिक रुपान्तरण गर्नु रहेको छ ।

योजनाको रणनीति

उल्लेखित सोच, लक्ष्य र उद्देश्य हासिल गर्न निम्नानुसार पांच प्रमुख रणनीतिहरू अघि सारिएका छन् :

- कृषि क्षेत्रको रुपान्तरण, पर्यटन,औद्योगिक एवम् साना तथा मझौला व्यवसायको विस्तारमार्फत उत्पादन वृद्धि गर्ने,
- ऊर्जा सडक तथा हवाई यातायात,सूचना तथा सञ्चार र ग्रामीण-शहरी तथा त्रिदेशीय आबद्धता विकासका लागि पूर्वाधार निर्माण गर्ने,
- सामाजिक विकास र सामाजिक सुरक्षा एवम् सामाजिक संरक्षणमा जोड दिँदै मानव विकासमा उच्च तथा दिगो सुधार गर्ने,
- आर्थिक, सामाजिक, एवम् शासकीय सुधार, कुशल एवम् जवाफदेही सार्वजनिक वित्त,स्वच्छ,पारदर्शी र जनमैत्री सार्वजनिक सेवा एवम् मानव अधिकारको संरक्षण र प्रवर्द्धन गर्दै समग्र सुशासन प्रवर्द्धन गर्ने,
- लैङ्गिक समानता, समावेशीकरण, वातावरण संरक्षण, विज्ञान तथा प्रविधिको उच्चतम प्रयोग तथा संस्थागत क्षमता बढाउने ।

केही सूचक तथा लक्ष्य

सूचक	१२औं योजनाको अन्त्यमा	१३औं योजनाको लक्ष्य	प्रगति	१४औं योजनाको लक्ष्य
वार्षिक औसत आर्थिक वृद्धिदर (प्रतिशत)	३.५	६.०	२.९	७.२
गरिबीको रेखामुनिको जनसंख्या	२३.८	१८.०	२१.६	१७.०
अपेक्षित आयु	६८.८	७१.०	६९.०	७२

चुनौती

द्रुततर आर्थिक वृद्धि र त्यसको न्यायपूर्ण वितरणमार्फत शीघ्र गरिबी निवारण गर्ने, मानव विकासका पक्षमा उल्लेख्य वृद्धि गर्ने र समग्र अर्थतन्त्रलाई समृद्धि र दिगो आर्थिक सामाजिक विकासको पथमा लैजानै कार्य निकै चुनौतीपूर्ण छ ।

आर्थिक वृद्धिसँगसँगै आयको वितरणमा आउन

सक्ने असमानता घटाई नेपाललाई सामाजिक न्यायमा आधारित समतामूलक तथा लोककल्याणकारी राज्यको रुपमा स्थापित गर्नु पनि त्यत्तिकै जरुरी छ । आर्थिक क्षेत्रको सघन विस्तारमार्फत रोजगारीका अवसर सिर्जना गरी जनसांख्यिक लाभांशको अधिकतम उपयोग गर्ने र स्वदेशमा नै पर्याप्त कामका अवसरहरू सिर्जना गर्ने कार्य पनि चुनौतीपूर्ण छ । त्यस्तै निर्वाहमुखी कृषिलाई रुपान्तरण गरी प्रतिस्पर्धा एवं व्यवसायमुखी बनाउँदै यसलाई मुलुकको औद्योगिक विकासमा आबद्ध गर्ने कार्य भन्ने चुनौतीपूर्ण छ । ऊर्जासंकटको समाधान, प्रकोपसम्बन्धी सम्भाव्य जोखिमहरू न्यूनीकरण गर्दै आर्थिक सामाजिक विकासका सबै प्रयासहरूलाई जलवायु परिवर्तन अनुकूल बनाउने कार्य पनि ठूलै चुनौतीको रुपमा छ ।

पूर्वाधारको निर्माण तथा विकास र आबद्धतासँगै ग्रामीण र शहरी विकासलाई अन्तरसम्बन्धित तुल्याई यसलाई आर्थिक वृद्धिको स्रोतको रुपमा स्थापित गर्नुपर्नेछ । विकास कार्यक्रमलाई एकीकृत गर्ने कार्यसँगसँगै निक्षेपणसम्बन्धी कार्यलाई प्रभावकारी बनाई जनताको अति नजिकको शासकीय तहसम्म सार्वजनिक सेवाको प्रवाह र वितरणलाई निश्चितता प्रदान गर्न सार्वजनिक वित्तीय व्यवस्थापन लगायत अन्य शासकीय सुधारको कार्य अघि बढाउनु चुनौतीपूर्ण छ ।

राज्यको पुनर्संरचनाको कार्य सम्पन्न भएको तथा प्रादेशिक एवम् स्थानीय विकासको नेतृत्व निर्वाचित जनप्रतिनिधिहरूले लिइसकेको भएपनि प्रादेशिक र स्थानीय तहसम्म विकास व्यवस्थापनको क्षमता बढाउँदै सबै तहमा जवाफदेही, स्वच्छ र प्रभावकारी विकास प्रशासन कायम गर्ने कार्य पनि चुनौतीकै रुपमा रहेको छ ।

अवसर

नेपालको संविधान जारी हुनु ठूलो उपलब्धि थियो । यससँगै संवैधानिक अन्योल समाप्त भयो भने त्यसको कार्यान्वयनको क्रममा रहेका बाधाहरू पनि पन्छिँदै गएका छन् । तीनै तहका निर्वाचन सम्पन्न भएसँगै मूलभूत रुपमा राजनैतिक समस्याहरूको समाधान हुन गई मुलुक आर्थिक तथा सामाजिक विकासको चरणमा प्रवेश गरेको छ । जलस्रोत, वन, खानी, उर्वर भूमि, जैविक विविधता एवम् भौगोलिक सुन्दरता जस्ता प्राकृतिक स्रोतहरूको बुद्धिमत्तापूर्ण उपयोगबाट समृद्धि हासिल गर्न सकिने प्रशस्त सम्भावना छन् । कुल जनसंख्यामा आर्थिक रुपले सक्रिय जनसंख्या अर्थात युवा जनसंख्याको अनुपात वढ्दै जानुका साथै आर्थिक सामाजिक विकासलाई द्रुत गति प्रदान गर्न स्वस्थ र शिक्षित तथा सक्षम जनशक्तिको विकास हुँदै गइरहेको छ । विश्व अनुभवबाट प्रमाणित बढीमा तीन चार

दशकसम्म उपलब्ध हुने जानसांख्यिक लाभांश नेपाललाई उपलब्ध छ। उपयोग हुने नसकेका तथा कम उपभोग भइरहेका भौतिक तथा अन्य पूर्वाधार उपयोग गर्ने अवसर पनि छ। हालसम्मको सामाजिक र आर्थिक क्षेत्रमा भएको लगानीको उच्चतम प्रतिफल लिन सक्ने अवस्था विद्यमान छ।

हाम्रा दुबै छिमेकी मुलुक विश्वकै प्रमुख आर्थिक शक्ति बन्ने लक्ष्यका साथ सोही दिशातर्फ अग्रसर रहेका छन्। यस सन्दर्भमा दुबै छिमेकीसँग सुमधुर सम्बन्ध राखी आन्तरिक सम्भावनाको अधिकाधिक लाभ लिनुका साथै दुई मुलुकबीचको व्यापार र पारवहन माध्यम बन्दै सोको समेत लाभ लिने प्रयास गर्ने अवसर हामीसँग छ र त्यसो गर्नु उचित हुने छ भने सम्भावित क्षेत्रहरूको पहिचान गर्दै त्यसबाट लाभ लिने तथा विश्वका सर्वाधिक जनसंख्या युक्त छिमेकी मुलुकका जनसंख्याको सानो हिस्सालाई मात्र पनि पर्यटकको रूपमा भित्र्याउन सक्दा मुलुकले ठूलो लाभ लिन सक्ने सम्भावना रहेकोले सम्भावित लाभ लिनका लागि त्यसलाई पनि अवसरकै रूपमा लिई सोही अनुरूप प्रयास गर्नु उचित हुनेछ।

नेपाली अर्थतन्त्रका चुनौती र समस्या

योजनाबद्ध विकासको छ दशक भन्दा लामो अवधिमा सामाजिक क्षेत्रमा सन्तोषप्रद प्रगति भएको छ भने विकासका केही पूर्वाधारहरू पनि तयार भएका छन्। विकासमा जनसहभागिता वृद्धि भई जनताकै स्वामित्वमा स्थानीय योजना तथा कार्यक्रमहरू सञ्चालन हुने वातावरण सिर्जना भएको छ। निजी क्षेत्रलाई लगानी गरी विकास प्रक्रियामा सहभागी हुने अवसर प्राप्त भएको छ। तर मुलुकमा उपलब्ध प्राकृतिक एवम् मानवीय साधन र स्रोतको उच्चतम सदुपयोग गरी उच्च आर्थिक वृद्धिमा र्फत गरिबी न्यूनीकरण गर्ने उद्देश्य भने आंशिक रूपमा मात्रै हासिल हुन सकेको छ।

गरिबीको कुचक्र, न्यून प्रतिव्यक्ति आय, कृषिमाथि अत्यधिक निर्भरता, पूँजीको अभाव, द्वैध अर्थतन्त्र, औद्योगिक पछौटेपन, प्राकृतिक तथा आन्तरिक साधन स्रोतको न्यून उपयोग, बढ्दो बरोजगारी, बैदेशिक सहयोगमा निर्भरता, आयातमुखी अर्थतन्त्र, ऊर्जाको अभाव, दक्ष जनशक्तिको अभाव, भ्रष्टाचार, आन्तरिक लगानीको अभाव तथा वाह्य लगानी आकर्षित हुन नसक्नु, नीतिगत अस्पष्टता आदि हाम्रो अर्थतन्त्रका समस्याका रूपमा रहेका छन्। यसैगरी उच्च जनसंख्या वृद्धिदर, शहर तथा तराईमा बढ्दो जनघनत्व, वातावरणीय प्रदुषण, वर्गीकृत समाज, लैङ्गिक विभेद, मध्यम

वर्गको कमजोर स्थिति आदि पनि हाम्रो अर्थतन्त्रका चुनौती हुन्।

निष्कर्ष

लामो संक्रमण, राजनैतिक अस्थिरता र अन्योल, नीतिगत अस्थिरता र अस्पष्टता, इमानदारिताको अभाव, हचुवाका योजना, जिम्मेवारी बहन नगर्ने प्रवृत्ति, शक्तिको दुरुपयोग र दम्भ, सुशासनको अभाव तथा आर्थिक एजेण्डालाई गौण ठानिनु आदि हाम्रो आर्थिक समृद्धिका बाधक हुन् भने हाम्रा योजनाका बाधक पनि यिनै हुन्। यस्ता क्षेत्रमा सुधार ल्याउन नसकेसम्म समृद्धिको सपना सपनै रहन्छ। वार्षिक बजेटमा पूँजीगत खर्चको निराशाजनक अवस्था छ भने राष्ट्रिय गौरवका भनिएका प्राथमिकता प्राप्त आयोजनाहरू नै अलपत्र पर्ने विडम्बनापूर्ण अवस्था विद्यमान छ। यो पनि हाम्रा लागि चिन्ताको विषय हो। हामी सन् २०२२ सम्ममा अतिकम विकसित मुलुकको तहबाट विकासशील मुलुकको तहमा स्तरोन्नतिको प्रयासमा छौं। यसका लागि केही आधार तयार भइसकेपनि स्तरोन्नति पश्चात दाता मुलुक तथा दातृ संस्थाबाट प्राप्त हुँदै आएका सहयोगको प्रकृतिमा भिन्नता आउने कारणबाट अझ केही सुधार नभएसम्म त्यसका लागि हतार गर्नु नहुने धारणाहरू पनि सार्वजनिक भएका छन्। तर यस सन्दर्भमा स्तरोन्नति पश्चात त्यस्तो अवस्थामा पनि आन्तरिक क्षमता वृद्धिका माध्यमबाट त्यसलाई थिगने प्रयास हामीले गर्नुपर्छ। राजनीतिक अस्थिरताको अन्त्य भई मुलुकले आर्थिक एजेण्डालाई प्राथमिकतामा राखी आवश्यक नीति निर्माण र प्रतिबद्धतासहित अघि बढ्न सकेमा चालू योजनाले लिएका लक्ष्यहरू हासिल हुन सक्ने तथा आगामी योजनाहरूका लागि समेत आधार निर्माण हुन सम्भव भएकाले सोही अनुरूप सम्बन्धित सबैबाट प्रतिबद्धता एवं अठोटका साथ अग्रसरता लिनु आवश्यक छ। त्यसो हुन सकेमा मात्र हाम्रा वार्षिक तथा आवधिक योजनाहरू सफल हुने तथा सामाजिक न्याय सहितको समृद्ध, समुन्नत नेपालको निर्माण सम्भव हुनेछ।

सन्दर्भ सामग्री

- नेपालको संविधान।
- आर्थिक सर्वेक्षण २०७३/७४।
- चौधौं योजना (२०७३/७४- २०७५/७६)।
- राष्ट्रिय योजना आयोगको वेबसाईट www.npc.gov.np
- विभिन्न पत्रपत्रिकामा प्रकाशित लेख, रचना र समाचार।

vinodnepal@yahoo.com

एक दशकमा चियाको बढ्दो निर्यात

● विश्वनाथ खरेल *

१. पृष्ठभूमि

नेपालमा वि.सं. १९२० मा चिया खेती सुरु भएको मानिन्छ । यसको १५ वर्षपछि चियाको व्यावसायिक उत्पादन सुरु भएको हो । नेपालको पूर्वी भाग इलामबाट सुरु भएको चिया खेती झापा जिल्ला हुँदै पाँचथर, तेह्रथुम, धनकुटा, ललितपुर, नुवाकोट, काभ्रेपलाञ्चोक सहित ४४ जिल्लामा चिया खेती विस्तार भएको छ । मुलुकभर २१ हजार हेक्टरभन्दा बढी क्षेत्रफलमा चिया खेती गरिन्छ भने वार्षिक उत्पादन २४ हजार मेट्रिक टनभन्दा बढी छ । वि.सं. २०३७ साततिरै झापा, इलाम, पाँचथर, तेह्रथुम, धनकुटालाई चिया क्षेत्र घोषणा गरियो । यसले रोजगारीको अवसर सिर्जना गर्नेदेखि स्थानीय आयवृद्धि, स्वदेशी मागको आपूर्ति र निर्यात समेत हुने गरेको छ । नेपाली चिया अमेरिका, जर्मनी, जापान, अष्ट्रेलिया लगायतका देशमा निर्यात हुने गरेको छ । पहाडको चिसो हावापानीमा उत्पादन हुने अर्थोडक्स चियाको अन्तर्राष्ट्रिय बजारमा उच्च माग छ । यहाँ उत्पादन हुने अर्थोडक्स चियाको करिब ९० प्रतिशत निर्यात हुन्छ तर नेपालमै उत्पादन भएको चियाले अरूको नाम लिएर अन्तर्राष्ट्रिय उपभोक्तासम्म जानुपर्ने अवस्था छ । नेपाली चिया गुणस्तरयुक्त हुने भए पनि अन्तर्राष्ट्रिय बजारमा स्वीकार्य मापदण्ड अवलम्बन गर्न नसक्दा उचित विस्तार हुन सकेको छैन । भारतको दार्जिलिङको चियाले विश्व बजारमा आफ्नै पहिचान स्थापित गरिसकेको र दार्जिलिङको हावापानीसँग नेपालको पहाडी क्षेत्रको हावापानी मिल्दो भएकाले नेपाली चियालाई पनि दार्जिलिङ चियाकै नाममा अन्तर्राष्ट्रिय बजारमा लैजानुपर्ने बाध्यता छ । त्यसैले नेपाली चिया निर्यातको ८० प्रतिशत भारतमा हुने गरेको छ । यो अवस्थाले गर्दा नेपाली उत्पादनले उचित मूल्य पाउन सकेको छैन । जबसम्म हाम्रो देशमा नुनदेखि सुनसम्म आयात हुन्छ । यसरी प्रत्येक वस्तु विदेशबाट किनेर प्रयोग गर्दा राष्ट्रको व्यापार घाटा चुलिँदो छ । यसर्थ युवाहरूले वैदेशिक रोजगारीबाट कमाएको रेमिटेन्सले देशको अर्थतन्त्रमा ठूलो हिस्सा ओगटेको छ । तर, एउटा कृषिजन्य उत्पादनमा भने मुलुक आत्मनिर्भर भएर विदेशी मुद्रासमेत आर्जन गर्न

सुरु गरेको छ । यहाँका उपभोक्ताले प्रयोग गर्ने चियाको माग पूरा गरेर अन्तर्राष्ट्रिय बजारमा नेपाली चियाले प्रभुत्व जमाउन थालेको छ । हरेक वस्तु विदेशबाट आयात भइरहेको अवस्थामा नेपाली चियाको बिक्रीबाट विदेशी मुद्रा आर्जन गर्ने माध्यम बनेको छ । यो वर्ष यहाँको माग पूरा गरेर करिब २ अर्ब ४० करोड रुपैयाँको चिया निर्यात हुने चिया तथा कफी विकास बोर्डले जनाएको छ । नेपाली चियाको अन्तर्राष्ट्रिय बजारमा माग उच्च रहेको सम्बन्धित क्षेत्रले जनाएको छ । यसको साथसाथै कृषिजन्य उत्पादनमध्ये चियामा हामी आत्मनिर्भरको नजिक पुग्न लागेको अवस्था छ । देशमा उत्पादित चिया बेचेर विदेशबाट रकम आर्जन गर्न सफल हुने स्थितिलाई नकार्न सकिन्न । एफ.ए.ओ.को एक तथ्यांक अनुसार सन् २०१६ मा चियाको उत्पादन ५.३ अर्ब किलो पुगेको थियो । चीन २.२८ अर्ब के.जी.उत्पादन गरी अग्र स्थानमा छ र बृद्धिदर पनि १८ प्रतिशत छ । टर्की संसारको सबैभन्दा बढी चिया खपत गर्ने ३.३० के.जी. प्रति व्यक्ति रहेको देश हो । बेलायत दोस्रो स्थानमा छ भने रसियामा पनि चियाको उपभोग बढ्दो छ । त्यस्तै गरी निर्यातमा भने श्रीलंका जहिले पनि सशक्त देखिन्छ र यसमा सरकारको नीतिको ठूलो भूमिका रहेको पाइन्छ । विश्वले अहिले दैनिक करोडौं रुपैयाँको चिया पिइरहेको छ । यसरी विभिन्न देशहरूमा प्रतिवर्ष प्रतिव्यक्ति चियाको खपतमा आयरल्याण्ड, बेलायत, टर्की, इरान, भारत, संयुक्तराज्य अमेरिका, अष्ट्रेलिया, न्यूजील्याण्ड, कतार, श्रीलंका, कुवेत, सिरिया र नेपाल क्रमशः ३ किलो, २.५ किलो, २.१० किलो, १.५ किलो, ०.७० किलो, ०.३० किलो, ०.९० किलो, १.१० किलो, १.५० किलो, १.३० किलो, २.१० किलो, १.३५ किलो र ०.३५ किलो चियाको खपत रहेको देखिन्छ । त्यस्तै गरी हाम्रो देश नेपालमा पनि चियाको खपत दिनहुँ बढ्दो रूपमा भएको छ । मुलुकको भौगोलिक विविधता रहेको हाम्रो देश नेपालमा नगदेबाली चियाले प्रवेश गरेको १ सय ५० वर्षभन्दा बढी भएता पनि व्यवसायिक रूपमा यस खेतीको थालनी भएको करिब ४५/५० वर्ष मात्र भएको बुझिन्छ । मुलुकका अधिकांश जनता जीविकोपार्जनको लागि कृषि कर्ममा लागि परेका छन् । जवसम्म कृषि क्षेत्रको विकास हुँदैन

* पूर्व योजना अधिकृत, नेपाल सरकार, कृषि विभाग ।

तवसम्म मुलुकको भाग्य रेखा कोरिन सकदैन । कृषि क्षेत्रको दिगो विकास आर्थिक आवश्यकता मात्र नभई अपरिहार्य रहेको छ । यसै सन्दर्भमा चिया खेती पनि मुलुकको एक मुख्य नगदे बालीको रूपमा रहेको छ ।

२. विषय प्रवेश

हाम्रो देशमा करिव डेढ शताब्दी अगाडी प्रवेश गरी भन्डै आधा शताब्दी पहिलेदेखि व्यावसायिक खेती गर्न शुरु गरिएको चिया खेतीले देशको निर्यात व्यापारमा प्रमुख स्थान ओगटेको पाइन्छ । यसले स्वदेशी बजारको साथसाथै अन्तराष्ट्रिय बजारमा समेत स्थान पाइसकेको छ । मुलुकमा आर्थिक वर्ष २०७२/०७३ मा भ्पापा, इलाम, पाँचथर, धनकुटा र तेह्रथुम लगायत जिल्लाहरूमा करिव २७ हजार हेक्टरभन्दा बढी क्षेत्रमा खेती गरिएको चियाको उत्पादन २४ हजार मेट्रिक टन भन्दा बढी भएको अनुमान गरिन्छ । यसको साथसाथै १३ हजार मेट्रिक टन भन्दा बढी सी.टी.सी. र अर्थोडक्स चिया विदेश निर्यात भई २ अर्ब ४० करोडभन्दा बढी रुपियाँ बराबरको विदेशी मुद्रा आर्जन भएको थियो । नेपाल र तिब्बतको तेम्पो अर्थात अन्तिम युद्ध पश्चात थापाथली सन्धिकालागि सन् १८५६ मा कोलन सात्राको नेतृत्वमा आएको टोलीले जंगबहादुर राणालाई कोसेलीको रूपमा दिएको बीउँबाट नेपालमा व्यवसायिक चिया खेतीको सुरुवात तत्कालिन इलामका बडाहाकिम गजराज सिंह थापाले इलाममा र पछि सोक्तिममा रोपण गराएका थिए । त्यसैरी नै वि.सं. २०१६ मा भ्पापाको रिंगियामा चिया रोपण सुरु गरेका थिए । त्यसपछि पहाडमा भने वि.सं. २०२३ मा चिया विकास निगम स्थापनाबाट पछि कन्याम बगानको स्थापना भएको थियो । यसले व्यापकता भने वि.सं. २०३५ सालमा साना कृषकहरूले चिया विस्तार आयोजना स्थापना पश्चात भएको थियो । वर्तमान स्थितिमा हाम्रो देशमा करिव २७ हजार हेक्टर क्षेत्रफलमा रोपण भई २.३० करोड केजी उत्पादन गरी करिव २.५५ अर्बको निर्यात गर्न सफल भएको छ । यस व्यवसायमा खेतीपाती गर्ने प्रत्यक्ष रूपमा ५२ हजारभन्दा बढी व्यक्ति संलग्न रहेको अनुमान गरिन्छ ।

३. चियाको क्षेत्रफल तथा उत्पादन स्थिति

हाम्रो देशको विगत दश वर्षको चिया विरुवा

रोपण तथा उत्पादन स्थितिलाई अवलोकन गर्दा आर्थिक वर्ष २०६३/०६४, २०६४/०६५, २०६५/०६६, २०६६/०६७, २०६७/०६८, २०६८/०६९, २०६९/०७०, २०७०/०७१, २०७१/०७२ र २०७२/०७३ मा क्रमशः १६४२०, १६५९४, १६७१८, १७१२७, १७४५१, १८१४९, १९०३६, २०१२०, २६१६५ र २७६८८ हेक्टर क्षेत्रफलमा चियाको विरुवा रोपण गरिएको आंकडा उल्लेखित तालिका तथा बार ग्राफ चार्टमा पनि देखाइएको छ । त्यस्तै गरी आर्थिक वर्ष २०६३/०६४ को तुलनामा आर्थिक वर्ष २०६४/०६५, २०६४/०६५ को तुलनामा २०६५/०६६, २०६५/०६६ को तुलनामा २०६६/०६७, २०६६/०६७ को तुलनामा २०६७/०६८, २०६७/०६८ को तुलनामा २०६८/०६९, २०६८/०६९ को तुलनामा २०६९/०७०, २०६९/०७० को तुलनामा २०७०/०७१, २०७०/०७१ को तुलनामा २०७१/०७२ र २०७१/०७२ को तुलनामा २०७२/०७३ मा क्रमशः १.०६, ०.७५, २.४५, १.८९, ४.००, ४.८९, ५.६९, ३०.०४ र ५.८२ प्रतिशतका दरले क्षेत्रफलमा बृद्धि भएको माथि उल्लेखित तालिकाको आंकडाले देखाएको छ । त्यसरी नै उत्पादनतर्फ हेर्ने हो भने आर्थिक वर्ष २०६३/०६४, २०६४/०६५, २०६५/०६६, २०६६/०६७, २०६७/०६८, २०६८/०६९, २०६९/०७०, २०७०/०७१, २०७१/०७२ र २०७२/०७३मा क्रमशः १५१६७७४३, १६१२७४९०, १६२०८१२७, १६६०७५५५, १७४३७९३३, १८३०९८२४, २०५८८१४५, २१०७६३६६, २३१८६७२६ र २४२६३७४४ किलो उत्पादन भएको आंकडा उल्लेखित तालिका तथा बार ग्राफ चार्टमा पनि देखाइएको छ । यसरी नै चियाको उत्पादनलाई प्रतिशतमा अध्ययन गर्ने हो भने आर्थिक वर्ष २०६३/०६४ को तुलनामा आर्थिक वर्ष २०६४/०६५, २०६४/०६५ को तुलनामा २०६५/०६६, २०६५/०६६ को तुलनामा २०६६/०६७, २०६६/०६७ को तुलनामा २०६७/०६८, २०६७/०६८ को तुलनामा २०६८/०६९, २०६८/०६९ को तुलनामा २०६९/०७०, २०६९/०७० को तुलनामा २०७०/०७१, २०७०/०७१ को तुलनामा २०७१/०७२ र २०७१/०७२ को तुलनामा २०७२/०७३ मा क्रमशः ६.३३, ०.५०, २.४६, ५.००, ५.००, १२.४४, २.३७, १०.०१ र ४.६४ रहेको उल्लेखित तालिकाबाट स्पष्ट देखिन्छ ।

एक दशकमा चिया विरुवा रोपण तथा उत्पादन स्थिति

आर्थिक वर्ष	विरुवा रोपण(हे.)	उत्पादन(के.जी)	विरुवा रोपण (हे.)बढी/घटी	उत्पादन (के.जी) बढी/घटी
२०६३/०६४	१६४२०	१५१६७७४३		
२०६४/०६५	१६५९४	१६१२७४९०	१.०६	६.३३
२०६५/०६६	१६७१८	१६२०८१२७	०.७५	०.५०
२०६६/०६७	१७१२७	१६६०७५५५	२.४५	२.४६
२०६७/०६८	१७४५१	१७४३७९३३	१.८९	५.००
२०६८/०६९	१८१४९	१८३०९८२४	४.००	५.००
२०६९/०७०	१९०३६	२०५८८१४५	४.८९	१२.४४
२०७०/०७१	२०१२०	२१०७६३६६	५.६९	२.३७
२०७१/०७२	२६१६५	२३१८६७२६	३०.०४	१०.०१
२०७२/०७३	२७६८८	२४२६३७४४	५.८२	४.६४

स्रोत : राष्ट्रिय चिया तथा कफी विकास बोर्ड ।

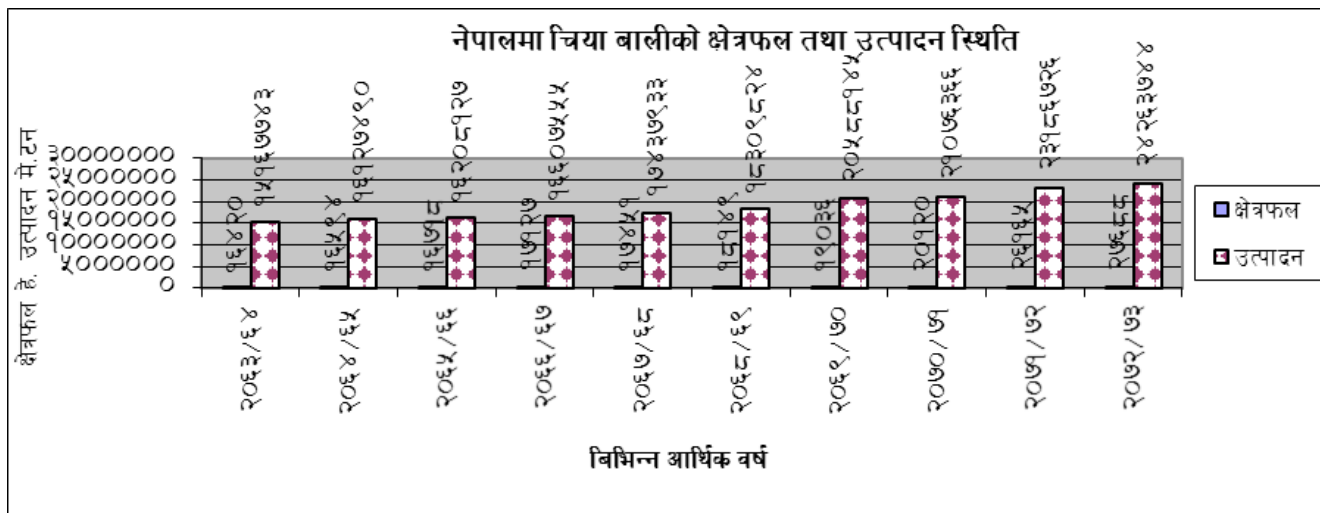
विश्वको कुल उत्पादन र निर्यातमा नेपालको योगदान न्यून भए पनि इलाम र पूर्वाञ्चलका अन्य पहाडी जिल्लाहरूको हावापानी दार्जीलिङसँग मिल्दोजुल्दो छ । चियाको उत्पादन र गुणस्तरमा अन्तर्राष्ट्रियस्तरमा स्वीकार हुने मापदण्ड अवलम्बन गर्न सकियो भने विश्व बजारमा नेपाली चियाले ठाउँ लिने संकेत प्रशस्त सम्भावना छ । यसरी विश्व बजारमा अर्गानिक चियाको माग बढ्दो छ, अर्गानिक चियाको माग नेपाली चियाको लागि राम्रो अवसर हो । अर्गानिक तथा गुणस्तरीय उत्पादनमा नै नेपाली चियाको भविष्य गाँसिएको छ । चिया खेतीमा संलग्न सबैले चिया रोपण, उत्पादनदेखि बजार व्यवस्थासम्म गुणस्तरमा ध्यान दिन आवश्यक छ । यसर्थ चियाको उत्पादन र क्षेत्र विस्तार मात्र होइन आन्तरिक र बाह्य बजार प्रवर्द्धनमा ध्यान दिनुपर्दछ । विकास र विस्तारको प्रशस्त सम्भावना छ । हालसम्म अन्तर्राष्ट्रिय बजारमा राम्रो परिचित भइसकेको नेपाली चियालाई अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्डअनुसार गुणस्तरमा सुधार गर्दै लैजान सकेको खण्डमा स्थायी बजार र उपभोक्ता र सुरक्षित गर्न सकिने छ । यसको लागि सम्बन्धित निकाय लागी परेको बुझिन्छ । चिया उत्पादन तथा नेपाल आत्मनिर्भर मात्र होइन निर्यात व्यापार गर्न समेत सक्षम छ । खासगरी नेपालको पूर्वी क्षेत्रका जिल्लाले चिया उत्पादनको अधिकांश हिस्सा धानेको छ । इलाम र भुपायामा उत्पादन हुने चिया विदेश समेत निर्यात भइरहेको छ । तर, उत्पादक र चिया किसानको एकलो प्रयासमा निर्यात भइरहे पनि कतिपय समस्या निराकरण गर्न भने राज्यले नै चासो दिनुपर्ने किसान र उत्पादक

कम्पनीको माग छ । स्पष्ट नीति र राहतका कार्यक्रमको अभावमा आफूहरूले समस्या भेल्लु परेको किसान र उत्पादक गुनासो गर्छन । चिया उत्पादन बढाउन र भारतीय उत्पादनसँग प्रतिस्पर्धा गर्न सरकारले राहतका कार्यक्रम ल्याउन पर्ने चिया किसान र उत्पादकहरू बताउँछन । भारतले चिया उत्पादक किसानदेखि कम्पनीलाई समेत ठूलो अनुदान दिने गर्छ । यही भएर भारतीय चियासँग प्रतिस्पर्धा गर्न नेपाली उत्पादनलाई कठिन छ । यही कारण भारतबाट नेपाल आउने चिया यताको भन्दा पाँच देखि सात रुपैयाँसम्म सस्तो हुने गरेको नेपाल चिया उत्पादक संघको भनाई छ । तसर्थ पहाडमा उत्पादन हुने अर्थोडक्स चियाको कुल उत्पादनको ९० प्रतिशतसम्म निर्यात हुन्छ, निर्यातका मुख्य बजार रहेका राष्ट्रहरूमा जर्मन, जापान, अमेरिका आदि रहेका छन् । सि.टि.सी. चिया मुलुकभित्रै मात्र खपत हुनुको साथसाथै छिमेकी मुलुक भारत, पाकिस्तान र बंगलादेशमा निर्यात भइरहेको छ । यस व्यवसायमा हालसम्म प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्षरूपमा करिब एक लाख व्यक्तिहरूले रोजगारी पाइरहेका छन् । यसरी विश्वमा सबैभन्दा बढी चिया प्रयोग गर्ने देश आयरल्याण्डमा प्रतिव्यक्ति प्रतिवर्ष तीन किलो चिया उपयोग गर्ने गरेको तथ्यांकले देखाएको छ भने सबैभन्दा कम उपयोग गर्नेमा संयुक्तराज्य अमेरिकामा प्रतिव्यक्ति प्रतिवर्ष शून्य दशमलव तीस केजीमात्र प्रयोग गरेको अनुमान गरिन्छ भने हाम्रो देशमा भने प्रतिव्यक्ति लगभग शून्य दशमलव पैँतीस केजी प्रतिव्यक्ति प्रतिवर्ष उपयोग गरेको अनुमान छ । यद्यपि सन् २०१० मा १०४ देशहरूमध्ये ८२औँ मा परेको नेपाल सबैभन्दा गरीब ठहरिएका लगभग ३ करोड जनसंख्या भएको देशलाई माथि उठाउने चिया कृषिजन्य उद्योग हुन सक्छ । यसकारणले गर्दा हालैका दिनमा विश्व बजारमा माग बढ्दै गएको हुँदा हाम्रो चिया खेतीको उत्पादन तेस्रो मुलुकतर्फ निकासिका कारण समेत कृषकहरू यसतर्फ आकर्षित भएको पाईएको छ ।

हाम्रो देशमा विगत दश वर्षमा चिया निर्यात तथा आयात स्थितिलाई अवलोकन गर्दा आर्थिक वर्ष २०६३/०६४, २०६४/०६५, २०६५/०६६, २०६६/०६७, २०६७/०६८, २०६८/०६९, २०६९/०७०, २०७०/०७१, २०७१/०७२ र २०७२/०७३ मा क्रमशः ७०००, ८६००, ८८८९, ८४९८, १०५३३, ११०६१, १०७०९, ११३९६, ११५८५ र १३२८९ मेट्रिक टन निर्यात भएको थियो भने सोही अवधिमा क्रमशः ७३४२८५, ९०२१२२, ११६०५९३,

११९५३१९, १५४९८९१, १६२७५८९, २०४३२२०, २०२९४३९, २७२८८०० र २४००११९ हजार रुपियाँ बराबरको चिया विभिन्न देशमा निर्यात भएको सम्बन्धित क्षेत्रको तथ्यांकमा उल्लेखित गरिएको छ । त्यस्तैगरी दश वर्षको अन्तरालमा विभिन्न मुलुकहरूबाट नेपाल आयात भएको विभिन्न प्रकारका चियाको स्थितिलाई अवलोकन गर्दा

आर्थिक वर्ष २०६३/०६४, २०६४/०६५, २०६५/०६६, २०६६/०६७, २०६७/०६८, २०६८/०६९, २०६९/०७०, २०७०/०७१, २०७१/०७२ र २०७२/०७३ मा क्रमशः १९००, १३१२३, ९६२४, ३६११६, ४०८०४, ४७८०१, ५७५१६, ५५७७०, ४०८०४ र ६७९७१ हजार रुपियाँमा बराबरको विभिन्न किसिमको चियाहरू आयात भएको सम्बन्धित निकायले जनाएको छ ।



४. निष्कर्ष

समग्रमा भन्नुपर्दा देशको संखुवासभा, ताप्लेजुङ, तेह्रथुम, पाँचचर, धनकुटा, इलाम, झापालगायत जिल्लाका किसानले चियाको व्यावसायिक खेती गर्छन् । झापामा ११ हजार ४ सय २३ हेक्टरमा, इलाममा ७ हजार ८ सय ५, पाँचथरमा १ हजार १ सय ३८, धनकुटामा ९ सय ४०, तेह्रथुममा ३ सय ३७ र अन्य जिल्लामा ४ हजार ५ सय २२ हेक्टरमा चियाखेती गरिएको छ । कुल २६ हजार १ सय ६५ हेक्टरमा चिया लगाइएको छ । चियाखेती विस्तार गरे विदेशी मुद्रा आर्जन गर्ने बलियो माध्यम हुने कृषि मन्त्रालयका सम्बन्धित अधिकारीहरूले बताएका छन् । यसरी नेपाल सरकारले चिया खेतीलाई प्राथमिकतामा राखेको छ जसले गर्दा अझै पनि उत्पादन बढाउन सके विदेशी मुद्रा आर्जनको गतिलो माध्यम बन्न सक्छ । यसरी चिया रोपेको तीन वर्षमा नै उत्पादन दिन्छ । करिब हजार मिटर तलको उचाइमा यसको खेती हुँदै आएको छ । चियाको सार्वजनिक खरिद-बिक्री हुने स्थान अक्सन स्थापना गरे बजार विस्तारमा अझै सहयोग हुने किसान बताउँछन् । नेपाली चियाको ठूलो परिणाम भारत हुँदै विदेशी बजारमा जाने गरेको भए पनि अक्सन अभावमा यहाँबाट

सीधै अन्तर्राष्ट्रिय बजारमा निर्यात गर्न कठिनाई भएको छ । अक्सन नहुँदा भारतका उद्योगीले नेपाली चियालाई आफ्नो ब्रान्डमा बिक्री गर्ने गरेका छन् । यो वर्ष उपयुक्त हावापानी, रोगकिराको प्रकोप न्यून हुँदा उत्पादन बढेको छ । गत आर्थिक वर्षमा देशभर २ करोड ३१ लाख किलो चिया उत्पादन भएको चिया तथा चिया विकास बोर्डले जनाएको छ । मुलुकमा विशेषतः तीन प्रजातिको चिया खेती गरिन्छ । आसामी, कम्बोडियाली प्रजातिको चिया सिटिसी चिया उत्पादनको लागि प्रयोग हुन्छ । त्यसरी नै अर्को चिनियाँ प्रजातिको चिया मुख्यतया अर्थोडक्स चियाको उत्पादनमा प्रयोग हुन्छ । चिया पारखीहरूका अनुसार नेपाली अर्थोडक्स चियाको गुण, बास्ना तथा स्वाद भन्डै विश्वप्रसिद्ध दार्जिलिङ चियाकै जस्तो रहेको पाइन्छ । दार्जिलिङकै आसपासमा रहेको इलामको हावापानी र भूबनोट पनि दार्जिलिङकै जस्तो भएकाले यस्तो समानता देखिएको जानकार सुत्रहरूले बताउँदै आएका छन् । यस्ता कतिपय चिया पारखीहरू त हाम्रो जस्तो देशको जैविक विविधता तथा विशिष्ट भूबनोटले गर्दा खासखालको चिया दार्जिलिङको भन्दा पनि उत्कृष्ट रहेको विश्वास गर्छन् । चिया क्षेत्रले छोटो अवधीमै निकै ठूलो फड्को मारिसकेको अवस्था

विद्यमान छ । विगतदेखि हालसम्मको स्थितिलाई अवलोकन गर्ने हो भने आर्थिक वर्ष २०५३/०५४ मा ३ हजार ५ सय हेक्टरभन्दा कम रहेको चिया रोपणक्षेत्र आज आएर १९ हजार ३६ हेक्टर पुगेको छ । यो दुई दसकको अवधिमा हामी चिया आयात गर्ने मुलुकबाट आत्मनिर्भर भई चिया निर्यात गर्ने अवस्थामा पुगेको सम्बन्धित क्षेत्रको निष्कर्ष रहेको छ । त्यसैगरी नेपाली चियाको उत्पादन र व्यापार पनि फस्टाउँदो नै छ । हाम्रा उत्पादनहरू युरोपका बजारहरूमा विशिष्ट चियाको रूपमा विक्री हुन थालिसकेका छन् । यो चिया र चिया उद्योग प्रत्येक वर्ष ठूलो हुँदै गएको छ । नेपालमा चिया खेतीको क्षेत्रफल विस्तारका साथै उत्पादनमा पनि बृद्धि हुँदै गएको देखिन्छ । देशमा चिया किसानका आयश्रोत बृद्धि गर्न सकिने व्यापक सम्भावना भएको हुँदा यसको खेती विस्तारमा किसानहरू लालयित रहेका छन् । एकातिर चिया खेती हुने जिल्लाहरू बढ्दै गएका छन् भने अर्कोतिर एक नम्बर प्रदेशको पहाडी जिल्लाहरूमा चिया खेतीका लागि बढी उपर्युक्त भएको कारण यहाँ चियाको क्षेत्रफलमा व्यापक विस्तार भएको छ । चिया खेती पहिले इलाम जिल्लामा मात्र सिमित भएकोमा हाल एक नम्बर प्रदेशको अरु पहाडी जिल्लाहरूमा पनि खेती हुँदै गएको छ । त्यस्तै गरी तीन नम्बर र चार नम्बर प्रदेशका जिल्लाहरूमा व्यापक विस्तार भएर गएको छ । समष्टिरूपमा हेर्ने हो भने हाम्रो देशबाट भारत र तेस्रो देश निकासी हुने सामग्री तथा वस्तुमा चियाजन्य वस्तुले ठूलो हिस्सा ओगटेको छ । २०७२/७३ मा कुल २६ अर्ब ७६ करोड ५७ लाख ८६ हजार ८ सय ७३ रुपियाँको मात्र निर्यात भएकोमा चियाजन्य वस्तु मात्र सात अर्ब १८ करोड ६१ लाख २१ हजार १ सय ८२ रुपियाँको निर्यात भएको थियो । यो निर्यात भएको कुल रुपियाँको २५ प्रतिशतभन्दा बढी हिस्सा हो तर गत आर्थिक वर्ष २०७३/७४ मा ग्रीन टि, कालो चिया, तेजपात, चिया मसला र कफीको निर्यातसमेत एक अर्बभन्दा बढीले कमी छ । गत आर्थिक वर्षमा छ अर्ब २७ करोड १४ लाख २३ हजार

चार सय रुपियाँको चियाजन्य उत्पादन निर्यात भएको थियो । यस्तै आर्थिक वर्ष २०७०/७१ मा चियाको मात्र पाँच अर्ब ९९ करोड १६ लाख ५९ हजार ७ सय १३ रुपियाँको निर्यात व्यापार भएको थियो । उक्त रकम कुल निर्यात व्यापारको २० प्रतिशतभन्दा कमी हो । अझ चियाजन्य उत्पादनको आयात हरेक वर्ष बढी रहेको सम्बन्धित निकायको भनाइ छ । यसरी आर्थिक वर्ष २०७०/७१ मा ३७ करोड ५१ लाख ९ सय २७ रुपियाँको चियाजन्य उत्पादन आयात गरेको पूर्वाञ्चलले चार वर्षपछि अर्थात् गत आर्थिक वर्षमा एक अर्ब १२ करोड ५२ लाख ४९ हजार ६ सय ६८ रुपियाँको चिया आयात गरेको छ । यो आयात चार वर्षअघिको तुलनामा तेब्बर हो । यसको साथसाथै विगत चार वर्षअघि ३७ करोड ५१ लाखको आयात गर्दा छ अर्ब ३२ करोडको निर्यात व्यापार थियो । गत आर्थिक वर्षमा छ अर्ब २७ करोडको निर्यात गर्दा आयात एक अर्ब १२ करोडको भइसकेको छ ।

सन्दर्भ सामग्रीहरू

१. आर्थिक सर्वेक्षण, २०७३ ।
२. व्यापार प्रवर्द्धन केन्द्रका विभिन्न अड्कहरू ।
३. गोरखापत्र तथा कान्तिपुर दैनिकका विभिन्न अड्कहरू ।
४. मिर्मिरिका विभिन्न अड्कहरू ।
५. नवौं योजना, दशौं, एघारौं, तेस्रो र चौधौं योजनाहरू ।
६. कृषि विभागबाट प्रकाशित विभिन्न अड्कहरू ।
७. हिमाल पत्रिकाको विभिन्न अड्कहरू ।
८. चिनी कारखानाहरूका विभिन्न पत्रिकाहरू ।
९. त्रिभुवन विश्वविद्यालयबाट प्रकाशित विभिन्न अड्कहरू ।
१०. केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागबाट प्रकाशित विभिन्न तथ्याङ्क ।
११. कृषि विकास मन्त्रालयबाट प्रकाशित विभिन्न तथ्याङ्क ।

लघुवित्तलाई उपयुक्त दिशा निर्देशको आवश्यकता

डा. शालिकराम पोखरेल *

समावेशी आर्थिक वृद्धि तथा विकासका लागि धेरै अथक प्रयत्न तथा प्रयासहरू हुँदा हुँदै पनि विश्वको जनसंख्याको ठुलो हिस्सा अबै गरिबीको रेखामुनि तथा वित्तीय पहुँच भन्दा बाहिर रहेको छ । विश्व बैंकले सन् २०१६ मा प्रकाशित गरेको, World Bank Database (2015) अनुसार अबै विश्व भरीको कुल वयस्क जनसंख्या मध्ये करिब ३८ प्रतिशत वयस्क मानिसहरू औपचारिक वित्तीय सेवाको पहुँचबाट टाढा रहेका देखिन्छन् ।

लघुवित्त गरिबी निवारणमा प्रभावकारी औजार सावित भएको धेरैजसो अन्तर्राष्ट्रिय अध्ययनबाट देखिएको छ । तथापि कुनै कुनै अध्ययनले लघुवित्तले गरिबी घटाउनु भन्दा बढाएको पनि देखिन्छ । नेपाल जीवनस्तर सर्वेक्षण २०६६/६७ मा रहेका तथ्याङ्कहरू प्रयोग गरी विश्व बैंकको " Impact Evaluation Quantitative Method and Practice" को अध्ययनविधि मार्फत् गरिएको एक अनुसन्धानबाट नेपालको गरिबी निवारणमा (शिक्षा, आवास, उपभोग, आमदानी र सम्पत्तिको संचय) लघुवित्तले सकारात्मक प्रभाव पारेको देखिएको छ ।

न्यून आर्थिक वृद्धि, गरिबी, असमानता, कमजोर आन्तरिक उत्पादन न्यून गार्हस्थ्य बचत तथा लगानी, कमजोर लगानीमैत्री वातावरण, अनौपचारिक आर्थिक क्षेत्र, उच्च ब्यापार घाटा, प्रतिभा पलायन, विप्रेषणमुखि अर्थतन्त्र र बेरोजगारी लगायतका आर्थिक समस्या भोगिरहेको अहिलेको पृष्ठभूमिमा लघुवित्त, आर्थिक वृद्धि र रोजगारीलाई जोड्न सक्नुपर्छ जसबाट प्रत्यक्ष तथा अप्रत्यक्ष रूपमा रोजगारी सृजना गरी, उत्पादन वृद्धि, आमदानी वृद्धि र आर्थिक वृद्धि गर्न सकिने र माथि उल्लेखित आर्थिक समस्याहरूलाई केही हदसम्म हल गर्न सकिने अध्ययनले देखाएको छ । अध्ययनमा, शिपमूलक तालिम नलिएका घरपरिवारको तुलनामा शिपमूलक तालिम लिएका घरपरिवारको शिक्षा, आवास, खाद्यान्नको उपभोग, आमदानी र सम्पत्तिको संचयमा लघुकर्जाको निकै राम्रो तथा सकारात्मक प्रभाव परेको देखिएको छ ।

संघीय शासन प्रणाली अनुरूप केन्द्र, प्रदेश र स्थानीय तहमा स-साना लगानीका श्रोत र साधनको उपलब्धता, सुनिश्चितता, समन्यायिक बाँडफाड र श्रोत साधनको परिचालनमा साधन तथा श्रोत पछाडि परेका जनसमुदायमा लघुवित्त सेवाबाट कृषि, पर्यटन र अन्य लघु ब्यवसाय मार्फत रोजगारीको सुनिश्चितता गर्दै दिगो आर्थिक वृद्धिदर हासिल गर्न र गरिबी निवारणमा सहयोग पुर्याउन सकिन्छ । त्यसैगरी, उन्नत विउ, मल, सिंचाई, प्रविधि तथा उपकरणहरू, तथा कृषिमा दक्ष जनशक्ति कृषिका साधन श्रोतको पर्याप्त व्यवस्था मिलाई उत्पादन तथा उत्पादकत्व वृद्धि गरी कृषिको आधुनिकीकरण र व्यवसायिकीकरण गर्न पनि लघुवित्त सेवालाई उपयोग गर्ने संरचनाको विकास राज्यले गर्नु पर्ने देखिन्छ ।

हाल संचालित लघुवित्तसेवालाई परम्परागत बैकिङ्ग सेवा भन्दा पृथक रूपमा संचालन गर्नु पर्ने आवश्यक छ । नेपालमा लघुवित्त वित्तीयसंस्था संचालन गर्न नेपाल राष्ट्र बैंकबाट 'घ' वर्गको वित्तीयसंस्थाको इजाजतपत्र लिनुपर्ने व्यवस्था छ । लघुवित्त वित्तीय संस्था संचालन गर्ने संचालकहरूले लघुवित्त वित्तीय संस्थाहरू, अन्य 'क', 'ख' र 'ग' वर्गका बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरू भन्दा सैद्धान्तिक रूपमै किन भिन्न छन भन्ने पुर्ण रूपमा बुझेको आभास नभएकोले बुझनु तथा बुझाउनु आवश्यक देखिन्छ । 'क', 'ख' र 'ग' वर्गका बैंक तथा वित्तीयसंस्थाहरू लघुवित्त वित्तीय संस्थाहरूको तुलनामा प्रदान गरिने वित्तिय सेवाको परिणाम तथा प्रक्रियामा मात्र भिन्न छन भन्ने मान्यताबाट हाम्रो समग्र लघु वित्त क्षेत्र नै संचालन भएको देखिन्छ । बैंक तथा वित्तीय संस्था ऐन, २०७३ ले पनि बैंक तथा वित्तीय संस्था गाभन वा गाभिन वा प्राप्त गर्न सकिने व्यवस्था बमोजिम 'क', 'ख' र 'ग' वर्गका बैंक तथा वित्तीयसंस्थाहरू एक आपसमा गाभन वा गाभिन वा प्राप्त गर्न सकिने भएतापनि 'घ' वर्गका लघुवित्त वित्तीय संस्थाहरू 'घ' वर्गकै लघुवित्त वित्तीय संस्थाहरूमा मात्र गाभन वा गाभिन वा प्राप्त गर्न सक्ने ब्यवस्था रहेको छ । यसबाट पनि लघुवित्त वित्तीय संस्थाहरू फरक हुन, फरक उद्देश्यको लागि ल्याइएको

* सहायक निर्देशक, नेपाल राष्ट्र बैंक ।

हो भन्ने पुष्टि हुन्छ ।

नेपालमा प्राय लघुवित्त वित्तीय संस्थाहरूले परम्परागत बैकिङ्गसेवा मात्र संचालन गरेको छन् । वित्तीय पहुँच बढाउन सकारात्मक भूमिका खेले तापनि लघुवित्त र लघुवित्त सेवा उपयोग गर्ने क्षेत्रमा सम्बन्धित विषयको तालिमलाई एकै साथ संचालन नगर्दा सम्म यसले अर्थतन्त्रमा खासै असर देखाउन सक्दैन । लघुवित्तको क्षेत्रमा बंगलादेशका प्रा.डा.युनुसले नोवेल पुरस्कार नै प्राप्त गरेबाट यो क्षेत्र गरिबी निवारण र विकासको क्षेत्रमा संसार भरी नै जल्दोबल्दो विषयको रूपमा स्थापित भईसकेको छ । हाम्रो नेपालमा लघुवित्त वित्तीयसंस्था त्यति प्रभावकारी रूपमा संचालन नहुनुमा मुख्य दुई कारण रहेको देखिन्छ । पहिलो, संस्था संचालनको लागि इजाजतपत्र दिने निकाय नेपाल राष्ट्र बैकले लघुवित्त वित्तीयसंस्था दर्ता गर्दा संस्थाका संचालकहरू सम्बन्धित विषयमा जानकार छन् भन्ने मान्यतामा आधारित रहेर सम्बन्धित विषयमा राम्रो ओरिएन्टेशन बिना नै इजाजतपत्र दिनु हो । दोश्रो, पछिल्ला समयमा स्थापना भएका संस्थाका संचालकहरूमा लघुवित्तसेवालाई परम्परागत बैकिङ्गकै रूपमा मात्र सोचिनु र बैकिङ्ग सेवाको रूपमा विस्तार गरिनु हो । यी दुबै अस्पष्टतालाई स्पष्ट पार्नु अहिलेको आवश्यकता हो ।

लघुवित्त संस्थाहरू परम्परागत बैकिङ्गको लागि मात्र स्थापना नभई यस्ता संस्थाहरूले संस्थाका सदस्यहरूका बिच बचत तथा ऋण लगानी तथा वित्तीय साक्षरता लगायत अर्थतन्त्रका अन्य सम्भाव्य क्षेत्रमा शिपमूलक तालिम तथा कार्यशालाहरू मार्फत् उत्पादन बढाउने, बजार सृजना गर्ने र वित्तीय पहुँचका लागि लघु कर्जा तथा बचत, लघु बीमा र लघु रकमको हस्तान्तरण गर्ने हो । नेपालका लघुवित्त संस्थाहरूले हाल लघु कर्जा तथा बचत मात्र गरिरहेका छन् । लघु कर्जा तथा बचतले मात्र लघुवित्त संस्थाहरू दिगो हुँदैनन् । लघु बीमाको शुरुवात भएकै छैन जबकि लघुबीमा र लघुकर्जालाई जोड्न कर्जा सुरक्षाको लागि पनि अतिआवश्यक छ ।

लघुवित्त किन र कसका लागि ?

संसारमा २ थरीका जनसमुदाय हुन्छन् । एकथरी वित्तीयसेवा लिन आफै सक्षम छन् । जो सँग ज्ञान हुन्छ, शिप हुन्छ, कर्जा धितोको लागि सम्पत्ति हुन्छ र व्यवसाय गर्ने व्यवसायिक क्षमता पनि हुन्छ । बैक तथा वित्तीय संस्थासँग सजिलै पहुँच हुन्छ । बैकले पनि त्यस्ता वर्गलाई सजिलै पत्याउँछन् । ती वर्गलाई बैकेवल जनता भनिन्छ ।

अर्कोथरी जो वित्तीय सेवा लिन आफै सक्षम हुँदैन, ज्ञान, शिप पनि हुँदैन, कर्जा लिन धितोको लागि प्रसस्त सम्पत्ति पनि हुँदैन, पिछडिएका तथा वित्तीय पहुँच नभएका स्थानमा बस्छन् । बैक तथा वित्तीय संस्थाहरूसँग सहज पहुँच पनि हुँदैन । त्यस्ता वर्गलाई बैकले विश्वास पनि गर्दैन । त्यो वर्गलाई ननबैकेवल जनता भनिन्छ । लघुवित्त संस्थाहरूले दोस्रो वर्गको जनसमुदायलाई वित्तीय पहुँच मार्फत लघु वित्तसेवाहरू प्रदान गर्ने हो । लघुवित्त संस्थाहरूले त्यसै वर्गमा आफ्नो वित्तीयसेवाहरू विस्तार गर्ने हो । यो पूर्ण बैकिङ्ग सेवा होइन भन्ने विषयमा सबै सरोकारवाला निकाय प्रष्ट हुन आवश्यक छ ।

नेपालको कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा कृषि क्षेत्रको योगदान अझै ३० प्रतिशतको हाराहारीमा छ । विश्वबैकले सन् २०१६ मा प्रकाशित तथ्याङ्कलाई आधार मान्ने हो भने नेपालको कुल रोजगारीको करिब ६७ प्रतिशत हिस्सा अझै कृषिमा आधारित छन् । कृषिमा आधारित धेरैजसो जनता ननबैकेवल नै छन् । ननबैकेवल जनतालाई स्थानीय स्तरमा कृषि व्यवसायको कुन क्षेत्रमा सम्भावना छ । त्यसका आधारमा लघुकर्जा प्रदान गरी लघुवित्त मार्फत उन्नतधान खेती, तरकारी खेती, माछा पालन, मासुजन्य पशुपालन, दुधजन्य पशुपालन, निर्यातजन्य चिया तथा अलैंचि जस्ता उच्च संभावना भएका खेतीलाई प्रवर्द्धन गर्न सकिन्छ । जसबाट नेपालको कुल रोजगारीको करिब ६७ प्रतिशत आधार मानिएको कृषि क्षेत्रमा उत्पादकत्व बढाउनका साथै, रोजगारी सिर्जना गरी, उत्पादन वृद्धि, आमदानी वृद्धि र आर्थिक वृद्धि गर्न सकिन्छ । लघुबिमा मार्फत त्यस क्षेत्रका व्यवसायलाई सुरक्षित गरी संस्थाको लगानी तथा सेवा ग्राहीलाई सुरक्षितपार्न सकिन्छ । लघुबिमालाई पुनरबीमाबाट सुरक्षित पार्न सकिन्छ ।

ननबैकेवल जनताहरूको पहिचान गर्न आवश्यक

वास्तविक ननबैकेवल जनताहरूको पहिचान गर्न आवश्यक छ । बैक तथा वित्तीय संस्थाहरूसँग यी जनताको पहुँच किन पुगेन भनेर अनुसन्धान आवश्यक छ । बैक तथा वित्तीय संस्थाहरूसँग जनताहरूको पहुँच मुख्यतया २ किसिमले पुग्न सकेको हुँदैन । पहिलो वित्तीय सेवाहरूको आपूर्ति आवश्यकता भन्दा कम भएर । दोश्रो वित्तीय सेवाहरूको मुख्य तथा Eligibility Restriction Criteria तगायतका कारण वित्तीय सेवाको आपूर्ति हुँदा हुँदै पनि माग नै गर्न सक्ने क्षमता कम भएर । बैक तथा वित्तीय संस्थाहरूले आफ्ना

वित्तीय सेवाहरू सिमित रूपमा, सिमित वर्गलाई लक्षितगरी विस्तार गरेर कडा र सुरक्षित किसिमका मापदण्ड तथा वित्तीय सेवाहरूको मुल्य (ब्याज,सेवा शुल्क लगायत) निर्धारण गरेमा सबैको पहुँच नहुन सक्छ। त्यसैले वित्तीय सेवा पुर्याउन भनेर बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूको भौगोलिक पहुँचको लागि संख्या विस्तार गरेर मात्र वित्तीय सेवाको पहुँच पुग्छ भन्ने छैन। वित्तीय संस्थाहरूको संख्या विस्तार पहुँच बढाउन अनिवार्य शर्त (Necessary Condition) भएतापनि पर्याप्त शर्त (Sufficient Condition) भने होइन। लघु वित्त संस्थाहरूले प्रदान गर्ने वित्तीय सेवाहरू ननुबैंकेवल जनताहरूमा केन्द्रित हुनु आवश्यक छ। हाम्रो ध्यान प्राय वित्तीय संस्थाहरूको भौगोलिक पहुँचको लागि संख्या विस्तार गर्ने तर्फ केन्द्रित छ। नीति, नियम, विनियम र निर्देशनहरू पनि त्यसै तर्फ लक्षित रहेको देखिन्छ। तर प्रयाप्त शर्त (Sufficient Condition) अर्थात् आपूर्ति हुँदा हुँदै पनि माग हुँन नसक्ने र लक्षित बर्गमा पहुँच पुग्न नसक्ने अवस्थामा पनि हाम्रा आगामी नीति, नियम र विनियम र निर्देशनहरू भई रहने र आशा गरे अनुरूपको प्रतिफल आएन भने समग प्रणालीमा नै समस्या छ भनेर उम्कन खोज्ने प्रवृत्तिको पनि अन्त्य हुनु पर्छ। अवको समय उचित डायग्नोसिस गरी त्यसतर्फ उन्मुख हुनु आवश्यक छ। त्यसका लागि ननुबैंकेवल जनताहरू पहिचान गर्ने र प्रदान गरिने सेवाहरूको मुल्य तथा Eligibility Restriction Criteria लगायतका प्रक्रियाहरूमा पनि सहजीकरण गरी वित्तीय सेवाको माग सिर्जना गर्न आवश्यक देखिन्छ। यस विषयमा यस क्षेत्रका सबै सरोकारवालाको ध्यान जानु आवश्यक छ।

यसबाट के-के हुन्छ ?

विगत २ बर्षकोमात्र तथ्याङ्क हेर्दा पनि हाम्रै मुलुकमा सहज रूपमा उत्पादन गर्न सक्ने खाद्य बस्तुहरू अल्लेख्य रूपमा आयात गरिएको छ। २०७३ सालमा ९८ अर्ब ७९ करोड भन्दा बढीको खाद्यान्न, दलहन, माछा, मासुजन्य जस्ता वस्तुहरूको आयात गरिएको तथ्याङ्कले देखाउँछ। २०७२ मा यो भन्दा बढीको आयात भएको थियो। यसरी वर्षेनी अरबौँ रुपैयाँ त्यस्ता वस्तुको आयातमा खर्च भइरहेको छ जुन हाम्रै देशमा सहज रूपले उत्पादन गरी आयात प्रतिस्थापन गर्न सकिन्छ, प्रशस्त रोजगारी सृजना गर्न सकिन्छ र जसले दिगो आर्थिक वृद्धिमा समेत निकै ठूलो टेवादिन सक्छ। यसबाट (१) वित्तीय पहुँचमा वृद्धि हुन्छ। (२) रोजगारी सृजना हुन्छ। (३) विदेशीने युवा-युवतीको संख्यामा कमी आउँछ। (४)

उत्पादनमा वृद्धि हुन्छ। (५) आयात प्रतिस्थापन हुन्छ। (६) आर्थिक समृद्धिको ढोका खुल्छ। (७) अन्तमा गरिबी निवारण हुन्छ।

कसरी गर्ने

आयातित वस्तुहरू जुन नेपालमै उत्पादन गर्न सकिन्छ। त्यस्ता बस्तुहरूको पहिचान गर्ने। संभाव्यता अध्ययन तथा अनुसन्धान गर्ने। कुन क्षेत्रमा कुन बर्गले त्यस्ता बस्तुहरूको उत्पादन गर्न सक्छन पहिचान गर्ने र त्यस्ता घरपरिवारलाई सम्बन्धित विषयमा ब्यवहारिक तालिम दिने। सम्बन्धित विषयमा तालिम प्राप्त घर परिवारलाई लघुवित्त वित्तीयसेवा सँग जोडने। लघुवित्त वित्तीय संस्थाहरूले आफ्नै समन्वयमा सेवाग्राही घरपरिवारबाट उत्पादित बस्तुहरूको बजार ब्यवस्थापनमा पुर्णरूपमा तादात्म्यता मिलाउने र उत्पादित बस्तुहरूलाई बजारसँग पहुँच प्रदान गर्ने।

यसरी लघुवित्त क्षेत्रमा संरचनागत सुधारबाट वित्तीय श्रोत तथा साधनको उपलब्धता तथा ती श्रोत तथा साधनको प्रभावकारी उपयोग गर्ने शिप तथा तालिम मार्फत श्रोत तथा साधनबाट बंचित रहेको वर्गलाई चलायमान बनाई, दिगो आर्थिक विकास तथा गरिबी निवारणमा अपेक्षा गरे भन्दा बढी सफलता प्राप्त गर्ने संभावना जिवित नै छ।

संघिय संरचनामा गएको अहिलेको अवस्थामा पनि लघु वित्त सेवाहरूलाई आवश्यकता अनुरूप माग तथा आपूर्ति दुबै पक्षबाट सम्बोधन गर्नु आवश्यक छ। लघुवित्तको क्षेत्रमा गरिएको एक अध्ययन अनुसार सातवटा प्रदेशहरूको समग्र अवस्था हेर्दा २० प्रतिशत घरपरिवारहरूले लघुवित्त वित्तीय संस्थाहरूसँग लिएको लघुकर्जाको उपभोग आफूले जानेको बाहेकको पेशामा लघुकर्जाको उपभोग गरेका छन्। लघुवित्त वित्तीय संस्थाहरूसँग लिएको लघुकर्जाको उपभोग आफूसँग भएको सीप अनुसारकै पेशामा गरेका छन्। बाँकी घरपरिवारहरूको पनि उत्पादकत्व अभिवृद्धि गर्न सीपमुलक तालिमको आवश्यकता देखिएको छ। सीपमुलक तालिमले कार्यक्षमता, कामको अवसर तथा आयलाई प्रभाव पारेको हुन्छ। घरपरिवारका सदस्यहरूसँग काम गर्ने सीपको अभावमा लघुकर्जाको उपभोग बाहेकको पेशामा आय आर्जनका कार्यहरू गर्न नसकेको सन्दर्भमा उक्त क्षेत्रमा भएका अन्य संघ संस्थाहरूसँग समन्वयमा व्यावसायिक तालिम प्रदान गर्ने। आवश्यकता अनुसार नयाँ संस्थाहरू स्थापना गरी घरपरिवार सदस्यहरूलाई उनीहरूको इच्छा बमोजिम विभिन्न सीपहरू

प्रदान गर्नु पर्ने देखिन्छ । यस्ता तालिमहरू कृषि पेशा अन्तर्गत मुख्य रूपमा तरकारी खेती, उखु खेती, धान खेती, मौसमी खेती, पशुपालन पेशा अन्तर्गत, बंगुर पालन, बाख्रा पालन, भैंसी पालन, गाई पालन अन्य पेशा अन्तर्गत गाडी संचालन, ढुवानी सेवा, इ-रिक्सा संचालन, खसी तथा कुखुरा बिक्री जस्ता क्षेत्रमा प्रदान गर्नुपर्ने देखिन्छ । यसो गर्न सकिएमा प्रदेश अनुसार संभावना भएका क्षेत्रका घरपरिवारहरूले विभिन्न व्यवसायहरू संचालन गर्ने र उनीहरू स्वरोजगार हुनुका साथै उत्पादन तथा आमदानीमा वृद्धि ल्याउन सक्ने अपेक्षा गर्न सकिन्छ । यसबाट समग्र राष्ट्रिय रोजगारीको दर लाई बढाउने र बैदेशिक रोजगारीमा जाने दरलाई घटाई देशमै रोजगारी सिर्जना गर्छ । यसबाट आयात पनि प्रतिस्थापन गर्न ठूलो सहयोग पुग्छ ।

यसका लागि प्रदेशगत रूपमै वित्तीय पहुँचको अध्ययन आवश्यक छ । त्यसमा पनि लघुवित्त सेवाको पहुँच तथा आवश्यकता कति हो सो निक्यौल गर्नु आवश्यक छ । लघुवित्तका सेवाग्राहि बैंक तथा वित्तीय संस्था र बैंक तथा वित्तीय संस्थाका सेवाग्राहि लघुवित्तबाट सेवा लिने अवस्था हुनु हुदैन । त्यसो भएमा सेवा प्रदान गर्ने संस्था र सेवा लिने सेवाग्राहि कुनै पनि दिगो रूपमा चलन सक्ने अवस्था रहदैन । तर हाम्रोमा एक पटक सेवाग्राहिको रूपमा संस्थामा भित्रिएपछि सेवाग्राहिको माथिलो वर्गमा वर्ग उत्थान हुँदा पनि माथिल्लो स्तरका बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूमा रेफर गर्नुका सट्टा उसैको दोहन गरिरहने प्रवृत्तिहरू पनि देखिएका छन् ।

त्यसैले अवको नयाँ संरचनामा हरेक प्रदेशहरूमा घरपरिवार हरूलाई लघु वित्त वित्तीय संस्थाहरूबाट प्रदान गर्ने सबै सेवाहरू (कर्जा बीमा, ब्याज, सेवा शुल्क कर्जाको सीमा लगायत) का बारेमा अनिवार्य रूपमा आम सञ्चार माध्यम लगायत अन्य माध्यमहरू मार्फत घरपरिवारहरूमा वित्तीय चेतना अभिवृद्धि गर्न सकिएमा लघुवित्त वित्तीय संस्थाहरूलाई पारदर्शी तथा जवाफदेही बनाउनका साथै वास्तविक वर्गमा वित्तीय सेवाको माग सिर्जना गरी वास्तवमै फलदायी रूपमा वित्तीय सेवाको पहुँच मार्फत समावेशी आर्थिक वृद्धि तथा विकासका लागि गरिएका अथक प्रयत्न तथा प्रयासहरू सार्थक तुल्याउन र गरिबीको रेखामुनि तथा वित्तीय पहुँच भन्दा बाहिर रहेका जनसंख्याको ठुलो हिस्सालाई वित्तीय पहुँचको दायरा भित्र ल्याई गरिबीको रेखामाथि ल्याउन सकिन्छ ।

निष्कर्ष

हाम्रो देशमा विगत केही वर्षयता वित्तीय पहुँच अभिवृद्धिका लागि नीतिगत रूपमा प्रयास भएका छन् । यसरी कार्यान्वयनमा ल्याइएका यस्ता नीतिगत प्रयासहरूका कारण वित्तीय पहुँचको विस्तार तथा गरिबी न्यूनीकरणमा सुधार हुदै गएको पनि देखिन्छ । तथापी वित्तीय पहुँच विस्तारमा अपेक्षाकृत प्रगति हुनसकेको छैन । वित्तीय पहुँचले गरिबी न्यूनीकरणमा सकारात्मक भूमिका खेल्न सक्ने सैद्धान्तिक तथा अनुभवजन्य प्रमाणहरू रहेका छन् । यस मान्यताको आधारमा उल्लिखित उद्देश्यहरूमा अपेक्षित उपलब्धि हासिल गर्न अभ्यसक्त प्रयत्नको खाँचो महसुस भएको छ ।

English Section

Development Planning in a Federal System

● Dr. An Singh Bhandari *

1. Contextual Stock Taking

Planned developmental history of Nepal traces back to the first five-year plan (1956 to 1961). Since then, Nepal has seen 14 subsequent development plans in about six decades including the current three-year plan (2016/17-2018/19). Alongside Nepal, a large majority of the countries around the globe had also started their development plans at around the same time. Interestingly, our southern neighbor, India launched its first five-year development plan at the middle of the 20th century in 1951. Likewise, our northern neighbor, China started its first five-year development plan in 1953, two years behind India and three years ahead of Nepal. However, Russia, the then Union of Soviet Socialist Republic (USSR) seemed to be a pioneer of central planning system in the world, which started central planning right from 1918 with the start of communist rule but its first five-year development plan covered the 1928 to 1932 period.

Having commenced economic planning at par with India and China, Nepal is still hanging on a strong rope of least developed countries. Someone could argue, that they are big countries while Nepal is a small one. In fact, Nepal is a middle-sized country but not small because there are more than 75 countries which are geographically smaller than Nepal but are stronger in terms of socio-economic development. So, in development, geographic size of the country does not pardon an excuse i.e. Netherlands, Switzerland, Singapore, New Zealand, Bulgaria, Hungary, Luxemburg, Austria and some others are smaller than Nepal in geography but they are socio-

economically more developed. Even Malaysia is not bigger than Nepal but has recorded itself as a newly industrialized country that has touched the sky of middle-income countries long time ago. Despite being geographically smaller than Nepal, they are enjoying decent standard of living while that of Nepal is dwindling. Another excuse may be “Sorry, we are land-linked, therefore, we could not develop” but that kind of thinking has been refuted by many land-linked countries such as Switzerland and Austria. In fact, land-linked countries are much safer from sea ferrying enemies and sea-pronged disasters. Land linked between India and China is not Nepal’s weakness but a “Strength” and an opportunity to develop rapidly. However, committed political will-power is required for this.

With the promulgation of new constitution (20th of September 2015), Nepal has formally entered to a federal system of governance. According to part-5 (Article-56) of the constitution “The Federal Democratic Republic of Nepal shall be of three levels, the Federation, the State and the Local level”. In the course of implementing the federal system, elections of all three-tiers of the government are recently held and the governments are formed. Now, the time has come to let the people feel the power of the national administrative secretariat at the door steps of people in their own locality (*Singh Darbar Ko Adhikar Ghar Dailo Ma*).

2. Planning Chronology and Priorities

Review of the past developmental plans revealed that the development priorities of the succeeding periodic plans showed feeble

* Dr. Bhandari is a development professional with working experience in more than a dozen of countries. The opinions presented in this article are his personal and do not reflect that of Nepal Rastra Bank. He could be reached at dr.an.bhandari@gmail.com

connection to previous plans as precisely illustrated below:

2.1 Pre-Planning Era: Prior to 1950, Nepal observed a “Closed society” with rare contact to knowledge, skills and practices of worldly developmental. There was no national planning system. However, few projects that were randomly picked in irrigation, roads, health and education were chosen by the rulers at their wish. During those days, more than 95 per cent of the population of Nepal was probably illiterate who derived their livelihood from small landholdings practiced with traditional agriculture of low productivity that had compelled them to live in an inferior quality of life. For several generations, the economy of Nepal had remained virtually static or inverse marring more than 95% of population live in scarcities of basic life support services.

2.2 First Plan: After Nepal’s revolution of 1950 (*Saat sal ko kranti*) an environment of open society or “*swatantra samaj*” was founded. Regarding economic planning, the First Plan of 1956 set a milestone of development planning system in Nepal. Key priorities of the first plan were agriculture, collection of statistics for better planning, and capacity development in all sectors to improve efficiency of governmental services. During those days, inefficiency in service delivery was rampant, in that situation the priority set by the 1st plan to focus on “Efficiency” was rightly chosen.

2.3 Second Plan: Come to the second plan, the spirit of the first plan was put to a full stop. In between the first and second plan, there was an anomaly due to political upheaval that marked an end of multi-party democratic system and the rise of “*Panchayat padhyati-system*”. The 2nd developmental plan appeared to be the first planning cycle of the Panchayat system that stressed on capacity development of Panchayat institutions, agriculture sector, and industrial development among top priorities.

2.4 Third Plan: The top three development priorities of the third plan were agriculture, transport, and industry aimed at productivity and distribution of resources to promote the welfare of the people and simultaneously restore harmony in the national life by integrating and consolidating the interests of different classes and professions from a comprehensive national outlook in line with the Panchayat policy.

2.5 Fourth Plan: The 4th plan realized that the infrastructural facilities such as transport and communications were must for accelerating the process of economic development, therefore, priority was given to transport & communication for regional development besides agriculture and industry amongst the top three priorities.

2.6 Fifth Plan: The overriding objective of the fifth plan was not only to maximize output but also to make such output consistent to meet the minimum felt-needs of the people. For which the priority focused on agriculture, transport & communication; industry & power and social sector (health, education, and drinking water).

2.7 Sixth Plan: Sixth plan aimed at increasing production at a faster rate to reduce poverty and fulfill basic minimum needs. The 6th plan stressed on productivity, communication & connectivity. To achieve this goal, the top most sectorial priorities were given to agriculture-irrigation & forest, industry-mining & power and transport & communication.

2.8 Seventh Plan: The concept of economic liberalization was introduced during the 7th plan for the first time in Nepal’s economic development history. Among the development goals, the seventh plan also gave continuity to fulfilling minimum basic needs of the people with a slogan of achieving the Asian Standard. The standards were set to achieve in seven areas as such: 1) Food grain, 2) Clothing, 3) Fuelwood, 4) Drinking water, 5) Primary health cares &

sanitation, 6) Primary and skill-based education, and 7) Minimum rural transport facilities. For which top priority was given to Agriculture-irrigation & forest; Industry-mining & power; Transport & communication; and Social services.

2.9 Eighth Plan: Decline of Panchayat system marked new born democracy that gave new outlook to development planning. However, political transaction of 1990 encountered with interim arrangement of planning in between the 7th and the 8th plan from 1990-1992. Eventually, the eighth plan commenced from 1992/13 to 1996/97 to be the first plan of the newborn multi-party system. Privatization of state owned enterprises was stressed and further liberalization of economy was emphasized with full orientation to market economy. Poverty alleviation was envisioned through increased investment on sectoral priorities such as: agriculture, irrigation & forestry, electricity, gas & water, and transport & communication among top priorities. During this plan, pouring-in of foreign investment sky rocketed, however, selling-out public enterprises in the name of privatization is still pinched to Nepalese economy aggravating unemployment and retarded growth.

2.10 Ninth Plan: Merit of 9th plan was that the concept of inclusiveness was induced for the first time in the planning history of Nepal. Economic growth and poverty alleviation got emphasis during the 9th plan which also envisioned long-term development goal of creating a modern, cultured society oriented to development and endowed with skills to effectively alleviate poverty. The top three sectorial priorities were agriculture & forestry, electricity, gas & water, and Social services. It is important to note that the social welfare services such as health, education and drinking water got entry to top three priorities only in the 9th planning cycle.

2.11 Tenth Plan: Tenth plan appeared to be the first plan of the 21st century aimed at achieving

the highest economic growth rate among all other planning cycles until then. Long-term developmental goal of the 10th plan was to free the nation from the clutches of existing poverty and establish a cultured, modern and competent society. Highest priority was laid to transport & communication sector followed by social services and agriculture & forestry.

2.12 Eleventh Plan: The eleventh planning cycle appeared immediately after the People's Movement of 2006 heading towards enduring peace. The 11th plan was the first plan of the Republic of Nepal. The main objective of this Plan was to generate a direct feeling of change in the lives of the general public by installing enduring peace and reducing poverty & unemployment for which the top most sectorial priorities were recognized as agriculture, fishery & forestry, transport, storage & communication and industry, mining & quarrying.

2.13 Twelfth Plan: This plan aimed at socio-economic transformation of the country by meeting aspiration of the people, reducing poverty and creating favourable social and economic environments. Connectivity got the top priority intended to construction of new infrastructural facilities required for economic development. The top most sectoral development priorities included: transport, storage & communication, agriculture, fishery & forestry and electricity, gas & water. Twelfth plan had proposed a thought to transform Nepal from least developed country to middle income country within two decades matching to World Bank's target of poverty free world by 2030.

2.14 Thirteenth Plan: Thirteenth plan aimed to reduce poverty from 23.8% to 18%. However, this was not achieved. The plan moved one step ahead and proposed to transform Nepal to a developing country by graduating from the least developed group of countries by 2022, which seemed superficial. Top most sectoral priorities of the 13th plan included: electricity, gas & water,

agriculture, fishery & forestry and industry & tourism.

2.15 Fourteenth Plan: The on-going fourteenth plan is the first planning cycle of the federal democratic republic of Nepal. The 14th plan aims to achieve poverty reduction and recognize social justice leading towards a welfare state and simultaneously enter to the club of middle income country. But no convincing time line

fixed to become middle income country. The highest sectoral priority are laid to: transport, storage & communication, agriculture, fishery & forestry, electricity, gas & water, industry; and the achievement of the sustainable development goals (SDGs).

Key priorities of each planning cycle, their estimated development budgets & corresponding expenditures, growth targets & achievements,

and the status of poverty is displayed in a tabular form below (Table-1).

Table-1: Planning cycle, priorities, budgets, economic growth & level of poverty

Plan Phase	Time line	Top Three Priorities	Total Estimated Budget & Expenditure (NRs. in Million)			Economic Growth Rate		Poverty
			Estimated	Expenditure	%	Target	Achievement	%
1 st (5-year) Plan	1956-1961	Statistical benchmarking in all sector; Agriculture; and Capacity development in all sectors	330	210	63.64	NA	NA	NA
2 nd (3-year) plan	1 9 6 2 / 6 3 -1964/65	Capacity development; Agriculture; Industry	600	597	99.50	NA	NA	NA
3 rd (5-year) plan	1 9 6 5 / 6 6 -1969/70	Agriculture; Transport; Industry;	2,500	1,780	71.20	NA	NA	NA
4 th (5-year) plan	1 9 7 0 / 7 1 -1974/75	Transport & communication; Agriculture-land reform-irrigation; & Industry	3,540	NA	NA	4	2.6	NA
5 th (5-year) plan	1975-1980	Agriculture; Transport & Communication; Industry & Power; social sector (health, education, drinking water)	9,197	9,895	107.59	5	2.3	NA
6 th (5-year) plan	1 9 8 0 / 8 1 -1984/85	Agriculture-irrigation & forest; Industry-mining & power; Transport & communication	33,940	22,000	64.82	4.5	4.3	NA
7 th (5-year) plan	1 9 8 5 / 8 6 -1989/90	Agriculture-irrigation & forest; Industry-mining & power; Transport & communication	50,410	NA	NA	4.3	3.4	40-60
.....	1990 -1992	Carryover on-going projects during transition from Panchayat system to multiparty system/second born democracy	15,980	17,946	112.30	NA	NA	NA
8 th (5-year) plan	1 9 9 2 / 9 3 -1996/97	Agriculture, irrigation & forestry; Electricity, gas & water; Transport & communication	113479	87081	76.7	5.1	4.9	49
9 th (5-year) plan	1997/98 - 2001/02	Agriculture & forestry; Electricity, gas & water; Social services	189580	129105	68.1	6	3.6	42
10 th (5-year) plan	2002-2007	Transport & communication; Social services; Agriculture & forestry	162200	147400	90.9	6.2-4.3	3.4	38
11 th (3-year) plan	2 0 0 7 / 8 -2009/10	Agriculture, fishery & forestry; Transport, storage & communication; Industry, mining & quarrying	280300	105880	37.8	5.5	4.5	31
12 th (3-year) plan	2010/11 - 2012/13	Transport, storage & communication; Agriculture, fishery & forestry; Electricity, gas & water	364000	128000	35.2	5.5	4.0	25.4
13 th (3-year) plan	2 0 1 3 / 1 4 -2015/16	Electricity, gas & water Agriculture, fishery & forestry; Industry & tourism	329980	240470	72.9	6.0	2.9	23.8
14 th (3-year) plan	2 0 1 6 / 1 7 -2018/19	Transport, storage & communication; Agriculture, fishery & forestry; Electricity, gas & water; Industry	954200			7.2		21.6

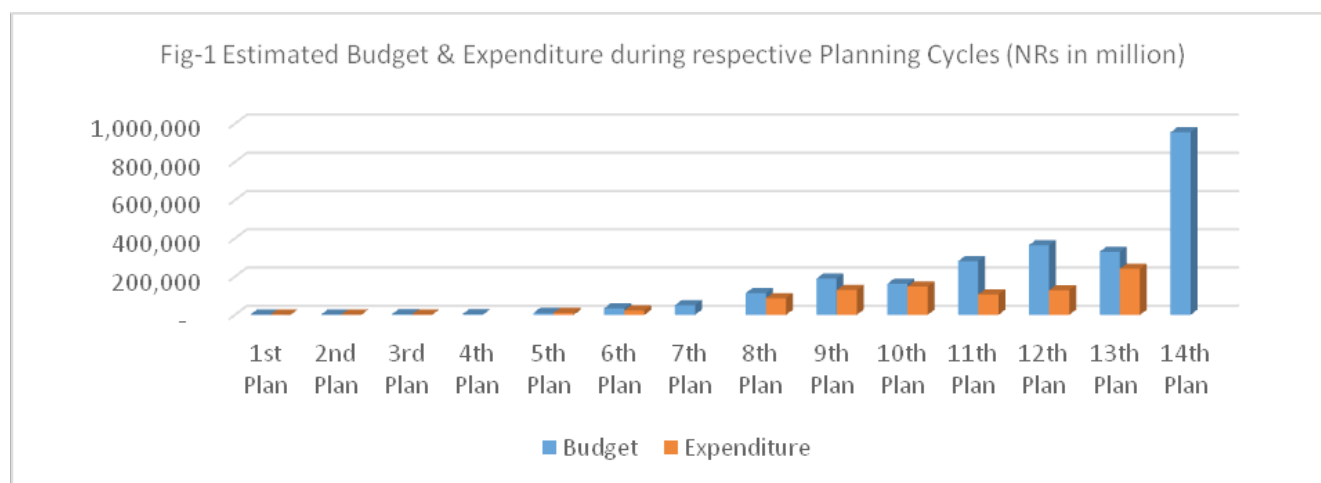
Source: NPC periodic plans reviewed by the author: Dr. A. S. Bhandari.

3. Estimated Budgets and Expenditures

3.1 Budget: The First plan had just set the motion with only 330 million Nepalese Rupees for five-year planning cycle. Over the years, estimated budget went on increasing during the succeeding plans reflecting an estimated development budget of NRs. 954,200 million in the on-going (14th) plan. Since the 8th plan, the National Planning Commission (NPC) practiced to bifurcate the total estimated budget into “Regular Budget”, and “Development Budget”. Therefore, the displayed figures in the table above reflect total estimated budget from the 1st to the 7th plan while from the

8th to the 14th plan reflect development budget only.

3.2 Expenditure: Starting from the first plan, performance in budget execution was marked low i.e. actual expenditure of the 1st plan was only NRs. 210 million out of a total planned budget of NRs. 330 million. Similarly, the succeeding plans also could not match the spirit of their estimations. Further, the execution of the 12th plan seemed to be the poorest of all with a burning rate of just 35 percent. In totality, actual expenditures during respective planning cycles had remained far lower to estimated budgets (Fig-1).



4. Inconsistency in Planning Approaches

Analysis of the periodic plans revealed that there was a lack of consistency in planning approaches due to lack of a commonly agreed upon long-term national development vision. Inconsistent approaches had caused lingering in project completion such as the case of Melamchi Water Supply Project. Another example of planning inconsistency was noticed in 12th; 13th and 14 plans. The 12th plan stated that Nepal could be transformed into middle income country by graduating from least developed category of countries in two decades corresponding to 2030 while the succeeding 13th plan pronounced that Nepal could be transformed to middle income country by 2022. Interestingly, the current 14th three-year plan also targets transforming Nepal

to developing country but by when and how not defined clearly.

5. Always Lagged Behind Target

Analysis of past periodic plans reveals that the plans talked big but achieved small. The following two indicators reflect inconsistency in this regard:

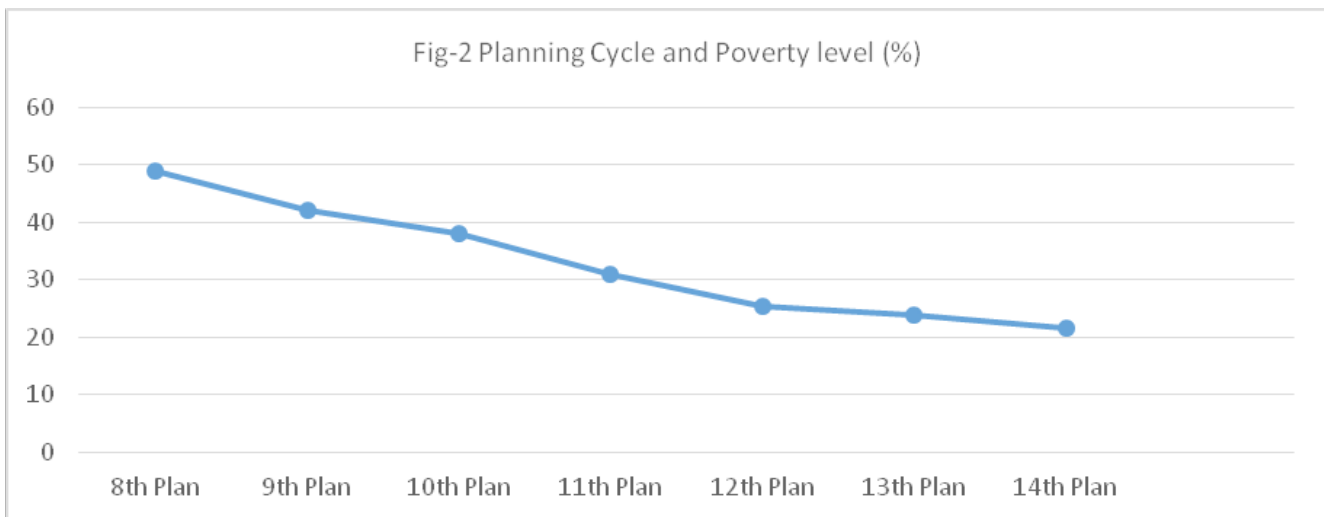
5.1 Growth Rate: Growth rate of economy had remained stunted throughout all the planning cycles. During Panchayat era, hopes were distributed to achieve accelerated economic growth rate and reach to “Asian Standard” but that had never happened due to meager growth rate of economy ranging from 2.4 percent to 4.3 percent during first to the seventh plan. Thereafter, much bigger dream of “Singapore Standard” was sold

to people by some politicians but the growth rate of economy could not grow more than 4.3 percent to 4.9 percent during those planning cycles (8th to 10th). Arrived to the Republic Nepal, growth rate was predicted to range from 5.5 percent to 6.0 percent during 11th to 13th planning cycles but in reality economy grew only at the rate of 2.9 percent to 4.5 percent during that period. Finally, the Federal Democratic Republic of Nepal arrived and set its economic growth target of 7.2 percent for the 14th three-year plan period. The fourteenth plan is still on-going, let's wait and see that the target will be achieved unlike previous ones.

5.2 Poverty Alleviation: Poverty alleviation was stressed throughout all planning cycles but there was no evidence found from the 1st to the 6th plan to denote the exact level of poverty. However, during the 7th plan some studies claimed that poverty prevailed from 40-60 percent of the

population of Nepal as cited by the 8th plan. At the beginning of the 8th plan, the level of poverty was 49 percent which dropped to 42 percent at the beginning of the 9th plan. Although every development plan had aimed to reduce poverty drastically but in last 20 years from 9th plan to 14th plan, poverty has just declined by 20 percentage points i.e. from 42% to 21.6 percent. Further, the rate of reduction of poverty was very slow after the 11th plan (Fig-2).

The twelfth plan aimed to reduce poverty from 25.4% to 21% but ended-up with only 23.8 percent. Likewise, the 13th plan aimed to reduce from 23.8% to 18% but stopped at 21.6 percent. 'Walk the talk' principle was not applied in alleviating poverty. Eventually, the current 14th plan aims to bring the level of poverty to 18 percent. We need to wait and see what happens in this regard.



6. Overall Achievements

Economic development targets especially GDP growth rate and poverty alleviation were not achieved as expected. However, Nepal has made reasonable progress in its 62 years of planning history in the social development sector especially, in formal education; literacy; health facilities & health care behaviour; child mortality; maternal mortality; average life span; information & communication; drinking water supply; and

general awareness among people. Although there are still many things to do in improving social indicators yet the rate of change in social sector of Nepal in past 40 years has been recognized globally. According to the human development report of the United Nations Development Program (UNDP), Nepal is reckoned as one of the three rapidly changing country of the world in social sector development (UNDP 2010). To some extent, progress has been registered

in: connectivity; irrigation; access to financial services; and recreational sectors. However, the main economic sectors like agriculture, forestry, industry, water resources and tourism sectors required to be revolutionized for rapid economic development.

7. Barriers to Nepal's Development

There are many problems and challenges identified in each development plan. However, actual barriers to development planning are different. Pertaining to development planning, the perceived problems are those that are mentioned in respective periodic plans while the actual problems seem to be as follows:

- ✓ Lack of long-term national development vision document
- ✓ Frequent political changes
- ✓ Mirages of politico-economic development models
- ✓ Sidelining independent intellectuals
- ✓ Emperor's new clothes –the way the NPC has been functioning is inappropriate
- ✓ Commitment to accomplishment – There was enthusiasm in starting but no commitment to accomplish
- ✓ SIPSIP mentality – The SIPSIP mentality seems dominating in all walks including development planning where, some incompetent people seek immediate profit (SIPSIP).
- ✓ Others

8. Thought for Future Direction

Since the country has adopted a federal system of governance, there is a need to look development planning differently. Therefore, the following thoughts are presented as a way forward.

8.1 Relevance of NPC Questioned: In more than six decades of planning history, planned economic growth rates were never achieved. Likewise, the target of poverty reduction was not achieved.

Priorities were not aligned to accomplish projects that caused lingering for example, Melamchi Drinking Water Supply Project. That means the “business as usual” way of planning has failed. The National Planning Commission (NPC) is certainly an asset but it seems that after 62 years of age, it has become a non-performing asset (NPA). That means, time has demanded for a paradigm shift in planning system. The paradigm shift means there is a need to drastically change NPC's structural arrangements, procedural practices, and functional areas. In an open market economy, the central economic development planning approach has loosed ground globally that so why, India has already abolished Planning Commission of India.

8.2 Policy Advisory Committee (PAC): For policy guidance, the NPC could be replaced by the Policy Advisory Committee (FPAC) comprised of a “Core team of experts” plus the representatives of the Federal, State, and Local governments. The PAC should be a policy body not a planning entity. At the federal level, the line ministries should be given full responsibility of preparing development plan within their jurisdiction. Likewise, at the State level, the State Development Committees should prepare State-wise plans. Similarly, the Planning Monitoring & Evaluation (PME) Units of the local level (Urban and Rural Municipalities) should prepare local development plans. The key functions of the PAC should be to: Prepare long-term national development vision documents; Formulate policies across sectors; Build planning capacity of the planning units of the respective federal Ministries, States, and Local level government; Help mobilize resources for States and Local level government; Identify “Mega” projects of national pride in collaboration with respective line Ministries, the States and the Local level governments; and monitor and evaluate progress made by respective Ministries, the States and Local municipalities as against the set policies (Fig-3).

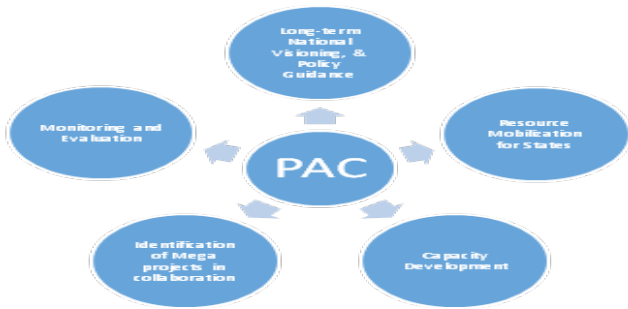


Fig.-3 Role of federal Policy Advisory Committee (PAC)

8.3 State Planning Committees (SPCs):

New government structure has provisioned for State Planning Committees (SPCs) in each of the seven states. As the nation has moved from centralized governance system to federal system so that the centralized economic planning approach must move accordingly. For the SPCs, economic growth, equitable distribution and inclusive sustainable development should be the goal. Besides State-wise planning, the role of the SPCs should also extend to building planning capacity of the local municipalities and thereafter, monitor and evaluate the progress of development endeavours undertaken within the state.

Although the focuses of the State plans might vary from one state to another characterized by their respective development determinants. Nevertheless, the key sectors to be considered at State and Local Level integrated development plans (IDPs) could be agriculture, irrigation, agro enterprises, livestock, agro-forestry, environment, forestry, non-timber forest products (NTFPs), medicinal & aromatic plants (MAPS) tourism, eco-tourism, and conservation & utilization of water resources. Likewise, drinking water supply, education, gender equality and women's empowerment (GEWE), hydro power, solar energy, poverty alleviation, health services, manufacturing industries in general and in specific, the areas associated to seventeen sustainable development goals (SDGs) be the focuses till 2030 (Fig-4).

8.4 Planning Role of the Local Municipalities:

At the local level, participatory development planning should be ensured in line with the famous saying, "Local development by local people, for local, and of local people". Local government's planning, monitoring & evaluation (PME) Units must adopt participatory approaches in planning as well as in evaluation ensuring that the participation of people from all walks of life, ethnic groups, women, Dalits and backward groups feel ownership of the plans & the achievements, the results.

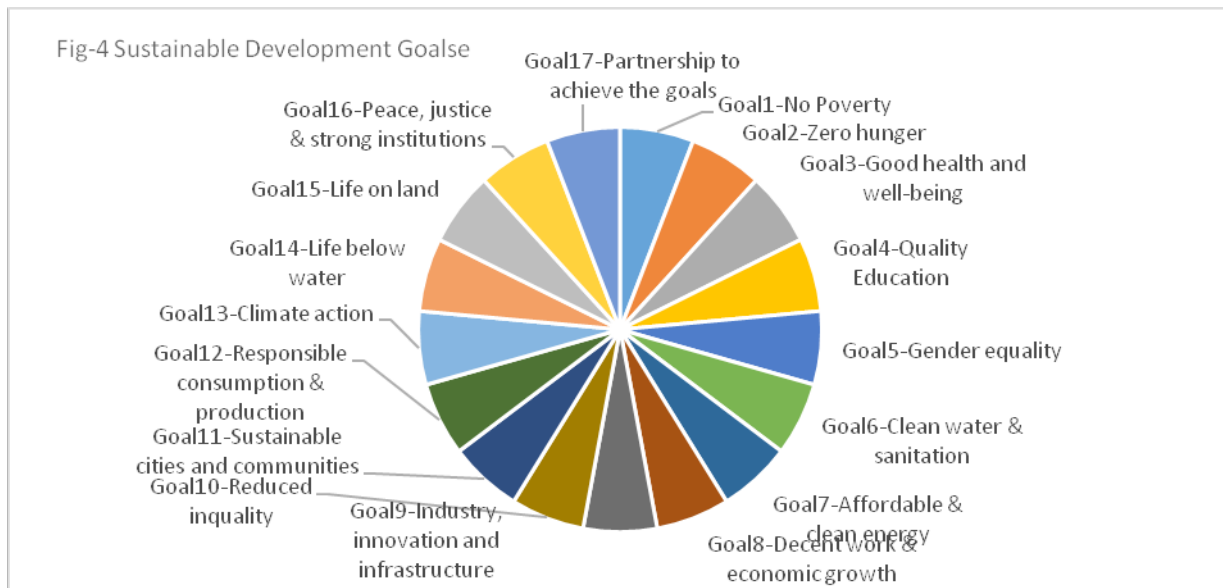
Major focus of the local planning should concentrate on basic developmental requirements of the local people corresponding to fulfilling their day to day necessities pertained to various development sectors as mentioned above. Localization of the sustainable development goals (SDGs) is paramount to achieve the aim of SDGs by 2030.

9. Conclusion

Nepal's development planning started at par with India and China. While China has become the 2nd largest economic power of the world and India has become the 5th largest economy of the world, Nepal is still struggling to ascend from LDC category characterized by stunted economy, unemployment, poverty and out migration of youth force. Economic growth did not pick-up as expected and poverty still prevails in more than one fifth of Nepal's population. However, some improvements were accounted in transport & communication, and the social sectors. Matching world standard of economic and social indicators is still a long way to go. There is a staunch need for restructuring the NPC recognizing the federal system of governance by transforming NPC into PAC. NPC's planning function should be given to line ministries, States and the Local bodies while the policy advisory function should be handed over to the PAC. The PAC should prepare long-term

national vision in all sectors and build planning capacity of line ministries, the States and Local bodies. The upcoming federal, state and local plans should focus on accelerated growth, equity,

and inclusive development and simultaneously meet people’s aspirations leading towards the achievement of the sustainable development goals (SDGs) in coming 12 years.



References:

1st Plan, National Planning Commission, His Majesty’s Government, Nepal
 2nd Plan, National Planning Commission, His Majesty’s Government, Nepal
 3rd Plan, National Planning Commission, His Majesty’s Government, Nepal
 4th Plan, National Planning Commission, His Majesty’s Government, Nepal
 5th Plan, National Planning Commission, His Majesty’s Government, Nepal
 6th Plan, National Planning Commission, His Majesty’s Government, Nepal
 7th Plan, National Planning Commission, His Majesty’s Government, Nepal
 8th Plan, National Planning Commission, His Majesty’s Government, Nepal
 9th Plan, National Planning Commission, His Majesty’s Government, Nepal

10th Plan, National Planning Commission, His Majesty’s Government, Nepal
 11th Plan, National Planning Commission, His Majesty’s Government, Nepal
 12th Plan, National Planning Commission, Government of Nepal
 13th Plan, National Planning Commission, Government of Nepal
 14th Plan, National Planning Commission, Government of Nepal
 NPC (2014). An Approach to the Graduation from the Least Developed Country by 2022, National Planning Commission, Government of Nepal.
 Bhandari, AS (2015). Inclusive Growth and Development, article, published in Nepal Rastra Bank’s annual special publication, “Samachar”, 2015.
 UNDP (2010), Human Development Report.
<http://www.undp.org/content/undp/en/home/sustainable-development-goals.html>

Managing Foreign Exchange in Nepal

● Deepak Adhikari*

1. Introduction

While national currency is used for conducting economic transactions within the borders of a country, foreign exchange is essential for carrying out transactions beyond borders. Foreign exchange management is the process of managing foreign exchange for facilitating international trade, managing capital flows and other cross border transactions and smoothening international payments. It also involves promoting the orderly development and maintenance of foreign exchange market. Carrying out global transactions involve various economic risks in areas such as exchange rate, liquidity, operations, counterparty, portfolio and interest rate. Effective foreign exchange management minimizes such risks, while providing foreign currency flows to meet everyday foreign exchange expenses and improve foreign exchange earnings.

Foreign exchange management must also identify the distinct risks of operating in global transactions. Adverse shifts in currency value can translate into losses for the people as well as the country. For example, exporters lose sales when domestic currency strengthens by making exported goods more expensive to foreign buyers while imported goods become cheaper for domestic buyers. Such situation could lead to adverse balance of payments for the country. While foreign exchange reserve management is crucial to all economies, especially for avoiding disruptive effects of inflows and outflows of transactions, foreign exchange reserves lose purchasing power at home when the domestic currency value appreciates. On the contrary, declining the value of domestic currency makes imported goods

costly and domestic goods cheaper, leading to more favourable balance of payments situation. Therefore foreign exchange management is directly linked to stability and sustainability of the external sector of an economy. Hence, nations should pursue policies which are favourable from the perspective of balance of payments stability.

1.1 Importance

Nepal is surrounded from three sides by India while China shares northern border of Nepal. Nepal has open border with India, implying no passport and visa restrictions for the respective citizens. Nepal's two-third external trade is with India while one-third trade is shared by the rest of the world. In Nepal, Indian currency is accepted by all banks, financial institutions and other licensed institutions for current account purpose. In contrast, Nepalese currency is not accepted by Indian banks and financial institutions even in the border towns of India. India has permitted exports to Nepal in Indian currency. Likewise, Nepal has permitted exports to India in Indian currency. Almost all external debt liability of Nepal has been in convertible foreign currency, i.e. other than Indian currency. This puts Nepal in a unique challenge of meeting foreign exchange requirements for its trade, debt repayment and portfolio purposes. In order to tackle this challenge, Nepal has been maintaining fixed exchange rate with Indian rupee and flexible exchange rate with other convertible countries. Intervention in local foreign exchange market in Nepal takes place regularly in the form of buying/selling of US dollar to defend such peg. Therefore, foreign exchange management in Nepal is a very

* Assistant Director, Nepal Rastra Bank.

crucial component of balance of payments as well as national economic development policy perspective.

1.2 Legal Mandate to Nepal Rastra Bank

The Nepal Rastra Bank (NRB) Act, 2002 has specified the NRB's responsibilities with respect to sound management of the foreign exchange including developing proper policies regarding foreign exchange, designing exchange rate regime, and managing the foreign exchange reserve. These responsibilities are crucial not only in the context of optimizing the returns on the foreign exchange resources but also improving the external sector competitiveness of the economy so as to ensure macroeconomic sustainability. Implementation of monetary policy would be successful when the monetary policy framework is well-supported with the formulation of a prudent foreign exchange policy along with its sound implementation. There is no dispute that external sector vulnerabilities and risks could adversely affect the working of the economy as a whole.

Likewise, Foreign Exchange (Regulation) Act, 1962 covers the administrative aspects relating to foreign exchange management such as licensing requirements and procedure to be followed in conducting foreign exchange transaction, payment for sale of goods or provision of services to foreigners, duty of persons who have source to obtain foreign exchange, duty of importers, receiving the value of the exported goods, acts not to be done by the exporters, restriction on investment, provisions relating to lending and borrowing of loans in foreign exchange, issue of directive and inspection, permission of NRB to be obtained to open foreign currency account with a bank in a foreign country, etc. Likewise, Remittance Bylaw, 2010, Moneychanger Bylaw, 2010 and Licensing and Inspection Bylaw, 2010 are

also issued to manage several money banking businesses. Besides these two Acts, the NRB has also issued unified circulars to licensed institutions on various foreign exchange matters.

2. Foreign Exchange Management Process

Sources of foreign exchange in Nepal are remittance, merchandise exports, foreign aid, tourism income, interest receipts, income from diplomatic missions, etc. Headings of foreign exchange expenditure are merchandise imports, other service payments, principal and interest payments, remittance, etc. Gross foreign exchange reserve of the banking sector in mid-July 2017 (Rs. 1,079.5 billion) comprises 76.7 percent convertible currencies and 23.3 percent inconvertible currency (NRB, 2017).

Nepal adopted current account convertibility both with India and the rest of the world since February 1993, revoking the prevailing licensing system in foreign exchange for trade purposes. With the current account convertibility, the open general licensing system [OGL] has been adopted which allows commercial banks to open unlimited letters of credit for international trade as there are no restrictions in the current account transactions, both in receipts and payments of merchandise goods, services, income and transfer accounts. However, Nepal has not yet introduced capital account convertibility in the external sector transactions.

Foreign exchange management in Nepal could be categorized into five crucial elements: (a) choice of exchange rate regime, (b) intervention in the local foreign exchange market (c) foreign exchange reserve management, (d) management of international trade and payments, and (e) Indian currency management. The present article focuses on

understanding the process and pertinent issues relating to such elements. In this context, the article especially reviews and assesses the ongoing foreign exchange management practices carried out by Nepal Rasta Bank.

2.1 Choice of Exchange Rate Regime

Nepal has adopted two track policy with reference to exchange rate. The fixed exchange rate has been followed with Indian

Rupee (INR) since April 1960 while market determined flexible exchange rate with respect to other currencies. Prior to 1960, the exchange rate with INR was fully market-determined. The present fixed exchange rate of INR 100 = Nepalese Rupee [NPR] 160 has been continued since February 1993. The exchange rate with INR was adjusted on eight occasions before February 1993 as follows (Table 1):

Table 1
Changes in the Exchange Rate of the NPR vis-à-vis INR

NPR Per 100 INR

S. N.	Date	NPR/INR Rate		Remarks
		Buying	Selling	
1	13 th Apr., 1960	159.75	160.00	After four years of the establishment of the Central Bank, the exchange rate regime was changed from market determined to peg. The facility of free and unlimited convertibility of INR in current account was officially introduced.
2	6 th Jun., 1966	101.25	101.60	A marked appreciation of 36.875 percent of NPR due to an audacious decision taken by the GON, not to follow the Indian path of sharp devaluation of INR. This decision temporarily contributed to increased confidence of general public to hold NPR across the country.
3	8 th Nov., 1967	135.00	135.15	Devaluation of NPR as per the government decision. It was taken as a correction of the 6 th June 1966 decision.
4	22 nd Dec., 1971	139.00	139.15	Following the realignment of currency on 17 th December 1971, the exchange rate of NPR-INR was also revised along with GBP, Deutsche Mark and JPY effective from 22 nd December 1971.
5	22 nd Mar., 1978	145.00	145.15	Further devaluation of NPR
6	30 th Nov., 1985	170.00	170.15	As per the GON decision, NPR was devalued by 14.7 percent against foreign currencies.
7	31 st May 1986	168.00	168.15	It was decided to include the INR in the existing currency basket effective 1 st June 1983. Unlike the previous practice of setting the buying and selling rate on the basis of parity fixed by the government, NRB started to quote the buying and selling rate on a daily basis as in the case of other currencies though the NPR/INR rate was never changed on this basis.
8	1 st Jul., 1991	165.00	165.15	Revaluation of NPR
9	12 th Feb., 1993	160.00	160.15	Adjustment due to change in India

Sources: (i) Various Issues of Quarterly Economic Bulletin, NRB

(ii) Fifty Years of Nepal Rastra Bank, (NRB, 2005), p. 313

The exchange rate with currencies other than INR was characterized by periodic changes before February 1993 (Table 2 below) when the exchange rate was made fully market-determined. Exchange rate with currencies other than INR was adjusted on 10 occasions before February 1993. Such exchange rate is

adopted to avoid broken cross rate between Nepalese currency, Indian currency and convertible foreign currency. As a result, there is no possibility of arbitrage among these currencies, which makes the exchange rate regime adopted by Nepal quite sustainable.

Table 2
Chronology of Revaluations and Devaluations of NPR against USD

S. No.	Date	Changes made on NPR/USD Exchange Rate
1	8 th December 1967	The NPR was devalued by 24.8 percent.
2	9 th February 1973	The exchange rate of the NPR vis-à-vis the USD was changed
3	9 th October 1975	The exchange rate of the NPR vis-à-vis the USD was revised.
4	23 rd March 1978	The NPR was revalued by 4.6 percent vis-à-vis the USD.
5	19 th September 1981	The NPR was devalued by 9.2 percent vis-à-vis the USD.
6	17 th December 1982	The NPR was devalued by 7.7 percent vis-à-vis the USD. From 1 st June 1983, the trade weighted basket of currency system was introduced and INR was replaced by the basket of currency system.
7	30 th November 1985	The NPR was devalued by 14.7 percent against foreign currencies.
8	1 st July 1991	The NPR was devalued against USD.
9	4 th March 1992	The NPR was made partially (65:35) convertible on current account followed by a change in the proportion to 75:25 on 12 th July 1992.
10	12 th February 1993	The NPR was made fully convertible on the current account.

Source: Quarterly Economic Bulletin. Vol.51. No. 4. Mid-July 2017, Table No. 90. P.128, NRB.

2.2 Market Intervention

In Nepal, foreign exchange market intervention is conducted with the objective of injecting/mopping up liquidity in the domestic foreign exchange market, avoiding unwanted fluctuations in the exchange rate of convertible foreign currencies, preventing broken exchange rates among currencies and defending the existing pegged exchange rate with the INR. NRB regularly intervenes in the local foreign exchange market on a daily basis, provided there is a request from banks and financial institutions (BFIs) for a minimum amount of USD 2.0 million. Foreign exchange market intervention was first introduced in FY 1991/92 on a need basis of the market participants. United States dollar (USD) serves as the medium for intervention.

NRB has instituted two mechanisms of Intervention with respect to its involvement in the domestic foreign exchange market. The first is a regular purchase/sale of foreign currency from/to commercial banks, national-level development banks and remittance companies.

This is a regular and scheduled window where the aforesaid institutions can buy/sell their foreign currencies as per their long or short position. This regular purchase/sale from/to BFIs is executed at the request of market participants and the transaction rate (popularly known as intervention rate) is determined as per the pre-specified method.

There is a body called Foreign Exchange Dealers' Association of Nepal [FEDAN] consisting of representatives from all commercial banks and national level development banks which deal in foreign exchange. FEDAN works as a bridge between commercial /development banks and NRB. When the BFIs need USD, NRB supplies it as a part of its foreign exchange management responsibility at the market determined exchange rate displayed on the Reuters screen at 12:00 noon on the same day plus four paisa. Similarly, while mopping up excess USD of the BFIs at their request, the NRB deducts three paisa from the displayed rate on the Reuters screen. Remittance companies can also participate in foreign exchange market

intervention process through their organisation, i.e., Nepal Remittances Association.

According to the second category of intervention as specified in section 12 of the 'Foreign Exchange Buy, Sell and Intervention Guidelines 2010', NRB can intervene in the foreign exchange market any time when there is a sharp fluctuation in the exchange rate of NPR with respect to other foreign currencies. According to section 12 of the Guidelines, intervention in the Nepalese foreign exchange market solely depends on NRB's discretion. However, this type of intervention, which is real intervention according to international practices, has not been practiced till date.

2.3 Investment Management

NRB is the legally authorized manager and custodian of the Nepalese foreign exchange reserve. NRB manages reserve as per the guidelines approved by NRB Board of Directors and following international norms and practices, giving due attention to liquidity, safety and return. It is recognized that the management of reserve without appropriate strategies may put other elements of national policy like exchange rate policy, balance of payments and monetary policy at risk and could cause severe economic damage and financial loss of the reserve itself. For managing reserve, NRB has institutionalised an appropriate policy and the administrative structure. The decisions are taken at various levels from NRB Board to within the Foreign Exchange Management Department of the NRB. As such, reserve management presupposes the NRB role at the optimum level with risk diversification. Different measures of risk assessments and minimization are in practice including currency risk, interest rate risk, liquidity risk, credit risk, counterparty risk and operational risk. The Investment Guidelines of NRB also give clear instructions regarding strategies and scopes, investable currencies and instruments, eligible counter-parties, liquidity

requirements, portfolio management, tranching and roles of the authorities involved in the decision making process.

Foreign exchange management is obviously a very responsible task especially under a pegged exchange rate regime. With the gradual increment in accumulated reserve over the years, NRB is facing both opportunities and challenges in managing the same. The reserve management process is crucial since it accounts for a significant share of Nepal's wealth. Undoubtedly, prudent and competent management of the reserve portfolio has important implications for the NRB as well as the economy as a whole.

Since the INR is not a fully convertible currency, there is no guarantee that NRB will be able to acquire convertible currencies from its INR holdings, especially during crises and disputes. In contrast, INR can easily be acquired by selling convertible currency reserve without any significant loss in exchange rate or value. The imports taking place in INR can be replaced by USD since the volatility of the INR is much lower against the USD than the other major currencies. Although the return in short-term INR seems to be quite high, NRB should focus on other convertible currencies. There seems to be an adequate level of the reserve stock by NRB as measured by import coverage and reserve to GDP ratio.

2.4 International Trade and Payments

Nepal's international trade balance is historically in deficit; therefore, the trade sector is responsible for the leakage of precious foreign exchange. This scenario makes it difficult to formulate and implement independent monetary and exchange rate policies in favour of domestic industries and export promotion. Due to the pegged exchange rate regime, it is tough to predict the response of exports and imports to the exchange rate.

Although there has been a significant growth in export since Nepal's openness to outside world, its large import base, especially from India, has always been dominant in the foreign trade. More than 60 percent of the foreign trade is with India. A few export items like iron and steel products, woolen carpets, yarns, readymade garments, *pashmina* and raw materials account for the major portion of exports from Nepal. Such trade concentrations on both the dimensions of export commodities and destinations in recent years have exacerbated the trade sector. The geographical diversification of its trade needs to include a shift towards a wider array of manufactured products. The ever-increasing trade deficit is financed by foreign exchange earned as remittance, tourism income, foreign grants as well as loans. The existing pegged exchange rate with India has weakened Nepal's freedom over foreign trade.

Still a developing nation, Nepal is unable to influence the global market to which it exports primary goods at prices that are generally both low and unpredictable. So, Nepal has to adopt appropriate policy measures to reduce the galloping trade deficit. Further, in view of the need to facilitate the payment and settlement of cross-border transactions, the role of ACU has been important among the ACU member nations. That role should be strengthened as a very useful instrument for reducing the transaction cost of foreign trade and its payments.

2.5 Indian Currency Management

Nepal has been successful in establishing the NPR as a single legal tender currency within her territory by abolishing the dual currency system with the introduction of peg. The peg has remained the basic foundation for the conduct of monetary policy. Countries with similar situations may draw lessons from the experience of Nepal during the last six decades. The peg, no doubt, poses limitations on the growth of Nepalese exports to India. Overall, the peg has

served the country well at the time when India's economic growth remained high, inflation stood low, and INR remained reasonably stable. But a drawback of the peg is overvaluation of the NPR, which very likely explains the chronic trade deficits with India and a shortage of INR. This has also created an informal market for INR. To meet such shortage, huge amount of convertible foreign exchange is sold to Indian banks in exchange for INR.

3. Conclusion

Foreign exchange management in Nepal, especially where trade deficit as a share of GDP is quite large and no stable and dependent source of foreign exchange has yet emerged, is crucially important for ensuring viability and stability on both the external and domestic fronts of the economy. From February 1993, Nepal adopted current account convertibility, i.e., the peg with INR continued but convertibility was adopted with the rest of the world. Of particular interest has been the policy whereby Nepal has adopted a fixed exchange rate with INR since April 1960. To maintain the peg with INR and to cater to the demand for INR, intervention by the NRB in the local foreign exchange market through purchase of INR against the USD has been increasing both in frequency and amounts in recent years. Thus, the accumulated foreign exchange reserve on account of remittance inflows has been used to maintain the peg with INR.

Foreign exchange investment by the NRB comprises an important feature of Nepalese foreign exchange reserve management which needs to be improved by portfolio diversification: currency-wise, instrument-wise, region-wise and tenure-wise. Investment in gold should be increased up to five to 10 percent from the present three percent, by reducing the portfolio weights of other reserve assets proportionately. Meanwhile, the prevailing intervention process needs many fundamental improvements for

effective foreign exchange management. The intervention should be done at NRB's initiation rather than at the request of the individual BFIs. The process should be guided by the need of the economy rather than the benefit of the market participants.

The NPR has exhibited overall stability with respect to the INR, while there have been some fluctuations in the exchange rates vis-à-vis other currencies because of Nepal's choice of INR as the nominal anchor for price and exchange stability. Nepal's exchange and payment system has been consistent with India's exchange and payment system. As an instance, Nepal opened current account transactions in the external sector in parallel with India's decision in this regard. Nepal has not opened the capital account like that in India. However, as compared with the peg rate in the formal market, the informal market exchange rate of NPR with INR has undergone considerable depreciation, sometimes threatening sustainability of the peg.

Lastly, it may be observed that there is a need to review the policy of pegging, which has remained unchanged since two and half decades. Unifying the exchange rate prevailing in formal and informal markets will be the first precondition toward eliminating the existence and implications of the informal market by the introduction of a market-based, flexible exchange rate. This calls for an environment of macroeconomic sustainability associated with the pursuance of deeper economic reforms, development of reliable sources of foreign exchange and promotion of more efficient financial system. Moreover, capital account convertibility could be carefully looked at in the long-term in alignment with the developments along this line in India. Additionally, since sources of foreign exchange reserve are fragile,

Nepal should tap alternative avenues such as foreign direct investment in hydro-power and tourism for long-term viability of the balance of payments.

References

- Adhikari, D. (2017). Foreign Exchange Management of Nepal: Review and Way Forward. *Journal of the Institute of Chartered Accountants of Nepal*, December 2017, Vol.20, No 2. Kathmandu: The Institute of Chartered Accountants of Nepal. pp. 81-89
- International Monetary Fund (2013). *Revised guidelines for foreign exchange reserve management*. Washington, D.C.: International Monetary Fund. pp. 2-3
- Manandhar, K. B. (2001). Reserve management and intervention strategy. *Issues in exchange rate management* (Papers and proceedings of the SAARCFINANCE seminar held on 12-14 Feb 2001 in Kathmandu). Kathmandu: Nepal Rastra Bank. pp. 68-69
- Nepal Rastra Bank (1996). *40 Years of the Nepal Rastra Bank*. Kathmandu: Nepal Rastra Bank. pp. 89-116.
- Nepal Rastra Bank (2005). *Nepal Rastra Bank in fifty years*. Kathmandu: Nepal Rastra Bank.
- Nepal Rastra Bank (2009). *Nepal Rastra Bank foreign exchange investment guidelines 2009 (with amendments)*. Kathmandu: Nepal Rastra Bank.
- Nepal Rastra Bank (2017). *Quarterly economic bulletin*, Vol. 51, No. 4, mid-July, 2017, Kathmandu: NRB, Research Department.
- Nepal Rastra Bank (2017). *Current Macroeconomic and Financial Situation (based on annual data of FY 2016/17)*. Kathmandu: Nepal Rastra Bank.

An Overview of Consumer Price Index (CPI) in SAARC Countries

● Durgesh Gopal Shrestha*

Background

The term 'Consumer Price Index' shortly 'CPI' refers to a measurement of the average change in the prices paid by the representative family for a fixed market basket of goods and services over a period of time. The CPI has been used widely as an important economic indicator for the measurement of 'Inflation' i.e. a sustained and persistent increase in a general price level of an economy. It is not a rise of one price or a few prices of goods and services, as some prices might be going up, others might be stable or even falling, but on an average, prices are on increase.

The price instability in an economy creates uncertainty in economic analysis and decision-making. High inflation not only adversely affects the economic performance of a country but also increases the consumption expenditure of households, which ultimately affects the welfare of the population, especially the poor. These adverse situations in an economy can be minimized to large extent through the uses of CPI that serves as an important economic variable for overall macroeconomic stability. Thus, the need to monitor inflation and to produce reliable and accurate CPI cannot be over-emphasized.

The widespread use of CPI as the preferred price index in inflation measurement and other monetary policy strategies seems to reflect a number of perceived advantages. First, the CPI is relatively easy to understand and is the best available measure of the cost of living faced by consumers. Second, it is familiar to large segments of the population, used as a reference

for the provision of government benefits or contracts and is widely followed as an indicator of macroeconomic stability. Finally, it is available at a relatively high frequency and is not subject to many revisions, which enhances its transparency and use in monetary policy.

Usually, the CPI process begins with a Household Income and Expenditure Survey (HIES) of the sampled households of an economy, which provides information on spending habits of the households on different consumer goods and services in order to construct a fixed market basket of those commodities. Based on a survey of the spending patterns of households, goods and services are included in the basket and relative weights are assigned to them according to their relative importance in the total expenditure. The selected goods and services in a fixed basket are then divided into groups and sub-groups based on the best international practices. Different market centers are selected from different geographic regions of a country, from where the respective retail market prices are collected regularly at scheduled time basis. Thereafter, the Consumer Price Index (CPI) is computed as a weighted aggregate of the fixed basket based on the weighted average of the different market center sub-indices.

CPI in SAARC Countries

SAARC (South-Asian Association for Regional Cooperation) was established on December 8, 1985, the Charter was officially accepted by the Governments of seven member states of

* Deputy Director, Nepal Rastra Bank.

Bangladesh, Bhutan, India, Maldives, Nepal, Pakistan and Sri Lanka. Afghanistan joined as the eighth member at the 14th Summit in New Delhi, India in 2007. It was formed with a broad objective of promoting the welfare of the people of South Asia through regional economic and political cooperation.

Maintaining price stability in an economy has been one of the prime objectives of monetary policy of each central bank of the SAARC member countries. They believe that mild inflation in an economy is most desirable for economic growth as low, stable and non-accelerating type of inflation brings stability in macroeconomic activities and fosters sustainable economic development over the long run. Accordingly, the central banks are given mandate to achieve a low and stable inflation in a country, and therefore, the annual percentage changes in Consumer Price Index (CPI) are analyzed to examine the trend of inflation in SAARC Countries. This CPI serves as an indicator of measuring the changes in the general level of consumer prices i.e. measuring inflation rate of a country, leading towards overall macroeconomic stability. It is also used for socio-economic analysis and policy purposes, mainly in the determination of monetary and income policies. Thus, compiling and producing reliable and accurate CPI at national level and creating trustworthy presence at an international level has been given an utmost priority by each central banks in the SAARC countries. The overview and features of CPIs computed by each member of the SAARC countries are discussed briefly as follows:

CPI in Afghanistan

In Afghanistan, the main purpose of the CPI is to measure the consumer price inflation for the government, enterprises and households. The CPI and its monthly movements are being used as a key target for monetary and fiscal policy, as well

as adjusting for inflation in business contracts, employees' salaries and retirees' pensions and other social benefits. However, due to its fixed basket (set) of goods, it has been considered as an approximation of a cost of living index in Afghanistan.

Central Statistical Organization (CSO) has been compiling and publishing price indices for Kabul (since 2002), and five other major cities (since 2004). However, the introduction of a new Consumer Price Index (CPI) in 2012 was a major achievement for Afghanistan. Currently, the CSO compiles and publishes monthly CPI based on data collected from 20 cities/provinces, including the capital city Kabul (covering 80 percent of population). The base year was changed from March 2011 to April 2015 (April 2015=100). For this, the data from the Afghanistan Living Condition Survey conducted during 2011/12 were used to update the index weights and its coverage expansion. Since, significant improvements were required to align the CPI to international standards and best practices like improving the index calculation, treatment of missing prices, data collection methods, and quality adjustment methods, the CSO faces resource and capacity constraints, and thus data collection issues tend to result in significant delays.

The current National CPI of Afghanistan follows international recommendations with regard to the concepts, classifications and formula used. The Central Statistics Office (CSO) is responsible for compilation, measurement and publication of CPI at the National level. It is a weighted aggregate of the CPIs for 20 cities/provinces namely Kabul (the capital city), Herat, Kandahar, Jalalabad, Mazar-e-Sharif, Khost, Helmand, Bamyan, Kunduz, Badakhshan, Takhar, Paktya, Parwan, Ghazni, Ghor, Kapisa, Sare Pul, Jowizjan, Baghlan and Faryab. The basket includes 290 important goods and services, typically consumed by urban middle and low-income households. For each item,

prices are collected from three shops located in the central markets or main shopping streets of each city. A total of about 20010 price quotations are obtained each month. The Consumer Price Index (CPI) is divided into two main groups: Food Items, accounting for 61.3 percent of total CPI and Non-food Items making up the remaining 38.7 percent. The Laspeyres index formula is being used for calculating the CPI in Afghanistan.

CPI in Bangladesh

In order to ensure macroeconomic stability in an economy, inflation control has been an important objective of monetary policy in Bangladesh. It focuses on maintaining low inflation as it helps to improve resource allocation, fosters market development and private investment, and promotes rapid and stable economic growth. So, ensuring price stability is the prime objective of the country's monetary policy which is measured by changes in the Consumer Price Index (CPI) in Bangladesh.

Bangladesh Bureau of Statistics (BBS) as the National Statistical Organization (NSO) is engaged in collecting, collating and disseminating statistics on a wide range of economic, social, demographic and environmental variables. Monthly release on Consumer Price Index (CPI) and Inflation Rate and Wage Rate Index (WRI) is a regular publication along with the average prices of some selected commodities in Dhaka city. In July 2012, the Bangladesh Bureau of Statistics (BBS) introduced a new CPI series (Base Year 2005/06) with updated weights and coverage and, from August 2013, it discontinued publication of the old CPI series (Base Year 1995/96). Under the revised CPI, the basket of commodities has been updated and expanded, with slightly lower weights for rural areas, and for food and energy and rent-related items than before.

For the computation of CPI in Bangladesh, two consumer baskets are used: (i) urban basket and

(ii) rural basket. These baskets items (goods and services) were determined based on Household Income and Expenditure Survey (HIES) during 2005-06 for private consumption of population. In urban consumer basket, a total of 422 commodities (151 food items and 271 non-food items) are included while the rural basket consists of 318 commodities (133 food items and 185 non-food items). The national CPI is calculated by combining the urban and rural indices using weight factors. For this purpose, BBS collects price data from 140 (64 from urban, 64 from rural and 12 from Dhaka City Corporation) main markets across the country. Three price quotes per item are collected from each of the market. The BBS releases CPI for three groups of population: (1) national, (2) urban and (3) rural which are constructed using the Laspeyres index formula. The National CPI is divided into two main groups with 58.8 percent weight of Food Items and 41.2 percent weight of Non-food Items.

CPI in Bhutan

In Bhutan, the CPI is viewed as one of the major and important economic indicators that determine the effectiveness of an economic policy. It is used to formulate fiscal and monetary policies and monitor their effect on the overall economy. Business executives, labour leaders, and other private citizens use CPI as a guide to make economic decisions. It has also been used as a means of adjusting income payments to determine wage rates and other payments. In addition, it has also been used as a deflator to adjust for price changes in various economic data series (e.g. GDP).

The Economic and Environmental Statistics Division of National Statistics Bureau (NSB) of Bhutan releases the Consumer Price Index (CPI) regularly on monthly basis. The current CPI weights were updated in 2012 following the conduct of the Bhutan Living Standard Survey (BLSS) in March – May 2012. Expenditure details

were broken down into imported and domestic goods to facilitate calculation of domestic and imported inflation. At present the CPI is compiled using December 2012 (December 2012 =100) as the price reference period and tracks the price movements of 151 items (436 varieties) in 20 districts and 2 major urban areas. The current CPI uses the Geometric Modified Laspeyres formula, and has separate indices for domestic and imported goods and services.

Price data required for computing CPI are collected online from a sample of 557 outlets by price collectors using mobile application devices once every month. The CPI in Bhutan is distinguished into Food and Non-food Groups having weights of 39.9 percent and 60.1 percent respectively.

CPI in India

CPI in India is widely used as a macroeconomic indicator of inflation, and also as a tool by government and central bank for inflation targeting and monitoring price stability. The Central Statistics Office (CSO) under the Ministry of Statistics and Programme Implementation is responsible for computing CPI in India. CSO has revised the base year of the CPI from 2010 to 2012 (2012=100) effective from the month of January, 2015. In the revised series, many methodological changes have been incorporated in order to make the indices more robust. The CPI weights and the commodity basket were updated and expanded using expenditure data collected from the Consumer Expenditure Survey conducted during 2011/12.

For the computation of CPI in India, two consumer baskets namely urban basket and rural basket are used. In urban basket a total of 460 items (goods and services) are included while the rural basket consists of 448 items. The CPI is divided into Food items with 45.9 percent weight and Non-food items with remaining 54.1 percent weight

and it is being constructed by using the Laspeyres Geometric Mean.

Monthly price data required for computing CPI in India are collected from 1,114 markets in 310 selected towns by the Field Operations Division of National Sample Survey Office (NSSO) through the Web Portals specially designed for online transmission of price data.

CPI in Maldives

CPI is used as one of the major macroeconomic indicator of inflation in Maldives so as to measure the average rate of price change experienced by Maldivian households. It is also used as a price deflator in the compilation of real sector statistics and indicators such as GDP at constant prices. In addition, the employers of private business use CPI as a basis of wage revisions in order to maintain the purchasing power of real wages and salaries. The regular monthly compilation and publication of CPI is done through the National Bureau of Statistics under Department of National Planning, Ministry of Finance and Treasury of Maldives.

In Maldives, CPI was first compiled in 1985 with the assistance of International Monetary Fund (IMF) consisting of weights from 1983. Since then, it has been rebased two times in 1995 and 2004 with technical assistance from the Asian Development Bank. Lately, CPI was rebased again to June 2012 (June 2012=100) in order to update and expand the commodity basket and to broaden the geographical scope.

The composition of the CPI basket is based on the pattern of household expenditure in the 'weighting base period', which is June 2012 for the new series of CPI. Information on the spending habits of the Maldivian households during 2009/10 was obtained from the Household Income and Expenditure Survey (HIES). The CPI is distinguished between Food items with

28.4 percent weight and Non-food items with 71.6 percent weight and is constructed by using Laspeyres Geometric Mean. The commodity basket for CPI consists of 93 items on Food and 168 items on Non-food totalling 261 commodities (goods and services) and the respective price data for computing CPI are collected largely via personal visits, telephone and internet as appropriate.

CPI in Nepal

In Nepal, Nepal Rastra Bank (NRB) has been using Consumer Price Index (CPI) as an important economic indicator that gives glimpses on overall economic situation of a country so as to achieve the goal of price stability. It is a yardstick for measurement of inflation and has been viewed as an indicator of the effectiveness of government economic policy.

In our context, the CPI process begins with a Household Budget Survey (HBS), which provides information on spending habits of the households on different consumer goods and services in order to construct a fixed market basket of those commodities. Till now, NRB has conducted five Household Budget Surveys during 1972/73, 1984/85, 1995/96, 2005/06 and 2014/15 respectively.

The current CPI basket with base year 2014/15 covers a total of 496 different commodities consisting 402 items as goods and 94 items as services. The index covers sampled outlets from 50 districts of rural and urban areas representing the four geographic regions of the country: the Kathmandu Valley, Terai Region, Hilly Region and Mountain Region. The CPI is distinguished between Food and Beverages group with 43.9 percent weight and Non-Food and Services group with 56.1 percent weight. The prevailing retail market prices of those commodities are collected from 5 market centers in Mountain Region, 23 market centers in Terai Region and 32 market

centers in Hilly Region (covering 6 market centers in the Kathmandu Valley) of a country on weekly, monthly and quarterly basis, making a total of 60 different market centers. The CPI is constructed by using the formula Laspeyres Weighted Geometric Average and is published regularly on a monthly basis.

CPI in Pakistan

The price stability in an economy has been the prime objective of the Government of Pakistan too. In order to measure the inflation together with overall macroeconomic stability, Consumer Price Index (CPI) has been taken as an important economic indicator. The CPI is also used to index (i.e., adjust for the effects of inflation) wages, salaries, pensions, or regulated or contracted prices.

In December 2011, the Government of Pakistan established Pakistan Bureau of Statistics (PBS) replacing the former Federal Bureau of Statistics that was responsible for compiling and publishing the CPI in Pakistan. Currently, the CPI is being computed with 2007-08 as a base year (2007-08 = 100). The present CPI of Pakistan covers 40 urban centers/cities consisting of 76 market centers from where the regular price data are collected for constructing consumer price index.

The current CPI covers 487 items (goods and services) in the commodity basket which has been developed in the light of results generated through the Family Budget Survey (FBS) conducted in 2007-08. The commodity basket consists of Food items that cover 34.8 percent weight and remaining 65.2 percent weight is covered by Non-food items. The Laspeyres index formula is being used for the computation of CPI in Pakistan. The PBS has stationed its employees in more than 30 Regional/Field offices to collect CPI data regularly on monthly basis. The price collectors get four quotations of each item from different shops in the market and the average price of these

four quotations is taken as representative price of that item in a particular market.

CPI in Sri Lanka

The Department of Census and Statistics (DCS), Ministry of National Policies and Economic Affairs is responsible for constructing price indices in Sri Lanka. The Department believes that the Consumer Price Index serves a number of purposes: First, it is an indicator to measure the changes in the general level of consumer prices and used as one of the key indicators of inflation. Second, it is also used for socio-economic analysis and policy purposes, mainly in the determination of monetary and income policies to analyze the trends in wages and other monetary incomes. Third, the Consumer Price Index is also used to deflate the current values in National Accounts to obtain real values and therefore, a major determinant of the GDP deflator.

In Sri Lanka, several consumer price indices are produced. The official price measures are the Sri Lanka Consumer Price Index (SLCPI) and the Colombo Consumer Price Index (CCPI), produced by the Department of Census and Statistics (DCS). The SLCPI is based on the

spending patterns of the lowest 80 percent of households for the entire country excluding the Northern and Eastern provinces, while the CCPI is based on the spending patterns of the lowest 40 percent of households within the Colombo municipal area. The CCPI, however, uses an outdated consumption basket and weighting system and has become increasingly irrelevant as a measure of general inflation.

Currently the Department of Census and Statistics (DCS) has been releasing National Consumer Price Index (NCPI) with base year 2013. NCPI is being released monthly from November 2015 with a time lag of 21 days. The new indexes reflect new methods consistent with international standards and best practices. The national CPI is based on weights from the Household Income and Expenditure Survey (HIES) conducted during 2012/13. In order to better reflect international best practices, the present National Consumer Price Index for Sri Lanka is being compiled using prices collected from all of the nine provinces for 407 items that are included in the national consumer basket, where food category has a share of 44.0 percent and Non-food category has 56.0 percent. The Laspeyres index formula is being used for the computation of CPI in Sri Lanka.

Features of CPIs in SAARC Countries: At a Glance

S.N.	Features	Afghanistan	Bangladesh	Bhutan	India	Maldives	Nepal	Pakistan	Sri Lanka
1.	Current Base Year	April 2015	2005-06	December 2012	2012	June 2012	2014/15	2007-08	2013
2.	No. of items in a Commodity Basket	290	422 (Urban) 318 (Rural)	151	460 (Urban) 448 (Rural)	261	496	487	407
3.	No. of Market Centers	20	140	22	1114	NA	60	76	NA
4.	Weight (Percent)								
	Food	61.3	58.8	39.9	45.9	28.4	43.9	34.8	44.0
	Non-food	38.7	41.2	60.1	54.1	71.6	56.1	65.2	56.0
5.	Source of Weight	Afghanistan Living Condition Survey	Household Income and Expenditure Survey	Bhutan Living Standard Survey	Consumer Expenditure Survey	Household Income and Expenditure Survey	Household Budget Survey	Family Budget Survey	Household Income and Expenditure Survey
6.	Formula Used in computing CPI	Laspeyres Index	Laspeyres Index	Geometric Modified Laspeyres Index	Laspeyres Geometric Mean	Laspeyres Geometric Mean	Laspeyres's Weighted Geometric Average	Laspeyres Index	Laspeyres Index
7.	Responsible Organization	Central Statistical Organization (CSO)	Bangladesh Bureau of Statistics (BBS)	National Statistics Bureau (NSB)	Central Statistics Office (CSO)	National Bureau of Statistics (NBS)	Nepal Rastra Bank (NRB)	Pakistan Bureau of Statistics (PBS)	Department of Census and Statistics (DCS)

Conclusion

The Consumer Price Index (CPI) is the most widely used yardstick for measurement of inflation in a country. It is designed to measure the changes over time in general level of retail prices of representative fixed basket of selected goods and services that households purchase for the purpose of consumption. Such changes affect the real purchasing power of consumers' income and their welfare. It is a high profile statistics of national and international importance mostly used in economic policy decision-making, particularly monetary policy for inflation targeting and monitoring price stability by the central banks. It also helps the various stakeholders like businessmen, labour unions, researchers, general public, etc. to have guidance while making their economic decisions.

The overview and the features of CPIs in the SAARC member countries as discussed earlier shows similarity to a large extent in constructing CPI and the methodology used in computing the index. Each of the member countries has adopted an international standard for the classification of expenditure and selection of items in a commodity basket. For this purpose, they have used COICAP (Classification of Individual Consumption According to Purpose) while deciding the basket of consumer goods and services in the CPI so as to have consistency with international standards and best practices and are comparable to each other. Compiling and producing reliable and accurate CPI at national level and creating trustworthy

presence at international level has been focused and been prioritized the most by each central bank of the SAARC countries so as to achieve the prime objective of price stability and thereby bring stability in macroeconomic activities and foster sustainable economic development over the long run.

References:

Most of the literature reviews are collected from the respective websites of statistical institutions/agencies of the SAARC member countries.

Afghanistan : Central Statistics Organization (<http://cso.gov.af/en>)

Bangladesh : Bangladesh Bureau of Statistics (<http://www.bbs.gov.bd/home.aspx>)

Bhutan : National Statistics Bureau (<http://www.nsb.gov.bt/main/main.php>)

India : Central Statistics Office (CSO), Ministry of Statistics and Programme Implementation (<http://mospi.nic.in/#>)

Maldives : National Bureau of Statistics, Ministry of Finance and Treasury (<http://www.planning.gov.mv/>)

Nepal : Nepal Rastra Bank (<https://www.nrb.org.np/>)

Pakistan : Pakistan Bureau of Statistics (<http://www.pbs.gov.pk/>)

Sri Lanka : Department of Census and Statistics (<http://www.statistics.gov.lk/>)

The Political and Economic Perspective of Brexit

Lumana Upreti

Introduction

Brexit is the most serious European political and economical development of late. It has affected not only Europe but the world as well. In order to understand its implication on various parts of the world, there needs to be a clear understanding of what Brexit is and what it entails. A referendum was held on Thursday, June 23rd 2016, to decide whether UK should leave or remain in the European Union (EU), known as the British exist or 'Brexit'. The Referendum resulted in overall vote to leave the EU with exit votes winning by 58% to 42%. The referendum turnout was 72% with more than 30 million people voting. It was the highest turnout in the UK wide vote since the 1992 general election. The vote was divided between the constituted countries of United Kingdom with majority in England except in London and Wales to leave.

The issue raised is whether the economy of Britain would suffer, if they vote to leave? European Union is Britain's most important trade partner; it buys almost half of Britain's export and supplies more than half of their import. The most immediate consequence of British Referendum will be financial, as the monetary value of Pounds will decrease. The depreciation of Pound will lead to inflation and fluctuating rates hits throughout the world especially East and South Asian stock exchanges. It is not just the UK that will feel the fall out, the two years of uncertain terms will restrain places where Pound is used as their major currency. Another adverse effect concerns the common market of EU. It is important for UK to have new trade agreement with EU. However, it is a very complicated process and without it, exports and imports will be subject to tariffs. Subsequently, it significantly raises the price of the goods.

Overview of Brexit and its Implication to the World

The U.K. government is set to trigger Article 50 of the Treaty of Lisbon, with a two-year period set for negotiations, before leaving the European Union. This decision is surrounded by immense ambiguity on the end result of this process, guaranteed to bring in an episode of uncertainty for the EU and UK economies. This will in turn result in damage of the international profiles of both these entities in terms of trade and investment. While the UK and the EU have the main task of sailing through these turbulent waters, others countries will be affected by these Brexit waves. The impact will not only be economic in nature, but will also affect the international political development, possibly resulting in change in shifts of migrants and refugees movement.

The European Union is the top trading entity, representing the world's second largest economy and the main recipient and source of foreign direct investment. It ranks as one of the most valuable trading partners for numerous states including China and the United States. UK in this equation itself ranks as the fifth largest economy in the world. It would be impossible to ascertain exactly what would be the resulting consequences of invoking Article 50 for the two entities and their international partners though initial effects have begun to emerge. The International Monetary Fund, in July 2016, amended its global growth forecast of the EU and the UK downward by 0.1 percentage points and 0.2 percentage points respectively. Lower growth for the EU and the UK would result in diminished export demands in the medium term.

The British currency however has noted a significant impact in light of the Brexit referendum. The value of the British Pound has

dropped to its lowest point since 31 years in result of the immediate decision. However since then it has recovered against the Euro though the fluctuations of the exchange rates have been far more than those witnessed in the preceding two years. The dropped value of the Pound has caused prices to creep up for their British customers, and in the long term would result in lowered demand provided the currency continues to weaken. The Bank of England, in August of 2016, in an attempt to prevent economic slowdown, brought interest rates down to a historic 0.25 percent, putting further pressure on pension fund investments and bond yields.

Trade with developing world

The fact that the value of Pound diminishes may attract tourists to UK, and manufacturing exporters but it also adversely affects other parts of the economy. For a number of developing countries, the value of money sent home by migrants has also shrunk, due to drop in value of money. The World bank has estimated that in 2015, approximately \$3.8 billion was sent to India from the UK. This is 3.4% of India's total GDP, even if remittance's value is extremely hard to trace. Remittances to Pakistan, Nepal and Bangladesh from the UK is 7%, 29% and of 8.5% respectively of their national GDP.

Moreover, developing states will not have secure future trade relation with the UK. Presently, these are taken care of by the EU trade regimes. For some developing countries whose exports to the EU are linked to the UK there is a conundrum. According to estimates from Overseas Development Institutes (ODI), if the least developed countries cease to access the UK, they could lose £323 million yearly. There is a lack of clarity in regards to whether the UK will provide the same level of access to its market as was provided under EU arrangements. It does not seem very likely that government of Britain would raise tariffs on exports from these developing

countries. In addition to this UK department for International development's strategy emphasizes trade to be the main concern in its commitment to economic development. Nevertheless, complication may arise in bureaucratic and legal measures. An example could be renegotiating present preferential access or improvements. This does not appear to be a priority at present.

The UK has chosen bilateral market access approach to be its new trade policy. Also, it wishes to negotiate preferential trade agreement with the UK's most important economic partners such as China, India and the EU. This could be a problem for developing countries as they might not have the power to negotiate reciprocal deals and may suffer losses in the future. For instance, Pakistan may suffer if India gets preferential access to the UK in a bilateral deal and the present access through the EU Generalized System is not continued. Even if it is continued the interest would be negatively affected if India's access to UK's market gets better. Further, developing countries may face difficulties coping with the cost of high standards and procedures for exporting to the UK.

The dynamics of the EU- developing world relationships could also be changed by Brexit. The controversy of negotiations of economic partnership agreement (EPAs) between developing states and the EU has been widespread. UK's withdrawal from the EU may affect the cost-benefit analysis of certain African states and their keenness to persist the EPA processes.

Trade with developed world

The effect of Brexit is not limited to developing states. It will also impact trade negotiations with the developed states. UK losing a huge part of its market not only decreases its trade appeal but also affects the socio-political relation the other member countries of the EU. For example, Australia and EU declared their intention to have comprehensive free trade agreement at the end of 2015.

Aid commitments

Overseas development aid also might be affected by Brexit. The EU and its member countries combined are the world's top source. 0.47% of gross national income (GNI) of EU is donated whereas on average 0.21% was donated by non-EU states in the OECD's Development Assistance Committee (DAC) in 2015

In 2015, Norway, Sweden, Luxembourg, Netherlands, Denmark and the UK fall under those few states that have reached the DAC's aid target of 0.70% of GNI. Brexit, directly or indirectly affects the economy of the country resulting in weakening the economy. In light of this, there might be pressures to reduce development aid. The drop in the monetary value of Pound also bounds purchasing power of aid. Further, the EU will also face the consequence of Brexit in terms of development aid since it reduces the EU's general budget. The development aid to overseas has increased by 5.6% in 2014 and by 12.5% in 2015.

Refugees and migration

The UK referendum was impacted very much by the increased inflow of refugees and migrants to the EU in recent years. Refugees and seekers are supposed to lodge their claims in the first member state they enter according to the EU's Dublin Convention, yet it is not seen in practice. Many choose to go to states where they have relatives and friends.

At the French port of Calais, UK border control is exercised since the 2003 Le Touquet agreement. This prevented undocumented entry into UK. Brexit evokes the Le Touquet agreement, even if French government adheres to the commitment made regarding the particular agreement. It is not obvious that making do over the border would essentially reduce the number of migrants influx into UK. However, it could transfer the burden of border control to private transport companies.

Impact of Brexit on LDC's

The report from Overseas Development Institute (ODI) says that Brexit will have large implications for developing countries. However, particularly least developed countries will be impacted mostly because of the decrease in exports and reduced aid values. The two main international supports available to least developed countries are foreign aid and trade preferences. The effect of Brexit on LDC will mostly be adverse in context of aid, investment, foreign loan, remittance. "If the Pound continues to fall, the effects could increase", says the report. The devaluation of Pound will decrease the overall British aid to all developing countries by \$1.9 billion, LDC being in the worse position. 5% of LDC exports is accounted by the UK, even though the export reliance varies from one country to another. LDCs that have good export relation with the UK will mostly be affected. LDCs are also dependant on the EU market. LDCs will also be affected if the EU is affected by Brexit. For example Bangladesh sends half of its clothing apparel to Europe that includes the UK. One of the most important sources of income of these LDCs are remittance. Brexit may lower remittances which will impact the countries that rely on UK such as Afganistan, Somalia, Mali and so on.

Additionally, higher tariffs on goods will make it impossible for LDC's to afford luxury goods. This way LDC's will never be able to increase their standard of living.

LDC's also need to look for alternative that makes them less reliant on European and UK aid, investment and remittances.

Brexit's implication for India

Many believe that Brexit will create a big economic turmoil globally. It would be important to study whether Brexit would be an opportunity or a threat for India's exports as the EU is the largest trading partner of India.

Major exports

In the fiscal year 2016, India's export value was \$45 billion, which counted for about 17% of its total export of merchandise. 20% of that, i.e. \$9 billion, was accounted for by Britain. Out of the \$9 billion, approximately \$2.5 billion is accounted for by apparel and made ups. \$430 million out of total of \$1.51 billion of India's pharmaceuticals was exported to EU is accounted for by Britain. Approximately, one-fourth of India's automobiles and components to the EU were sent to Britain. Hence, 40% of India's total merchandise exports to the EU is accounted for by Britain. Further, after the US, Britain is also India's second-largest destination for IT service export. Moreover, India is the most visited tourist destination of Britain.

Major impacts

There are two ways in which India's export will be affected.

- 1) Decrease in demand for India's goods and services due to growth slowdown induced by Brexit in the UK and the EU
- 2) Fluctuating exchange rate
Brexit will directly as well as indirectly affect the growth prospect of both EU and Britain. Depending on actual terms of its withdrawal from the EU, Brexit will dispose off anything between 1% and 9% of Britain's GDP according to the IMF. If Britain cannot retain duty free market access, increase in EU tariff and non tariff trade barriers will disturb the present chain of supply. Brexit will make revival of India's export difficult.

Exchange rates movements

The fluctuation in the exchange rates of Pound, Euro, Yuan and Rupee against the Dollar will determine the net impact of Brexit on India's export competitiveness. The Rupee gained 0.9%, while the Yuan, Euro and Pound lost 1.1%, 1.7% and 13.2% respectively, against the Dollar,

between 23rd June and 10th August. In compared to Yuan by 2%, Euro by 2.6% and Pound by over 14%, Rupees has become relatively stronger. India's export competitiveness in terms of price elastic items such as clothing and textiles is going to be negatively impacted.

The major risk to India's exports is from a weaker yuan. Cheaper Chinese products could increase the competition for Indian export goods. Decline of monetary value of Pound and Euro will make it expensive for British and European tourists visiting India. This could be a halt to source of income through tourism. This will also affect the price competitiveness of India's IT companies. India contributes roughly 10% of global imports. Yet the direct impact on India's economy might not be as much. However, any further turmoil in economy of UK or EU may lead to currency devaluation of other upcoming economies which sought to protect their export market in a very slow global demand.

Brexit's implication to Nepal as a LDC

Although Nepal has a small economy relying heavily on neighbors, going through political transition and geographically far away and does not have close affairs with the UK. Nepal cannot be unaffected by a major international move. Nepal and the UK have shared a close relation and have been long intimate friends. Moreover, the UK is one of the biggest donors to Nepal. This shows that Nepal is likely to be impacted by the sudden decision of withdrawal from the EU. On the other hand, former foreign ministers of Nepal Dr prakash Chandra Lohani has put forward his view regarding this matter. He says that Nepal would not face any immediate effect from Brexit. Similarly, former foreign secretary Madhuraman Acharya also argues that Nepal and the UK had diplomatic relation long before the UK was even part of the EU. He also says that the bilateral relations with the UK would not be affected. However, there are other factors to be considered.

For instance, if there is turmoil in existing British economy, the donation to Nepal may shrink.

There was rise in price of gold in the market, immediately after the Brexit poll results came out. Nepal Rastra bank (NRB) still has not worked out the new exchange rates with the US Dollar. The exchange rate of Nepal is bound to fluctuate since it is pegged to the Indian Rupee. Economist Posh Raj Pandey said “Nepal will not be exposed to any magnified impact given the pegging of its currency to the Indian Rupee but there are other possible impacts” Brexit may impact Nepal’s trade, tourism and foreign aid. Nepal depends on UK for large donation. In order to pay international debts, Nepal will need more cash. It is less likely for Nepal to be in a position to make more foreign currency through other means as export is also insignificant. Consumers will have to pay more for imported goods. Drop in value of Pound appears to be beneficial for Nepal. Devaluation of their currency will lead them to choose Nepal as a cheaper tourist destination. Roughly, 35000 British tourists visit Nepal every year.

Conclusion

All in all, Brexit has a global consequence. It may not have same impact all over the world but it has not left any part of the world untouched. It has affected the world in one way or the other. People across the world believe that Britain itself will be most affected by Brexit. The sudden shift in economy will have huge impact on exports, imports and Britain’s economy in general. The

Pound's value will continue to fall while other economies will begin to gain considerable relative financial power elevating their monetary position at the cost of Britain.

Bibliography

Article: Brexit’s Global Spillover: Assessing Effects on Trade, Aid, and Migration

(<https://theglobalobservatory.org/2017/03/Brexit-article-50-trade-development-refugees-migration/>)

Article: EU Brexit guidelines: What’s in the document, and what it really means

(<http://www.telegraph.co.uk/news/2017/04/29/eu-Brexit-guidelines-document-really-means/>)

<http://unohrlls.org/news/14-july-2016-impact-Brexit-least-developed-countries/>

Article: How Brexit will impact India’s exports; all you want to know in 4 points

<http://www.financialexpress.com/opinion/how-Brexit-will-impact-indias-exports-all-you-want-to-know-in-4-points/363681/>

Article: How Brexit will impact India’s exports; all you want to know in 4 points

<http://www.financialexpress.com/opinion/how-Brexit-will-impact-indias-exports-all-you-want-to-know-in-4-points/363681>

Article: Brexit will have little impact on Nepal

(<https://thehimalayantimes.com/kathmandu/Brexit-will-little-impact-nepal/>)

Article: Brexit may impact Nepal's trade, tourism, aid medium-term: Experts

(<http://www.myrepublica.com/news/837/>)

Highlights of Foreign Trade Structure of Nepal

● Mila D. Barahi*

Foreign trade of Nepal was limited only to Tibet and India during its early days. The foreign trade regime is believed to have liberalized only in the 1980s and further accelerated in the 1990s after introduction of Trade Policy, 1992. This policy was displaced with New Trade Policy 2009 which was introduced to address the changes taking place in national and international market. Nepal became the 147th member of WTO in 2004 and became the first least developed country member. Nepal has also entered into regional trading arrangements of SAFTA and BIMSTEC.

Nepal's trade today has been expanded to numbers of countries in the world. Foreign Trade of Nepal can be described altogether in two terms: import dominated and India concentrated. 91% of total trade is import and the rest or 9% is export. 64% of total trade is with India and rest with other countries of the world.

Trade deficit is the paramount feature of Nepalese foreign trade. According to economic survey 2015/16, Nepal faces trade deficit of 2 billion per day. Trade deficit started to escalate from 1974 onwards.

Trade Structure of the country:

India, USA, Turkey, Germany, UK, Singapore, China, France, Italy, Bangladesh, Japan, Canada, Australia, Netherlands and Denmark are the main countries for Nepali exports. Similarly, Nepal's major import partners are India, China, UAE, France, Indonesia, Argentina, Thailand, Korea, Canada, USA.

Major imports range from basic goods to luxurious

goods while exports are limited only to traditional items.

Trade structure of the country can be studied more precisely by dividing total trade into a) trade with India, b) trade with China, c) trade with third countries.

Trade with India:

India occupies 64% of total trade of Nepal, 57% of its total export and 64% of its total import. Trade dependency on India has gradually declined over the periods (Trade with India comprised more than 70% of Nepal's trade in FY 1975). However, trade deficit of Nepal with India has precariously widened. It was 5,92,220.4 million in 2016/17. 65% of total trade deficit of the country is with India. Export to import ratio with India was 6.5% in 2016/17 while it was 11.4% in 2014/15.

Major imports from India are diesel, semi finished iron products, cement clinkers, LP gas, petrol, rice, motorcycles, heavy vehicles. Major exports to India are Cardamom, juice, tea, jute products, iron wire, rosin and resin acids, polyster yarn, sports footwear and textiles.

Trade with China:

Nepal's trade with China doesn't have a long history. But Nepal's trade deficit with China already has started to widen. China holds 13.7% of total trade, 2.3% of total export and 12.9% of total import¹. Trade deficit with China in FY 2016/17 was 1,25,543.5 million.

Major imports from China are telephone and parts, urea, computer parts software while major

* Assistant Director, Nepal Rastra Bank.

¹ Current macroeconomic situation-July 2016.

² department of customs-www.customs.gov.np-foreign trade statistics

exports to China are leather, paintings, ornaments, sculptures and woolen wears.¹

Export import ratio of Nepal with China is only 1% which is declining consistently.

Trade with Third Countries :

22% of total trade is with other third countries. Major imports from third country are aircraft spare parts, crude soyabean oil, transport equipment and parts, gold and silver. Similarly, export to third countries are woolen carpets, pashmina, readymade garments etc. Third countries share 41% of total export and 23% of total import of the country. Export import ratio of Nepal with third countries is 13%.

Trade size of the country:

	2012/13	2013/14	2014/15	2015/16	2016/17
Export/GDP %	4.5	4.7	4.0	3.1	3.0
Import/GDP %	32.8	36.45	36.4	34.4	37.4
Trade Deficit/GDP%	-28.3	-31.7	-32.4	-31.3	-34.4

Source: *Economic Survey, 2016/17*

Trade growth trend for past five years:

Export grew only by 2.7% in last five years while import has grown up by 14.7%.

Rs. in million

Export	2012/13	2013/14	2014/15	2015/16	2016/17
India	51000	59613.7	55864.6	39493.7	41449.2
China	2085.8	2840.6	2229.9	1681.5	1701.5
Third	23831.6	29537	27224.6	28941.8	29898.4
Import	2012/13	2013/14	2014/15	2015/16	2016/17
China	62451.2	73318.6	100166.4	115694.5	127245.2
Third	127257.7	163100.2	182861.9	180692.1	229198.6
India	367031.2	477947	491655.9	477212.6	633669.6

Trade balance	2012/13	2013/14	2014/15	2015/16	2016/17
India	-316031	-418333	-435791	-437719.0	-592220.4
China	-60365.4	-70477.9	-97936.5	-114012.8	-125543.5
Third	-103426	-133563	-155637	-151750.3	-199300.2

Source: *Quarterly Economic Bulletin – Mid October, 2017.*

Trend shows that import has been increasing by leaps and bounds while export has been declining continuously. This negative trade balance has been consistently pulling down BoP surplus position.

Institutional efforts in trade:

Nepal Rastra Bank (NRB) has been promoting investments in small and cottage industries by making it compulsory for commercial banks to invest 25% of their loans in productive sectors that includes hydropower, agriculture and small and cottage industries.

Similarly, NRB has been promoting investments in micro enterprises, agriculture, livestock business and renewable energy. NRB does so by allowing investments directly made in these sectors to be categorized as deprived sector lending.

Investments in hydropower sectors are provided refinance facility at 5%. Refinance at 5% is also available to small and cottage industries.

Investments in these sectors help to promote hydropower, small and medium enterprises, replace imports of petroleum, agro products and several traditional goods as well as exports.

NRB directly supports export by providing special refinance at 1% for exports of ostrich, cardamom and honey. Similarly, export refinance at 1% is provided to banks to forward the loan at maximum of 4.5% interest rate to export business firms/companies.

Government:

Government has introduced Trade policy and made timely amendments as per requirements to adapt with the changes. Trade policy 1992 was displaced with Trade policy 2009. Trade policy has strategies to create conducive environment for making trade competitive at international level, promoting export as well as to create

employment opportunities within trade. It has policies for simplifying all procedures related to export, identifying goods with competitive advantage and promote their production, building trade infrastructures, credit facilities and waiver of taxes and duties on imports of machineries and tools required for producing exportable goods.

Special Economic Zone (SEZ) are being established in number of places and SEZ Act has been introduced to govern SEZ . SEZ refers to unit of land separated merely for establishing industries. SEZ provides lands to industries at concessional rent. All the infrastructures required to run an industry are made available through one window system. Exemptions on tax, VAT and custom duties exemptions and many privileges are provided to industries established within SEZ and it is a completely strike restricted zone. Export promotion zone is established within SEZ to establish export oriented industries.

Similarly, National Trade Integration Strategy (NTIS) 2016 was formulated to address challenges of competitiveness being encountered by country's trade sector. The strategy is dedicated to a) Strengthen trade and trade and export enabling environment, b) focus on product development and strengthening supply capacity of priority products c) Strengthen institutional capacity, trade negotiation and inter-agency coordination; and iv) Build and enhance trade-related infrastructures.

Customs Reform and Modernization strategy and Action Plan 2017-21 has recently been launched by the Ministry of Finance realizing the vital role that customs play in facilitating export competitiveness.

Industrial Enterprise Act 2016 and Labor Act, 2016 have been designed so as to create conducive environment for industrialization which is the essence of trade for any country.

Foreign trade balance:

Despite several institutional attempts, foreign trade balance has been in deficit for a prolonged time. That is, export is continuously declining while import is swelling. The contribution of foreign trade is quite nominal.

Reasons for current state of Nepal's foreign trade balance:

Ministry of Commerce and Supplies has concluded that the trade deficit is rocketing in Nepal due to energy crisis, traditional agriculture and high remittance. Besides, squeezing industrial sector with response to several adverse factors is also equally liable.

Major reasons for current state of Nepal's foreign trade balance are as follows:

1. After Nepal became member of the WTO in 2004, the private sector failed to grow strong enough to compete in the international market. As a result, the foreign trade deficit is continuously swelling and Nepal is experiencing huge trade losses.
2. The export basket of Nepal is more or less constant. New potential exportable goods are not identified, developed and promoted. On one hand, the export of traditional goods is on the wane and on the another, the import of commodities such as petroleum, gold and luxury items is growing by leap and bounds. Though the growth in export is satisfactory, its base is low. On the contrary, the import base is wide and its growth rate is very fast. As a consequence, trade deficit is accelerating.
3. Nepalese industries were compelled to use petroleum as their alternative source of energy couple of months back due to electricity supply constraints. Industries

still face certain hours of power cuts. Use of petroleum products increases cost of production thus reduces competitiveness in international markets.

4. Traditional method of production and poor infrastructure, mainly road access, has increased cost of production and reduced productivity. Such situation of high cost and less return accompanied by other hazards such as labor problem, industrial insecurity and unfavorable investment environment have together forced many industries to shut down. Even existing big business families are shifting to trade from the industry. The closure of export oriented industries has escalated trade deficit.
5. Nepalese production such as cardamom (Alaichi), tea, coffee, carpet, pashmina are in high demand in international and Indian market. But the weaknesses in branding, promoting and marketing is holding back their export. It is the responsibility of Ministry of Agriculture to promote tea and coffee production while the responsibility of promoting handicrafts such as carpets and pashmina is of Ministry of Commerce and Industry.
6. In the agriculture sector, the investment and state of production has appeared as the obstruction for commercialization of this sector. As the result, from India alone, agro based products such as rice, vegetables, fruits etc worth almost 40 billion was imported in fiscal year 2016/17. Where rice once used to be exported from Nepal, in FY 2016/17, rice worth Rs. 24 billion had been imported from India.³ In addition, quality check and quarantine is another problem which is discouraging export.
7. Because of yearly migration of huge youth force for foreign employment, domestic production has decreased in the lack of manpower and in another hand due to improvement in purchasing power owing to remittance inflow, import of luxury goods is increasing.
8. Slow progress in trade infrastructure, removal of quota and market access facility for garments in America, transportation problems and procedural hassles in ports can also be pointed as the reasons for trade deficit. The responsibility of addressing such problems is of Ministry of Commerce and Supplies.
9. Similarly, inadequate irrigation, industrialization and infrastructure have paralyzed domestic production. Lack of quality certification of raw materials necessary for Nepalese industries is another problem.
10. Custom and non-custom hindrances have also discouraged export.

How to control trade deficit?

There are two remedies for improving foreign trade, encouraging exports and/or discouraging import. The 14th periodic plan has adopted following strategies in this regard:

1. Trade facilitation and infrastructure development
 2. Product development
 3. Export promotion and trade diversification
 4. Service trade promotion
 5. Trade related capacity development and
 6. Trade information system development
- Besides, some more measures can be adopted for import substitution and export promotion:
- Export Promotion:
- a) Infrastructure development is the

3 Current Macroeconomic Situation Mid-July 2017, Nepal Rastra Bank

first requirement for smooth and cost effective production and for encouraging export as well. In the context where Nepal doesn't have sufficient domestic capital available for investment in infrastructure projects, foreign investors should be encouraged to invest in infrastructure in Nepal.

- b) Industrial development is the pre-condition for minimizing trade deficit. Industrial development calls for industrial security, government's investments in technology, research and development, tax exemptions and subsidies to export oriented and import substituting industries and strong industrial infrastructure. Investment should be promoted under PPP policy and boot system and optimum but sustainable use of natural resources should be facilitated for industrial growth.
- c) Assessment of export potential of the country should be undertaken and products with competitive advantage should be selected, developed and promoted. The private sector should make product innovations and market exploration their regular activity.
- d) Nepal's export position can be recovered through the export of hydropower. Foreign investments should be attracted to invest in hydropower sector. Power Trading Agreement should be made with India without any delay.
- e) Rising economies such as India and China are the largest trade partners of Nepal. On the basis of their size and the common socio-cultural environment, a wide range of products can be exported to them. India and China have granted us with the quota-free facility on many items among them. Trade agreement 2009 made with India in 2009 has provided certain facilities for trade between Nepal and India. But still we are not able to reap benefits from such opportunities. Effective implementation of BIPPA agreement with India as well as signing BIPPA agreement with China as soon as possible can help the country increase its export and explore the opportunity of neighborhood of these two nuclear economies.
- f) Currently towards India, mainly zinc sheet, pebbles, sand, cardamom and juice export is increasing. Similarly, Nepal's organic coffee and tea is in big demand in Europe and America. Worldwide, Nepalese handicrafts and silvercrafts are under high demand. The country should attempt to earn trustworthiness in the quality of these goods. Similarly, in case of highly valued Yarshagumbu and other medical herbs, emphasis should be given on the processing and packaging such as to add the value. Nepal should also think for producing medicines based on largely available medical herbs.
- g) There should be quality maintenance in the packing and packaging of Nepalese exportable products. The manufacturers should be inspired to export their products by giving them technical knowhow and other facilities. The quality should consider the establishment of basic quality standards to safeguard the quality image of Nepalese export products.
- h) There is need of export promotion abroad by conducting exhibitions and international trade fairs. International market development should be

- monitored and assessed.
- i) Establishment of an export market development fund can be helpful in existing situation of the resource constraints for export market development.
 - j) Government needs to develop integrated industrial cum export policies. Export plans, policies and programs should be implemented in actual export performance. Efforts of the government should be coordinated with the private sector entrepreneurship.
 - k) Incentives should be provided to export oriented industries. There should be incentives for the import of raw materials and semi-processed products which are used for the production of export items. Government can cooperate in many fields for example through financial support to exporters and concessional rates of interest. Not only is it necessary to provide incentives for exporters but it is equally needed to remove existing disincentives arising from the execution of policies by Government and banks. Export financing should be provided easily with simple procedure from the government financial institutions.
 - l) Nepalese exporters are heavily dependent on India for transit. The Kolkota port facilities are highly inadequate for Nepal. Therefore, there is the need of multi/trilateral transit treaty with India, China, Pakistan and Bangladesh. But there are operational problems in the Bangladesh transit route.
 - m) Nepal's low scale production industries are not receiving certificates as industries. This is hindering the exports of their products. All the production of these industries should be brought under one roof for facilitating their export.
 - n) Initiative should be taken by the Ministry of Industry to add value to iron and steel products and export them as final products. The export of stones and pebbles without processing should not be allowed. Processing of valuable gems and then their export can also reduce trade deficit. The ministry of industry is responsible for that.
 - o) Lack of quality certification of raw materials necessary for Nepali industries can also be cited as main problem. Nepal lies among the popular tourism and religious pilgrimage destinations among foreign countries. Hence, infrastructure and environment should be prepared such as to attract more and more tourist in Nepal and help the tourism sector flourish. New tourism areas such as Sworgadwari, Ramaroshan, Halesi Mahadev, Ghodaghodi Taal etc. should be explored and promoted.
 - p) Trade arbitration has become a new phenomenon in Nepal's export trade. It has to be addressed soon.
 - q) The SAFTA will gear up the export promotion of Nepal. So far, Nepal's trade in south Asian market is import based. The South Asian market has potential for manufactured as well as primary exports. Nepal has not fully exploited the export potentials of the market. Nepal's effort should be directed towards export of high value agricultural products.
 - r) Payment and settlement system should be made easy and safe.

Import Substitution:

- a) Despite having capacity of fulfilling entire internal demand of electricity, petroleum is the main fuel for the country mainly for transportation and largely for cooking as well. Petroleum is the prime contributor of trade deficit of the country. Hence, in order to minimize the trade deficit, it is must to promote the hydroelectricity as well as solar power and bio-gas so as to replace petroleum. Electricity generation has already helped reduce import of inverters, generators, batteries etc.
- b) Even though the country bears rich potential in agricultural sector, another major item that has biggest share in import is agro products such as rice, corn, vegetables, soyabean, oil etc. Reduction in import of agricultural products will relax the trade deficit to a large extent. With the objective of making the country self sufficient in agriculture, the 14th three year plan has emphasized on agriculture commercialization, improvement in competitiveness of exportable agro products, cultivation in all arable lands, attraction of youth in agro business and in summary, export promotion and import substitution of agro products.
- c) Cigarette and liquor imports should be discouraged. Quota on gold, silver should be tightened and custom duties on luxurious goods should be raised. Consumers should be made aware to lessen conspicuous consumptions.
- d) Similarly, as vehicle import lack regularization,controllingmechanisms such as the auction system, quota system, toll tax, increment in annual renewal fee etc. should be adopted.. Similarly if ministry of physical infrastructure and transport improve public transportation, import of private vehicles can be reduced.
- e) 100 percent self dependency in cement has set an example against the import-oriented mentality. It has not only substituted import but has also attracted foreign investors. In a similar manner, country should identify other sectors where country can be self-sufficient. Agro products and minerals can be such sectors. Policy level support is required to develop these sectors.

Essentials of Internal Audit Practices

● Mukti Nath Sapkota*

Introduction

Audit is an evaluation of a person, organization, system, process, enterprise, project or product. The term most commonly refers to audits in accounting, but similar concepts also exist in project management, quality management and energy conservation. The primary purpose of an audit system is to collect data, perform a random data sample for each audit procedure, track activity and assist in the creation of the final report. There are a wide range of audit systems available from small systems designed for a medium-size business to large enterprise systems for use by multinational organizations. While the type of audit can vary, an audit system is most commonly used for financial or regulatory audits.

In modern and dynamic business environment, audit is taken as one of the important tools of check and balance system in institutions that ensures the execution of prudential regulations and exact execution of the policies formulated by the BOD and top level management of an institutions. In this context audit can be classified into internal audit, statutory audit, due diligence audit, social audit etc. In recent years, risk based internal audit, risk based statutory audit and international financial and reporting systems are in practice after the adjustments of best international practices of those area. Recent methodology of audit may help to identify, measure, monitor and control the risk levels of an organization. In this short article we are trying to analyze internal audit of institutions based on general observation.

Internal auditing is an independent, objective assurance and consulting activity designed to add

value and improve an organization's operations. It helps an organization accomplish its objectives by bringing a systematic, disciplined approach to evaluate and improve the effectiveness of risk management, control and governance processes. Internal auditing is a catalyst for improving an organization's effectiveness and efficiency by providing insights and recommendations based on analyses and assessments of data and business processes. With commitment to integrity and accountability, internal auditing provides value to governing bodies and senior management as an objective source of independent advice. Professionals, called internal auditors, are employed by organizations to perform internal auditing activity.

The Definition of Internal Auditing states the fundamental purpose, nature, and scope of internal auditing. The Institute of Internal Audit defines that internal auditing is an independent, objective assurance and consulting activity designed to add value and improve an organization's operations. It helps an organization accomplish its objectives by bringing a systematic, disciplined approach to evaluate and improve the effectiveness of risk management, control and governance processes.

The Basel Committee on Banking Supervision issued a revised supervisory guidance for assessing the effectiveness of the internal audit function in banks, which forms part of the Committee's ongoing efforts to address bank supervisory issues and enhance supervision through guidance that encourages sound practices within banks. The document replaces the 2001 document that explains about the internal audit in banks and the supervisor's relationship with

* Deputy Director, Nepal Rastra Bank.

auditors. It takes into account developments in supervisory practices and in banking organizations and incorporates lessons drawn from the recent financial crisis. The Committee's Principles for Enhancing Corporate Governance states that banks should have an internal audit function with sufficient authority, stature, independence, resources and access to the board of directors. Independent, competent and qualified internal auditors are vital for sound corporate governance.

Importance of Internal Audit

Internal audit is an important function for any organization. It helps the effective internal control system and it is taken as the foundation of final audit. Internal audit is more important to the banking and financial sector. It helps to reduce the risk especially operational risk. Strengthening internal control is another importance of internal audit. The banking sector is unique among sectors of the economy because it plays a central role in contributing to financial stability and provision of financial resources to the economy. This sector includes large commercial banks that are systemically important financial institutions or banks (SFBs), the failure of one or more of which could trigger a financial crisis as per its network. In addition, banks have a unique operating model. Supervisors are primarily concerned with maintaining the stability of the banking system and fostering the safety and soundness of individual banks in order to maintain market confidence and protect the interests of depositors.

Consequently, to enhance the effectiveness of supervision, supervisors have a keen interest in the quality with which external auditors perform bank audits. Building effective relationships with external auditors can also enhance banking supervision. Strong internal control, including an internal audit function and an independent external audit, are part of sound corporate governance. In banks, these are also important for the safety and soundness of operations and can contribute to an

efficient and constructive working relationship between bank management and banking supervisors. Appropriate communication between banking supervisors and banks' internal and external auditors will improve the effectiveness of audit and supervision.

Types of Internal Audit

Several types of internal audit exist in practice. Some of them are:

- a) **Financial audit**, the aim of which is to evaluate the reliability of the accounting system and the information contained in the consequent financial results,
- b) **Compliance audit**, the aim of which is to evaluate the quality and suitability of systems proposed for the purpose of ensuring compliance with legal requirements, measures and procedures
- c) **Operations audit**, the aim of which is to evaluate the quality and suitability of other systems and procedures, analyze the organizational structure and assess the suitability of methods and resources
- d) **Management audit**, the aim of which is to evaluate the quality of the management's approach to risk and control in the framework of the bank's overall aims.
- e) **Due Diligence Audit**, this covers the evaluations of real net worth of a company including its operation status, network, quality of employee and possible liabilities.

Since the internal audit department examines and evaluates the overall activities of the bank, it should not focus simply on one type of audit, but should employ the most appropriate type depending on the objectives which the audit is to achieve.

Internal Audit Process

The audit process is something that most people that are audited are often only aware of when the

auditors are on site and this can often give a limited picture of the whole cycle of work. The step-by-step guide provided below identifies the stages of an audit and highlights the potential for you to become involved in the process. It is found that things work best when unit managers and Internal Audit develop a good working relationship based on clear and continuing communication. The various step of audit system are as follows:-

1. Planning

During the planning portion of the audit, the auditor notifies the client of the audit, discusses the scope and objectives of the examination in a formal meeting with organization management, gathers information on important processes, evaluates existing controls, and plans the remaining audit steps. Each activity and each of the bank's subjects (i.e. its subsidiaries or branches) should fall within the scope of the internal audit. None of the bank's activities or any of its subjects may be excluded from an internal audit examination. The internal audit department should have access to the bank's records including and information and minutes from meetings of the advisory or decision making bodies of the bank, where this is relevant would regard to the performance of the internal auditors' activity. Internal audit includes a plan of the audit, an examination and evaluation of available information, communication of the results and fulfillment of recommendations.

2. Fieldwork

The fieldwork concentrates on transaction testing and informal communications. It is during this phase that the auditor determines whether the controls identified during the preliminary review are operating properly and in the manner described by the client. The fieldwork stage concludes with a list of significant findings from

which the auditor will prepare a draft of the audit report. As part of the process of assessing the bank's internal capital the internal audit department should regularly and independently control the risk management system on the basis of which the relation of risk to the bank's capital is evaluated and control the methods on the basis of which the compliance of internal procedures concerning capital is assessed. The assessment of risk in relation to the bank's capital is a part of risk management which is oriented on the bank's overall business strategy in various fields. It must be clearly identified in the bank the department or individuals responsible for controlling the bank's capital evaluation processes. This control may be performed by the bank's internal audit department or another department which is sufficiently independent from the bank's operations.

3. Audit Report

The principal product of the process is the final report in which internal auditors express their opinions, present the audit findings, and discuss recommendations for improvements. To facilitate communication and ensure that the recommendations presented in the final report are practical, Internal Audit discusses the rough draft with the client prior to issuing the final report.

4. Follow-up Review

Internal Audit prints and distributes the final report to the unit's operating management, the unit's reporting supervisor. The client response letter is reviewed and the actions taken to resolve the audit report findings may be tested to ensure that the desired results were achieved

Based on these principles a prudent far sighted internal audit system must have following

qualities to perform the audit function effectively and efficiently.

Ethical: - An internal auditor must follow the rules or standards governing the conduct of a person or the members of a profession. The auditor should disclose all the true facts, follow the norms.

Professional:- Auditor should be professional to carry out auditing activities. Auditing activities should be done by person who has obtained a degree in that field. An auditor must be qualified, skillful, capable and professional. Their meetings with institutional personalities should be formal and dealing must be professional.

Fair: - Auditing activities should be carried out in proper and legal manner. It must be consistent with rules, logic and ethics. Fairness is one of the major characteristics of auditor.

Independent: An auditor's whole movement from planning to report making must be governed by independent view and judgment. Their findings should be taken as references and useful means of organizational reform and sources of valid information. Based on this reality an internal audit should work independently.

Transparent: An auditor should be transparent. All the works performed in the internal audit process must be transparent and clear. Internal audit including their staff must disclose and self declare their any interest, business, contract, consultation and advisory works in same organization, group and subsidiary of their management since certain years.

Integrity: Integrity establishes trust as it requires the internal auditor to be straightforward, honest and truthful. This provides the basis for reliance on the internal auditor's professional judgment.

Employees of internal audit should respect the confidentiality of information acquired in the course of their duties. They should not use that information for personal gain or malicious

action and should be diligent in the protection of information acquired. The head of the internal audit function and all internal auditors should avoid conflict of interest. Internally recruited internal auditors should not engage in auditing activities for which they have had previous responsibility before a sufficiently long “cooling off” period has elapsed. Moreover, compensation arrangements should not provide incentives for internal auditors to act contrary to the attributes and objectives of the internal audit function.

Conclusion

The internal audit function plays a crucial role in the ongoing maintenance and assessment of a bank's internal control, risk management and governance systems and processes in which supervisory authorities have a keen interest. Furthermore, both internal auditors and supervisors use risk based approaches to determine their respective work plans and actions including compliance work. While internal auditors and supervisors each have a different mandate and are responsible for their own judgments and assessments, they may identify the same or similar/related risks.

At least once a year, the board of directors should review the effectiveness and efficiency of the internal control system and internal audit practices. Internal audit should be based on information provided by valid information system of institutions. Moreover, as part of their oversight responsibilities, the board of directors should review performance of the internal audit function. From time to time, the board of directors should consider commissioning an independent external quality assurance review of the internal audit function.

Senior management is responsible for developing an internal control framework that identifies, measures, monitors and controls all risks faced by the bank. It should maintain an organizational structure that clearly assigns responsibility,

authority and reporting relationships and ensures that delegated responsibilities are effectively carried out. It is an established practice for senior management to report to the board of directors on the scope and performance of the internal control framework.

Senior management should inform the internal audit function of new developments, initiatives, projects, products and operational changes and ensure that all associated risks, known and

anticipated, are identified and communicated at an early stage. Senior management should be accountable for ensuring that timely and appropriate actions are taken on all internal audit findings and recommendations. Senior management should ensure that the head of internal audit has the necessary resources, financial and otherwise, available to carry out his or her duties commensurate with the annual internal audit plan, scope and budget approved by the audit committee.

Fintech: Changing the Financial Landscape

● Prakash Kumar Shrestha, PhD^{1*}/Pravesh Rijal^{2#}

1. What is Fintech?

Fintech, a short form for financial technology, has been changing the financial landscape worldwide, creating challenges and opportunities for the central banks as well as for the financial services industry globally. Fintech refers to "companies or representatives of companies that combine financial services with modern and innovative technologies" (Dorffleitner, et al. 2017). Fintech, in its literal meaning, is technology enabled financial services. Today, Fintech has evolved out of its literal meaning into a phenomenon that is shaping the financial services landscape of the future. Financial Stability Board (2017) defines Fintech "as technology-enabled innovation in financial services that could result in new business models, applications, processes or products with an associated material effect on the provision of financial services" (7).

The BCBS recognises that the emergence of Fintech is the latest wave of innovation to affect the banking industry (BIS, 2017). Ample examples of Fintech enabled disruptions and innovations can be seen in different facets of the financial services industry. With the development of Fintech, "the possibility now looms that entities driven by Fintech may emerge as competitive alternatives to traditional financial intermediaries, markets, and infrastructures" (IMF, 2017) by impacting every block of the financial system framework. On one hand Fintech could be perceived as a disruptive competitor of the incumbent traditional financial intermediaries, while on the other, it can also be seen as a partner sharing and shaping a common future of the financial services industry. Today,

Fintech is shaping expectations and impacting the future of money, market, market place and infrastructure.

A quick survey of the existing body of literature on Fintech and some example solutions show us that, "FinTechs generally aim to attract customers with products and services that are more user-friendly, efficient, transparent, and automated than those currently available" (Dorffleitner, et al. 2017). There are also Fintechs that distribute insurance and other financial instruments or provide third party services. Fintechs can be distinguished on the basis of their involvement in financing, asset management, and payments, as well as other FinTechs (Dorffleitner, et al. 2017).

The finance sector includes a Fintech segment that makes financing available for both private individuals and for businesses such as crowdfunding as well as credit and factoring. Crowdfunding describes a form of financing in which a large number of contributors provide the financial resources to achieve a common goal. In case of credit and factoring, FinTech businesses in this sub-segment, generally in cooperation with a partner bank (or else a number of partner banks), extend credit to private individuals and businesses without recourse to the crowd.

The asset management segment includes Fintechs that offer advice, disposal and management of assets. For example, *Robo advisors*, which are a class of financial adviser that provide financial advice or investment management online with moderate to minimal human intervention³. They provide digital financial advice based on mathematical rules or algorithms. *Robo advisor*

1 *Director, Nepal Rastra Bank. Email: shresthap@nrb.org.np

2 #Vice President, Risk Management, PNC Bank, USA. Email: pravesh.rijal@pnc.com Usual Disclaimer applies.

3 <https://en.wikipedia.org/wiki/Robo-advisor>

software analyzes an individual customer's current financial status, risk aversion, and monetary goals, and then recommends the best portfolio of stocks available based on that data⁴. As of October 2017, *robo-advisors* had \$224 billion in assets under management⁵.

The payments segment is an umbrella term that applies to Fintechs whose applications and services concern national and international payment transactions. Under this umbrella is included the blockchain and cryptocurrency sub-segment, which includes Fintechs that offer virtual currencies (cryptocurrency) as an alternative to typical fiat money (Dorfleitner, et al. 2017). The other Fintechs segment describes Fintech businesses that cannot be classified by the other three traditional bank functions, i.e. financing, asset management and payment transactions.

2. What are the Driving Forces?

Fintech has been evolving from small startups trying challenge traditional banking players by disruptions, to a phenomenon that has a promise to shape the future of financial services industry. Following are some key drivers that can be seen as contributing forces to this:

- Barrier to entry into financial services industry lowered by technological innovations and the advent of technologies such as smart mobile phones
- Computational technology innovations and availability of infrastructures such as cloud computing, artificial intelligence, social computing etc.
- Product innovation on money and credit
- Weak innovation within incumbent traditional banking players, changing consumer behavior and expectations from financial service providers.

Developments in computational and information

technology have contributed to the evolution of Fintech. Innovations here not only have contributed to increased efficiency, reduced costs and increased profit margins, they have also enabled new ways to do business. The advent of high power mobile technology, cloud infrastructures and development of computational infrastructure has enabled business models to change, access to new markets have been made simpler, cost effective solutions have allowed innovators to operate on a different unit economics than traditional banks and thus reduced cost. All of which has lowered the barrier to entry into financial services industry.

Changing consumer demographics is another significant contributor. Increasing share of millennial in the core consumer base of financial services industry has changed the dynamics of how consumer want to interact with their financial intermediaries and their expectations. Consumers today want solutions that is mobile, that is efficient and that is cost effective. The traditional model doesn't always work for them and they are looking for alternatives that fit in with their thinking and lifestyle.

Post Global Financial Crisis (GFC) risk aversion of the traditional banks is another important factor. Banks and traditional financial services providers have revised their risk appetites in the wake of GFC. Heightened regulatory scrutiny and cost of doing business, that has come with it, has made the traditional financial institutions more risk averse. This has given prudential regulation and risk management the proper attention it deserves, but it has also created market gaps and pockets that are now not served by the traditional banks. This risk aversion of incumbent banks and regulatory landscape has also contributed to the growth of Fintech.

Example of some technological enablers of Fintech are as follows:

⁴ <http://www.businessinsider.com/robo-advisors-online-financial-advisors-automated-investing-2017-1>

⁵ <https://money.usnews.com/investing/investing-101/slideshows/9-things-to-know-about-robo-advisors>

Artificial intelligence (AI), Machine Learning (ML) and Big Data: AI, ML and Big Data have enabled innovation in financial services industry in different ways. IMF (2017, 10) notes that AI "capture the parsing of vast databases containing the characteristics and transactions of billions of economic agents through advanced algorithms to derive patterns used to predict behavior and prices, and in the end mimic human judgment in automated decisions. Related applications can automate credit approvals or advice, facilitate regulatory compliance and fraud detection, and automate the trading of financial assets." The application of AI, ML and Big Data could be seen in Task Automation, Robotic Process Automation (RPA) and Intelligence Automation. These technologies could be used to automate simple tasks such as answering telephone. They could also be used to automate robotic processes such as ATM machine, Internet of Things in branches, data extraction from paper forms etc. Further, as intelligence automation, these technologies could be used for generating analytics and insights, pattern recognition and making judgmental decisions on risk measurement, credibility, fraud identification, investments etc.

Distributed computing : This technology has made super computing resources available for fraction of the cost. Distributed computing can be seen as a shift in paradigm of thought in computing. While previously computing was seen as "monolithic", meaning, computation was done in a single machine. Thus, big datasets needed super computers for calculations. This made big data computing extremely expensive. However, distributed computing takes a computational task, distributes it and runs it on a network of several computers. Once the task is broken down, each single fragment of task could be run on in expensive machines and later combined. This made super computer type computation power accessible to everybody.

Advent of Distributed computing has also made possible other types of distributed networks. Distributed ledger is an important development that has" permitted a jump in computing power and stability by linking (or networking) individual computers. Distributed ledgers have recently emerged as a keytechnology supporting multiple applications" (IMF, 2017, 10).

Developments in cryptography: Developments in cryptography along with distributed computing have made a plethora of financial innovations possible. Cryptography is simply a way of encrypting something. But bundling this with distributed ledger technology and consensus algorithms have given rise to disruptive Fintech innovations. Block chain, smart contracts and crypto currencies could be taken as examples. "Development in cryptography" have facilitated a variety of applications including smart contracts (a set of promises specified in digital form, to be executed following certain procedures and if certain conditions are met—such as selling an asset at a certain price), and have combined with sensing technologies and biometrics to create more robust security systems" (IMF,2017, 10).

Mobile access and the internet : Mobile and internet penetration could safely be attributed to the major chunk of credit of being the Fintech enablers. This development has unlocked markets, shaped consumer behavior and given access to market segments for products that were never seen before. "Mobile access and the internet have been transformational for accessing and expanding financial services by breaking the geographical barrier. This massive decentralization is opening the door to direct person-to-person transactions (P2P), and to the direct funding of firms (crowd-funding). It has profound implications also for financial inclusion by permitting "unbanked" consumers in low income countries to access financial services for the first time" (IMF, 2017, 11).

3. Financial Landscape Affected

Development of Fintech has been changing the financial landscape in the following ways.

Money

Recent innovations in Fintech have changed the traditional definition of money. It has changed the way people think about money and value exchange in a digital world. Three key money innovations have been made possible by Fintech: (i) Distributed Ledger Technology and Digital currencies (ii) peer to peer value transfer technology and (iii) mobile banking.

Development of Distributed Ledger Technology (DLT) have led to emergence of digital currencies (e- currency) for examples *bitcoin, litecoin, ether* etc⁶. These digital currencies, which are also called crypto currency, have facilitated financial transactions, by avoiding the role of any third party or mainstream traditional financial institutions and central banks. Emergence of digital currency has obviously posed challenges to traditional paper currency (fiat) issued by central banks. These new crypto currencies decentralize money value creation and hence, could bypass the role of central banks and the traditional financial systems if adopted widely.

Fintech is not only changing the ways of providing financial services, but also the emergence of virtual currencies, which are privately issued. These means of payment are tokens that are exchanged electronically between market participants (individuals or firms), much like cash, over a permissionless (open) or permissioned (fully private or consortium) DLT-based network, outside the conventional banking system (IMF, 2017). The use of these systems effectively shifts payments from accounts-based systems to token-based systems (IMF,2017).

As consumers move away from transacting using

physical money, there has been rise in new mobile payment methods. Digital wallets such as e-sewa, Khalti, Nepzy, Apple Pay, Google Wallet etc. are examples of mobile enabled value transfer technologies.

Market and Market Place

Fintech has changed the market and market place where the traditional financial institutions operate or where the financial transaction occurs. Network-enabled markets have emerged in this era of pervasive mobile and social technology. Emergence of peer-to-peer crowd funding and equity funding, prediction markets for collective intelligence, social trading, automated wealth management etc are relevant examples. Likewise, market place innovations like online payment platforms, e-wallets and block chain markets have started to diminish the relevancy of brick -and- mortar bank branches.

Financial Infrastructure

Infrastructure is the system that enables the movement and regulation of transaction in the financial services space. International Financial Corporation (IFC) defines financial infrastructure as "the set of institutions that enable effective operation of financial intermediaries. This includes such elements as payment systems, credit information bureaus and collateral registries. More broadly, financial infrastructure encompasses the existing legal and regulatory framework for financial sector operations"⁷. Technology has radically altered the financial services infrastructure.

Traditionally, banks controlled money movements, this is now changing with newer entrants providing potentially faster, cheaper and better ways to transact. With more consumers wanting to transact in alternative ways, the privacy and security of these transactions also need to

⁶ *The number of cryptocurrencies available over the internet as of 7 January 2018 is over 1384 (https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_cryptocurrencies).*

⁷ *http://www.ifc.org/wps/wcm/connect/Industry_EXT_Content/IFC_External_Corporate_Site/Industries/Financial+Markets/Financial+Infrastructure/*

be enhanced. Thus, Fintech providers providing data privacy and security solutions have entered into the industry. All these change the financial services industry infrastructure.

Another example is DLT. DLT has great potential to drive simplicity and efficiency through the establishment of new financial services infrastructure and processes (WEF, 2016).⁸. WEF(2016, 19) finds six key value drivers for DLT such as operational simplification, regulatory efficiency improvement (DLT enables real-time monitoring of financial activity between regulators and regulated entities), counterparty risk reduction, clearing and settlement time reduction, liquidity and capital improvement (DLT reduces locked-in capital and provides transparency into sourcing liquidity for assets) and fraud minimization (DLT enables asset provenance and full transaction history to be established within a single source of truth).

Clear advantages of Fintech over incumbent service providers will mean a wider adoption of Fintech. Thus, Fintech is likely to change the financial services infrastructure and shape the future of it. Some trends that are seen in changing infrastructure includes digital financial identity, data security and privacy, cyber security and regulation technologies.

As infrastructure under goes rapid changes towards being better, faster and more transparent, the regulators will need to keep up. Regulatory technologies (Regtech) have entered into the spectrum and are helping the Fintech companies comply with regulations efficiently and inexpensively. Altogether, emergence of new themes and enablers in Fintech are shaping the future expectation of the financial services industry infrastructure.

4. Fintech and Central Banks: Opportunities and Challenges

With development of Fintech and spread of its

uses, various opportunities and challenges have appeared for central banks. Opportunities should be harnessed and risks should be managed for maintaining financial stability in the economy.

Opportunities

"Fintech may spur efficiency gains in the financial sector, offer better and more targeted products and services, and deepen financial inclusion in the developing world by lowering transaction costs and providing faster banking services. Fintech also forces existing banks and non-banks to adopt new technologies, improve service offerings, alter business models, and reduce costs to remain in the market (IMF, 2017). Such a situation benefits the people by getting financial services faster at a low cost.

BIS (2017, 23) listed the following benefits for central banks from Fintech.

Financial Inclusion: Digital finance has improved access to financial services for under-served groups. Technology can reach remote locations. Financial services could be provided to more people with greater speed, accountability and efficiency.

Better and more tailored banking services: Fintech has evolved from being only an outside disruptor or a challenger. Incumbent banks and new entrant Fintech companies could help each other in many ways. These partnerships could enable unlocking newer markets, leveraging new acquisition channels and realizing operational synergies.

Lower transaction costs and faster banking services: Innovations from Fintech players may speed up transfers and payments and cut costs. For instance, in the area of cross-border remittance and settlements, Fintech companies can provide faster banking services at lower cost.

Potential positive impact on financial stability due to increased competition: The entry of new players competing with incumbent banks could

⁸ <https://www2.deloitte.com/au/en/pages/financial-services/articles/future-financial-infrastructure.html>

eventually fragment the banking services market and reduce the systemic risk associated with risk concentration and players of systemic size.

Regtech: More importantly, emerging technologies themselves could facilitate regulatory compliance (“Regtech”) and reduce compliance costs (IMF, 2017) thereby achieve effective regulation. Fintech innovations need regulatory infrastructure to match them. Both innovators and regulators feel the need improved, faster and more efficient processes to address the rates at which new Fintech solutions have emerged in markets that are un-regulated. Innovation in Fintech has thus led to innovation in Regtech, which enables regulators to adapt and find new ways to ensure compliance in the industry.

DLT can be taken as an example. "DLT, when combined with other technologies, has the potential to significantly lower the cost of compliance. In particular, Fintech is used to facilitate know-your-customer (KYC) and digital identity can assist information sharing and help reduce the cost of compliance, including with respect to AML/CFT regulation and sanctions-related controls"(IMF, 2017).

The same technologies that offer efficiencies and opportunities for Fintech firms and banks, such as AI/ML/advanced data analytics, DLT, cloud computing and APIs, may also improve supervisory efficiency and effectiveness (BIS, 2017). Increased complexity, disruptive innovations, emergence of new technology and heightened regulatory expectations have all worked as both drivers as well as enablers of Regtech.

Challenges

However, Fintech could also potentially pose risks if its application undermines competition, trust, monetary policy transmission and financial stability. The development of financial services outside the boundaries of the supervisory and regulatory framework may lead to the emergence

of new risks. IMF (2017) mentions that "Greater reliance on automated transactions could potentially increase market volatility. The wider adoption of certain algorithms and technological solutions may increase vulnerabilities to cyber attack. It may also increase concentration risk on key nodes within the global system". The financial sector regulators will have the onus to move at the rate of the technology changes and enhance regulations.

The driving forces enable new entrant Fintech disrupt old way of doing business with new and more efficient business models. Banks will find it increasingly difficult to maintain their current operating models, given technological change and customer expectations (BIS, 2017). BIS(2017, 27:28) identified the following risks from Fintech as follow:

Strategic risk: The potential for rapid unbundling and rebundling of banking services by non-bank Fintech firms increases risks to profitability of individual banks. Traditional bank’s business model is to bundle services e.g. deposit collection, money transfer, lending, wealth management etc. Fintech entrants unbundle these into individual services and focus on one, e.g. wallets focusing only fund transfer services. Unbundling and specializing allows Fintech to focus their resource and excel in one particular area. This puts traditional banking model, which is a more generalist focused, at a risk.

High operational risk: The rise of Fintech leads to more IT interdependencies between market players (banks, Fintech and others) and market infrastructures, which could cause an IT risk event to escalate into a systemic crisis, particularly where services are concentrated in one or a few dominant players.

Moreover, a proliferation of innovative products and services may increase the complexity of financial services delivery, making it more difficult to manage and control operational risk. Banks are using greater numbers of third parties,

either through outsourcing (e.g. cloud computing) or other Fintech partnerships, thereby increasing complexity and reducing the transparency of end to-end operations. This increased use of third parties may increase risks surrounding data security, privacy, money laundering, cyber-crime and customer protection.

Increased difficulties in meeting compliance requirements and especially AML/CFT obligations: The risk of loss of the customer relationship can result in loss of revenues and cross-selling opportunities. Also, on the compliance side, banks will need appropriate AML/CFT monitoring processes in place if they process transactions on behalf of Fintech companies' customers.

Cyber-risk: Cyber-risk is likely to rise in all scenarios. New technologies and business models can increase cyber-risk if controls do not keep pace with change. Heavier reliance on APIs, cloud computing and other new technologies facilitating increased interconnectivity could potentially make the banking system more vulnerable to cyber threats, and expose large volumes of sensitive data to potential breaches. However, with current demographic trends even in traditional banking, cyber risk shall grow as banking grows increasingly digital.

Liquidity risk and volatility of bank funding sources: The use of new technology and aggregators creates opportunities for customers to automatically change between different savings accounts or mutual funds to obtain a better return. While this can increase efficiency, it can also affect customer loyalty and increase the volatility of deposits. This in turn could lead to higher liquidity risk for traditional banks.

Apart from the identified theme, the growth and evolution of Fintech could also have two other risks (i) lost opportunity (ii) regulatory balance
Developments in Fintech has surfaced as a revolutionary and a global phenomenon. As

economies adopt the innovation and grow, financial systems and economies that fail to do so could suffer from an inferior financial services industry ex-post.

Regulatory environment has a significant influence on innovation. Lack of regulation can spur growth of innovation but it would also invite unwanted risk. Similarly, over-regulation could deter away any risk taking in the system but it would also kill incentive for innovation. Financial regulators will have a significant role to play. The regulators will need to foster innovation to drive growth and development and at the same time avoid negative impact of innovation to maintain the integrity of financial services industry they regulate.

“Regulatory Sandboxes” could be a way to achieve this. The sandboxes are special programs created by Central Banks that allow Fintech to test viability of their idea or product in a controlled environment provided by the central banks. Hence, the regulator could achieve both of its targets of fostering innovation while maintaining safety of financial system. "Sandboxes allow firms to test new technologies and business models in a controlled environment, and enable regulators to address the potential risks of new technologies without stifling innovation" (IMF, 2017).

5. Conclusion

Development and use of Fintech has been changing the financial landscape by disrupting all functions of traditional financial system. Obviously, new development of Fintech has been creating new opportunities to regulators and incumbent financial institutions, but at the same time, Fintech has been creating new types of risks. In this context, regulatory authorities need to carefully balance efficiency and stability tradeoffs in the face of these rapid changes. Regulators will need to ensure that algorithms are designed and operate in a manner that does not expose consumers or the financial system to undue risks (IMF, 2017) .

In order to promote innovation in Fintech industry, regulators should think of introducing regulatory sandboxes. Technological development in market spurred by many factors cannot be controlled by any individual or institutions. Failure to capitalize on technological advancements would mean a lost opportunity. Similarly, an unchecked environment will mean high risk. All the stakeholders of financial services industry need to collectively adapt and navigate technological development to reap benefits for the economy and the country.

References:

BIS (2017). Sound Practices: Implications of Fintech Developments for Banks and Bank Supervisors, Basel Committee on Banking Supervision's Consultative Document, Bank for International Settlement, Retrieved from <https://www.bis.org/bcbs/publ/d415.pdf>.

Dorfleitner, G., Hornuf, L., Schmitt, M., Weber,

M. (2017). *FinTech in Germany*, Springer International Publishing.

FSB(2017). Financial Stability Implications from FinTech, Supervisory and Regulatory Issues that Merit Authorities' Attention. Financial Stability Board, Retrieved from www.fsb.org/wp-content/.../R270617.pdf.

IMF (2017). Fintech and Financial Services: Initial Consideration. *IMF Staff Discussion Note*, SDN/17/05. Retrieved from <https://www.imf.org/en/Publications/Staff-Discussion-Notes/Issues/2017/06/16/Fintech-and-Financial-Services-Initial-Considerations-44985>.

WEF (2016). *The Future of Financial Infrastructure*. World Economic Forum, Retrieved from <https://www2.deloitte.com/au/en/pages/financial-services/articles/future-financial-infrastructure.html>

Foreign Exchange Management Policy, Practices and Regulation in Nepal

● Ramesh Prasad Parajuli*

1. Meaning of Foreign Exchange Rate:

Foreign exchange rate is the relative price of foreign currency expressed in terms of local currency. In other words, it is the amount of local currency required to purchase one unit of foreign currency. For example, one dollar can be purchased with about 104 rupees of Nepalese currency. Thus it is the price of one country's currency in terms of other. The foreign exchange rate is important because it is essential to carry out international trade on merchandise goods and services between countries, for smooth movement of natural persons across the border and for accounting purposes to record capital transfer and capital investments.

2. Determination of foreign exchange rate:

There are various ways in which price of currency can be determined - fixed, flexible, managed floating etc. A brief summary of such system is mentioned below.

- a) Fixed: In this system, the government or central bank determines and revises the exchange rate. The government intervenes in the currency market in order to keep the currency market close to a fixed target.
- b) Flexible: In this system, exchange rate fluctuates according to market forces i.e. the value of currency is determined by interaction between demand and supply of foreign currencies.
- c) Managed floating: In this system, exchange rate is determined by market forces but monetary authority and government intervenes to resist

fluctuation that they consider as undesirable. It has attributes of both fixed and flexible exchange rate system. Presently there are free floating, managed floating, conventional peg, crawl like, stabilized and other managed floating exchange rate arrangements being followed by various countries. Among them Nepal and Bhutan have followed conventional peg exchange rate regime with Indian currency.

3. Foreign exchange management policy in Nepal:

Studies of International Monetary Fund suggests that developing countries with fixed (Pegged) exchange rate enjoyed relatively lower and more stable rate of inflation. However, due to increasing globalization of financial markets, many economies have moved from fixed to floating exchange rate. This has integrated developing economics more closely into the global financial system.

Early literature on the choice of exchange rate regime took the view that the smaller and more "open" an economy (that is, the more dependent on exports and imports.), the better it is served by a fixed exchange rate. A later approach to the choice of exchange rate regime looks at the effects of various random disturbances on the domestic economy. In this framework, the best regime is the one that stabilizes macroeconomic performance, that is, minimizes fluctuations in output, consumption, the domestic price level, or some other macroeconomic variable. (IMF April 1998)

In Nepal, foreign exchange reserve

* Assistant Director, Nepal Rastra Bank.

management is guided by Nepal Rastra Bank (NRB) Act, Foreign Exchange Regulation Act, NRB Directives and Investment Guidelines.

A brief explanation of these policy provisions is given below:

I. NRB Act 2058: The NRB act is the main policy to manage foreign exchange in Nepal. All other policies are deemed with the NRB Act. The major policy provisions of foreign exchange under this act are:

- Section 4, sub section 1: one of the main objectives of the bank is 'To formulate necessary monetary and foreign exchange policies in order to maintain the stability of price and balance of payment for sustainable development of economy, and manage it'.
- As stated in section 5 sub section 1(c), (d) and (e) the main functions of NRB are: Formulation foreign exchange policies and implementation or cause to implement them, determine the system of foreign exchange rate and as well as manage and operate foreign exchange reserve.
- Chapter 7 section, 62 to 68 NRB has special authority to manage, regulate foreign exchange.

II. Foreign Exchange Regulation Act:

The inflow, outflow and transaction of foreign exchange within the country are managed by the foreign exchange regulation act. Foreign exchange acquisition, sale of foreign exchange, foreign direct investment, provision to buy, sale, holding, regulation, license, restriction foreign exchange transaction are guided by this act.

III. Foreign Exchange investment

guideline: NRB manages foreign exchange reserves. To manage foreign exchange properly, NRB issued Foreign Exchange Investment guideline. According to this guideline, NRB can only invest her foreign exchange reserve in internationally secured instruments. She can open her foreign exchange account in foreign bank as specified in the guideline. Foreign exchange reserve cannot be deposited in a single foreign bank, cannot be used to buy single bank's instruments or cannot be invested in a single currency. Basic principles of investment are security, liquidity and profitability.

Apart from what is mentioned in the guideline, current monetary policy, Foreign Exchange Transaction License and Inspection By Rule, Nepal Rastra Bank's Remittance Bylaws also govern foreign exchange reserve in Nepal.

3. Exchange Rate Regimes in Nepal: Nepal maintains a fixed exchange rate with India. The exchange rate between Nepali Rupees (NRS) and Indian Rupees (INR) is fixed at 100= Rs.160 (buying) and Rs.160.15 (selling) since February 12, 1993. Major reason for maintaining a pegged exchange rate are: huge trade volume characterized by large number of unorganized sectors, open border with India and full convertibility access to the Indian Rupees and the risk of hoarding Indian currency. These make Nepalese monetary policy ineffective and minimize the risk of international trade. A fixed exchange rate with Indian currency has helped to maintain some degree of stability in prices and other economic fundamentals in Nepal. The basis of fixing the rate is normally the purchasing power between two currencies, the trade balance and exposure to

the market among others.

The exchange rate with all other currencies is market determined. Exchange rate movement between Indian Rupees and US Dollar also influences the exchange rate. Currently the exchange rate between NRS and USD is hovering around 1 USD= 104 NRS. The commercial banks are free to fix exchange rate between NRS and USD and other convertible currencies as per the market. They fix exchange rate between NRS, USD and other convertible currencies is as per the market. The rate fixed by NRB is official use of the NRB and Government of Nepal only. The rate fixed by NRB, which is based on previous day's exchange rate, reported by the commercial banks and cross rates between different currencies as determined by Bank of England.

4. **Foreign Exchange Reserves in Nepal:**

Based on the imports of 2016/17, the foreign exchange holding of the banking sector was Rs.1079.52 billion, sufficient to cover the prospective merchandise imports of 13.2 months, and merchandise and services imports of 11.4 months. The ratio of reserves-to-GDP, reserves-to-imports and reserves-to-M2 stood at 41.5 percent, 95.3 percent and 41.7 percent respectively as on mid- July 2017. Such ratios were 46.2 percent, 117.4 percent and 46.3 percent as on mid-July 2016. In mid January 2018, foreign exchange reserve stood at Rs.1067.34 billion.

A. BOP Position: Tourism, remittance, foreign assistance and foreign direct investment are major sources of foreign exchange in Nepal. In recent years, remittances have remained a dominant source of foreign exchange earnings in Nepal. Current account slipped into a deficit of Rs. 10.13 billion in FY2016/17 as against a significant level

of surplus of Rs. 140.42 billion in FY 2015/16. The surge in imports relative to exports accounted for a deficit in the current account. The overall BOP recorded a surplus of Rs. 82.15 billion in FY2016/17 as compared to a surplus of Rs. 188.95 billion in FY 2015/16. In mid-January 2018, current account registered a deficit of Rs.75.71 billion and the Balance of Payment (BOP) deficit remained at Rs. 6.6 billion.

B. Foreign Exchange Adequacy

Indicators: Based on the imports of 2016/17, the foreign exchange holding of the banking sector is sufficient to cover the prospective merchandise imports of 13.2 months, and merchandise and services imports of 11.4 months. Foreign exchange reserve at mid January 2018 remained Rs.1067.34 billion which is enough to import 12 month merchandise goods and 10.6 months of merchandise goods and services.

5. **Foreign Exchange Reserve Management practices and Regulation in Nepal:**

Nepal's foreign exchange management strategy has given priority on liquidity of the reserve. It aims at ensuring that reserves are readily available at the time when they are in a need. For management of foreign exchange reserve the investment guideline has provisioned an investment committee that has seven members with the leadership of Deputy Governor (Foreign Exchange Management Department). Under investment committee and Executive Director of Foreign Exchange Management Department a Sub Investment committee is also formed which is chaired by the Director of Foreign Exchange Management Department, has also seven members and responsible for monthly study of foreign exchange market, international monetary and financial market, analyze

effects of such market and submit monthly report to Investment Committee. Major provisions stated in investment guideline are as follows:

A. Sector of Foreign Exchange management:

- Reserve of foreign currency, gold and other valuable metal with Foreign Exchange Management Division.
- Foreign currency, gold and other valuable metal purchased by Foreign Exchange Management Division from national and international markets.

B. Reserve Adequacy:

- At least enough surplus to import 6 month's goods and services.
- At least enough foreign currency reserves to pay Nepal Government's external debt. (One year's debt Principle plus interest)

C. Investment eligible instrument: US treasury Bills, US treasury notes, US treasury bonds, Central banks and other approved foreign banks branch's call/current and fixed account, Indian banks fixed account, instruments that are issued by BIS, Re-purchase agreement, reverse repurchase agreement, bonds, future contracts, German bonds, Multinational Organizational bonds, gold and bullion, Indian treasury bills, Chinese treasury bills etc.

D. Investment eligible currency: Indian currency, American dollar, Euro, Pound Sterling, Canadian dollar, Australian dollar, Japanese Yen, Chinese Yuan (CNY, CNH) etc.

E. Investment eligible Banks and Financial institution:

- Foreign Banks: Standard and poor's A- and above and Moods A3 and above.
- Indian Banks: Standard and Poor's

BB and Above, Moods Ba2 or above.

- If both above mentioned ratings are not available, ICRA rating of A or above.
- Selection priority given for G7 and Organization for Economic Cooperation and Development's (OECD) banks and financial institutions.

F. Currency Limit: American dollar: 40 to 60 percent of total currency reserve. Indian: Up to 25 percent of total reserve, Chinese 10 percent of total reserve and rest of others.

G. Portfolio Risk Management:

- Standards and Poor's AA and above and Moods' Aa2 and above - 5 percent of total foreign exchange reserve.
- Standards and Poor's AA- and A+ and Moody's Aa3 and A1 - 4 percent of total foreign exchange reserve.
- Standards and Poor's A to A- and Moody's A2 to A3 - 3 percent of total foreign exchange reserve.

H. Operation Risk Management:

- Provision of front office, middle office and back office.
- Front office is responsible for investment.
- Middle office is responsible for risk measurement and supervision.
- Back office is responsible for monitoring.

Risk Management: There are different types of risk in foreign exchange reserve management.

A. Currency risk: This refers to the risk due to change in the value of currency-depreciation or appreciation. To minimize the currency risk, appropriate currency mix is suggested. Currency diversification helps minimize the

currency risk. Furthermore, if most of the reserves are maintained to convertible currency and on those with relatively less vulnerable to frequent and sharp exchange rate fluctuations helps minimize the currency risk.

B. Interest rate risk: Interest rate risk arises from change in the market forces in foreign exchange market. This risk can be reduced through a modified duration of investment. Mainstream and market based benchmarks must be adopted to facilitate risk management and attribution of performance to various decision levels.

C. Liquidity risk: This refers to the risk of default. An appropriate mixture of instruments can help to reduce the liquidity risk. Investment on bonds and treasury bills of US Federal Government are liquid and there can be other instruments that can be liquidated at any time to meet the liquidity needs.

D. Credit risk and bank risk: Problems on bank selection can result in credit and bank risks. Credit ratings issued by international credit rating agencies such as Standard and Poor, Moody's and Fitch can be used while selecting the banks to invest. Bank risk can be controlled if invested on banks with higher ratings.

E. Operational Risk: This arises from the weak internal control mechanism and institutional set up. The internal control systems must be strong to ensure several checks at the stages of deal capture, deal processing and settlement. With an aim to minimize the operational risk and diversify the investment, a separate office with must be responsible for risk measurement and monitoring performance evaluation while a concurrent audit must be established.

Nepal Rastra Bank has been adopting

above-mentioned risk minimize measurement. In case of currency risk, NRB has been holding various types of currency and in recent times has also been investing in emerging currency instruments.

NRB has been regularly monitoring the financial condition, financial situation of foreign currency deposited banks and more than 80 percent profits earned from foreign currency management.

Foreign Exchange Management and Regulation provision on Monetary Policy 2017/18.

- Inflation rate is targeted at 7% or below and sufficient foreign exchange reserves are required to be maintained to cover imports of goods and services for at least 8 months.
- Foreign exchange rate between Indian currency and Nepali currency to be continued at the existing rate.
- Domestic transaction through electronic card provided by Foreign Service Providers to be settled in Nepal and thus only net amount to be remitted.
- Licensed entity meeting defined criteria can exchange and receive payment for their service through Point of Sale (PoS).
- Hotels can exchange up to USD 300 per customer.
- Except for medical treatment, INR 50,000 or above for any purpose while travelling to India has to be exchanged through card or banking equipments.
- Foreign exchange facility for remittance up to a maximum of one year of remuneration shall be provided as per existing law to foreigners working in Nepalese Airline Company having active work permit and agreement.
- For business or its extension, Nepalese citizens, firms or institutions, with prior approval from NRB, can receive loan up to USD 500,000 or INR 50 million (if from

India) from their relatives, other individuals, non-resident Nepalese or organizations within the conditions stipulated by the NRB.

6. Conclusion: The foreign exchange reserve has been decreasing everyday. Twin deficits (Current Account Balance and Balance of Payment) implies that in coming days, it will not be easy to maintain external sector balance. The volatile remittance income and skyrocketing imports of consumer as well as capital goods makes foreign sector vulnerable.

7. Recommendation: For sustainable foreign exchange reserve, we should concern our focus in following sector:

- Import substitution through local production (especially on agricultural commodities) and export promotion of our major exportable items.
- Increment in tourism income by attracting number of tourists.
- Inflow a great chunk (Big Push) of foreign direct investment to establish mega industries.
- Massive advertisement required to disseminate information of our products that helps to promote export in international market.

Selected References:

1. Various issues of Economic Survey, Ministry of Finance, Nepal Government.

2. Various issues of Current Microeconomic and Financial Situation of Nepal, Nepal Rastra Bank.
3. Foreign Exchange Reserve Investment Guidelines, Nepal Rastra Bank
4. Various issues of Aarunodaya, Nepal Rastra Bank Employee Union, Nepal Rastra Bank.
5. Various issues of Aarthik Mimamsa, Financial Institution Employee's Union Nepal, Nepal Rastra Bank.
6. Various issues of Nepal Rastra Bank's Newspaper (Yearly Publication; Nepal Rastra Bank Samachar)
7. Froyen Richard T. (2014). Macroeconomics Theories and Policies. Noida:Pearson Education Inc.
8. Nepal Rastra Bank Act 2nd Amendment.
9. Foreign Exchange Regulation Act 1962.
10. Monetary Policy 2017/18.
11. NPC, The Fourteen Plan, National Planning Commission, Kathmandu.
12. www.img.org
13. Team Seventeen. (2007) Economics Management and Research Methodology, Sakar Publication, Kathmandu Nepal.
14. Foreign Exchange Reserve investment guidelines, Nepal Rastra Bank.
15. www.b360nepal.com
16. www.newbusinessage.com
17. Governor's paper presentation on Royal Monetary Authority Bhutan, 28 August 2014.

Towards a Greener Economy: A Growth and Employment Perspective

Prof. R.K. Shah, Ph.D.*

Introduction

The Thirteenth Three Year Plan (2013-2016) of the Nepalese economy focuses on faster, more inclusive and sustainable growth (NPC, 2013) with the twin policy challenge of reversing the deceleration in growth and bringing the economy back to its real growth potential. This comes against the background of the severe recession which affected the economies world over, and from which Nepal was also no exception, though its condition was much better than most of the other countries. The Nepalese economy grew at the rate of 3.5 percent and above during the same period, against the growth of two and a half percent of the rest of the world during the recession (The Kathmandu Post, 2013).

Through the economies are showing some signs of recovery, a few areas of concerns hold true for both the world economies as well as for Nepal, and chief among them, is the impact of climate change on economic growth. According to the Stern Review (2006), the costs of extreme weather events could reach up to 0.5-1 percent of GDP by the middle of the century; a 2 to 3 degree Celsius rise in temperature could reduce global output by a percent and if that rise should become 5 degrees, up to 10 percent of global output could be lost. The Review also concluded that it would cost 1 percent of GDP to stabilize emissions at manageable levels. Also the role of employment creation programs in developing countries which help safeguard households from the effects of poor harvests and other negative shocks was highlighted (UNEP, 2008). This assumes special significance in a country such as Nepal which suffers from droughts such as the one experienced during the year 2009-10 which was one of the most severe ever.

Given this background, this paper looks at the sustainability factor of the growth process in Nepal in terms of jobs created and its impact on the environment as a whole. This paper is divided into five sections- the first section is introduction, the second gives theoretical background of the topic, the third section gives an account of Green Jobs or environment friendly jobs, the fourth section deals with Green jobs in Nepal and the strategies for eco -friendly employment and the fifth section concludes.

Review of Literature

The link between the economy and the environment has held the interests of economists since a long time. Malthus is said to be one of the first economists to have highlighted the problem of resource depletion due to increasing population pressures, while Jevons was worried about the availability of natural resources in the future (Kristriom, 2000). Briefly, the debate on the link between the economy and the environment is said to have a pessimistic, optimistic and a somewhat middle view.

The pessimists like Georgescu-Roegen and Meadows et al., are of the view that growing economic activity requires larger inputs of energy and material, and generates larger quantities of waste by- products. As a result, the increased extraction of natural resources, accumulation of waste and concentration of pollutants will overpower the carrying capacity of the biosphere and result in the degradation of environment quality and a decline in human welfare, despite rising incomes (Daly, 1977). Also, it is argued that the economic activity itself will come to risk due to the degradation of the resource base, and that economic activity must cease to save the

* Prof. Tribhuvan University.

environment and even economic activity from itself (Panayotou, 2003).

In the book **The Limits to Growth (1972)**, commissioned by the Club of Rome, Meadows et al., using system dynamics theory and a computer model called World 3, presented and analyzed different scenarios of world development over two centuries from 1900 to 2100, and it showed how population growth and natural resource use interacted to impose limits to industrial growth. In an update version, *Limits to Growth: The 30-Year Update (2004)*, Meadows et al., conclude that society is dangerously in a state of overshoot where it has grown so large so quickly that limits are exceeded, and this, in turn, will induce stresses that begin to slow and stop growth.

The optimistic view argues that there will be no essential shortages of natural resources in the future, the prime reason for that technological progress, and cites the example of copper to show how technological progress brings forth substitution possibilities that are difficult to foresee (Kageson, 1998). It is also argued that it is the absence of a realistic price mechanism in the simulation models such as the one associated with the Club of Rome study that makes the predictions associated with the study too pessimistic (Kristrom, 2000).

Also, Beckerman (1992) argues that the fastest road to environmental improvement is along the path of economic growth: with higher incomes comes increased demand for goods and services that are less material intensive, as well as demand for improved environmental quality that leads to the adoption of environmental protection measures (Panayotou, 2003).

The middle view postulates that the relationship between economic growth and the environment is not uni-directional or fixed, but it may change from a positive relationship to a negative one as a country progresses along a path of development and it reaches an income level at which the people demand and can afford better infrastructure and a cleaner environment (Shafik & Bandyopadhyay, 1992; Panayotou, 1993;

Grossman & Krueger, 1993). This is known as the Environmental Kuznets Curve (EKC), by analogy with the income-inequality relationship postulated by Kuznets (ibid).

This relationship has some important policy implications in the sense that in the long - run, the growth policies can be thought to be environmentally safe in the long - run when incomes are high, while causing substantial environmental damage in the short and medium - run when income is low.

The various concerns relating to growth and the impact on the environment have led to the concept of sustainable development, given by the Brundtland Commission Report (1987), which states that sustainable development is development that meets the needs of the present compromising the ability of future generations to meet their own needs. It includes within its ambit the concept of need, particularly the needs of the poor, and the idea of limitations imposed by the state of technology (IISD, 2002).

Green Jobs

The Green Jobs Initiative formulated in 2007 is a joint initiative by the United Nations Environment Programme (UNEP), the International Labour Organization (ILO), the International Organization of Employers (IOE) and the International Trade Union Confederation (ITUC). Green Jobs are defined as jobs in agriculture, manufacturing, research and development, administrative, and service activities aimed at minimizing the various environmental impacts and ultimately bring it down to levels that are sustainable. These are decent jobs that contribute to environmental sustainability (ILO, 2010). Specifically, though not exclusively, this includes jobs that help to protect and restore ecosystems and biodiversity, reduce energy consumption, de-carbonize the economy, and minimize or altogether avoid the generation of all forms of waste and pollution (UNEP et al., 2007). Some of the clean economy industry categories along with segments such as organic food and farming, energy and resource

efficiency with segments like green architecture and public mass transit, greenhouse gas reduction, environmental management and recycling with segments like carbon storage and management, green consumer products, and renewable energy category with segments including biofuels and

solar thermal (Muro et al., 2011).

The following table gives the definition of Green Jobs vis a vis decent jobs.

Table - 1
Definition of Green Jobs

↑ Environment ↑	Green but Not Decent Electronics Recyclers low wage solar panels installers Exploited biofuel plantation day laborers	Green and Decent Unionized wind and solar power workers Green architects Well-paid public transit employers
	Neither Green nor Decent Coal miners with inadequate safety Women workers in cut flower industry in Africa and Latin America Hog slaughterhouse workers	Decent, but Not Green Unionized car manufacturing workers Chemical engineers Airline pilots

→ Decent Work

Source: Renner et al., (2008).

However, to accurately calculate the number of sustainable jobs in an economy or region, or the impact of policies designed to boost employment in sustainable sectors, a clear statistical definition for Green Jobs is required. Also, the application of such definitions is constrained by the quantity, quality and consistency of data available (ILO, 2013).

Strategies for Green Jobs in Nepal

In Nepal, creating Green Jobs is looked upon as a potential way of meeting the growing employment demand. The maximum impact of Green Jobs is expected to be felt in the renewable energy space (the potential being about 1, 50, 000 jobs), and in green buildings (Business Line, 2010). This can be understood better from the table given below.

Table - 2
Green Jobs in Renewable and Clean Energy

	Job Intensity	Long-Term Cost Reduction	CO ₂ Reduction	Security of Supply
Building Refurbishment	High	Moderate	High	High
Switch to clearer car	Moderate	Moderate	Moderate	High
Wind, Solar	High	High	Moderate	Moderate
Smart Metering	High	High	Low	Moderate
Battery Development	Moderate	High	High	High
Clean Energy R&D	Moderate	High	Moderate	Moderate

Source: International Energy Agency (2009).

It is estimated that about one lakh Green Jobs will open up in the near future in Nepal. The Green Jobs may include architects designing

energy- efficient buildings, environmental engineers or plumbers installing water recycle systems, and organic farmers in villages. In

the new green sector, professions such as green architecture, mechanical and chemical engineering, biotechnology and environmental management would be among the most sought after professions (The Kathmandu Post, 2013), with certain sectors of the economy, including

agriculture, transport and tourism believed to have a more visible effect on environmental sustainability. The following table shows the jobs projections from energy efficient measures for various countries including Nepal.

Table -3

Job Projections from Energy - Efficient Measures in the Building Sector

Countries	Study or project Description	Projected Jobs
Canada	Retrofit municipal building on a national scale	5, 600-7840
European Union	European Commission Study: 20 percent reduction in EU energy consumption	1 million
	European Trade Union Confederation Study: 75 percent reduction of CO2 emission in the residential building sector	1.37 million by 2050
India	Replacing traditional cook stoves with recently developed biomass cooking technologies for 9 million household	150, 000
United States	Apollo Alliance Study: \$ 89.9 billion investment in financing for green buildings, providing tax incentives, investing in R&D , and promoting new building codes and standards	827, 260
	US Development of Energy: Standards on clothes washers, water heaters, and fluorescent lamp ballasts	120, 000 through 2020

Source: Dinarsyah, Ministry of Development Planning/ National Development Planning Agency, Jakarta, 2010.

Also, decent jobs created under employment intensive, environmentally sustainable public programmes such as the Environment Employment Guarantee Act (EEGA) could in principle fall under the category of Green Jobs if the contribution of these programmes in increasing environmental sustainability be shown. The choice of works executed under UNEP including food production and agriculture, rehabilitation and maintenance of rural infrastructure , natural resource management (forest and fisheries), alternative energy and energy efficiency, construction and irrigation, watershed development and rural access gels into the Green Jobs initiative with a majority of them contributing to development or regeneration of water bodies and biomass (ILO, 2010)

Various programmes have also been initiated by the Development Alternatives, a not-for-profit action research organization in Nepal,

in collaboration with foreign agencies to create environment awareness and promote Green Jobs in various regions in Nepal. These include programmes such as the knowledge Base for Communities - Lessons from best practices in renewable energy, Vulnerability Assessment and Adaption to Climate Change - Agricultural Sector in Hilly Region, Green Jobs in Kathmandu Dairy Cluster - A Value Chain Development Approach, and CLAP for Himalaya - Community Led Assessment, Awareness, Advocacy and Action Programme for Environment Protection and Carbon Neutrality in Mahabharat Range, among others.

The need of the hour is to first map the opportunities for Green Jobs, especially in Small and Medium Enterprises where the potential is thought to be huge. Then awareness is to be created and finally the appropriate skill sets need

to be developed. Nepal's National Action Plan in Climate Change recommends the promotion of energy efficiency goals in the industrial sector through the trading of energy saving certificates among industries, the propagation of energy incentives like reduced taxes on energy saving appliances and financing of public-private partnerships to reduce energy consumption (Ghosh and Roy, 2011). However, most Small and Medium Enterprises (SMEs) become inhibitors to the goals of sustainable development in the face of certain resource and knowledge constraints such as lack of adequate funds and lack of technology experts that inhibit energy efficient project implementation (ibid.).

Thus, we find that developing the appropriate skill sets is of utmost importance if one is to progress towards sustainable development and provide decent sustainable employment to the working population. These include developing professionals with technical knowledge such as agricultural meteorologists, climate risk managers, hydroelectric plant technicians, energy engineers, and green architects, among others (Kumar et al., 2010).

Conclusion

Growth is necessary for the economy to function smoothly; however, one should also keep in mind the environment aspect while pursuing the objective of growth. Only when resources, both man-made and natural, are utilized prudently and not subjected to ruthless exploitation in the name of accelerating the growth process can one progress towards achieving sustainable development and acquire a balance of both growth stability and environment sustainability. Decent, environment friendly jobs in the form of Green Jobs can help fulfill the above mentioned twin objectives in the best possible manner. Care should be taken to see that appropriate steps are taken to develop the same and the appropriate skills are developed to create clean, sustainable and eco - friendly employment.

References

- Beckerman, W. (1998). Economic Growth and the Environment: Whose Growth? Whose Environment? *World Development*, 20 (1).
- Business Line (2010). *Green is the New Mantra of Job Creators*, on Monday, July 5.
- Daly, H.E. (1977). *Steady-state economics*. San Francisco: Freeman & Company.
- Dinarsyah, L.T.(2010). *Developing new skills for green employment*, Jakarta: Ministry of Development Planning/ National Development Planning Agency.
- Georgescu-Roegen, N (1971). *The entropy law and the economic process*. Cambridge: Harvard University Press.
- Ghosh, D., & Roy, J (2011). Approach to energy efficiency among micro, small and medium enterprises in India: Results of a Field Survey. United Nations Industrial Development Organization, Development Policy, *Statistics and Research Branch Working Paper* (08). Vienna.
- Grossman, G., & A. Kreuger (1993). *Environmental impacts of a North American Free Trade Agreement*. The US Mexico Free Trade Agreement. Cambridge: The MIT Press.
- IEA (2009). *Ensuring green growth in a time of economic crisis: The role of energy technology* (Executive Summary). Paris: International Energy Agency.
- IISD (2002). *What is sustainable energy development? Environmental, Economic and Social Well-being for Today and Tomorrow*. Canada: International Institute for Sustainable Development.
- ILO (2010). *ENEP-A Review of Decent*

Work and Green Jobs in Kaimur District in Bihar. Geneva: International Labour Organization.

- ILO (2013). Methodologies for assessing green jobs. *Policy Brief.* Geneva: International Labour Organization.
- Kageson, P. (1998). Growth vs. the environment- is there a trade -off? Netherlands: Cluwer Academic Press.
- Kristrom, B. (2000). Growth, employment and the environment. *Swedish Economic Policy Review.*
- Kumar, V., Mandal, K., Kumar, N., & Banerjee, M. (2010). Skills for green jobs in India. *Unedited Background Country Study,* Geneva: ILO Skills and Employability Department.
- Kuznets, S. (1965). *Economic growth and structural change.* New York (NY): Norton.
- Meadows, D., Randers, J., & Meadows, D. (2004). *Limits to growth: The 30 Years Update.* White River Junction Vermont: Chelsea Green Publishing Company.
- Meadows, D.H, Meadows, D.L., Randers, J., & Behrens W. W. (1972). *The limits growth.* London (UK): Earth Island Limited.
- Muro, M., Rothwell, J., & Saha, D. (2011). Sizing the clean economy - A National and Regional green jobs assessment. Metropolitan Policy Program, Brookings Institution.
- Panayotou, T. (1993). Empirical tests and policy analysis of environmental degradation at different stages of economic development. *ILO Technology and Employment Programme Working Paper,* (238), Geneva.
- Panayotou, T. (2003). Economic growth and the environment: Economic survey of Europe, (2).
- NPC (National Planning Commission) (2013). *Thirteenth Three Years Plan (2013-2016) - Faster, More Inclusive and Sustainable Growth* (Vol-1). Kathmandu: NPC, Government of Nepal.
- Renner, M., Sweeney, S., & Jubit, J (2008) .*Green jobs: Towards decent work in a sustainable, low- carbon world.* Washington, DC: World Watch Institute.
- Shafik, N., & Bandyopadhyay, B. (1992). Economic growth and environmental quality: Time-Series and Cross- Country evidence. *Working Paper,* No. 904. Washington, DC: World Bank Policy Research.
- The Kathmandu Post (2013) *About one Million Green Jobs will Open up in India over Next Two Years,* on Friday, January - 28.
- The Kathmandu Post (2013). *India survived economy slide down during global recession : British Diplomat,* on Sunday, August 11.
- UNEP (2008) *Background paper on green jobs.* Kenya: United Nations Environment Programme.
- UNEP /IOE /ITUC (2007). *Perliminary Report: Green jobs, towards sustainable work in a low - Carbon World.* Washington, DC. : Work Watch Institute.\
- WCED (1987). Our common future: *The Brundtland Commission Report.* World Commission on Environment and Development. Oxford: Oxford University Press.

IT for Inclusion

● Saurav Pokhrel*

The title of this article has been purposefully selected and it reminds me of my Undergrad days when I, along with my friends, were on a mission "IT for Society". A year before that mission on 7 August 2008, when one billion people (15 percent of World's population then) were glittered by an astonishing Opening Ceremony of the Olympics at the Bird's Nest, Beijing, China, we were walking empty-stomach through the difficult terrain of Kalikot district. We were then on a mission to create awareness about HIV and AIDs in 20 different government schools of Dailekh, Kalikot and Jumla districts. During our interaction at the schools, we noticed the students' enthusiasm towards the Computers and Information Technology but the schools in the region had very limited resources to address the students' interest. One of the schools in Kalikot had only computer and large number of students used to group together around that single computer, which, in itself, appeared like a main frame computer with a big heavy monitor and lots of cables hanging in the room. We then decided to donate older version of computers and laptops to that school with a hope that most of the students get acquainted with the computer and make productive use of it. We named that project or mission as "IT for Society".

Things have changed now, even people from remote areas have smart phones in their hands and the technological advancement coupled with the internet availability has connected the people, even from remote areas of Nepal, with rest of the world. People have started using cell phones to scroll over the news worldwide as well as to communicate with their relatives, friends

and their dear ones through social networking sites and applications such as Facebook, Viber, etc. We should take peoples' familiarization with technology and nationwide internet availability as an opportunity to penetrate rural and remote areas of Nepal to increase Inclusion. Here, in this article, I am deliberately referring to inclusion as "Financial Inclusion" and thus creating the title "IT for Inclusion (Financial Inclusion)".

Imagine a situation where a resident of a remote village in some corner of Nepal is using mobile banking to recharge his mobile, to pay his electricity bill, to purchase air tickets etc. via payment service platforms such as e-sewa. "Do PayTM" or "पेटियम करो" has been a major hit in India. Visual ads where tea vendors are paid via PayTM can be considered as a significant leap in the use of technology to increase financial access and establish a cashless society. Similarly, the e-sewa ad "मैले त इ-सेवा बाट बसको टिकट काटेको" has also been very hit in Nepal. Similarly the song "साईली साईली परदेशबाट म आउँला, चालीस काटेसी रमाउँला" which is dedicated to Nepali migrant-workers has also been a major hit. I don't want a smile in the face of Saili seeing a message in her mobile that certain amount has been remitted by her husband working in the Middle East. Rather, I wish those 'Sailees' and 'Sailas' to work together happily in the abundantly available fertile land in their home land-Nepal and grow crops to make a living. I want to see a smile in faces of both 'Saila' and 'Sailee' when they reap the benefits of the efforts of their harvest. This is only possible when we financially include them and or avail them with easy agriculture credit or some other forms of loan to promote entrepreneurial abilities. In that

* Assistant Director. Opinions expressed in the article are entirely personal.

sense, I wish to see a financially inclusive society.

In this background, this article is an attempt to highlight the role of Information Technology in increasing Financial Inclusion especially in underdeveloped economies such as Nepal, to elaborate the efforts made so far to increase financial access and also make recommendations. The first part of the article covers the specifics about Financial Inclusion while the second part of article highlights the role of IT in increasing Financial Inclusion.

A review of literature suggests that there is no universally accepted definition of financial inclusion. As measuring inclusion is perceived to be difficult, financial inclusion is generally defined in terms of exclusion from the financial system. Early discussion on financial exclusion was preceded by social exclusion and focused predominantly on the issue of geographical access to financial services, in particular banking outlets (Leyshon and Thrift, 1993). However, financial exclusion is not just about physical access caused by the changing topography of financial services. Therefore, the debate has now broadened to include all types of people who make little or no use of financial services and the processes of financial exclusion (Ford and Rowlingson, 1996; Kempson and Whyley, 1998).

The definitional emphasis of financial inclusion varies across countries and geographies, depending on the level of social, economic and financial development; the structure of stake holding in the financial sector; socio-economic characteristics of the financially excluded segments; and also the extent of the recognition of the problem by authorities or governments. Broadly, financial exclusion is construed as the inability to access necessary financial services in an appropriate form due to problems associated with access, conditions, prices, marketing or self-exclusion in response to discouraging experiences or perceptions of individuals/entities.

Over the years, several definitions of financial inclusion/exclusion have evolved. The working or operational definitions of financial exclusion generally focus on ownership or access to particular financial products and services. The focus narrows down mainly to the products and services provided by the mainstream financial service providers (Meadows *et al.*, 2004). Such financial products may include money transmission, home insurance, short and long-term credit and savings (Bridgeman, 1999). Furthermore, the operational definitions have also evolved from the underlying public policy concerns that many people, particularly those living on low income, cannot access mainstream financial products such as bank accounts and low cost loans, which, in turn, imposes real costs on them -often the most vulnerable people (H.M. Treasury, 2004).

Financial – Inclusion is the delivery of financial services to all the people in a fair, transparent and equitable manner at an affordable cost. Financial inclusion has the potential to improve the standards of life of the poor and the disadvantaged. Financial services permit individuals and households to manage the risk and uncertainties, to save on better terms, to invest in a business venture or property, or to cope with unforeseen expenses. (Dheenadhayalan, 2010). Financial inclusion means that individuals and businesses have access to useful and affordable financial products and services that meet their needs – transactions, payments, savings, credit and insurance – delivered in a responsible and sustainable way.

Sarma (2008) defines financial inclusion as the process that ensures the ease of access, availability, and usage of formal financial system for all members of an economy. Financial inclusion can be voluntary versus involuntary exclusion and it is however important to distinguish between voluntary versus involuntary exclusion. The World Bank (2014) defines

voluntary exclusion as a condition where the segment of the population or firms choose not to use financial services either because they have no need for them or due to cultural or religious reasons. In contrast, involuntary exclusion arises from insufficient income and high risk profile or due to discrimination and market letdowns and limitations.

Role of Financial Access in the Economy:

A large body of empirical literature suggests that developing the financial sector and improving access to finance may accelerate economic growth along with a reduction in income inequality and poverty. Without an inclusive financial system, poor individuals and small enterprises have to rely on their own limited savings and earnings to invest in their education and entrepreneurship to take advantage of growth opportunities (World Bank, 2008).

Burgess and Pande (2005) has cited by Haniffa, R. & Hudaib, M. (2006), found that state-led expansion of rural bank branches in India has helped reduce poverty. Specifically, the authors found robust evidence that opening bank branches in rural unbanked locations in India was associated with reduction in rural poverty rates in those areas. Similarly, Brune et al. (2011) found that increased financial access through commitment saving account in rural Malawi improves the well-being of poor households as it provides access to their savings for agricultural input use. Allen et al. (2013) found that by tapping underprivileged households, commercial banks can help improve financial access of the poor in Kenya.

Honohan (2007) tested the significance of his financial access indicator in reducing income equality. His results show that higher financial access significantly reduces income inequality as measured by the Gini coefficient.

Rojas-Suarez (2010), test the significance of various macroeconomic and country characteristics for a group of emerging economies, including some from developing Asia. The results show that economic volatility, weak rule of law, higher income inequality, social underdevelopment and regulatory constraints significantly lower financial access.

From various empirical studies cited above, it is evident that financial inclusion has an important role to play in inducing growth and also in reducing poverty and income inequality. The empirical study to demonstrate the role of financial inclusion in economic growth in Nepal will be attempted in the next article. With financial inclusion's role in inducing economic growth being evident, this article attempts to bring together countries' experience of using Information Technology for financial inclusion and its applicability in increasing financial inclusion.

Indicators of Financial Inclusion:

Sarma (2008), specify that financial inclusion indicator are measured in terms of automated teller machines (ATM), Commercial Bank Branches per 100,000 adults, borrowers from commercial banks per 1,000 adults, depositors with commercial banks per 1,000 adults, and domestic credit to GDP ratio. The working or operational definitions of financial exclusion generally focus on ownership or access to particular financial products and services. There is no single comprehensive measure that can be used to indicate the extent of financial inclusion across economies. The bank has been following a general practice of publishing data on Financial Inclusion Indicators in monthly statistics of this bank and the data mostly include the indicators as referred to by Sharma:

Financial Access Indicators					
S.N.	Particulars	Class "A"	Class "B"	Class "C"	Overall
1	No. of Branches	2341	796	136	3273
2	No. of Deposit Accounts	16673072	3378945	455595	20507612
3	No. of Loan Accounts	903695	280771	32696	1217162
4	No. of Branchless Banking Centers	1028	0	0	1028
5	No. of Branchless Banking Customers	96262	0	0	96262
6	No. of Non-Operated Branchless Banking Centers	143	0	0	143
7	No. of Mobile Banking Customers	2703545	267682	15442	2986669
8	No. of Internet Banking Customers	655142	10395	2430	667967
9	No. of ATMs	2096	163	28	2287
10	No. of Debit Cards	5334107	221816	27977	5583900
12	No. of Credit Cards	75427	0	0	75427
13	No. of Prepaid Cards	104832	0	0	104832

Source: *Banking and Financial Statistics, mid-Dec 2018, Website: www.nrb.org.np*

Number of surveys have been carried out by various multilateral institutions to compute the financial inclusion indicators in Nepal:

Financial Inclusion overview of the FinScope survey (a quantitative demand-side study) undertaken by the UNCDF in 2014 indicated the following:¹

- 40% of Nepali adults claim to be banked and 44% claim to have a product or use a service from a non-bank formally regulated financial institution
- 61% of Nepali adults are formally served, either banked or through non-bank formal institutions. In addition, 57% of Nepali uses an informal mechanism. 18% of Nepali adults are financially excluded i.e. claim to neither use formal nor informal financial providers
- 56% of adults residing in urban areas have/use banking products vs. 36% of

adults in rural areas

- More men are formally served (64%), compared to women (57%)
- Specific indicators such as the number of bank accounts and the number of bank branches which are generally used as measures of financial inclusion can provide only partial information on the level of financial – inclusion in an economy.² Thus, to have a detailed picture about the financial inclusion, we need to have a deeper look at the situation and generate the data that provide broader picture on the status of financial inclusion.

According to World Bank (2015), 25.3 percent of adults in Nepal hold an account at a formal financial institution. However, a study by Demirguc-Kunt et al. (2015) reveal that 33.8 percent of the adults (age of 15+) have bank accounts in Nepal, 6.7 percent have debit card and ATM is the prin-

¹ http://www.unnatiprogram.org/uploads/publications/48X7F1-dnm_hYexUMUy7SzhDi2trNmtF.pdf

² <https://www.rbi.org.in/scripts/publicationsview.aspx?id=10494>

cial mode of withdrawal for 13.9 percent of the adults. Likewise, 16.4 percent of the adults saved at a financial institution while 11.9 percent borrowed from a financial institution.

The IMF's Financial Access Survey 2016 reveals that in 2015, the number of ATMs per 100,000 adults stood at about 9.0, loan accounts with commercial banks per 1,000 adults number 36.6, the number of mobile banking/agent outlets per 100,000 adults stood at 2.6 and the number of mobile money accounts per 1,000 adults stood at 55.6 (IMF, 2016).³

With just 61% of Nepali adults being formally served and with lower level of financial inclusion in the rural area, it becomes imperative to use Information to penetrate the unbanked & rural population. More so, the use of Information technology for financial inclusion becomes important for the following reasons: Latest data from Nepal Telecommunication Authority indicate that the mobile subscription in Nepal is 135.55 percent while the overall internet subscription is 63.17.⁴ With 15 million working age population, number of ATM per 100,000 working age people stands at around 1.52 which is very low compared to other underdeveloped and developing economies.⁵ This data is insufficient in itself because most of the ATMS are restricted principally to the urban areas. This provides an important avenue for the policy makers and for the service providers to think of some innovative products based on mobile and internet technology to penetrate the huge un-served market.

Concluding Remarks:

Financial inclusion is becoming a priority for policymakers, regulators and development agencies globally:

- Financial inclusion has been identified as an enabler for 7 of the 17 Sustainable

Development Goals.

- The G20 committed to advance financial inclusion worldwide and reaffirmed its commitment to implement the G20 High-Level Principles for Digital Financial Inclusion.
- The World Bank Group considers financial inclusion a key enabler to reduce extreme poverty and boost shared prosperity, and has put forward an ambitious global goal to reach Universal Financial Access (UFA) by 2020.

Nepal has also recognized the role of Financial Inclusion in promoting inclusive economic growth and has thus regarded Financial Inclusion as one of the basic pillars in Financial Sector Development Strategy. It is clear by now that Development in the field of Information Technology (IT) strongly supports the growth and inclusiveness of the banking sector, thereby facilitating inclusive economic growth. The technological intervention helps to overcome barriers such as distance of branch, location of customers, availability of information and literacy of the customer thereby making it feasible for Banks and Financial Institutions to penetrate the large un-served market at low-cost. Thus, I, personally believe in addition to all other efforts made to increase financial access, digitization of financial products and services should be prioritized coupled with financial awareness that too can be done with the use of technology. Financial awareness is equally important because before thinking about the means to financial include, we should create awareness among people about the benefits of being financially included. Thus, for this, financial awareness programs and financial literacy programs are equally important.

Technology is the final element of financial

³ *Financial Inclusion in Nepal: Policy Review and Prescriptions*, Bhubanesh Pant, Ph.D.

⁴ https://nta.gov.np/wp-content/uploads/2018/02/MIS_Mangsir_2074.pdf

⁵ <http://cbs.gov.np/image/data/Population/Major%20Highlights/Major-Finding.pdf>

inclusion strategy and an enabler. The choice of technology driven models is crucial decision, which could make or merge the inclusion plan. Since these financial services have to be provided at zero or minimal charge to the customer, banks need to lower their own cost of customer acquisition and maintenance to make this a profitable proposition. In this backdrop, financial inclusion calls for intelligent selection of a mix of business models and technology, for successful implementation of Financial Inclusion Plan⁶. Some of the ways are recommended below:

Digitization: Digital financial technology, digitization of the financial products and services and particularly the global spread of mobile phones, has facilitated expanding access to financial services to hard-to-reach populations and small businesses at low cost and risk:

- Digital IDs make it easier than ever before to open an account
- Digitization of cash-payments is introducing more people to transaction accounts
- Mobile-based financial services bring convenient access even to remote areas.
- Greater availability of customer data allows providers to design digital financial products that better fit the needs of unbanked individuals. .

Thus, we should move forward in the direction of digitization of financial services with the help of Information technology.

Core Banking Solution (CBS) is a one of the forms of digitization which has been hugely successful in India: CBS is networking of branches, which enables customers to operate their accounts and avail banking services from any branch of the Bank on CBS network,

regardless of where the customer maintains his/her account. This can be really very useful in Nepal as well.

Digital Account and Development of National Payment Systems: Access to a transaction account is a first step toward broader financial inclusion since it allows people to store money, and send and receive payments. A transaction account can also serve as a gateway to other financial services, which is why ensuring that people worldwide can have access to a transaction account is the focus of the World Bank Group's Universal Financial Access 2020 initiative. Thus, simplified yet secured digital accounts serve the purpose. Similarly, robust payments systems based on mobile, internet and information technology will bring in the financially excluded sphere of population into the financial fraternity. A caution is needed though as the payment service platforms and digital accounts are vulnerable to cyber risks. Thus, as a regulator we should focus on oversight & regulation of payment system providers and as a service provider BFIs should focus on development of innovative yet secured IT-based products.

Finally, I firmly believe that the 15 million working age population (human capital) are the most valuable assets of our nation and I want to see them working in Nepal for the development and prosperity of this beautiful nation. I want them to work in Nepal and I urge the enabler stakeholders to create an environment for them to work in Nepal. I urge all the BFIs to create innovative products with the help of technology and penetrate the un-served market. Digitization will definitely help us achieve greater financial inclusion.

⁶ *Role of Information Technology in Financial Inclusion, Satya Narayan Singh, Om Prakash Dubey, Kusum Deep, Ajay Prasad*

Transforming the Central Banks: Cross Country Experiences (Lesson to Nepal Rastra Bank)

● Dr. Shankar Prasad Acharya*

Introduction:

European Central Bank – EUROSISTEM (2015) has defined as “a central bank is a public institution that manages the currency of a country or group of countries and controls the money supply – literally, the amount of money in circulation. The main objective of many central banks is price stability. In some countries, central banks are also required by law to act in support of full employment.” In fact, this definition covers almost all aspects of central banks that are currently in practice across the countries. In Nepalese context, Nepal Rastra Bank (NRB) not only acts for the currency management and price stability but also acts for the economic growth through sectoral policies. However, in the Euro-system context, European Central Bank controls currency of the member countries (group of countries) through the use of common currency and money supply for stability. These all activities generally are guided through periodic monetary policy announced by the central bank of the respective countries or the system.

Objectives of central banks are as categorized by Intelligent Economist (2017) are (a) to pursue a low and stable rate of inflation (b) to promote a stable financial market and financial institutions (c) to maintain a desirable level of interest rates (d) to try to maintain stable exchange rates, and (e) to help support for a high, stable real growth and high employment rate in the economy. These objectives are very relevant to the context of Nepal Rastra Bank also as it is also pursuing to accomplish the similar objectives in the Nepalese context. Thus, what we can say about the traditional

functions of central bank are - formulating and implementing monetary policy; determining interest rates and directing money supply - to achieve price stability; regulating and supervising the banking and financial systems, and managing foreign reserve and ensuring the stability of financial markets. However, the time has changed now and one must be aware about the changing role of central bank in the context of growing use of information communication technology (ICT) innovations, green banking, digitization and digital payments, and financial inclusion. To accommodate these new developments in the financial market and economy, there needs a meaningful ‘transformation’ in the central banks in a timely and accurately manner. It is worth mentioning here that, as stated by Capie, Goodhart and Schnadt (2012), what Bank of England does is – “on the occasion of the 300th anniversary of the Bank of England there is a natural tendency to look back at the historical record of central banks, to examine their development to the present time, and, more daringly, to speculate about their future.” This effort indicates that there needs an analysis of the past, evaluate the present and transform itself with pace of time matching its objectives with the future demand for that every central banks need to go for transformation.

Transformation and What Leads to It?

Business Dictionary Online defines the term ‘transformation’ as “In an organizational context, a process of profound and radical change that orients an organization in a new direction and takes it to an entirely different level of effectiveness. Unlike 'turnaround' (which implies incremental

* Executive Director, Nepal Rastra Bank.

progress on the same plane) transformation implies a basic change of character and little or no resemblance with the past configuration or structure.” This notion of transformation can best be supplemented by an example of total shift of

certain objectives mentioned in the then Nepal Rastra Bank Act, 2012 to new Nepal Rastra Bank Act, 2058. Let us go through the objectives comparatively as mentioned in Table - 1 below:

Table - 1
Comparison of NRB’s Current Objectives to NRB Act, 2012

SN	NRB Act, 2012 (1955 AD)	SN	NRB Act, 2058 (2002 AD)
01	To manage properly to issue the Nepalese notes for maintaining general public’s comfort and economic wellbeing	01	To formulate necessary monetary and foreign exchange policies in order to maintain the stability of price and balance of payment for sustainable development of economy, and manage it
02	To make proper arrangement to circulate the Nepalese currency throughout the kingdom	02	To promote stability and liquidity required in banking and financial sector
03	To maintain the stability of Nepalese currency exchange	03	To develop a secure, healthy and efficient system of payment
04	To make capital dynamic for development and to help develop national industries too	04	To regulate, inspect, supervise and monitor the banking and financial system
05	To develop banking system in Nepal	05	To promote entire banking and financial system of the Kingdom of Nepal and to enhance its public credibility

Interestingly, we can see the total departure of NRB’s objectives if we compare the existing ones to the objectives set by the old Act 2012. There is almost no repetition of old objectives in the new Act, 2058. It can be said as a paradigm shift of Nepal Rastra Bank in its responsibility. This can be called a transformation of duty and responsibility and working sphere of Nepal Rastra Bank in the economy.

Now question may arise that, what leads a transformation into organizations and what kind of transformation any organization should opt for? The answer may be simple or complex too. It is a subjective matter and perception and willpower of leadership towards transformation. Tendency of maintaining ‘status quo’ sometimes may hinder transformation and as an aftermath organizations may incur huge losses and costs for cultivating ultimate transformation in organizations when it is late. In fact it is a matter of change management and it always indicates for proactive moves in a timely and accurately

manner. In this context, let us try to understand the types of transformation. Broadly, there might be (a) developmental change (b) transitional change, and (c) transformational change. Developmental change is the simplest type of change: it improves what you are currently doing rather than creates something new. Transitional change replaces “what is” with something completely new. This requires designing and implementing a “new state.” Transformation is a state of paradigm shift, however, is far more challenging because, the future state is unknown when you begin and future state is so radically different than the current state and is determined through trial and error as new information is gathered. So, transformation is deemed to a very difficult and risky task and should be implemented carefully and in a proactive manner.

Now the second concern, what leads the transformation is also a very crucial question we come across. If we minutely evaluate the objective departures of Nepal Rastra Bank after

four decades of its establishment, we can infer that the economy was directed from close system to liberalized and open economic system. Global economic and financial development path was dramatically changing with new technology and innovations. Initial objectives of money issue and management, dual currency system abolition, development of financial institutions, mobilization of capital for development were almost fulfilled. However, new challenges or necessities of - (a) efficient monetary policy initiation for internal stability, (b) efficient regulation and supervision of financial system to the tune of international best practices (adoption BASEL accords and principles) for financial stability (c) appropriate foreign exchange policies and management (d) need of liquidity management (e) introducing - healthy, secured and efficient payment system, and (f) building public confidence to be built on the financial system were emerged. During this time, ICT innovations got its momentum and automation and mechanization further compelled NRB for the paradigm shift in its objectives and goals to serve the nation.

Thus, what we can say about what factors lead the transformation in organizations is as following. However, this is not an exhaustive list of compelling factors towards transformation or change.

- Fulfillment of initial objectives and requirements of new objectives and goals to set
- Dynamism in time horizon
- New innovations and technological progress and their adoptions in the system
- Growing intensity of risks and world of digitization
- Emergence of new concepts, approaches and human resources
- Obsolescence or failure of existing policies and resources to cope the new environment

- Social outwardness or transformation
- Failure as stimulus and crises (internal or external)
- Market failure and need of merger, acquisitions and consolidation
- Need of resources and organizational consolidation
- Global change and fine-tuning in sectoral policies
- Legal and political changes and transformation
- Natural calamities or epidemics
- Natural environmental change and need of adaptation, etc.

Why and How the Transformation to Materialize?

Obviously, the hosts (single or combination of them) of compelling factors that we proposed in the preceding section drags any organizations for transformation in its one area of responsibility/objective or on overall responsibilities/objectives depending upon the contemporary demand of the time. Such transformation would be in organizational (structural) change too along with policy changes. However, changes or adjustments in one area might lead to derived changes in other areas or functions also of that particular organization. And in the gist, transformation is embraced to achieve the new requirements or vision, mission and objectives of any organization. For example, NRB has lost its three historical buildings severely damaged by the nearly three years back huge earthquake and following numerous aftershocks and this situation compelled to NRB for building a highly modern building employing current best technologies keeping the exterior look 'the same' to reflect our importance of heritage but totally modern buildings having with state-of-the-art facilities making them environment and user friendly in the near future. It can be called a transformation of NRB in physical infrastructure up-gradation.

How such transformation can be achieved is another burning concern because, transformational change is full of uncertainty. As suggested by Being First Team (2017), the basic reasons are as following:

- The organization initiates its transformation or change process before the future solution is clearly known. The change process is designed to discover the best desired situation with the input of experts and stakeholders who have insights which is needed and would work for the desired vision, mission and objectives.
- In such departure to transformation with uncertainty, and their commitment

and performance levels might become capricious to change or transformation, so dealing with such human dynamics becomes critical.

- Until you clarify your future state design, there is no way of knowing in advance the pace or actual scope of work that will be required, which will undoubtedly grow as you proceed. And, virtually it might be a 'learning by doing' exercise also with a high risk of huge cost involvement.

In order to deal with such transformation attempt to derive a desired level of change or transformation, the following steps are suggested:

Figure - 1
Transformation Model



Adapted from: <http://blog.beingfirst.com/organizational-change-leading-transformation-requires-overt-course-correcting>

This model simply suggests knowing about the reality of what factors are compelling and why for transformation. Once we infer the root causes, start consultations and other processes for making foundation and support for organizational transformation by setting new vision, mission, objectives, goals, core values and strategic action plans and policies before to start transformation process. Besides, since it is a transformation initiative in the organization, the organization must prepare a transition plan too to achieve the long term new vision, mission, objectives, goals, core values and strategic action plans and policies. Once the transformation process deemed completed, a dedicated expert team must be deployed for constant monitoring of the results achieved and match with the desired changes. And if not deemed that the transformation state is not producing desired output, then instant adjustments are required until the organization takes a desired course. This is called a proactive approach of transformation.

Cross Countries Experiences of Transformation:

An astonishing step of transformation of central banking face can be encouragingly referred by recognizing brave and risky step of the establishment of European Central Bank in June 1998 following numerous efforts of establishment of Economic and Monetary Union (EMU) since 1962 and finally Euro became the common currency by the beginning of January 1999. Against this historical background, the realization of EMU at the end of the 20th century was unique and in the process it introduced a new monetary regime with a single currency for a large part of Europe (Sheller, 2004).

Referring to Epstein's (2009) analysis, we have highlighted the changing role and transformations in them are presented in the following paragraphs. In this context, since the 1970s, India has been

engaged in a process of financial liberalization. There have been several reforms of the banking and financial sectors, liberalization of interest rates and exchange controls and an external financial liberalization as well. While elements of the old regime still exist, the context within which they operate has been radically altered. The recent increase in economic growth in India has led liberalization and globalization.

In the Chinese context, since the late 1970s, this system has undergone steady reforms along with the increased role of markets, private investment and foreign investment in the Chinese economy. Likewise, in the 1990s, the Republic of Korea liberalized its financial system, eventually leading to the crisis of the late 1990s. Since that time, the Bank of Korea has been much more preoccupied with overall macroeconomic policy, and has had fewer tools and less of a mandate to act as an agent of development.

Moreover, the Brazilian Central Bank started off as a private bank, the Banco do Brasil, which in the early 1900s financed coffee growers and industrialists. In this context, the Brazilian Central Bank has been tasked with implementing central government policy. This policy itself has varied over time. When the government was focused on reducing inflation (1965–1967) the government pursued more liberal to domestic industrial development, and, therefore, it did not act as much as agents of development and focused to monetary management and macroeconomic issues.

Furthermore, the cases of Thailand and Mexico present an interesting dissimilarity with China and India and the Republic of Korea and Brazil. In these cases, relatively strong and independent private financial systems, along with a stronger need to borrow from foreign creditors, led both domestic and foreign creditors to support the creation of relatively independent central banks.

In Thailand and Mexico, the Central Banks were much less closely tied to financing industry and the governments than in the cases of China and India, or Brazil and the Republic of Korea. And while their positions changed over time depending on both domestic and political factors, over all, these central banks played a larger role in attracting credit from abroad and supporting the domestic financial sectors, than they did in promoting industrialization. In the 1990s for example, in the case of Thailand, the Central Bank and the Government supported efforts to make Bangkok into a regional financial centre as part of development plan, reminiscent of the roles of the Federal Reserve and Bank of England. With the crash of 1997, the result was not favorable as expected.

Bank of France recently (2017) conducted a research on how the central banks are transforming keeping under a survey of 22 countries by

questionnaire method setting several parameters to evaluate the relativity of embracing change. Out of these 22 countries; 32 percent, 5 percent, 36 percent and 27 percent participant central banks were surveyed from Africa, America, Asia and Europe respectively. The parameters were (a) level of strategic planning (b) nature of HR function (c) educational level of employee (d) situation of change management (e) training (f) communication functions, and (g) digitalization and innovation.

According to that survey result, there seemed to several innovations moved forward towards the gradual transformation in central banks. Especially in attaining Big Picture, basic four questions were asked. Amongst them, indicative baseline rating scale 2.0 as middle (as it is) out of 4.0; the central bank's respondents responded the issues as:

Table -2
Perceptions to Big Picture

SN	Survey Questions (Issues)	Rating
01	Do you attach a low, medium or high probability to a material change in your central bank's current mandate, for its main functions within the next 10 years?	2.2
02	Do you think your central bank will be smaller, unchanged or larger in size, in terms of numbers of staff, in 10 years from now?	2.3
03	Do you think that public trust or faith in your central bank is higher/similar to/ lower than was the case before 2007?	2.5
04	Do you think that your central bank is now seen as a more/less/equally important as an economic actor than it was before 2007?	2.8

These responses indicate that there will be material change within 10 years in central banks with larger size in terms of human resource with increased public faith and having a greater role and importance as an economic actor. NRB's one of the objectives is to maintain public confidence as envisaged in the NRB Act, 2002 that supports

its relevancy by this survey result also.

This survey was focused to whether having 'strategic planning' in place in central banks would support for the transformation in a planned way. For that major six issues were explored as following:

Table - 3
Scenario of Strategic Planning Formulation and Implementation

SN	Survey Questions (Issues)	%/Num
01	Does your Bank have a multi-year strategic plan?	77%
02	Are there monthly or quarterly follow-up meetings?	72%
03	Are there quantitative objectives in terms of budget or staff numbers?	65%
04	How many managers does the multi-year plan explicitly involve?	40.0
05	How many years does the plan cover?	04.6
06	How many projects/ objectives/ main strategic orientations does the plan encompass?	18.3

By this result, it can be seen that 77 percent central banks under survey have been implementing periodic strategic plan having of 4.6 yrs period on an average. This supports NRB's five yearly strategic plan in place. The result also supports tradition of defining quantitative objectives and follow-up approach in its implementation. In

this context, NRB is also in line with this survey approach for Bank's transformation.

This survey had given more focus on human resource (HR) issues as it is the main factor of transformation to cultivate in organizations. In this context, following results had been observed:

Table – 4
Perceptions on HR Functions

SN	Survey Questions (Issues)	%
01	Is working by remote (from home) allowed/encouraged?	09.0
02	Is there outsourcing of some HR functions?	18.0
03	Salaries for managers are higher at the Central Bank than at commercial banks	24.0
04	Is there a proactive promotion policy for women?	19.0
05	Salaries for mid/low-level employees are higher at the Central Bank than at commercial banks	33.0
06	Do senior managers have individual objectives and bonus schemes?	36.0
07	Is there a talent management policy?	45.0
08	Is the effectiveness of the HR function measured /assessed at your Bank?	50.0
09	Is there a multi-year HR strategy?	52.0
10	Are there 'career paths' for experts? Is there a career management framework?	57.0
11	Is the HR function considered as playing a partnership role for operational managers?	67.0
12	Is internal job rotation encouraged?	76.0
13	Are there Competency Profiles / Is there competency-based HR management	76.0
14	Is employee performance measured/appraised?	91.0

By going through the results portrayed in the Table – 4 above, it can be observed that despite the traditional functions, central banks are now gradually practicing the new approaches too for their transformation. For example, 9 percent of the central banks in the survey list have started encouraging their HR to work remotely (from

home). To address the glass-ceiling issue, 19 percent central banks adopted a practice of separate promotion policy for women. Similarly, 45 percent central banks have embraced talent management policy in their bank. Such dynamism indicates that the central banks are gradually heading towards HR policy transformation.

Associated with the HR management, the survey revealed that out of total employees, around 5.9 percent numbers of employees are involved in HR function. Also, there are 66.0 percent employees are master or bachelor and 5.0 percent are PhD graduated of their total numbers of employees. For HR development, training budget is assigned

nearly 3.0 percent of gross salary wage and training days per employee (yearly average) is nearly six days.

Since the transformation is related to change management. In this context, the survey had a concern on it and the result was as following:

Table – 5
Status of Change Management

SN	Survey Questions (Issues)	%
01	Do you have dedicated mechanisms in place to support managers (training, coaching, workshops, etc.)?	59.0
02	Do you have a specific organization/framework for change management?	41.0
03	Are there training programs on change management for managers?	67.0

Readiness to change management comes through dedication and focused activities in place so that it would help organizations towards transformation. The result in Table – 5 also supports that the central banks in majority are focusing to change management and knowledge transfer in employees

through training and awareness and arrangement of change management framework.

Communication is another leading success factor to transformation or change management. This survey also explored several communication function related issues as following:

Table – 6
Communication Functions

SN	Survey Questions (Issues)	%
01	External communication: do you publish press releases on yearly reports/publications?	86.0
02	Are there systematic press releases on monetary policy decisions? On market operations decisions? On bank supervision decisions?	86.0
03	Do you think that the creation of a blog would boost your central bank's communication policy?	85.0
04	Internal communication: do you have short a section on your intranet featuring major news concerning the operations of various departments? Are the news items fed by the departments concerned themselves?	81.0
05	Are there yearly press conferences on your bank's Annual report? On the Balance of Payments report? On the bank supervision reports? Others?	71.0
06	Internal reporting: is there any monthly or quarterly follow-up and reporting around strategic communication?	57.0
07	Have you launched an intranet with staff feed-back functionality?	33.0

Almost all the central bank in majority have external as well as internal communication mechanism and internal reporting system as suggested by the survey result in Table – 6 above. However, Intranet launch for staff feed-back is relatively in early stage in these banks and only 33 percent central banks have this mechanism in place.

Another vital issue in the process of transformation is digitalization and innovation. In this context, information technology (IT) is in focus. The survey has indicated that central banks have nearly 5.0 percent employees of total employees are assigned in IT function. And, following issues were addressed through questionnaire:

Table – 7
Level of Digitalization and Innovation

SN	Survey Questions (Issues)	%
01	Do you use "call for innovation projects" software?	09.0
02	Have you created one or several internal "labs" to bring together start-ups and your bank's units?	09.0
03	Is there any HR go-along-with policy targeted towards the middle management in the digitalization context?	14.0
04	Have you created one or several co-working spaces?	23.0
05	Have you launched a corporate social network?	36.0
06	Have you fostered a community of managers, for practice sharing, peer-support and co-development?	45.0
07	Would you say that top-management is deeply involved into the managerial innovation?	71.0

Evaluating the results presented in the Table – 7, what can be said is except in managerial innovations, level of digitization and innovation in central banks is in early and learning stage as few of the central banks only have some activities in this area.

Concluding Remarks:

All these discussions, research findings and recommendations that we presented in this paper are focused to highlight the importance and need of transformation in the central banks. These issues are equally important and applicable to Nepal Rastra bank too. There is a common belief that ‘change is inevitable’ as the time and technology progresses by. Over the time, existing policies or requirements would become obsolete and new approaches emerge. For example, in the recent years, digital payment, digital currency, inclusive digital financing, green banking, cloud computing, block chain ledger, paperless or no paper work environment, use of green energy, working remotely as innovations and IT developments and associated cyber crimes, frauds and other IT security risks and other new issues are coming up overwhelmingly. Developed countries have started moves already to address and accommodate in these areas. In this context, Nepal Rastra Bank also should start working on these issues gradually so that it can move its leaps comfortably matching with the global moves and wouldn’t face accumulated problems to address in bulk in the future. Otherwise cost of adjustment would be huge in the future.

References:

- European Central Bank, 2015, ‘What is a Central Bank?’, <https://www.ecb.europa.eu/explainers/tell-me/html/what-is-a-central-bank.en.html>
- Intelligent Economist (2017), ‘Objectives of Central Banks’, <https://www.intelligenteconomist.com/objectives-of-central-banks/>
- Capie, F, Goodhart, C and Schnadt, N 2012, ‘The Development of Central Banking’, LSE Research Online, Cambridge University Press, 2012
- Business Dictionary, <http://www.businessdictionary.com/definition/transformation.html>
- Nepal Rastra Bank (Silver Jubilee Year), ‘Nepal Rastra Bank – 25 Years’, Baisakh 14, 2038 Bikram Sambat, [https://nrb.org.np/red/publications/special_publication/Special_Publications--NRB_in_25_Years_\(Nepali\).pdf](https://nrb.org.np/red/publications/special_publication/Special_Publications--NRB_in_25_Years_(Nepali).pdf)
- Nepal Rastra Bank (2002), ‘Nepal Rastra Bank Act, 2002’, [https://nrb.org.np/lgd/acts_ordinances/nepal_rastra_bank_act_2002_\[english\].pdf](https://nrb.org.np/lgd/acts_ordinances/nepal_rastra_bank_act_2002_[english].pdf)
- Being First Team, 2017, ‘Why Leading Transformation and Organizational Change Requires Overt Course Correcting’, 05 June 2017, <http://blog.beingfirst.com/organizational-change-leading-transformation-requires-overt-course-correcting>
- Sheller, HK 2004, ‘The European Central Bank – History, Role and Functions’, European Central Bank, 2004, ISBN 92-9181-506-3 (online)
- Epstein, G 2009, ‘Post War Experiences with Developmental Central Banks: The Good, the Bad, and the Hopeful’, UNITED NATIONS, New York and Geneva, G-24 Discussion Paper Series, February 2009
- Bank of France, 2017, ‘Transforming a Central Bank’, 11-13 September 2017 Seminar (Seminar Proceedings)

Interest Rate Corridor Operating Framework In Nepal

● Tek Nath Pokharel*

Interest rate is the stimulus for national saving. At the same time, it is the determining factor of national investment as well; after all, interest rate is the cost of investment. Thus interest rate has directly to do with capital formation, production and employment generation in the economy.

A very low interest rate reduces cost of investment and promotes investment but discourages saving, a main source of capital. It even may result in capital flight. Similarly higher interest rates attract savings but discourages national investment.

Hence, interest rate should be neither too high nor too low. It should be somewhere at, the so called, a desired rate.

Volatility in the interest rate i.e. rate swinging up and down, negatively affects both savings and investments. When interest rates fluctuate, investors go uncertain about cost of their investments in long run. Their investment plans and decisions get affected. They will not know how much their products will cost by the end of their production. Their valuable resource will be occupied for hedging against the interest rate risk.

Again on the deposit holders' side, they will not have any clue on whether to maintain deposits in banks or diverse their savings in certain assets with stable return. This drives them away from depositing in banks.

Since interest rate fluctuations discourage both savings and investments, there is this general concept that interest rate should remain stable at a desirable rate. However, in this dynamic world where nothing is stable, it is difficult for interest rate to remain stuck at a particular rate. Hence, rather than a desirable point, there should be a desirable range of upper and lower points within

which interest rate should move. This idea gives birth to the concept of **interest rate corridor**.

What is interest rate corridor?

Interest rate corridor refers to the band of minimum of two different points within which money market interest rate moves or is desired to move.

There is often an upper limit i.e. ceiling rate and a lower limit i.e. floor rate within which this short term interest rate is expected to remain. The ceiling rates and floor rates are often set at rates of standing facilities. Standing facilities refer to liquidity providing facilities of central bank i.e. borrowing facilities and liquidity absorbing facilities of central bank i.e. deposit facilities.

Selecting a band of corridor:

Lesser the difference between the standing facility rates, narrower will be the corridor. A narrow corridor will facilitate lesser volatility in short term interest rate. However, narrower the corridor, lesser will be the incentives for banks to manage liquidity through interbank markets because there will be a lesser difference between interest rates at which they can get the liquidity from central bank and from interbank transactions. And the intention of the central bank certainly can't be to erode normal liquid money market.

It is the normal trend that the rate at which banks borrow from central bank is set at the penal rate in order to discourage BFIs to borrow from central bank rather than from interbank market. Again the floor rate is set below target rate so that BFIs would prefer using their excess liquidity in

* Assistant Director, Nepal Rastra Bank.

interbank market rather than parking at the central bank.

Wider the band, more volatility is likely to occur in interest rate movements. It becomes difficult to predict interbank rates and takes long days for central bank to come into action to guide the market interest rate. So, it becomes less effective in cases of most countries.

The band of interest rate corridor has to be somewhere which could stabilize overnight interest rate and also let develop the money market. A numbers of models are available to calculate the suitable width of the corridor of a particular economy. But the optimal band of corridor is still the matter of discussion.

The long term impact of the interest rate corridor is stability in capital market interest rate. Capital market interest rate is the money market interest rate plus risk return. Hence, if others things remaining the same, when money market interest rate remains within a desirable range, capital market rate also remains within a particular range.

Interest rate corridor mechanism adopted by a country can vary depending upon the focus of the central bank of that country. Some of the main alternative interest rate corridor are:

- a. A corridor with no official central bank policy rate: In such an option, where there is only ceiling rate and floor rate. Central bank periodically calls auction for deposits at floor rate and injects liquidity at ceiling rate. Interest rate for deposits will be influenced by these rates at which central bank accepts deposits and injects liquidity. Central bank doesn't intend to influence interbank rate. It allows more interest rate flexibility but results possibility of volatility and unclear signal. It requires liquidity money market and robust liquidity forecasting capacity. It discourages interbank trading.
- b. A mid-rate corridor system where the policy rate is positioned in the middle of

the corridor with standing facility rates that constitutes the floor and ceiling of the range. This system is adopted by those central banks which intend to influence interbank rate and keep it somewhere near policy rate. This system requires and stimulates a better interbank market.

- c. A floor system where policy rate act is set at the floor rate. It is the narrow corridor system. Under this system, central bank sets a rate at which it mops up excess reserve. This rate is called policy rate. Market rates are no longer controlled by adjusting quantity of reserves via. open market operations. It is simple to operate and robust to market imperfections and liquidity forecasting weaknesses but reduces banks incentives for interbank trading.

Prerequisites for effective transmission of interest rate corridor into money market:

1. Central bank should mop up and inject as much liquidity as excess or deficit in the system. Inability of central bank to inject sufficient liquidity in the system forces banks to borrow from the overnight market regardless of the interbank rate. Thus interbank rate shifts beyond the target rate.
2. The open market operations should be exercised only when the entire system is in liquidity deficit or surplus.
3. An advanced and reliable liquidity monitoring framework is needed for continuous and intense monitoring on liquidity situation of the market as liquidity forecast plays a crucial role to ensure that target rate doesn't deviate from policy rate.
4. Central bank should be well equipped with sufficient monetary instruments for prompt and unlimited injection and

mopping up of liquidity.

5. System participants i.e. banks should have collaterals sufficient to pledge in order to borrow liquidity from central bank.
6. There should not be incentives for banks to borrow more than needed liquidity.

Interest Rate Corridor in Nepalese context:

In context of Nepal, NRB introduced interest rate corridor system on August 2016 and revised the system in November 2017.

Nepal Rastra Bank has adopted a mid-rate corridor system. There are generally three ceilings between the top and bottom range-floor rate, policy rate and ceiling rate. The two week term deposit rate at 3% forms the floor rate. Bank rate at which Standing Liquidity Facility (SLF) is provided acts as ceiling rate which has been fixed at 7% in monetary Policy 2074/75. The SLF is the credit facility that BFIs can avail from NRB by pledging Government of Nepal's securities and development bonds. Then there is policy rate which is set at two weeks repo rate i.e. 5% and is symmetrically placed between ceiling and floor rate as the mid-point rate.

Under this system, NRB targets to keep interbank rate near the policy rate 5%. This target rate has been set in consistence with the others goals of NRB such as inflation and economic growth. For this, when there exists liquidity shortage in the system, NRB injects liquidity at 5%. When there is excess liquidity in the market, it mops up liquidity at 3%. NRB can't inject liquidity till interbank rate is below 5% and can't mop up liquidity till interbank rate is above 3%. The criteria for determining liquidity position in the market has been discussed below.

This will keep interbank interest rate within the range of 3%-5%.

But when the individual banks need to borrow from central bank, central bank provides loan under Standing Liquidity Facility at 7%.

That is, when the reserve trading is between banks of the financial system, the interest rate is around the key policy rate. However when reserve trading is between central bank and banks, the central bank injects liquidity at SLF rate i.e. 7%.

The primary objective under this system is to facilitate reserve trading between banks rather than between bank and central bank.

The corridor system guides short term interest rate which would then affect capital market interest rate.

How the corridor functions?

Nepal Rastra Bank scans liquidity position of the market in following manner:

A) On the basis of liquidity situation indicated by Liquidity Monitoring and Forecasting Framework(LMFF):

B) On the basis of Cash Reserve Ratio: Banks and financial institutions are required to maintain certain percentage of their deposit in NRB as cash reserve ratio (CRR). When the reserves of banks and financial institutions in central bank exceed the CRR, the excess reserve is regarded as excess liquidity which is mopped up by the central bank at 3%.

Again when cash reserve ratio is not being maintained, the shortfall is regarded as liquidity shortage equivalent to which is injected by central bank.

When we say CRR, it is the CRR of the whole financial system and not of individual banks.

C) Interbank Rate: When interbank rate goes above 5%, NRB injects liquidity to the system by means of repo. When interbank rate goes below 3%, it mops up liquidity at 3% by calling deposit auction. But when we say interbank rate, it refers to interbank rate of the system as a whole and not that of a particular or a few banks.

NRB injects liquidity at policy rate for less than 2 weeks and lends at SLF rate for up to 90 days.

The rationale behind the corridor system is when the entire system is in excess reserve, there is no point for banks to lend below 3% because they can park their excess liquidity at 3% at central bank. When there is liquidity shortage in the system, BFIs will not borrow above 5% because they can get the liquidity from central bank at 5%. At the rates between the upper and lower ceiling, BFIs have incentives to borrow or lend in interbank market. Hence, no matter what is the reserve flow in the system, interbank interest rate will remain between 3% to 5%.

Under this system, NRB mops up liquidity by means of auction based deposit. A minimum of NPR 10 million and the figures divisible by NPR 10 million can be deposited under auction. Similarly, in order to inject liquidity, NRB issues auctioned based repo. Again a minimum of NPR 10 million and the figures divisible by NPR 10 million has to be availed. For availing this facility, a collateral worth 110% of the loan availed should be pledged. The repo and deposit auction can be participated only by A, B and C class financial institutions. Treasury bill, development bonds and NRB debentures can only be placed as collaterals for availing repo facility.

NRB has issued a “guideline on interest corridor, 2074”.

Why is corridor needed?

The general tendency in the Nepalese capital market is that the deposit rate and lending rate respond more promptly to the liquidity shortage and rising money market rate than to the situation of excess liquidity and declining interbank rate. In other words, the downward adjustments in deposit and lending rate are slow and gradual than upward adjustment.

Interest rate has been fluctuating since couple of years. Recently, interest rate on deposits rose even up to 12.0%. Interest rate on credit rose far ahead.

Investors who had begun their credit with a lower interest rate had to bear highest rates which were ultimately increasing their costs of production and price of product. Economic activities were discouraged. Banks were not able to retain their deposit holders because depositors especially fixed deposit holders were moving their deposits from one bank to another pursuing attractive interest rates they were offered. Unhealthy competition existed among banks.

There were days when interest rate on deposit went extremely low. The situation was favorable for investors but deposit holders were discouraged. Interbank rate reached an all time high of 12.83% in January 2010 and an all time low to 0.15% in August 2014.

NRB has introduced spread rate. But the spread only controls the margin between deposit and credit rate. It doesn't ensure interest rate stability. Introduction of interest rate corridor will not let deposit interest rate of the system go below 5% and adding 5% spread to it, will not let long run credit rate go above 10%.

Interbank rate and policy rate are less correlated in Nepalese context. Liquidity in Nepalese financial market is affected by several uncontrollable factors mainly by remittance and government spending. Introduction of corridor will place interbank rate near the policy rate by means of injecting and mopping up the liquidity whenever there exists deviation.

Why is policy rate needed between ceiling rate and floor rate?

The relation between central bank policy rate and interbank interest rates is a major channel of monetary transmission mechanism for any central bank and NRB is no exception. By changing policy rate in monetary policy, NRB opts to influence interbank rate in a desired way which is expected to bring required change in capital market rate so as to affect aggregate demand as desired. However, this whole phenomenon

of influencing aggregate demand by changing policy rate requires that there exists positive and high degree of correlation between interbank rate and policy rate. This can be the reason why NRB has introduced policy rate between ceiling rate and floor rate.

However under an unconventional mechanism, effective market rate is allowed to deviate from policy rate or official rate.

Following challenges appear on the way to successful implementation of interest rate corridor:

1. Interest rate corridor is a relatively costly procedure for a central bank. NRB has to mop up excess liquidity at 3% no matter what the real market interest rate is. This need will certainly impose financial burden on NRB.
2. Collateral: Deposit base of Nepal is quite limited. Remittance is in declining state and government spending is slow. But credit demand is high for investment purpose as well as for speculation purpose. In such situation, pressure on liquidity will certainly continue. In order to relax such pressure, under corridor system, there will be need to inject liquidity by NRB by means of repo auction. To inject an unlimited volume of liquidity by means of repo, huge volume of government securities will be required. The Government will not issue securities only to manage liquidity in the system unless it is in need of finance. But existing surplus situation of government's balance in NRB indicates that government securities are not going to be issued as required for pledging purpose. In such situation, central bank has to issue central bank securities which will swell central bank's balance sheet. This will cause increase in base money and growth in money supply and will have adverse impact on inflation.

In such situation, central bank has to broaden the range of securities used in their operations beyond those issued by the government. Broadening securities can impose credit risk.

3. Correlation between money market rate and capital market rate: In our financial system, the interbank rate does not exactly resemble liquidity position in the system. In such situation, liquidity interference by NRB looking at the interbank rate can be misleading.
4. Liquidity injection under interest rate corridor is loan based. In the situation when system's CCD ratio is tight, despite severe liquidity crisis, borrowing will remain weak, auction will go undersubscribed. System will face liquidity tightening and interbank rate will rise.
5. Success of this regime totally depends on how BFIs respond to the open market operations. As there exists hidden carteling among banks regarding interest rate, there is a possibility that they don't respond to auction as expected resulting in undersubscription of auction. NRB officially started implementation of interest rate corridor regime by mopping up deposit at 3% on 29 Kartik 2074. But despite the high liquidity shortage condition, repo auction was undersubscribed on August 2016. Rather, banks preferred collecting deposits at higher rate because their need of liquidity was for long term. In such situation, corridor can't help market rates from going up.

There is also the risk that some BFIs may not have sufficient collateral to participate in OMO to avail SLF facility. In such condition, they will seek interbank credit at a rate higher than policy rate or the ceiling. This can generate incentives for banks to borrow more than needed liquidity to lend at higher rates to those with shortfall of collateral to pledge at central bank.

Reserve Money: Trends and Implications

● Tula Raj Basyal*

1. Introduction

Reserve money represents the currency liabilities of the central bank. It is also called the high-powered money or the monetary base or the base money or reserve base. It is defined as the sum of currency (currency held by non-bank public and vault cash held by banks) and banks' reserve deposits at the central bank (Abel, etc., 2011). In Nepal, it comprises the sum of currency outside other depository corporations (ODCs), namely, commercial banks, development banks and finance companies, deposits of ODCs in Nepal Rastra Bank (NRB) and other deposits at the NRB (i.e., other than the government deposits and ODC deposits). Currency outside ODCs is also called currency in circulation. Deposits of ODCs in central bank are primarily meant for meeting the cash reserve requirement as per the regulatory directive of the central bank. The concept of reserve money is important because the central bank directly controls it while the central bank only indirectly exerts control over measures of the money like M1, M2, etc.

2. Some Reviews of Literature on Reserve Money

The monetary base, also called the high-powered money, could be defined as the 'base amount' that serves as the foundation for a nation's monetary system. This consists of the currency held by the public and in vaults of depository institutions, plus reserves of depository institutions held with the central bank to meet the reserve requirements as

prescribed by the central bank (Miller and VanHoose, 1993).

Dornbusch, etc. (1998) refers to reserve money or high-powered money or the monetary base as consisting of currency (notes and coins) and banks' deposits at the Fed. The currency in bank vaults and the banks' deposits at the Fed are used as reserves backing individual and business deposits at the bank. The Fed's control over the monetary base is the main route through which it determines the money supply. Money and high-powered money are related by the money multiplier, with the money multiplier being the ratio of the stock of money supply to the stock of high-powered money over which the central bank has direct control.

Arestis and Sawyer (2001) mentioned that base money is essentially provided by the central bank on request to the banking system and, in particular, would be supplied if reserves were low following an expansion of broader money. It is clear that, on occasions, the lender of the last resort function may require base money (M0) to be supplied when pursuit of a price stability target would point in the opposite direction. A government budget deficit can be financed by borrowing or by issuing base money while the expansion of the economy involves some expansion of the stock of money (say, M1), which is largely used to finance transactions, and such an expansion requires the underpinning of a growth in M0 to prevent a continuous decline in the reserve-money supply ratio. As the ultimate source

* Former Executive Director, Nepal Rastra Bank and former Senior Economic Advisor, Government of Nepal, Ministry of Finance

of liquidity is base money, declining ratio of base money (MO) to broader measures of money (e.g., M1, M2) would imply that banks are willing to collectively become less liquid over time. Further, it is likely that the ratios will fall in many countries because the holding of reserves imposes costs on the banks. It can be readily calculated that relative small movements in the reserve ratio would have substantial impacts on the money stock (for given reserves). However, absence of any mechanism by which base money can expand means that the liquidity position of banks could deteriorate.

According to Reynolds (1988), while the Fed influences the money supply, it cannot control it precisely. What the Fed controls is the monetary base. Then the money multiplier (which is defined as the change in money supply divided by the change in monetary base) operates to determine the increase in money supply. The multiplier fluctuates somewhat in the short-run and has shown a downward trend in the long-run. The larger the currency-deposit ratio (the share of currency that the public prefers to hold as a percentage of their demand deposits), the smaller will be the money multiplier. For example, during the Great Depression, according to Mankiw (2007), money supply fell 28.3 percent between August 1929 and March 1933 in the USA. From 1930 to 1933, more than 9,000 banks suspended operations, often defrauding their depositors. The money supply fell because the money multiplier fell 37.8 percent which was attributed to the substantial rise of currency-deposit ratio and reserve-deposit ratio by 50.0 percent and 141.2 percent respectively over the nearly four-year period. Just as households responded to the banking crisis by holding more currency relative to deposits, bankers responded by holding more currency relative to loans. Together, these changes caused a

large fall in the money multiplier.

2. Growth Trends of Reserve Money

In Nepal, during 1999-2017, the average growth rate of reserve money was 15.1 percent while currency in circulation increased by an average of 13.9 percent (Table 1). During the same period, the average growth rate of nominal GDP was 11.9 percent (Table 3). Thus, the reserve money grew by a rate higher than the growth rate of nominal GDP. Also, the average growth rate of narrow money was 14.3 percent and that of broad money 17.0 percent (Table 3). During the period, consumer inflation grew by an average of 6.7 percent. During 2002-2017, the real GDP growth rate averaged 4.0 percent.

3. Components of Reserve Money

During 1999-2017, on an average, the share of total currency in reserve money was 71.2 percent while the share of total deposits with NRB was 28.8 percent (Table 2). During the last six years (2012-2017), the share of total currency in reserve money averaged 64.3 percent compared to such share which averaged 74.4 percent during 1999-2011 while the share of total deposits with NRB averaged 35.8 percent during the last six years (2012-2017) compared to the average at 25.6 percent during 1999-2011. Thus, during these periods, the share of total currency in reserve money declined by around 10 percentage points while total deposits with NRB increased by similar percentage point. Of this, as a share of reserve money during 1999-2017, the shares of currency outside ODCs and currency held by ODCs averaged 63.7 percent and 7.5 percent respectively while the shares of deposits of ODCs with NRB and other deposits in NRB averaged 25.4 percent and 3.4 percent respectively. During the last six years, currency in circulation as percent of reserve money represented 54.5 compared to this ratio averaging 67.9 percent

during the previous 13 years. Currency held by ODCs as percent of reserve money averaged 9.6 percent during the last six years compared to this ratio averaging 6.5 percent during the previous 13 years. Deposits of ODCs with NRB as percent of reserve money averaged 33.4 percent during the last six years compared to this ratio averaging 21.7 percent during the previous 13 years. So, during the last six years, currency in circulation, currency held by ODCs and deposits of ODCs with NRB as percent of reserve money substantially increased.

Reserve money growth averaged 13.3 percent during 1999-2011 (former period) while its average growth was 18.8 percent during 2012-2017 (latter period). Currency rose by an average of 13.0 percent during the former period while its average growth was 17.2 percent during the latter period. Of this, currency outside ODCs increased by an average of 12.4 percent during the former period while its average growth was 16.9 percent during the latter period. Likewise, currency held by ODCs grew by an average of 17.7 percent in the former period while it grew by a similar average of 18.0 percent in the latter period. Total deposits with NRB grew annually by 14.3 percent during the former period and by 22.4 percent during the latter period. Narrow money and broad money grew by 13.0 percent and 16.2 percent in the former period and by 17.0 percent and 18.8 percent during the latter period respectively, indicating that both measures of money accelerated in the latter period, with the growth rate of narrow money even exceeding that of broad money. While nominal GDP growth averaged 12.0 percent during 2002-2011 and 11.3 percent during 2012-2017, real GDP growth was 3.8 percent and 4.3 percent for the respective periods, indicating that GDP growth in the

latter period exceeded that of the former by 0.5 percentage points. Inflation averaged 6.2 percent in the former period as compared to the inflation at 8.1 percent in the latter period.

4. Implications of the Growth in Reserve Money

During the new millennium, especially during the latest six years, financial sector management and monetary management seem to be broadly moving in the right direction. During five years from 2005 to 2009, the amount of reserve money fell below the amount of narrow money, implying that the banks and financial institutions were collectively becoming less liquid over time. However, the problem has eased in the latter period, notwithstanding the drastic fall in the ratio of reserve money to narrow money from 1.23 in 2015 to 1.09 in 2016. The higher growth of currency and deposits with NRB resulted in the higher growth of reserve money during 2012-2017 as compared to that during 1999-2011. This raised the growth of narrow money and broad money during the latter period (2012-2017), with the growth of narrow money further accelerating. Inflation during the latter period outpaced the inflation during the previous period. Real GDP growth also picked up during the latter period. The price stability goal should, however, not be compromised while conducting the monetary management. At the same time, economic transactions in the economy need to be further expanded so that they foster the activities that promote economic growth. It means financial resources should be further allocated for investment and productive activities while unproductive activities need to be discouraged. The inflation needs to be further controlled, financial stability should be fostered and the economic growth needs to be speeded up. Reserve money needs to be managed with these objectives in mind.

Table 1: Reserve Money (Rs. Billion)

Year (mid-July)	Currency outside ODCs	Currency Held by ODCs	Total Currency	Deposits of ODCs in NRB	Other Deposits in NRB	Total Deposits in NRB	Reserve Money Total	Percent Growth
1999	35.0	3.3	38.3	11.9	2.0	13.9	52.2	13.5
2000	42.1	3.5	45.6	12.9	2.5	15.4	61.0	16.9
2001	48.3	4.1	52.4	16.0	2.2	18.2	70.6	15.7
2002	55.7	4.9	60.6	16.2	2.2	18.4	79.0	11.9
2003	56.9	4.7	61.6	15.7	3.7	19.4	81.0	2.5
2004	63.2	4.3	67.5	24.2	2.7	26.9	94.4	16.5
2005	68.8	4.8	73.6	20.2	2.7	22.9	96.5	2.2
2006	77.8	6.1	83.9	22.9	4.1	27.0	110.9	14.9
2007	83.6	7.4	91.0	22.6	5.7	28.3	119.3	7.6
2008	100.2	12.7	112.9	23.9	7.8	31.7	144.6	21.2
2009	125.8	15.0	140.8	45.8	9.0	54.8	195.6	35.3
2010	142.1	16.9	159.0	51.1	8.4	59.5	218.5	11.7
2011	141.9	23.4	165.3	60.3	8.6	68.9	234.2	7.2
2012	170.5	30.4	200.9	110.0	8.4	118.4	319.3	36.3
2013	195.9	34.9	230.8	117.7	5.7	123.4	354.2	10.9
2014	227.5	41.1	268.6	156.2	11.8	168.0	436.6	23.3
2015	270.1	47.3	317.4	192.2	13.3	205.5	522.9	19.8
2016	327.5	55.9	383.4	154.0	9.7	163.7	547.1	4.6
2017	361.7	63.1	424.8	211.6	20.5	232.1	656.9	20.1
Av. Comp. Rate	13.9	17.8	14.3	17.3	13.8	16.9	15.1	

Source: Quarterly Economic Bulletin, Mid-July 2017, Volume 51, Number 4, NRB, Kathmandu, Nepal

Table 2: Components of Reserve Money (As Percent of Total Reserve Money)

Year (mid-July)	Currency outside ODCs	Currency Held by ODCs	Total Currency	Deposits of ODCs in NRB	Other Deposits in NRB	Total Deposits in NRB	Reserve Money Total
1999	67.0	6.3	73.4	22.8	3.8	26.6	100.0
2000	69.0	5.7	74.8	21.1	4.1	25.2	100.0
2001	68.4	5.8	74.2	22.7	3.1	25.8	100.0
2002	70.5	6.2	76.7	20.5	2.8	23.3	100.0
2003	70.2	5.8	76.0	19.4	4.6	24.0	100.0
2004	66.9	4.6	71.5	25.6	2.9	28.5	100.0
2005	71.3	5.0	76.3	20.9	2.8	23.7	100.0
2006	70.2	5.5	75.7	20.6	3.7	24.3	100.0
2007	70.1	6.2	76.3	18.9	4.8	23.7	100.0
2008	69.3	8.8	78.1	16.5	5.4	21.9	100.0
2009	64.3	7.7	72.0	23.4	4.6	28.0	100.0
2010	65.0	7.7	72.8	23.4	3.8	27.2	100.0
2011	60.6	10.0	70.6	25.7	3.7	29.4	100.0
2012	53.4	9.5	62.9	34.5	2.6	37.1	100.0
2013	55.3	9.9	65.2	33.2	1.6	34.8	100.0
2014	52.1	9.4	61.5	35.8	2.7	38.5	100.0
2015	51.7	9.0	60.7	36.8	2.5	39.3	100.0
2016	59.9	10.2	70.1	28.1	1.8	29.9	100.0
2017	55.1	9.6	64.7	32.2	3.1	35.3	100.0
Aver-age	63.7	7.5	71.2	25.4	3.4	28.8	100.0

Source: Calculations based on data provided by Quarterly Economic Bulletin, Mid-July 2017, Volume 51, Number 4, NRB, Kathmandu, Nepal

Table 3: Money Multiplier (M1 or M2/Reserve Money)

Fiscal Year ending mid-July	Narrow Money (M1), Rs. Billion	Broad Money (M2), Rs. Billion	Reserve Money, Rs. Billion	M1/RM	M2/RM	GDP at Nominal Prices, Rs. Billion	As Percent of GDP		
							Reserve Money	Narrow Money	Broad Money
1999	51.1	152.8	52.2	0.98	2.93	342.0	15.3	14.9	44.7
2000	61.0	186.1	61.0	1.00	3.05	379.5	16.1	16.1	49.0
2001	70.6	214.5	70.6	1.00	3.04	441.5	16.0	16.0	48.6
2002	77.2	224	79.0	0.98	2.84	459.4	17.2	16.8	48.8
2003	83.8	245.9	81.0	1.03	3.04	492.2	16.5	17.0	50.0
2004	94.0	277.3	94.4	1.00	2.94	536.7	17.6	17.5	51.7
2005	100.2	300.4	96.5	1.04	3.11	589.4	16.4	17.0	51.0
2006	113.1	346.8	110.9	1.02	3.13	654.1	17.0	17.3	53.0
2007	126.9	395.5	119.3	1.06	3.32	727.8	16.4	17.4	54.3
2008	154.3	495.4	144.6	1.07	3.43	815.7	17.7	18.9	60.7
2009	196.5	630.5	195.6	1.00	3.22	988.3	19.8	19.9	63.8
2010	218.2	719.6	218.5	1.00	3.29	1192.8	18.3	18.3	60.3
2011	222.4	921.3	234.2	0.95	3.93	1367.0	17.1	16.3	67.4
2012	263.7	1130.3	319.3	0.83	3.54	1527.3	20.9	17.3	74.0
2013	301.6	1315.4	354.2	0.85	3.71	1695.0	20.9	17.8	77.6
2014	354.8	1566	436.6	0.81	3.59	1964.5	22.2	18.1	79.7
2015	424.7	1877.8	522.9	0.81	3.59	2130.2	24.5	19.9	88.2
2016	503.3	2244.6	547.1	0.92	4.10	2247.4	24.3	22.4	99.9
2017	569.4	2591.7	656.9	0.87	3.95	2599.2	25.3	21.9	99.7
Av. Rate	14.3	17.0	15.1	-0.7	1.7	11.9	18.9	17.9	64.5

Source: Quarterly Economic Bulletin, Mid-July 2017, Volume 51, Number 4, NRB, Kathmandu, Nepal

References

Abel, Andrew B., Ben S. Bernanke and Dean Croushore, 2011, **Macroeconomics**, 7th Ed., New Delhi : Dorling Kindersley (India) Private Ltd., p. 527

Arestis, Philip and Malcolm Sawyer, 2001, Will the Euro Bring Economic Crisis to Europe? in **What Global Economic Crisis?**, eds., Arestis, Philip, Michell Baddeley and John McCombie, New York: Palgrave Publishers Ltd. Pp. 80, 82-85

Dornbusch, Rudiger, Stanley Fischer and Richard Starz, 1998, **Macroeconomics**, 7th

Ed., New York: Mcgraw-Hill Companies, Inc. p.369

Miller, Roger LeRoy and David D. VanHoose, 1993, **Modern Money and Banking**, 3rd Ed., New York: Mcgraw-Hill, Inc. pp. 46-47

Quarterly Economic Bulletin, Mid-July 2017, Volume 51, Number 4, Kathmandu: Nepal Rastra Bank, pp. 1-6

Reynolds, Lloyd G., 1988, **Macroeconomics: Analysis and Policy**, 6th Ed., New Delhi: Richard D. Irwin, Inc, and Universal Book Stall, p. 168-169

The Gorkha Earthquake 2015 and the Need for DRR Mainstreaming in Development Planning in Nepal

● Uma Shankar Prasad, PhD*

Introduction

Nepal is one of the countries most vulnerable to natural disasters. The country is prone to disasters like flood, landslide, drought, earthquake, fire, storm, hailstorm, cold wave, hot wave etc. Terai is prone to flood, cold wave, hot wave, drought, fire, snakebite and storm. Floods largely impact on sliding and siltation of agricultural lands. It decreases productivity. Hill and mountains are mostly affected by landslide, attack of wild animal, thunder, earthquake, drought and hail storm.

A wide range of physiographical, geological, ecological and hydro-meteorological factors contribute to the high level of hazards faced. The rapid population growth, haphazard urbanization, unplanned settlements, rampant poverty and lack of awareness are the factors contributing to increase in vulnerability of the country.

The trend of occurrence of disaster levels and effects caused by seasonal disaster are substantially increasing every year. The most vulnerable groups such as women, children, older people, people with disabilities and marginalized people are at higher risk to disasters. Disaster creates adverse impact on human lives, livelihoods, infrastructures and sets the development achievements back. Disasters have become the major hindrance for Nepal.

On April 25, 2015, Nepal was hit by a 7.8 magnitude earthquake, which caused immense destruction of property, injury, and loss of life. Many aftershocks followed, including a second

7.3 magnitude earthquake on May 12, 2015 which caused further destruction in already devastated areas. The Earthquake caused destruction of houses, buildings and physical infrastructures. It also induced other disasters like flood, landslide, fire and sinking of land.

Human casualties

In the Gorkha Earthquake, a total of 8,970 persons, including foreigners, died. Among them, bodies of 33 persons could not be identified. Moreover, the address or district of birth of 18 persons who died in the hospitals of Kathmandu valley while receiving treatment could not be determined. The death toll was 1,750 inside the Kathmandu valley and 7,228 outside the valley. Among the deaths, 98.7 per cent occurred in the 14 highly-affected districts, with 3,573 (39.8%) occurring in the Sindhupalchok district. A total of 1,236 (13.8%) died in Kathmandu, 1,112 (12.4%) in Nuwakot, 681 (7.6%) in Rasuwa, and 680 (7.6%) in Dhading. In terms of demographic characteristics, women accounted for 56 per cent of the deaths. It proved once again that women are more vulnerable and high-risk group to disasters. As a result, the lives of children and other family members dependent on women are at jeopardy. In terms of age group, 40 per cent of the dead were in the economically active age group (aged 16 to 60 years). This has generated a huge problem in caring/rearing and livelihood of children and old-age people (MoHA, 2016).

Thousands of people were buried or trapped

* Associate Professor, Tribhuvan University, umashankarceda@gmail.com

in the debris of houses, buildings, and public infrastructures. Despite continued efforts for days and weeks by the security forces such as Nepal Army, Nepal Police, and Armed Police Force, the bodies of 195 persons could not be found. Nepal Police categorized them as “missing.” Most of the missing were from Rasuwa district, at 139, followed by 20 in Gorkha, 12 in Kathmandu, 8 in Sindhupalchok, 5 in Dolakha, 3 each in Dhading, Nawalparasi and Solukhumbu, and 2 in Dang. Among the missings in the Gorkha earthquake 2015, 73.9 per cent were male and 18.6 per cent were female, and the gender status of 7.5 per cent was not known. In terms of age group, 68.8 per cent were in the group of 17-60, 15.1 per cent in undetermined, 7 per cent in 6-16, and 7 per cent in 61 and above age group (MoHA, 2016).

When the Earthquake began to shake houses and buildings, people began to rush to open spaces. Some jumped out of windows in panic and were injured. By being trapped and buried in the debris of houses, thousands of people were injured. Moreover, in the hills, many people were injured due to landslides and falling of rocks. A total of 22,302 people were injured in the earthquake. Most of them were from Kathmandu, at 7,950, followed by Lalitpur at 3,051, Bhaktapur at 2,101, Sindhupalchok at 1,569, Dhading at 1,218, Gorkha at 952, and Dolakha at 661 (MoHA, 2016).

Sectoral damage and loss

The total economic cost of the earthquake was NPR 881 billion, which amounts to one-third of the GDP of the FY 2014/15. The total damage was NPR 672 billion (76%) and total loss was NPR 209 billion (24%) of the total cost. Damage refers mostly to physical assets, while loss refers mostly to the added cost in production of goods and services. When analyzing the sector-wise damages and losses, the social sector suffered the most, at 66 percent, followed by the productive sector at 24 percent, infrastructure sector at 8 percent, and cross-cutting sectors at 2 percent

(MoHA, 2016).

Until 23 April 2016, a total of 1,072,93 private houses were damaged, out of which 773,095 houses were destroyed and 298,998 were partially damaged. Among the destroyed, 102,701 houses were outside the Kathmandu Valley. More than 90 percent of the houses of Barpak village of Gorkha district, where the epicentre of the earthquake was located, and surrounding villages were destroyed. Most of the houses and settlements of highly effected districts including Rasuwa were damaged. Among the partially damaged houses, 72,249 were in the Kathmandu valley and the rest outside the valley (MoHA, 2016).

Widespread damage occurred to structures of the public institutions such as schools, health centres, district development committees, municipalities, VDCs, postal and police offices. Completely destroyed were a total of 5,003 schools, 462 health centres, 344 headquarters and barracks of Nepal Army, 195 police offices, 134 AFP offices, 130 cultural monuments, 147 municipality ward offices, 178 VDC offices, 67 ilaka postal offices, 17 municipality offices, 13 DDC offices, and 18 district postal offices and postal training Centres. Similarly, partially damaged were 4,083 schools, 765 health centres, 735 headquarters and barracks of Nepal Army, 695 police offices, 417 AFP offices, 620 cultural monuments, 173 municipality ward offices, 132 VDC offices, 39 municipality offices, and 22 DDC offices. Besides these, a total of 2,687 public structures, including local-level agriculture and veterinary service centres were destroyed and 3,776 partially damaged. (MoHA, 2016).

The Gorkha Earthquake severely affected a large number of cultural sites such as stupas, monasteries, and historical palaces. The Dharahara, built by Bhimsen Thapa and rebuilt after the BS 1990 earthquake had damaged the half of it, was destroyed. A large number of religious sites such as temples were damaged. Some were

completely destroyed. Widespread damage occurred to cultural, historical, and religious monuments of Svayambhu and Pashupati. The earthquake affected 2,900 cultural and religious monuments. Damages occurred in seven World Heritage Sites inside the Kathmandu valley, while some were shattered to rubble.

Agricultural sector suffered huge damage by the Gorkha Earthquake. The earthquake had negative effects on all areas essential for increased productivity such as agricultural land, physical infrastructure, plastic cold houses, sheds, agricultural equipments and implements, agriculture-based industries, office buildings, and laboratories and irrigation systems. Huge damage occurred also to crops and livestock; vegetable and fruits such as potato, mushroom; fish and fingerlings; poultry and hatchery; apiculture and seed storage; feeds; and foods. The earthquake cracked agricultural land. Landslides as a result of earthquake destroyed lots of crops and large areas of agricultural land.

A huge number of livestock were injured or killed. It obstructed the agriculture market system, reduced labour force in rural agriculture, decreased production of food crops, and reduced the income of farmers. Death or injury of agricultural technicians reduced agricultural services, resulting in loss of agricultural productivity.

The earthquake badly affected all sectors including forestry, commerce, industry, electricity, communication, community infrastructure, transport, drinking water and sanitation etc. Extensive damage occurred to the physical infrastructure of banks and financial institutions. Physical structures of the Central Office of Nepal Rastra Bank suffered extensive damage and loss. Damage occurred to Chilime and Mailung Khola Hydropower in Rasuwa; Trishuli, Devighat, and Tadikhola hydropower projects in Nuwakot; Sunkoshi, Bhotekoshi, Baramchi, Bhairabkunda,

Chaku, Madhyachaku, and Tallochaku hydropower projects in Sindhupalchok; Siparingkohla and Jiri hydropower projects in Dolakha; Ankhukhola hydropower project in Dhading, and Radhikhola hydropower projects in Lamjung districts. The earthquake destroyed 60 buildings of the communication sector. About 50 FM stations were either partially or completely damaged, and they could not provide service for three days. Community infrastructure including transport, small irrigation and river control, micro hydropower and alternative energy, rural drinking water and sanitation, rural housing, housing and human settlement development, waste management, and social infrastructure were destroyed and damaged.

The road network incurred extensive damage and destruction due to the earthquake. Department of Roads declared many highway sections as risky, including Araniko Highway; sections of highways such as Dhunche-Syaphrubesi road, Mugling-Narayanghat road, Mugling-Naubise road, Pokhara-Baglung road, Baglung-Jomsom road, Kanti Lokmarga (Satdobato-Hetunda), and Balaju-Nuwakot section of Pasang Lhamu Lokmarga; and local roads such as Changunarayan-Duwakot road and Chhahare-Tokha road.

The problem of drinking water occurred in many places due to damage to pipelines. Among the 11,288 drinking water projects in the 14 worst affected districts, 1,570 projects were destroyed and 3,663 projects suffered partial damage. About 220,000 toilets were partially or totally damaged. Similarly, in the 17 moderately affected districts, among the 16,433 drinking water projects, 747 were destroyed and 1,761 were partially damaged. In these districts, 167,000 toilets were partially or totally damaged.

In the earthquake, a total of 100,711 structures at the central, district, municipality, and VDC level were either partially or totally damaged.

Among them, 100,109 structures belonged to the Nepal Army and the rest belonged to the offices of district court, police, municipality, VDC, district development, jails, ministries, and district treasury controller.

Need of Disaster Risk Reduction mainstreaming in development planning

'Disaster Risk Reduction (DRR) mainstreaming' is the systematic integration of policies, plans and programmes in disaster risks reduction efforts for sustainable development and poverty reduction. The concept has emerged as a major development issue in recent times, particularly in the last two decades at the global as well as national level (NIDM, 2014). Although there seems to be a global consensus about the need to mainstream DRR into development, knowledge about how to do it and how to measure its results is still in a growing stage.

The Sendai Framework for Disaster Risk Reduction 2015 - 2030, a successor to the Hyogo Framework for Action (HFA) 2005-2015, has ratified 4 priorities with various components in connection to DRR mainstreaming in development process comprising:

- (i) Understanding disaster risk in all dimensions including vulnerability, capacity, exposure of persons and assets, hazard characteristics and the environment at baselines and periodic basis through the collection, analysis and dissemination to government officials at all levels, civil society, communities and volunteers, as well as the private sector.
- (ii) Strengthening disaster risk governance to manage disaster risk at the national, regional and global levels through clear vision (with frameworks of laws, regulations and public policies), plans, competence, guidance and coordination within and across sectors, as well as participation and collaboration of relevant stakeholders for prevention, mitigation,

preparedness, response, recovery and rehabilitation.

- (iii) Investing in disaster risk reduction for resilience through structural and non-structural measures to enhance the economic, social, health and cultural resilience of persons, communities, countries and their assets, as well as the environment for innovation, growth and job creation which are cost-effective and instrumental to save lives, prevent and reduce losses and ensure effective recovery and rehabilitation.
- (iv) Enhancing disaster preparedness for effective response and to “Build Back Better” in recovery, rehabilitation and reconstruction through increase of people and assets exposure, combined with the lessons learned from past disasters; empowering women and persons with disabilities to publicly lead and promote gender equity; integrating disaster risk reduction into development measures; and making nations and communities resilient to disasters.

DRR mainstreaming is based on 7 principles including as per Hyogo and Sendai Framework:

- (i) Institutional Mechanism: support creation and strengthening of national integrated disaster risk reduction mechanisms
- (ii) Legal Mechanism: adopt, or modify where necessary, legislation to support disaster risk reduction, including regulations
- (iii) Integration in Development: Integrate risk reduction, as appropriate, into development policies and planning at all levels of government and in all sectors
- (iv) Financing: allocate resources for implementation of disaster risk reduction policies, programmes, laws and regulations
- (v) Decentralisation: decentralize responsibilities

and resources for disaster risk reduction to relevant sub-national or local authorities

- (vi) Capacity Building: develop capacity-building plans and programmes for meeting on-going and future requirements
- (vii) Political Will: demonstrate the strong political determination to integrate DRR into development programming

Similarly, DRR mainstreaming in Nepal comprised of 33 various thematic sectors (see section 3.2) compatible with 12 following sectors put forward by Sendai Framework (UN, 2015 and NPC, 2017):

- (i) Food Security: promote food security as an important factor in ensuring the resilience of communities to hazards, particularly in areas prone to drought, flood, cyclones and other hazards.
- (ii) Livelihood: promote diversified income options for populations in high-risk areas to reduce their vulnerability to hazards, and ensure that their income and assets are not undermined by development policy and processes that increase their vulnerability to disasters.
- (iii) Health: integrate disaster risk reduction planning into the health sector; promote the goal of “hospitals safe from disaster” by ensuring that all new hospitals are built with a level of resilience that strengthens their capacity to remain functional in disaster situations.
- (iv) Infrastructure: protect and strengthen critical public facilities and physical infrastructure, particularly schools, clinics, hospitals, water and power plants, communications and transport lifelines, disaster warning and management centres, and culturally important lands and structures through proper design, retrofitting and re-building, in order to render them adequately resilient to hazards.
- (v) Urban Planning: incorporate disaster risk assessments into the urban planning and management of disaster-prone human settlements, in particular highly populated areas and quickly urbanizing settlements. The issues of informal or non-permanent housing and the location of housing in high-risk areas should be addressed as priorities, including in the framework of urban poverty reduction and slum-upgrading programmes.
- (vi) Building Codes: encourage the revision of existing or the development of new building codes, standards, rehabilitation and reconstruction practices at the national or local levels, as appropriate, with the aim of making them more applicable in the local context, particularly in informal and marginal human settlements, and reinforce the capacity to implement, monitor and enforce such codes, through a consensus based approach, with a view to fostering disaster-resistant structures.
- (vii) Land Use Planning: develop, upgrade and encourage the use of guidelines and monitoring tools for the reduction of disaster risk in the context of land-use policy and planning.
- (viii) Rural Development: incorporate disaster risk assessment into rural development planning and management, in particular with regard to mountain and coastal flood plain areas, including through the identification of land zones that are available and safe for human settlement.
- (ix) Social Protection: strengthen the implementation of social safety-net mechanisms to assist the poor, the elderly and the disabled, and other populations affected by disasters.
- (x) Post-disaster Recovery: incorporate disaster risk reduction measures into post-disaster recovery and rehabilitation processes and use opportunities during the recovery phase to

develop capacities that reduce disaster risk in the long term.

- (xi) Risk Insurance: promote the development of financial risk-sharing mechanisms, particularly insurance and reinsurance against disasters.
- (xii) Private Sector: promote the establishment of public-private partnerships to better engage the private sector in disaster risk reduction activities; encourage the private sector to foster a culture of disaster prevention, putting greater emphasis on, and allocating resource to, pre-disaster activities such as risk assessments and early warning systems.

The Philippines government has been utilizing the DRR efforts since 1954 particularly in preparing and responding to disasters caused by extreme weather events of climate change. After the failure of the passive disaster management, the mainstreaming of CCA and DRR adopted in the Philippines is essentially the new effort. The Philippines government has adopted two separate laws on climate change (CC) and disaster risk reduction and management (DRRM), namely, the Climate Change Act of 2009 and the Philippine National Disaster Risk Reduction and Management Act of 2010 respectively. They are implemented by separately funded national government agencies - the Climate Change Commission (CCC) and the National Disaster Risk Reduction and Management Council (NDRRMC). Both laws mandate local government units (LGUs), namely, provinces, cities, municipalities, and barangays (villages), to mainstream their local CCA and DRR plans to their local development plans.

In India, DRR mainstreaming was first introduced as a matter of concern, planning and action in the Tenth Five-Year Plan (2002-2007). This was further strengthened in the Eleventh Five-Year Plan (2007-2012), which defined safe development and good governance as its overarching plan goal.

The Disaster Management Act, 2005 provides effective disaster management covering all phases including preparedness, response and recovery. The Act has the provision of the establishment of National Disaster Management Authority (NDMA) under the chair of the Prime Minister of India (GoI, 2005).

A presentation (2016) on "Mainstreaming Disaster Risk Reduction into National Development Planning and Financing in Asia-Pacific" shows that out of 58 countries of Asia-Pacific Region, most of the countries have developed legal-institutional framework on mainstreaming DRR in development. Many countries have announced national policies for mainstreaming DRR in development. Few countries have developed strategic framework on mainstreaming, but none of the countries can be said to have developed operational framework for mainstreaming DRR across all sectors of development (UNESCAP, 2016). The presentation put forward the reasons for slow progress as (a) mainstreaming is difficult and complex, (b) political support for mainstreaming minimal in countries except those that suffer recurrent disasters, (c) national disaster management agencies remained focused more on DM than DRM, and (d) global agencies (UNDP, UNISDR, GFDRR) did not systematically follow up initial works on mainstreaming.

In Nepal, the integration of DRR in development plan got attention only after 2002. The Tenth Development Plan (2002-2007) for the first time mentioned DRR as a priority. It included two chapters including 'Water Induced Disaster Prevention' and 'Natural and Man Made Disaster Management'. The ongoing Fourteenth Plan (2016/17-2018/19) has aimed to mainstream DRR in all phases, sectors and components of development in order to reduce the human and infrastructural damage and loss. National Planning Commission (NPC) has already drafted the "Guidelines for Mainstreaming DRR and Climate Change Adaptation (CCA) into National

Development Plan" with 33 sectoral roadways with various components. However, the fact is that the aspirations in national plans have yet to be fully translated into the sectoral activities.

Out of 20 responsibilities assigned by the Local Self Governance Act 1999 to the local bodies, there is no any DRR component. However, it is integrated with forest and environment. Out of 100 marks, 6 are allocated for disaster risk management in Minimum Conditions and Performance Measures (MCPM) system for block grant allocation to Local Bodies. The Constitution of Nepal 2015 has adopted the policy of pre-information, preparedness, rescue, relief, and reconstruction for risk management due to natural calamities.

Recently, on 31 May 2017, the Council of Ministers, Government of Nepal (GoN) has developed the Local Level Service Operation and Management Ordinance (LVSOMO) 2017, which has decentralized the roles, responsibilities and rights of the municipalities, rural municipalities and wards without any overlapping. Out of 40 points mentioned in the NPC guideline to formulate local budget and programmes, 9 points are related with DRM.

As several studies have shown that Nepal is one the most disaster prone country in the world, mainstreaming DRR must be the way of life. Mainstreaming DRM into the development needs comprehensive home work at all levels. Strong sectoral plan is necessary to develop macro-micro linkages and mainstream the DRR. Result based monitoring mechanism and responsibility matrix must be developed along with the mainstreaming. Therefore, disaster management should be included into plans of DDC, municipalities, and VDCs.

Conclusions

DRR mainstreaming is at initial stage of planning and implementation in Nepal. Recently, Nepal has

focused on development of disaster management plans and trained committees and task forces, establishment of emergency funds, plantation and vegetation activities, awareness raising and capacity building, following building codes in private and public building construction and infrastructure development, and decentralization of DRR responsibilities to sub-national and local authorities. Moreover, three stakeholders (teachers, students and parents) are also being oriented and trained on DRR mainstreaming in education sector.

However, strengthening of institutionalized system, adoption of pro-active legal mechanism, sufficient allocation of resources, risk insurance against disasters, food security, urban and land use planning, social protection and livelihood are other areas of DRR mainstreaming put forward by Sendai Framework to be focused urgently in development plan and implementation.

References

- Bhandary, N. P. and J. K. Subedi (2010). *Disasters and Development: Investing in Sustainable Development of Nepal*. Kathmandu: Vajra Publication.
- CBS (2012). *National Population and Housing Census (NPHC) 2011: National Report*, Kathmandu: Central Bureau of Statistics, Government of Nepal
- DoA (2015). Preliminary Report of Monuments Affected by Earthquake April 25, 2015. Kathmandu: Department of Archaeology, Ministry of Culture, Tourism and Civil Aviation, Government of Nepal
- GoN (2015). *Nepal Earthquake 2015: Post Disaster Needs Assessment*, Kathmandu: National Planning Commission, Government of Nepal
- GoN. 1971. *Local Administration Act, 2028 (1971)*. Kathmandu: Government of Nepal.
- GoN. 2015. *The Constitution of Nepal 2072*

- (2015). Kathmandu: Government of Nepal.
- Karna, Suman Kumar (2016). Final Draft report on DRM/CRM Mainstreaming Review, submitted to Comprehensive Disaster Risk Management Programme UNDP-Nepal
- MoAD (2015). Post Disaster Need Assessment on Agriculture Sector of Nepal, 2015. Kathmandu: Ministry of Agricultural Development, Planning Division, Disaster Management Section
- MoF/GoN (2015). *Report of the Revenue Advisory Committee 2015*, Kathmandu: Ministry of Finance, Government of Nepal
- MoFLD/GoN (2014): *Disaster Management Guide*, Kathmandu: Ministry of Federal Affairs and Local Development, Government of Nepal
- MoHA. 2016. *Gorkha Earthquake 2015: Experience and Learning* (in Nepali). Ministry of Home Affairs, Government of Nepal
- MoHA/GoN (2015). Gorkha Earthquake 2015: Preliminary One Month Report on Search, Rescue and Relief, Kathmandu: Ministry of Home Affairs, Government of Nepal
- Nepal Army (2015). *Nepal Army in Devasted Earthquake: Experience and Lessons Learned*, Kathmandu: Nepal Army
- NIDM (2014). Mainstreaming DRR in Development Planning, National Institute of Disaster Management
- NPC (2015). Post Disaster Needs Assessment (PDNA). Kathmandu: National Planning Commission, Government of Nepal.
- NPC (2016). *The Fourteenth (2016/17-2018/19)*, Kathmandu: National Planning Commission, Government of Nepal
- NPC (2017). *Guideline for Mainstreaming DRR and CCA into National Development Plan*, Kathmandu: National Planning Commission, Government of Nepal
- Prasad, Uma Shankar (2015). 'Effect of the Earthquake and Role of the Government', *Kantipur Daily*, Kathmandu: 13 May 2015
- Rana, BSJB (1935). The Great earthquake of Nepal, 1990 BS, Jorganesh Press.
- UN (2015). Sendai Framework for Disaster Risk Reduction 2015 - 2030, United Nations
- United Nations Development Programme (2016). Comprehensive Study of Urban Growth Trend and Forecasting of Land Use in the Kathmandu Valley.

Financial Literacy for Financial Inclusion

● Yogendra Timilsina*

What is Financial Inclusion?

Despite increase in microfinance initiatives since the last twenty-five years and the rapid growth of the cooperatives, financial NGOs, self-help groups and community based organizations in Nepal, a considerable share of households remains beyond access to financial services. A major section of the society, specially the rural population, is out of formal financial access in Nepal.

Rural unprivileged people have limited income earning activities such as traditional farming, animal husbandry, poultry and running village shops. They use their limited source of income for their domestic purposes. Most of the villages do not have any formal financial institution nor do the people have the idea that they should save money and keep it safely with the bank. They believe on the local merchants and landlords to borrow money in case of need. They do not have any alternative investment decision to earn more. Therefore, even if they have any surplus money they keep it with themselves at home, because they lack knowledge of financial decision making. Most of the rural people are poor, because earning opportunities are limited in villages. Compared to the remote rural areas more income earning opportunities are available in urban areas. Most of the formal financial institutions are available in the cities, whereas many villages still lack access of formal financial services. Therefore, we can observe increasing gap in the availability of formal financial services extending inequalities between rich and poor, privileged and underprivileged, cities and villages and men and women in Nepal. The ratio of financially excluded people is more in

the rural areas compared to the urban areas. To educate them with financial literacy and empower them with alternative decision making knowledge for the use of limited economic resources is financial literacy and to make them available alternative earning opportunities along with financial education enabling them to improve their economic lives could be termed as financial inclusion.

If financial services are not available or affordable to the underprivileged segment in the society, that class of people is called financially excluded.

Financial literacy skills are important for people who use payment, savings, credit, and risk-management products. For many, having an account at a bank or other financial institution—or with a mobile money service provider—is an important first step to participation in the financial system (*Demirguc-Kunt et.al; 2015*). Yet access to financial services is not an end in itself. Rather, it is a means to an end. When people have financial accounts and use digital payments, they have greater abilities to provide for their families, save money for the future, and survive economic shocks. Digital payments can also reduce corruption by increasing transparency, and they help empower women by giving them greater control over their finances (*Klapper and Singer, 2014*). But people who lack the knowledge to effectively use such services can face financial disaster, such as high debt or bankruptcy. It is, therefore, worth exploring the link between financial services and financial literacy.

Financial inclusion has become a priority for the Government, policymakers, regulators, financial service providers and development

*Ex-Deputy Director, Nepal Rastra Bank/ Freelance Microfinance and Financial Literacy Professional.

agencies globally. However, a flaw exists; many people in even in urban areas, where many financial institutions are available, are not willing to put their money in bank deposit.

Are Banks friendly to their customers?

People do not have that much money to keep with the bank and also cannot borrow from the bank, because they do not have the property to pledge on to the bank. They are poor and even their hand to mouth existence is difficult for them. Their earning is even not sufficient for their survival. The other part of the problem is that even the people having sufficient money with them do not go to bank and financial institutions to keep their money safe and also earn interest. They have the grievance that the bank staff at the counter do not behave them with due respect as if they are boss of the clients. Banks also need to get filled up so many declarations even from a poor illiterate client. So many forms are to get filled up by the clients. If a client attends a bank counter to deposit a packet of 100 pieces notes the counter clerk needs his signature and account number mentioned in the label of the packet to track him in case the packet is turned fake. If the customer should himself take all the responsibility that the note is not fake, what is the responsibility of the bank staff? They must have developed their methods to check that the notes are not counterfeits.

No doubt the customer should take due diligence that the notes he is dealing with are not forged ones, but he/she has no any equipment to verify that the currency notes are genuine. However, banks are accustomed to point out NRB's KYC circulars. NRB has the objective to safeguard the interest of the depositors as well as maintain the stability of the financial sector. It has nothing to do as regards the way of collecting information about a bank customer. A bank must have as much as information as it needs, but that does not mean a customer should be harassed while dealing with the bank, every bank must

have one financial literacy cell which could make an effort to develop congenial relationship with the client and help collecting information from the customers. The extent of financial inclusion depends on the way of dealing with the customers by financial institutions.

Customers normally have unpleasant banking experiences on the following grounds:

- Work delays,
- Gossips with peers in the work place,
- Poor facilities or equipment,
- Unacceptable behaviour,
- Non-attentive,
- Discriminations,
- Poor performance,
- Sexual harassment

Bank - customer relationship is based on, *inter alia*, the following:

- Behaviour of the bank staff with the customer
- Banking and financial education of the bank staff
- Customer service (waiting time, and service quality)
- Interest rates on savings and credits
- Other charges (commission, ATM, A/c statement, electronic cards, Internet banking)
- Account requirements (Minimum Balance, freezing of A/c)
- Online and Mobile capabilities (Bill pay, electronic deposit)
- Security (Inside security and Insurance)

Global Trend of Financial Inclusion

According to the World Bank, the gender gap in developing countries is estimated at 9 percentage points: 59% of men reported having an account in 2014, while only 50% of women did. While there has been progress toward financial inclusion, significant challenges remain: 1) An estimated 2 billion adults worldwide don't have a basic account; 2) Globally, 59% of adults without an account cite a lack of enough money as a key

reason, which implies that financial services aren't yet affordable or designed to fit low income users. Other barriers to account-opening include distance from a financial service provider, lack of necessary documentation papers, lack of trust in financial service providers, and religion. 3) More than 200 million formal and informal micro, small and medium-sized enterprises (MSMEs) in emerging economies lack adequate financing to thrive and grow.

The Global Findex database reveals that between 2011 and 2014, 700 million adults worldwide became account holders. The number of adults without an account—the unbanked—dropped by 20 percent to 2 billion.

Globally, 62 percent of adults reported having an account in 2014, up from 51 percent in 2011. The share of adults with an account increased in nearly every economy. Not surprisingly, however, the extent of account ownership continues to vary widely around the world. In high-income OECD economies account ownership is almost universal: 94 percent of adults reported having an account in 2014. In developing economies only 54 percent did. There are also enormous disparities among developing regions, where account penetration ranges from 14 percent in the Middle East to 69 percent in East Asia and the Pacific.

The 2014 Global Findex database defines account ownership as having an account either at a financial institution or through a mobile money provider. The first category includes accounts at a bank or another type of financial institution, such as a credit union, cooperative, or microfinance institution. The second consists of mobile phone-based services used to pay bills or to send or receive money. The definition of a mobile money account is limited to services that can be used without an account at a financial institution. Adults using a mobile money account linked to their financial institution are considered to have an account at a financial institution.

Globally, nearly all adults who reported owning an account in 2014 said that they have an account at a financial institution: 60 percent of adults reported having a financial institution account only, 1 percent have both a financial institution account and a mobile money account and 1 percent have a mobile money account only. But while only 2 percent of adults worldwide have a mobile money account, in Sub-Saharan Africa 12 percent have mobile money account only. All 13 countries around the world where the share of adults with a mobile money account is 10 percent or more are in Sub-Saharan Africa. In 5 of these 13 countries—Côte d'Ivoire, Somalia, Tanzania, Uganda, and Zimbabwe—more adults reported having a mobile money account than an account at a financial institution.

The 2014 Global Findex database shows great progress in expanding financial inclusion around the world. But large gaps remain. Many people around the world, particularly women and poorer adults, still do not have an account. Among adults in the poorest 40 percent of households within individual developing economies, the share without an account fell by 17 percentage points on average between 2011 and 2014—yet more than half (54 percent) remain unbanked. Among adults in the richest 60 percent of households, by contrast, 40 percent are unbanked.

The gender gap in account ownership is not narrowing. In 2011, 47 percent of women had an account, while 54 percent of men did. Today 58 percent of women have an account, and 65 percent of men do. This reflects a persistent gender gap of 7 percentage points globally. In developing economies the gender gap remains a steady 9 percentage points. (*The Global Findex Database 2014*)

Financial Inclusion in South Asia

According to the Global Findex Survey 2012 (World Bank 2012), about three-quarters of the 2.5 billion people worldwide who live on less than \$2 per day do not have a bank account.

Financial exclusion is most severe among women and rural residents. In South Asia, only 33% of adults have an account at a formal financial institution—the second lowest share of the world’s regions, higher only than Sub-Saharan Africa, but lower than Latin America, East Asia, and the Pacific regions. Moreover, South Asia has the highest gender gap in terms of access to formal financial institutions, compared with other regions. Only about 25% of female adults have access to formal financial institutions, compared with 40.7% of male adults.

Evidence shows considerable disparities in access to formal financial institutions across income groups. In South Asia, only 25.3% of the bottom 40% of the population has formal accounts, compared with 41% of the top 60% of the population. The level of education also has an impact on formal accounts—in South Asia, 54.2% of adults with a secondary education or more have access to formal financial institutions, compared with only 27.8% of adults with primary education or less.

However, there are notable disparities across countries within the South Asian region. According to the World Bank (2012), Sri Lanka has the highest share of adults with formal financial accounts (68%) in South Asia, which is much higher than in India, Pakistan, Nepal and Afghanistan. Bangladesh has the highest share of adults borrowing from formal financial institutions, followed by Sri Lanka, Nepal and India.

South Asia has a long history in microfinance. Credit co-operatives have been in operation since the early 20th century in many South Asian countries. However, the modern microfinance movement originated in the 1970s. In Bangladesh, the number of MFIs and their clients grew rapidly in the 1990s, followed by India in the 2000s. Other countries in the region made slower starts, but now have active microfinance sectors. At present, the outreach of microfinance varies considerably across South

Asian countries (*World Bank 2006*). Outreach in Sri Lanka and Bangladesh is high, medium in India and Nepal and low in Pakistan and Afghanistan. The high coverage of microfinance in Bangladesh was achieved through few specialised MFIs such as Grameen Bank and Bangladesh Rural Advancement Committee (BRAC), while growth in India occurred through the bank–self-help group (SHG) link program. In Sri Lanka, high outreach of microfinance is largely a result of the co-operative societies and government-led microfinance programs (e.g., the Samurdhi program). (*Kelegama and Tilakratna*)

Financial Inclusion in Nepal

According to findings of FinScope demand side survey on financial inclusion for Nepal (Survey results released by NRB on 13 August 2015) 61 percent of Nepalese adults are formally banked while 21 percent use informal channels and 18 percent remain financially excluded. In line with global trends, the survey findings also show men have higher levels of access to banking services and are more financially included compared to women in Nepal, as well as higher levels of education and personal monthly income. Moreover, 57 percent of Nepalese adults claim to save and 45 percent claim to borrow money. Moneylenders still feature highest as a source of formal credit in Nepal. As per the report, the survey was conducted in late 2014 and covered a representative sample of 4,014 adults in Nepal, aged 18 years and above, across 70 districts.

In the process of conducting various research works during 2010-2014 the author had opportunities of field visits and interactions with the rural people in various remote villages of mountains and terai regions. On that basis the author assumes that more than 70 percent of the people are out of the reaches of formal financial services. No formal financial services are available in those backward remote areas, nor do the people have any knowledge about any financial institutions. The rural people are

in need of money to grow vegetables, buy cattle or pig, rear goat or start a small business or any income earning activities, but no financial service providers are available in their village. Even if they save a little money out of their own earnings they keep it with them under the mat or inside the wooden box. Most of the branches of commercial banks are located in the district head quarters. Rural people do not have their access to these banks because they require sufficient physical collateral to cover loans, which they do not have. The farmers seasonally need money to grow crops, vegetables and fruits and village youths willing to go for foreign employment borrow money from the local money lenders. The interest rates charged by the money lenders ranges from 36 percent to 60 percent based on the urgency of the need.

The findings of the 2006 Access to Financial Services Survey—conducted by the World Bank and Total Management Services in cooperation with Solutions Consultant as background for this report—confirm that use of banks is limited, financial NGOs and cooperatives play a large role in providing both deposit accounts and loans, and informal borrowing far exceeds formal borrowing.

Only 26 percent of Nepalese households have a bank account, and banks' procedures are perceived as being the most cumbersome among financial institutions. Accordingly, clients prefer not to save in them. Banks dominated in urban areas and among the wealthiest. (*Access to Financial Services Survey, 2006*). Although, the FinScope survey's findings (2014) reveal 35 percent increase (61 percent in 2014) during 8 years which is much higher percentage of household banked formally, other circumstances in Nepal still remain the same.

Financial NGOs and cooperatives run a close second as largest provider of deposit accounts, serving 18 percent of households. These institutions are the preferred provider for low-income households, but are close to banks

even for wealthier households. Microfinance and regional rural development banks are a distant third provider of deposit accounts, serving only 4 percent of households—mainly poor, rural ones.

About 38 percent of Nepalese households have an outstanding loan exclusively from the informal sector, 16 percent from both the informal and formal sector, and 15 percent from only the formal sector (that is, a bank, finance company, financial NGO or cooperative, or microfinance or rural regional development bank). Family and friends are by far the largest informal providers of loans to households—and, contrary to common belief, family and friends often charge interest. Most households who borrow from informal providers do not bother trying to borrow from financial institutions, mainly because formal institutions cannot meet their financial needs on time. Informal providers also require less physical collateral. Even among the wealthiest households, half of those with a bank account prefer informal lenders because of their rapid delivery. Similarly, informal lenders are the preferred providers of working capital for small businesses, again because they are faster at sanctioning loans than are formal financial institutions. (*Ferrai, Aurora*)

Based on year 2016 data from NRB, one financial service provider has been serving 7,309 people and only 16 percent of the population is using Debit Card. As per census Survey (2011), 64.36 percent of the population uses Mobile phone and 7.28 percent population uses computers in Nepal. The use of ATM and Debit Card has been gaining growing in popularity in urban areas. Now Point of Service (POS) is becoming popular in rural areas as well. Many merchants use the POS in shops for settlement. They use customized hardware and software as per their requirement. It is very simple, economical and suitable in rural sector in Nepal, where the density of population is very low. However, it works only under the effective net working system. In modern banking system, knowledge of digital banking services such as Mobile banking, E-banking, Debit Card

and Operation of ATM is very essential for financial inclusion. Therefore, for transparency and safety reasons also one has to understand financial literacy for financial inclusion.

In addition to the above, 16 Savings and Cooperatives licensed by NRB and 38 Financial Non-government organizations (FINGOs) have been working in Nepal. In an article published in the newspaper *Cooperative News* (24 Oct. 2016) Anca Voinea writes 13,000 savings and credit cooperatives are in operation in Nepal, of which 2799 SACCOS with 2.2 million individual members, are affiliated with Nepal Federation of Savings and Credit Cooperative Unions (NEFSCUN) till December 2016.

Nepal needs all inclusive development policy to reform the condition of the economically excluded people. Development of infrastructure such as roads, health services, drinking water, electricity, productive activities, financial services and market is essential to help include them within a dignified society. Suitable income earning activities are to be identified, appropriate training programs with financial literacy are to be initiated, formal financial services are to be made available to enable them to produce in a marketable quantity, loan product should be matched with the productive activities and institutional loans should be approved. Generating various income earning activities those excluded population can be included within the financial arena. These requisites are essential for financial inclusion of the poor rural people.

Historical Development of Microfinance, Financial Literacy and Financial Inclusion in Nepal

Besides microfinance development banks, financial cooperatives and financial NGOs are also involved in microfinance activities in Nepal. Working in the informal communities based cooperatives with mutual cooperation has been a long tradition in Nepal. They include savings and credit associations known as dhikuti and

grain savings and labour savings systems known as parma and dharma bhakari. Many of these informal societies are still functioning in the rural areas of Nepal.

Modern co-operatives began in Nepal in 1954 when a Department of Co-operatives (DOC) was established within the Ministry of Agriculture to promote and assist their development. The cooperative movement initially aimed at providing agricultural credit rather than non-agricultural credit. Later on specialized cooperatives were developed such as agricultural cooperatives, multipurpose cooperatives, savings and credit cooperatives, fruit, vegetables, dairy and fruit cooperatives and so on. Financial cooperatives' activities include savings and lending among the members. All decisions are based on members' group decisions by their democratic representation. The cooperatives based on decisions of individual members' collective decision formed part of microfinance activity. Some cooperatives specialized on savings and credits later on developed into microfinance banks.

Savings and credit cooperatives (SCGs) provide a variety of microfinance services to households in Nepal. Most of the SCCs are profitable including those located in remote areas of Hilly regions where density of population is very low. The reasons for the SCCs' strong financial performance mainly include reliance on member savings and control of administrative costs; SCCs in Nepal have significant long-term outreach potential in local communities.

Financial education has close association with launching of the targeted banking programmes by commercial banks with the concept of providing formal banking facilities to the people below the poverty line in Nepal. In 1974 the Government in its development plans had given priority to the agriculture, cottage industries and service sectors, called priority sectors with the objective of increasing production and productive employment. In 1981 Nepal Rastra Bank (NRB)

launched Intensive Banking Programme with clear-cut policy directives, appropriate training and coordination among bank and line agencies. NRB directed commercial banks to lend a share of their credit to the Priority sectors and deprived sectors under its supervision. Agriculture, cottage industry and service sectors were jointly called priority sectors. These sectors were designed and lending areas were identified under the area development approach by NRB.

As per the policy of GoN, NRB regulated, supervised and made arrangements of trainings on priority sector and IBP programme to the staff of banks. The programme focused on area development approach, project viability, regular supervision and the principle of lending on a group guarantee basis to those excluded low income families which were unable to provide sufficient collateral to the bank. Since this was new concept in Nepal, the need was to give sufficient training to the staff of IBP programme. After the training the IBP staff used to go to the field areas and explained the lending procedure, terms and conditions of bank loan to their clients. They helped their clients to form the group, fill up the forms for loan and open a bank account. This was the initial step of providing financial knowledge to the clients. Similarly, Small Farmers Development Programme (SFDP) implemented by Agricultural Development Bank and The Production Credit for Rural Women (PCRW) started functioning with UNICEF support were similar type of programmes. Their clients started opening accounts in banks when they had to borrow money. These activities in Nepal brought a kind of financial awareness among the people and could in a limited sense, become an initial step of literacy in personal finance. Previous efforts were based on supply side of financial services, but demand side efforts began in Nepal when service providers started launching financial programmes tailored with financial education packages.

Many donor agencies such as UNDP, UNICEF, DFID, UNCDF, HELVETAS, ILO,

Mercy Corps, Samriddha Pahad, Care Nepal and many others have developed financial literacy curricula for their own use. Their financial literacy packages go side by side with their other programmes launched to address social injustice of the poor and vulnerable families such as discrimination based on gender, caste, class and ethnicity of the communities they are working with. Their community groups have been making efforts to secure livelihood and develop habit of regular saving. Financial literacy helps empowering and educating the group members to make them knowledgeable about finance in a way that is relevant to their lives and enables them to use this knowledge to evaluate financial products and make informed decisions.

Digital Financial Literacy

Banks and financial institutions have introduced varieties of digital instruments as a means to settle payments, withdraw money, pay bills and collect fees/charges. It has become very difficult for a common man to use these instruments without understanding the way of their operation and uses. It is a global phenomenon and a common bank client cannot remain isolated from the use of these instruments. Therefore, it is important to empower every citizen with the information and knowledge necessary to join the digital world. It is digital financial literacy that enables every user of digital instruments to keep his/her fund safe and secure.

Individual's ability to use digital devices depends on digital financial literacy. It is having the knowledge, acquired skills and developing necessary habits to effectively use digital devices for financial transactions. It therefore, most commonly consists of the following:

- The ability to have a relationship with a financial service provider to keep money safe.
- Using devices to use own money for your needs in the safest most secure way possible.

- Be alert, vigilant and extremely protective about your financial identity.

Digital financial literacy is not the first step for an individual to enter the financial world. For a farmer from a rural village, the first step would be to get his account opened in the bank and help him learn to understand how to deposit money and withdraw from the bank account could be the first step followed by the financial literacy on how to use Debit Card, mobile and other digital devices.

However, even rural individuals are increasingly gaining access to financial services through digital channels. Banks, microfinance institutions and other financial service providers are using mobile phones and point-of-sale devices along with networks to offer basic financial services at greater convenience and lower cost than traditional banking allows. Rural farmers enter financial arena using mobiles and POS.

According to estimates, more than 400 million people are linked globally through basic mobile payments services, allowing them to send money, pay bills, or purchase prepaid electricity with greater ease, affordability and access (*GSMA Global Adoption Survey, 2015*). Increasingly governments are adopting digital finance to deliver social safety net cash payments and trying to make collection of fees/tariffs more efficient.

Digital Financial Services (CGAP)

Digital financial inclusion can both offer benefits and create new risks for bank clients. The risks arise not only from the low levels of financial capability of the financially excluded and underserved clients, but also from unsecured digital devices of the financial service providers. The financial service providers, regulators and the government should make an effort to address the probable risks.

Conclusion

Everybody must have the knowledge, skill and understanding of financial matters. Financial

literacy requires the knowledge of properly making decisions pertaining to certain personal finances like saving, borrowing, investing, insurance and financial planning. Financial institutions are linked with their customer's decisions regarding savings, borrowings and credits. Therefore, all bank customers must have the knowledge of financial education. They must be financially capable to manage their income, save and invest efficiently and avoid victims of fraud. Meaningful participation by consumers in the financial system also supports the financial inclusion agenda that helps raise their standard of living. (*Ali, Suhaimi 2013*)

The Scottish Government's '*Financial Capability Discussion Paper*' (2010) offers the following responses on an enquiry "What should a financially capable person be able to do?"

At a basic level, a financially capable person will be able to:

- understand bank statements, bills, pay slips and basic financial records
- understand the implications of borrowing money and that it must be paid back, usually with interest
- use cash and non-cash methods of payment
- manage a day to day budget and prioritize essential and non-essential spending
- understand why we pay tax and national insurance and how this affects wages
- understand percentages and how interest rates have an impact on the amount of money borrowed or saved
- seek advice when needed, knows where to go to get it and has the confidence to ask

Financial inclusion of the deprived and the excluded population within the main economic and social national stream needs continuous efforts on providing financial education to them and developing their capability to make best financial decisions. All inclusive democracy for sustainable development requires the advocacy of financial literacy among the mass and at all

levels from the very school level of education in the country.

Assessing the levels of financial literacy in the population is a key component of a successful national strategy for financial education, enabling policy makers to identify gaps and design appropriate responses. International comparisons increase the value of such an assessment by enabling countries to benchmark themselves with other countries. Where similar patterns are identified across countries, national authorities can work together to find common methods for improving financial literacy within their respective populations. (*OECD: Measuring Financial Literacy*)

References:

- Ali, Suhaimi. 2013: *Financial Literacy in Malaysia: Issues and Status Update*, (Bank Negara Malaysia)
- CGAP: *Digital Financial Services* (www.cgap.org)
- Chaessens, Stijn; and Liliana Rojas-Suarez, chairs. 2016: *Financial Regulations for Improving Financial Inclusion (brief)*: Centre for Global Development.
- Demirguc-Kunt, Asli; Leora Klapper, Dorothe Singer & Peter Van Oudheusden. 2015: *The Global Findex Database 2014, Measuring Financial Inclusion around the World*, Development Research Group, Finance and Private Sector Development Team, Policy Research Working Paper 7255, The World Bank
- Ferrari, Aurora with Guillemette Jafrin and Sabin Raj Shrestha 2006: *Access to Financial Services in Nepal*. Finance and Private Sector Development Unit, South Asia Region (Conference Edition) The World Bank
- FinScope Nepal, Consumer Survey, 2014: UNCDF
- Gingrich, Chris: *Community-based Savings and Credit Cooperatives in Nepal*, Journal of Microfinance, Vol. 6 No. 1
- Jasuja, Monica. 2017: *Digital Financial Literacy- Key enabler for a less-cash India* (www.finextra.com)
- Jugenissova, Radmila Salemovna; Benjamin Chan Yin-Fah, Lim Li-Chen, Han Kok-Siew. 2014: *A Study on Unpleasant Banking Experiences and Complaint Behavior in Kazakhstan* (International Journal of Asian School Science)
- Kelegama, Saman and GangaTilakaratna 2014: *Financial Inclusion, Regulation and Education in Sri Lanka*; ADB Working Paper Series 504
- NEFSCUN: *Cooperatives in Nepal*
- OECD: *Measuring Financial Literacy* (www.oecd.org)
- The Best Bank Reviews, 2015 (www.reviews.com)

नयाँ वर्ष २०७५ को शुभ उपलक्ष्यमा समस्त नेपालीहरूमा
हार्दिक मंगलमय शुभकामना व्यक्त गर्दै
बैंकको ६३ औं वार्षिकोत्सवको सुखद अवसरमा
कुशल र सक्षम वित्तीय प्रणालीको विकास,
मौद्रिक स्थिरता एवम् वित्तीय स्थायित्व कायम गरी
मुलुकले परिलक्षित गरेको दिगो एवम् उच्च आर्थिक
वृद्धिको लक्ष्य हासिल गर्न सहयोग पुऱ्याउने
प्रतिबद्धता व्यक्त गर्दछौं ।



नेपाल राष्ट्र बैंक
परिवार